

ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені І.І.МЕЧНИКОВА

ЗАПИСКИ
ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Випуск 9

Одеса 1999

ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені І.І.МЕЧНИКОВА.

ЗАПИСКИ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Випуск 9

Scan by Skorpion Professional

Одеса 1999

63.3(0)0

~~УДК 930 (477.7) "18"~~

~~ББК 63.212~~

Ж-643-3-324

У дев'ятому випуску Записок історичного факультету Одеського державного університету подані дослідження співробітників кафедр та аспірантів факультету, які присвячені питанням археології, етнології і історії України, методичним і теоретичним проблемам історичної науки, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін та всесвітньої історії.

Редколегія:

Головний редактор: доктор історичних наук, професор
В.Н.Станко.

Заступник головного редактора: **Т.М.Попова.**

Відповідальний секретар: **І.С.Гребцова.**

Члени редколегії: **В.П.Ващенко, В.Г.Кушнір,
І.В.Нємченко, Ф.О.Самойлов,
В.М.Хмарський.**

Технічний редактор: **Н.О.Петрова.**

Затверджено до друку Вченою радою історичного факультету Одеського державного університета ім.І.І.Мечникова, 1999.

**ОДЕССКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
имени И.И.МЕЧНИКОВА**

**ЗАПИСКИ
ИСТОРИЧЕСКОГО ФАКУЛЬТЕТА**

Выпуск 9

Одесса 1999

Brown

**Цю збірку науковці факультету
присвячують ювілею
завідуючого кафедрою
історії України**

**доцента
Віктора Петровича Ващенко**

ЗМІСТ

Віктору Петровичу Ващенку - 70	10
Список друкованих праць В.П.Ващенко з історії соціально-економічного розвитку Південної України	14

РОЗДІЛ I АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛОГІЯ

<i>Е.В.Смытлина</i>	
Палеоландшафт и раннемезолитические культуры Степного Причерноморья	18
<i>Хассан Хассан</i>	
Строительная техника и строительные материалы в древневосточном государстве Мари	24
<i>І.О.Смірнов</i>	
Виникнення та утворення Буджацької орди в XVI-XVII ст.	33
<i>С.Н. Гизер</i>	
Кочевое хозяйство Буджакских ногайцев (особенности хозяйственно-культурного типа)	41
<i>Н.О.Петрова</i>	
Дошлюбне спілкування: ігри та розваги українців та росіян Одещини	51
<i>А.В.Шабашов</i>	
Этнографические группы болгар Тарутинского района Одесской области	56

РОЗДІЛ II ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>П.В.Бондаренко</i>	
Династичні шлюби киево-галицьких Рюриковичів, як показник рівня європейської інтеграції. (За родовідною таблицею Л.Є.Махновця)	68
<i>С.В.Паламарчук</i>	
Буджацькі татари як історичне поняття	72
<i>А.А.Здоров</i>	
Чи були козаки хазарами? (Історія одного міфу)	78

<i>С.А.Швец</i> Про причини виникнення проблеми договору 1654 р. в українській та російській історіографії	83
<i>О.ЄПетров</i> Деякі особливості вивчення правових відносин населення Півдня Бессарабії в ХІХ - п. чверті ХХ ст.	87
<i>З.В.Перишина</i> Недільні школи в Одесі (з історії суспільного руху в Україні на межі 50-60-х рр. ХІХ ст.)	93
<i>В.П.Ващенко</i> Вплив всеросійського і зовнішніх ринків на розвиток водного транспорту в Південній Україні в дореформений період	96
<i>Н.О.Котова</i> З історії будівництва залізниць на Півдні України	103
<i>С.Б.Надибська</i> Зростання чисельності міського населення на Півдні України в 60-90 рр. ХІХ ст.	109
<i>Л.В.Новікова</i> До питання про роль А.О.Скальковського у встановленні дати святкування заснування м. Одеси	115
<i>В.В.Степаненко</i> Вплив іноземного капіталу на суднобудівну галузь промисловості Миколаєва (кінець ХІХ - початку ХХ ст.)	124
<i>А.І.Мисечко</i> Віталій Гаврилович Боровик	132
<i>Ю.І.Сурай</i> Загальноросійська кадетська преса як джерело з історії України (1917 р.)	136
<i>В.А.Чумаченко</i> Про деякі аспекти українського націонал-комунізму в працях американських та канадських істориків	142
<i>О.В.Фесик</i> “Союз спасения Родины от коммунизма” (на матеріалах архіву СБУ по Одеській області)	147
<i>О.О.Баковецька</i> Питання освіти в періодичних виданнях Миколаєва (серпень 1991 р. - червень 1994 р.)	152
<i>В.І.Чмихова</i> Законотворчість Верховної Ради України в умовах незалежності: набутки, труднощі, прорахунки	158

РОЗДІЛ III

ІСТОРІЯ. ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

<i>Т.Н.Попова</i> Из истории историографии: В.Э.Крусман. (К 120-летию со дня рождения)	171
<i>В.А.Мирошниченко</i> Деятельность И.А.Линниченко в Одесском библиографическом обществе: Материалы к биографии	179
<i>С.В.Милевич.</i> “Новая хронология”: размышления историка	184

РОЗДІЛ IV

СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

<i>А.М.Шабанова</i> Источники изучения владельческих повинностей монастырских крестьян Северо-Западной Руси во второй половине 18 века.	190
<i>И.С.Гребцова</i> “Новороссийский календарь” как источник по истории края.	195
<i>Т.Л.Подкупко</i> Праця А.Г.Лебединцева “Ханська Україна” як історичне джерело	203
<i>В.М.Хмарський</i> Археографічна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей: перший крок	207
<i>О.О.Синявська</i> До питання про археографічну діяльність О.І.Маркевича	218
<i>С.А.Булатович.</i> Об одной проблеме монетного дела эллинистической Тире	222

РОЗДІЛ V

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>О.Б.Дьомін</i> Англо-шотландські взаємовідносини першої половини 1560-х років.	228
<i>И.В.Немченко</i> Томас Гоббс о причинах и характере английской революции середины 17 в.	233

Проблема гражданского устройства духовенства в политической мысли Конституанты 1789-1790 гг.	247
---	-----

Ф. О. Самойлов

З історії університетської освіти в Росії наприкінці 19- напочатку 20 століття: дискусії, плани реорганізації, урядова політика	252
---	-----

А. М. Фесенко

К вопросу о “Новом курсе” Л. Д. Троцкого	261
--	-----

В. П. Шетяков

Одесский университет: 1941 – 1944 годы (по материалам оккупационной прессы)	266
--	-----

Ю. М. Тельніс

Болгарські села в умовах радянізації Придунайського краю (1944-1946 рр.)	271
---	-----

О. Л. Дудняк

Турция и арабские страны: Установление взаимоотношений в отношении стратегических задач региона	279
--	-----

Д. И. Ештушенко

Расширение НАТО и российско-украинские отношения	289
--	-----

И. Д. Черных

Восток в контексте гендерной истории.	294
--	-----

Софронис Парадисопулос

Деятельность греческого благотворительного общества в Одессе в последней трети XIX в.	298
---	-----

Н. П. Горбатюк

Диаспоры как фактор в современной внешней политике Канады (на материалах американско-канадской историографии)	304
--	-----

ПЕРСОНАЛІЇ. ХРОНІКА. РЕЦЕНЗІЇ.

Про роботу спеціалізованої вченої ради К.41.051.08 по захисту кандидатських дисертацій при Одеському державному університеті ім. І. І. Мечникова	317
--	-----

Історіографічні читання	319
-------------------------------	-----

Шиян Р. Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст.- Запоріжжя: РА “Тандем-V”, 1998.-96 с.	322
---	-----

22 жовтня 1999 р. виповнюється 70 років Вікторові Петровичу Ващенко, одному з найдосвідчених викладачів історичного факультету, завідувачу кафедрою історії України Одеського державного університету ім. І.І.Мечникова.

В.П.Ващенко народився у сім'ї службовців Петра Сидоровича та Ліни Тимофіївни Ващенко у селі Велика Олександрівка Великоолександрівського району Херсонської області. Після завершення у 1949 р. перерваного війною навчання у середній школі м.Скадовська (Херсонська область) він вступив на історичний факультет Одеського державного університету ім. І.І.Мечникова, з яким його доля пов'язана уже півстоліття. Під час навчання студент обрав спеціалізацію історії України. Здібного студента відзначив на випускних іспитах голова державної екзаменаційної комісії професор (згодом – член-кореспондент АН УРСР) О.І.Гуржій – видатний дослідник соціально-економічної історії України кінця XVIII – першої половини XIX ст. Саме він рекомендував В.П.Ващенко до аспірантури. Це відіграло вирішальну роль на його вибір своєї наукової долі, хоча для випускника, який мав на руках диплом з відзнакою, був відкритий шлях і на суспільствознавчі кафедри.

У роки навчання в аспірантурі (1954-1957) В.П.Ващенко розпочав досліджувати проблему російсько-українських зв'язків першої половини XVII ст. (у 1954 р. отримав грамоту Міністерства вищої освіти СРСР за студентську наукову роботу “Дипломатична підтримка російською державою Визвольної війни українського народу середини XVII ст.”). Проте обставини склались таким чином, що на третьому році навчання він був змушений змінити напрямок досліджень і відтоді розпочав досліджувати соціально-економічні процеси на Півдні України наприкінці XVIII - у першій половині XIX ст. А у 1957-1959 рр. колишньому сумлінному аспірантові довелось очолити відділ аспірантури університету. У подальшому (1959-1965 рр.) він розвивав і вдосконалював здібності адміністратора, працюючи на посадах начальника учбового відділу університету, звільненого заступника секретаря парткому університету. У той же час Віктор Петрович не полишав своїх занять наукою і також працював, на погодинних засадах, на історичному факультеті.

Викладацьку діяльність В.П.Ващенко розпочав у 1960 р., під час відновлення в університеті юридичного факультету, коли його було запрошено зайняти посаду старшого викладача на кафедрі загальноправових дисциплін (згодом перетворено у кафедру теорії та історії держави і права). Молодий викладач наполегливо працював над розробкою курсу історії держави і права, брав активну участь у житті юридичного факультету. У липні 1972 р. його було призначено заступником декана цього

факультету. Водночас він продовжував працювати над обраною раніше науковою проблемою і у березні 1972 р. захистив кандидатську дисертацію на тему "Розвиток капіталістичної промисловості і торгівлі у містах Півдня України у дореформений період (кінець XVIII ст. - 1861 р.)". Науковим керівником дисертанта був доцент С.М.Ковбасюк, який багато зробив для відновлення на факультеті кафедри історії України і був для студентів, аспірантів, викладачів прикладом сумлінного ставлення до учбової і наукової роботи. Щоправда наукові пошуки велись у значній мірі у межах школи О.І.Гуржія. Офіційними опонентами під час захисту були відомі історики С.Я.Боровой та І.С.Слабеев.

У грудні 1972 р. В.П.Ващенко перейшов працювати на історичний факультет, де йому було доручено очолити кафедру історії УРСР. Кафедра переживала тоді складний період. У зв'язку зі зміною вищого республіканського партійного керівництва скрізь по Україні, і зокрема у вузах, спеціально призначені комісії розпочали ідеологічні чистки, боротьбу з "націоналістичними перегибами". Завідуючого кафедрою П.І.Воробей, який займався вивченням національно-визвольного руху в Україні на початку XX ст. і підготував по цій темі докторську дисертацію, було звинувачено у буржуазному націоналізмі і знято з посади. Майже всі члени кафедри отримали різноманітні догани і чекали на подальші неприємності. Але з приходом Віктора Петровича, як розповідав авторові цих рядків Анатолій Діомидович Бачинський (1933-1995), всі незабаром відчували, що на кафедрі з'явився умілий організатор, гнучкий керівник, а саме головне – порядна людина. Наскільки було можливо він захищав П.І.Воробей і всю кафедру від несправедливої критики.

В.П.Ващенко керував кафедрою до січня 1980 р., коли її було перетворено в кафедру історії УРСР, історіографії і джерелознавства. Це був вимушений крок, оскільки кафедра практично не мала кадрового поповнення, спеціалізацію історії України наприкінці 70-х рр. було ліквідовано і під загрозою було саме існування кафедри як структурного підрозділу факультету. У цей період В.П.Ващенко пройшов стажування у Московському державному університеті ім. М.В.Ломоносова (1977) на кафедрі джерелознавства історії СРСР. Там він працював з такими відомими істориками як І.Д.Ковальченко, А.М.Сахаров, Л.В.Мілов по проблемах розвитку всеросійського ринку, застосування математичних методів в історичних дослідженнях, методологічних проблемах історичної науки. У першій половині 80-х рр. В.П.Ващенко поглиблює дослідження з історії соціально-економічного розвитку Південної України, вивчає функціонування місцевого ринку в системі всеросійського ринку, вплив останнього на промисловість і транспорт регіону, розвиток підприємництва в південно-українських містах (список основних публікацій В.П.Ващенко по даній проблемі додаємо нижче).

У червні 1984 р. В.П.Ващенко було обрано деканом історичного факультету. На цій посаді він працював до липня 1994 р. Це десятиліття у житті нашого суспільства можна назвати перехідним. Воно було сповнене бурхливими, суперечливими і часто-густо, неоднозначними процесами. Все це потребувало від декана великої енергії, напруження сил і вдосконалення здібностей керівника.

За десятилітній період керівництва В.П.Ващенко значно оновились навчальні плани, змінилась структура факультету, розгорнулись нові напрямки наукових пошуків, з'явилися нові підходи у роботі зі студентством. Упорядники останнього видання історії університету відзначили, що постійне спілкування зі студентським активом було невід'ємною рисою декана історичного факультету (Одеський університет. 1865-1990. Одеса, 1991. С.117). У 1993 р. кількість кафедр на факультеті було доведено до п'яти – створено кафедру археології і етнології України. Під особливою увагою Віктора Петровича була кафедра історії УРСР, історіографії і джерелознавства. Наприкінці 80-х рр., в умовах розгортання українознавчих досліджень, склались сприятливі умови для відтворення кафедри у її первинному вигляді. У лютому 1990 р. В.П.Ващенко знов було обрано завідуючим кафедрою, а вже у березні того року відповідно рішення Ради університету її було реорганізовано у кафедру історії України. Відразу після цього необхідно було розв'язати серйозну кадрову проблему, адже курс історії України запроваджувався майже на всіх факультетах університету, а кафедра мала мінімальний кадровий склад. На початку 90-х рр. В.П.Ващенко, разом зі своїм другом і однодумцем А.Д.Бачинським, провів копітку селекційну роботу, відбираючи здібну молодь серед випускників (троє з них уже стали кандидатами наук) та запрошуючи українознавців з інших кафедр університету і міста. Таким чином кафедра виросла майже втричі і сьогодні є однією з найбільших на факультеті, маючи одну з найбільших спеціалізацій.

Протягом 90-х років змінилось місце історії України і у системі дисциплін, що викладаються на історичному факультеті. Сам Віктор Петрович читає курс історії України XVIII ст., спеціальні курси "Етапи розвитку української державності", "Соціально-економічний розвиток Південної України (кінець XVIII - 1861 р.)", керує переддипломною практикою студентів спеціалізації на денному і заочному відділеннях.

Коło наукових інтересів В.П.Ващенко виходить за межі основної наукової проблематики. На багатьох наукових конференціях він виступав з доповідями по проблемі викладання історії в вищих навчальних закладах. Значну увагу Віктор Петрович приділяє проблемам історіографії. У 1982 р. вийшов друком його навчальний посібник "Советская историография о социально-экономическом развитии Украины в период феодализма". В "Українському історичному журналі" протягом 60-90-х рр. було

опубліковано низку його ґрунтових рецензій на твори вітчизняних і зарубіжних дослідників, таких як В.І.Жуков, О.І.Дужина, О.В.Тодічук, П.Герліхи. Низка статей В.П.Ващенко з'явилась в українському і російському виданнях "Української радянської енциклопедії". Він був членом редколегії і брав участь у написанні тому "Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область".

Історичне краєзнавство посідає вагоме місце у житті Віктора Петровича. Перебуваючи на посаді декана він сприяв появі на історичному факультеті і став членом редколегії неперіодичного видання "Історичне краєзнавство Одещини", був членом редколегії "Книги для читання з історії Одещини" (1992). У 1995 р. В.П.Ващенко очолив "Одеське товариство краєзнавців", яке у сьогоднішній економічно скрутний час все ж розгортає свою діяльність. Товариство взяло участь у підготовці і проведенні і виданні матеріалів кількох міжнародних і обласних краєзнавчих конференцій. Виходили і окремі збірки, присвячені відомим історикам і краєзнавцям ("Академік М.Є.Слабченко. Життєвий шлях і наукова діяльність", 1995).

Сьогодні Віктор Петрович Ващенко – один з провідних фахівців з історії України у нашому регіоні. Вихованці кафедри працюють у всіх вузах Одеси, багатьох навчальних закладах міста, області та інших регіонів України.

Протягом 90-х років на факультеті завдяки В.П.Ващенку виросло нове покоління істориків України. В останні роки, з відкриттям на історичному факультеті спеціалізованої вченої ради по захисту кандидатських дисертацій, заступником голови якої є В.П.Ващенко, він сприяє підготовці кадрів вищої кваліфікації зі спеціальності, якій присвятив своє життя. Причому там захищають кандидатські дисертації не лише учні Віктора Петровича, але й дисертанти з інших вузів міста. Отже, становлення історії України в Одесі як навчальної дисципліни та напрямку наукових досліджень у новітній період невід'ємно пов'язано з іменем Віктора Петровича Ващенко.

Шановний Вікторе Петровичу! Колеги, учні, студенти зичать Вам міцного здоров'я, творчої наснаги і нових звершень у роботі.

В.М.Хмарський

СПИСОК

друкованих праць з історії соціально-економічного розвитку Південної України

1. Розвиток капіталістичної промисловості в містах Півдня України в дореформений період (1800-1861). Праці Одеського державного університету. Т. 148. Збірник молодих вчених. Вип. 1. – Одеса: Одеське обласне книжкове видавництво, 1958. – С.177-200.

2. Роль місту розвитку внутрішньої торгівлі на Півдні України в дореформений період. Праці Одеського державного університету. Т. 151. Збірник робіт дисертантів. Вип. 5.: Суспільні та історичні науки. – Одеса: Обласне книжкове видавництво, 1961. – С.86-97.

3. Джерела до історії соціально-економічного розвитку південних міст України в кінці XVIII і I половини XIX ст. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1964. – №6. [Архівне управління при Раді Міністрів УРСР, м. Київ]. – С.69-73.

4. Розвиток капіталістичної промисловості в Одесі в дореформений період // Збірник робіт аспірантів Одеського державного університету. Гуманітарні науки. – Одеса [Одеське обласне книжкове видавництво], 1964. – С.156-165.

5. Зовнішня торгівля міст Півдня України і перші світові кризи надвиробництва // Тези доповідей історичного факультету до наукової ювілейної сесії, присвяченої 100-річчю університету, 29-30 листопада. – Одеса [Одеське обласне книжкове видавництво], 1965. – С.53-56.

6. [Рец.] кн. Жуков В.И. Города Бессарабии 1812-1861. Кишинів, 1964 // Український історичний журнал. – 1966. – №2. – С.145-147. (спільно з А.Д.Бачинським).

7. Про вплив криз надвиробництва на імпорتنу торгівлю чорноморсько-азовських портів в 20-50-і роки XIX ст. // Тези доповідей на XXII звітній конференції Одеського державного університету ім.І.І.Мечникова. Гуманітарні науки. – К.-Одеса [Видавництво КДУ], 1967. – С.42-44.

8. Ізмаїл // Історія міст і сіл Української РСР. В 26 тт. Одеська область. – К.: Наукова думка, 1969. – С.432-451.

9. Изменения административно-территориального деления Одессины (конец XVIII в. - 1975 г.) // Археологические и археографические исследования на территории Южной Украины. Сборник научных трудов. – К.-Одесса: Вища школа, 1976. – С.68-91. (У співавторстві з А.Д.Бачинським і С.В.Кульчицьким).

10. Ізмаїл // История городов и сел Украинской ССР. Одесская область. – К.: Главная редакция Украинской Советской энциклопедии, 1978. – С.427-448.

11. Советская историография и социально-экономическом развитии Украины в период феодализма. Учебное пособие. – Одесса: Изд-во ОГУ, 1982. – 125 с. (В соавт.: А.И.Ерошина, Г.М.Лункин, Е.Е.Повитийная, Е.П.Хобалашвили, Р.К.Шардулевич).

12. [Рец.] Е.И.Дружинина. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825-1860 гг. // Украинський історичний журнал. – 1983. – №1. – С.148-149. (У співавторстві з Т.І.Лазанською).

13. Суднобудівна промисловість Південної України в системі всеросійського ринку в дореформений період // Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства (тези доповідей). – К., 1984. – С.

14. Экономика и население Южной Украины в дореформенный период. Первая Всесоюзная научная конференция по краеведению // Тезисы докладов и сообщений. – К., 1987. – С.

15. Початок промислового перевороту на півдні України // Тезиси обласної першої історико-краєведчої науково-практичної конференції, посвященної 200-літтю Одеси "Воспитание историей". – Одесса, 1989. – С.34-36.

16. Городские поселения Нижнего Поднестровья в системе всероссийского рынка в дореформенный период // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья. Тезисы докладов и сообщений научно-практической историко-краеведческой конференции. Часть I. История. – Белгород-Днестровский, 1990. – С.48-50.

17. Власники транспортних засобів і транспортні акціонерні компанії на півдні України в дореформений період // Всеукраїнська конференція "Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України" / жовтень 1991 р. / Тези доповідей та повідомлень. – Київ – Кам'янець-Подільський, 1991. – С.18.

18. Історія південного регіону в курсі історії України / кінець ХУІІІ - початок 1861 р. // Проблеми викладання історії України в технічному вузі. – Київ, 1991. – С.9-11.

19. Начало формирования на юге Украины буржуазии в строительстве

20. / конец ХУІІІ - 1861 / // Тезиси второй обласної Історико-краєведчої конференції, посвященної 200-літтю заснування Одеси і 25-літтю створення українського Товариства охорони пам'яток історії і культури. – Одесса, 1991. – С.34-36.

21. Соціально-економічні умови формування населення Одеси в дореформений період. Літературна та музично-театральна Одеса в першій половині ХІХ ст. // Тези доповідей та повідомлень регіональної науково-творчої конференції. – Одеса : ОДУ, 1991. – С.13-15.

22. Участь греків у розвитку промисловості і транспорту дореформеної Одеси // Историческое краеведение Одесщины. Сборник материалов. Выпуск 3. Из истории греческого населения Одессы. – Одеса: МП “Термес”, 1992. – С.35-39.

23. Изменения административно-территориального деления Одесщины (конец XVIII в. - 1975 г.) // Историческое краеведение Одесщины. Сборник материалов. Выпуск 1. В помощь учителю истории. – Одесса: МП “Термес”, 1992. – С.80-98.

24. Ремісники в Одесі в дореформений період // Історичне краєзнавство Одещини. Збірник матеріалів. Випуск 4. – Одеса: МП “Термес”, 1993. – С.46-49.

25. Підприємництво в галузях будівництва, промисловості і транспорту на півдні України в дореформений період // VI Всеукраїнська наукова конференція історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. –

26. [Рец.] Herlihy P. Odessa: A History, 1794-1914. – Cambridg, Harvard, 1986. 411 с. // Український історичний журнал. – 1993. – №9. – С.130-133.

27. Соціально-економічний розвиток Південної України в дореформений період (основні напрямки вивчення) / Проблеми поширення досвіду викладання та вивчення історії України в технічних вищих навчальних закладах. Тези доповідей. – К., 1993. – С.14-16.

28. Феномен Одеси: соціально-економічний розвиток і розбудова міста в XIX ст. // Одесі - 200. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 200-річчю міста. – Одеса: ОДУ, 1994. – С.3-6.

29. Вклад М.Є.Слабченка у дослідження соціально-економічного розвитку Південної України в дореформений період // VII Всеукраїнська наукова конференція “Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність”. – К. Черкаси, 1995.

30. Роль Одеси у формуванні українського національного ринку в дореформений період (1794-1861 рр.) // Українське національне відродження: проблеми, прогнози, державна політика. Тези виступів на науково-практичній конференції. – Одеса, 1995. – С.121-122.

31. Участь росіян в розвитку промисловості в Одесі в дореформений період // Історичне краєзнавство Одещини. – Одеса, 1995. – С.24-30.

32. М.Є.Слабченко про розвиток промисловості України в другій половині XVII - першій половині XIX ст. // Академік Михайло Єлисейович Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях. Збірник статей. – Одеса, 1995. – С.48-60.

33. Розвиток гужового транспорту в містах Південної України в кінці XVIII - першій половині XIX ст. // Записки історичного факультету. Випуск 2. – Одеса, 1996. – С.7-19.

34. Морський транспорт Південної України в дореформений період // Там само. – Випуск 4. – Одеса, 1997. – С. 53-61.

35. Ввіз капіталів в промисловість Південної України в кінці XVIII - на початку XIX ст. /// Записки історичного факультету. Випуск 6. – Одеса, 1997. – С. 68-74.

36. Внесок М.Є.Слабченка в дослідження історії промисловості і транспорту в Україні // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Харків, 1997. – С. 293-296.

37. Ввіз обладнання, інструментів і комплектуючих деталей для промисловості Південної України в дореформений період /// Записки історичного факультету. Випуск 7. – Одеса, 1998. – С. 53-59.

38. Правові та економічні умови формування болгарської діаспори на Півдні України в дореформений період // Матеріали міжнародної конференції “Україна - Болгарія: віхи історичної дружби” (матеріали міжнародної конференції, присвяченої 120-річчю визволення Болгарії від османського ґра). – Одеса, 1999. – С. 157-160.

ПАЛЕОЛАНДШАФТ И РАННЕМЕЗОЛИТИЧЕСКИЕ КУЛЬТУРЫ СТЕПНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

Формирование первых мезолитических культур в Причерноморско-Приазовских степях соотносится с заключительными этапами дриаса III. Именно в это время происходит коренная перестройка природно-ландшафтной обстановки данного региона, которая сопровождалась существенными изменениями палеоэкологической ситуации. Центральное место в данном процессе занимает трансформация фаунистического комплекса. В условиях относительно высокой плотности населения предшествующего времени, обладавшего высокоэффективным охотничьим вооружением, хищническое истребление фаунистических ресурсов ведет к резкому сокращению, а затем и полному уничтожению основных промысловых видов (бизон, широкопаладая лошадь и др.)¹. Наиболее типичными обитателями степных биотопов в это время становятся тарпан, постепенно проникающий с запада тур и известный здесь еще в позднем палеолите сайгак².

Параллельно в дриасе III существенным образом изменяется и характер флоры Причерноморско-Приазовских степей. В это время здесь существенно сокращаются либо полностью исчезают типичные для аллереда лесные участки с небольшими включениями широколиственных пород, наблюдается резкое обеднение состава растительности и расширение участия в ней ксерофитов. В результате формируется новый растительный комплекс, в котором главную роль стали играть маревые, злаковые, полыневые, эфедровые и другие неприхотливые и устойчивые к климатическим колебаниям растения³. Древесная растительность была в нем представлена преимущественно небольшими сосновыми и березовыми перелесками в ложбинах и балках, в наземном покрытии которых абсолютно преобладали мхи, папоротники и осоки⁴. На основании особенностей фауны и флоры данного региона ландшафт Северного Причерноморья и Приазовья начиная с дриаса III можно определить как дерновинно-злаковые открытые степи⁵.

Климат Причерноморско-Приазовских степей этого времени реконструируется как относительно суровый, засушливый и прохладный, континентальный в Северо-Западном Причерноморье и резкоконтинентальный в восточной части региона⁶.

За исключением бассейна р. Северский Донец, данные палинологических и палеонтологических исследований в настоящее время не позволяют установить в степном регионе существенные изменения природно-ландшафтной ситуации в эпоху половецкого потепления начала пребореала (10 300 – 9 470 ± 110 л.н.)⁷. Природно-ландшафтная ситуация в Причерноморско-Приазовских степях в период переяславского похолодания пребореала, судя по всему, была весьма близка к описанной для дриаса III⁸. В результате на современном уровне исследования первую фазу развития мезолитических культур степного Причерноморья в целом можно соотнести со второй половиной дриаса III - пребореальным временем, характеризующимся в общих чертах единым типом палеоландшафта.

В этих достаточно сложных условиях окружающей среды складывается кризисная палеоэкологическая ситуация, причины и пути формирования которой неоднократно подвергались тщательному всестороннему анализу⁹. В данном контексте основное внимание будет уделено адаптивным реакциям человека на сложившуюся в эпоху раннего мезолита обстановку.

В этот период в степной зоне археологически фиксируется развитие нескольких культурных традиций, различающихся как по механизму сложения и по способу использования ресурсов среды своего обитания. Так, с одной стороны, на протяжении всего периода продолжается развитие местного населения предшествующего времени - анетовской культуры. Изменения ее индустрии носят эволюционный характер и в целом продолжают безгеометрическую линию; принципиальные изменения в составе орудий труда и, в первую очередь, в типах охотничьего вооружения, не прослеживаются на протяжении всего раннего голоцена. Адаптация носителей анетовских традиций к новому природно-ландшафтному окружению и кризисной палеоэкологической ситуации, следовательно, могла реализовываться по двум основным направлениям: либо путем увеличения подвижности в поисках новых кормовых территорий с целью снижения давления на ранее освоенную зону обитания, либо с помощью выработки новых способов и приемов добычи средств существования. Археологически пока можно проследить результаты осуществления только первого варианта: количество анетовских памятников на их традиционной этнической территории (нижнее и среднее течение р. Южный Буг) резко уменьшается в результате оттока части населения на север (Журавка, Загай и др.)¹⁰. Численность оставшихся групп сокращается, крупные долговременные поселения этой культуры пока не обнаружены. Анализ второго варианта системы адаптации, учитывающего состав охотничьей добычи анетовцев и ее изменения во времени, пока невозможен в связи с

отсутствием фаунистических остатков на известных памятниках этой культуры. Тем не менее принципиально это не исключает возможности его реализации.

Во второй половине дриаса III в западной части Причерноморья появляется новое культурное явление - белолесская культура, являющаяся результатом прямой миграции в Нижнее Подунавье части населения Балкано-Дунайского региона¹¹. В основе этого процесса, скорее всего, лежит распространение в степном Причерноморье тура - главного охотничьего вида носителей традиций среднедунайского круга¹². Переселенцы, по-видимому, в общих чертах сохраняют свои принципы жизнеобеспечения, и структуру охотничьей добычи в первую очередь, на что указывает фаунистический комплекс Белолесья¹³. Об успешности их адаптации к новой территории свидетельствует и структура опорного памятника данной культуры, являющегося на сегодня наиболее крупным и долговременным раннемезолитическим поселением во всей степной зоне Украины: по нормам палеоэкономического моделирования здесь в течение около четырех месяцев могло проживать более 20 человек.

Еще один вариант использования возможностей раннемезолитического палеоландшафта степной Украины представляет собой система адаптации носителей царинско-рогаликских культурных традиций. С одной стороны, как и все население этого региона, выход из кризиса они ищут в увеличении подвижности и дроблении коллективов. Подавляющее большинство известных сегодня памятников данной культуры относится к типу кратковременных местонахождений без каких-либо конструктивных остатков и не имеет четко выраженного культурного слоя и стратиграфической привязки. Однако решающую роль в процессе выживания этой этнической общности в маргинальных условиях, по-видимому, сыграла трансформация культурной традиции. Археологически это прослеживается в формировании на границе лесостепной и степной зоны особой вкладышевой кремневой индустрии, специфику которой составляет появление охотничьего вооружения нового типа - оснащенного геометрическими микролитами¹⁴. Следовательно, наряду с типичным для степной зоны в целом видоизменением самого процесса охоты, состоящим в переходе к индивидуальной добыче нестадных животных, имело место и ее опосредованная интенсификация путем усовершенствования процесса изготовления вооружения.

Особый интерес в плане изучения систем жизнедеятельности носителей царинско-рогаликской культурной традиции представляет анализ образа жизни представителей ее трех локальных вариантов (царинского в Среднем Побужье, леонтьевского в нижнем течении Днепра

и рогаликского в бассейне р. Северский Донец), выделенных на основании особенностей кремневого инвентаря¹⁵. К сожалению, сложности выявления структурных элементов культурного слоя и относительной и абсолютной датировки абсолютного большинства поселений этой культуры существенно затрудняют попытки выявления региональной или экологической специфики систем культурно-исторической адаптации носителей единой в целом этнической традиции. На современном уровне знаний можно пока что предположить, что наиболее стабильным был образ жизни коллективов, связанных с рогаликским вариантом культуры. С одной стороны, здесь по материалам ряда финально-палеолитических поселений (Рогалик 2, Рогалик 7, Передельск-Плакор и др.) прослеживается преемственность этнического развития, начиная уже с заключительных фаз беллинга¹⁶. Кроме того, единственные известные сегодня для царинско-рогаликского культурной общности фрагментарные фаунистические остатки (кости быка, коня, лисицы, а также моллюски) связаны с Рогалик-Якимовской стоянкой, опорным поселением именно этого локального варианта¹⁷. Более детальный анализ систем жизнеобеспечения отдельных групп носителей царинско-рогаликских культурных традиций станет возможным только с накоплением новых фактов об условиях и способе их жизни.

Способ максимальной интенсификации производственного процесса путем геометризации вкладышей, по-видимому, был характерен и для зимовниковского населения. В технокомплексах памятников ранней, пребореальной, фазы этой культуры (Зимовники 1 раскопы 1-3; Сабовка, Сурской V), финальноэпиграветтские черты практически отсутствуют, а трапеции, треугольники и сегменты составляют до 9% изделий со вторичной обработкой¹⁸. Хотя датировка и культурно-историческая интерпретация отдельных памятников данной культурной традиции еще ожидают своего окончательного выяснения, можно предположить, что путь формирования зимовниковской культуры был в общих чертах близок способу сложения царинско-рогаликского культурного единства. Так, в обоих случаях возникновению новых этнических общностей предшествовало переселение в регион этногенеза населения из сопредельных территорий, культура которого в новой природной, экологической и этнокультурной ситуации трансформируется. Генетическую основу зимовниковской культуры чаще всего ищут среди населения южных и юго-западных областей, а в сложении комплекса собственно Зимовников 1, не исключено, приняли участие носители чохской культуры Кавказа¹⁹. Формирование царинско-рогаликской этнической общности стало результатом трансформации осокоровской культуры, сложению которой предшествовали перемещения костенковско-боршевского населения²⁰. Похожей

оказывается и система распространения поселений обеих культурных традиций - на границе степи и лесостепи, причем отдельные поселения тяготеют к лесостепным типам ландшафта.

Особый путь сложения и функционирования раннемезолитических культур степного Причерноморья второй половины пребореального времени реконструируется по материалам поселения Миньевский Яр в Северо-Восточном Приазовье. Специфику его индустрии составляет преобладание среди сколов отщепов, наличие траншевидных топориков и полное отсутствие геометрических микролитов и острий на пластинах²¹. Учитывая близость макролитических изделий поселения находкам в бассейне Десны и отчасти Днестра, ряд исследователей допускает формирование комплекса Миньевского Яра в результате перемещения на юг части населения из Полесского региона²². С другой стороны, нельзя полностью исключить объяснение наличия траншевидных изделий особенностями места расположения стоянки (на залесенном участке в бассейне крупной реки), а отсутствия традиционных вкладышей охотничьего вооружения - функциональным назначением памятника (пункт начальной обработки кремня). Поскольку на данном этапе для пребореального времени известен пока что только один памятник этого круга, от окончательных выводов о способе жизнедеятельности связанного с ним населения, скорее всего, следует воздержаться.

Таким образом, в конце дриаса III - в пребореале по материалам раннемезолитических памятников степной Украины прослеживается сосуществование целого ряда вариантов систем адаптации к единому в целом типу ландшафта. Вероятно, именно сходные природно-климатические и экологические условия обусловили на первый взгляд один и тот же образ жизни населения степей - общее снижение плотности населения на единицу площади, уменьшение количества обитателей на поселении, увеличение подвижности, распад крупных общин предшествующего времени, исчезновение долговременных поселений, жилищ, кострищ и т.д.

Тем не менее при рассмотрении способа выживания носителей разных культурных традиций отличия в выбираемом пути прослеживаются достаточно четко. В общих чертах их можно свести к трем основным вариантам: отток части населения с целью уменьшения давления на кормовую территорию (анетовская культура), освоение новых территорий вслед за главным промысловым видом (белолесская культура), трансформация культурной традиции в направлении интенсификации процесса изготовления охотничьего вооружения (царинско-рогаликское культурное единство, зимовниковская культура). Материалы поселения Миньевский Яр и перспективы дальнейшего анализа локальных вариантов царинско-рогаликской этнической

общности дают основание предположить, что этими вариантами все многообразие конкретно-исторических способов культурной адаптации раннемезолитического населения степного региона не исчерпывается. Крайне интересен также факт целиком мирного сосуществования рассмотренных групп.

В целом предложенный аспект анализа отдельных археологических культур степной зоны современной территории Украины эпохи раннего мезолита подтверждает тезис о потенциальной возможности и плодотворности рассмотрения особенностей пути приспособления групп населения к конкретным условиям существования на уровне этнических общностей.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Бибикина В.И. О смене некоторых компонентов фауны копытных на Украине в голоцене // БМОИП. отд. биол. 1975. Т. 80. Вып. 6. - С. 69-73.
2. Бибикина В.И. Охотничий промысел в палеолите и мезолите Северного Причерноморья // КСИА АН СССР. 1985. Вып. 181. - С. 17-19.
3. Пашкевич Г.А. Динамика растительного покрова Северо-Западного Причерноморья в голоцене и его изменения под влиянием человека // Антропогенные факторы в истории развития современных экосистем. - М., 1981. - С. 74-87.
4. Герасименко Н.П. Природная среда обитания человека на юго-востоке Украины в позднеледниково-голоцено (по материалам палеогеографического изучения археологических памятников) // Археологический альманах № 6. Донецк, 1997. - С. 46.
5. Пашкевич Г.А. Палеоботаническая характеристика поселения Мирное // Станко В.Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. - К., 1982. - С. 133.
6. Исаева-Петрова Л.С. Растительность Стрельцовой степи в голоцене // Известия АН СССР. 1976. № 2. - С. 75-87.
7. Хотинский Н.А. Радиоуглеродная хронология и корреляция природных и антропогенных рубежей голоцена // Новые данные по геохронологии четвертичного периода. - М., 1987. - Рис. 1.
8. Герасименко Н.П. Указ. соч. - С. 46; Пашкевич Г.А. Палеоботаническая характеристика... - С. 134.
9. Станко В.Н. Мирное. Проблемы мезолита степей Северного Причерноморья. - К., 1982. - 176 с.; Станко В.Н. Палеоэкологическая ситуация в мезолите Северного Причерноморья // Studia praehistorica. 1992. V. 11-12. - С. 18-27; Станко В.Н. Эпоха мезолиту // Давня історія України. Т. 1. - К., 1997. - С. 114-156.
10. Станко В.Н. Культурно-исторический процесс в мезолите Северо-Западного Причерноморья // Северо-Западное Причерноморье: контактная зона древних культур. - К., 1991. - С. 5-17.
11. Станко В.Н. К проблеме западных связей мезолита степного Причерноморья // Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья. - К., 1985. - С. 31-45.
12. Бибикина В.И. Время появления тура в Восточной Европе // Первый Международный конгресс по млекопитающим. Т. 1. - М., 1974. - С. 70.
13. Бибикина В.И. Фауна из мезолитических поселения Белолесье и Гиржево (Нижнее Поднестровье) // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. - К., 1978. - Табл. 1.

14. Станко В.Н. Поздний палеолит и сложение мезолита в степях Северного Причерноморья // Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытнообщинного строя. - К., 1980. - С. 5-20.

15. Станко В.Н. К проблеме сложения гребениковской культуры // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья. - К., 1986. - С. 13-25; Оленковський М.П. Кавказька складова у фінальному палеоліті та мезоліті Південної України // Археологія. 1996. № 3. - С. 74-85; Горелик А.Ф. Мезолит Северо-Восточного Причерноморья (вопросы культурно-хронологического членения) // Материалы каменного века на территории Украины. - К., 1984. - С. 4-22.

16. Горелик А.Ф. Мезолит бассейна Северского Донца и Северо-Восточного Приазовья. - Автореф. дис. ... канд. ист. наук. - Л., 1986. - С. 8; Герасименко Н.П. Указ. соч. - Рис. 5.

17. Телегин Д.Я., Тарасенко М.И. Мезолитическая стоянка у хутора Роголик // Изыскания по мезолиту и неолиту СССР. - Л., 1983. - С. 35-39.

18. Горелик А.Ф. Исследование мезолитических комплексов стоянки Зимовники I в Северо-Восточном Приазовье // СА. 1984. № 2. - С. 115-133; Горелик А.Ф., Манько В.А. Предварительные итоги раскопок мезолитической стоянки Сабовка в Северо-Восточном Приазовье // Тез. докл. конф. "Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья". - Херсон, 1990. Ч. 1. - С. 29-30; Нужный Д.Ю. О сложении мезолита в Днепровском Надпорожье // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья. - К., 1986. - С. 26-36.

19. Горелик А.Ф. Исследование мезолитических комплексов..., С. 132; Коев В.Ю. Некоторые данные о культурно-историческом процессе в Азово-Черноморском регионе X - XI тыс. лет до н.э. // РА. 1992. № 2. С. 17.

20. Станко В.Н. Культурно-исторический процесс..., С. 8.

21. Горелик А.Ф., Духин А.О. Раскопки мезолитических памятников Миньевский Яр и Рубцы // Новые археологические исследования на Одессчине. - К., 1984. - С. 13-24.

22. Телегин Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України. - К., 1982. - С. 151-152.

Хассан Хасан

Строительная техника и строительные материалы в древневосточном государстве Мари

Изучение строительной техники и строительных материалов древнейших цивилизаций является одним из важнейших аспектов исторического исследования. Специфика изучения культур этих давно исчезнувших государств заключается в том, что первое, с чем сталкивается ученый, это не письменные документы, а остатки строений и другие археологические находки. Изучение строительной техники может "рассказать" о найденном городе гораздо больше, чем обрывки надписей, изображения и т.д. Уровень развития экономики, торговые связи государства, культурная принадлежность и т.д. - все это могут осветить данные по строительной технике и материалам того или иного государства.

Архитектура древнейшего государства Мари, находившегося в среднем течении Евфрата (территория современной Сирии) до сих пор является главным источником по его истории несмотря на наличие

колоссального клинописного архива (более двадцати пяти тысяч табличек). Мари был обнаружен экспедицией во главе с французским ученым А. Парро в 1933 г. и стал одной из наиболее значительных археологических сенсаций первой половины XX в. В данной статье мы остановимся на рассмотрении строительной техники Мари, что необходимо для создания базы серьезного исследования архитектурного облика древневосточного государства. Мы считаем, что Мари в наше время нуждается в особенно детальном изучении, так как после открытия Эблы (архитектура и культурное наследие которой в целом сохранились лучше, чем в Мари) внимание специалистов переклонилося на этот памятник. Мы уверены, что изучение строительной техники Мари в значительной мере поможет уточнить хронологию технической эволюции Месопотамии, так как некоторые архитектурные приемы местных зодчих использовались здесь раньше, чем в других регионах.

Нельзя сказать, что столь важная и плодотворная тема была достаточным образом разработана в отечественной литературе. Специальных работ по этому вопросу нет. Архитектура Мари затрагивается лишь в общих работах по культуре и искусству Месопотамии, причем лишь в качестве дополнения к описанию зодчества известных древневосточных империй (Вавилона, Ассирии). Раскрытие своеобразия каждого явления культуры не входит в их задачу, они лишь намечают "магистральную линию". В нашей работе впервые в отечественной литературе будут введены в оборот данные археологических отчетов Андре Парро, который внимательно и любовно описывал архитектурные особенности исследуемого им государства. Мы надеемся, что материалы отчетов Андре Парро в сочетании с данными археологических памятников Мари, изучавшихся нами в музеях Сирии, и теоретической базой, которую создаст отечественная востоковедческая традиция, дадут нам возможность сделать качественное и продуктивное обобщение информации по строительной технике Мари.

Строительные материалы и приемы, применявшиеся в Мари, во многом тождественны хорошо известным материалам и приемам шумеро-аккадского Южного Двуречья. Однако на них оказали существенное влияние близость богатой камнем Ассирии и северных сирийских государств. Сочетание этих двух тенденций определило характерные особенности архитектуры Мари.

1. Техника строительства из сырцового кирпича

Основным элементом стен зданий является плоский кирпич-сырец, изготавливавшийся из аллювиальной глины, в деревянных рамках. Во всех зданиях ранних слоев Мари использовался тонкий плоский кирпич (римхен), впервые появившийся в постройках археологической эпохи

Джемдет-Наср [5, С. 25–26; 9, С. 53–54]. Характерный для месопотамских построек III тыс. до н.э. односторонне-выпуклый кирпич в ранних слоях Мари отсутствует (что служит одним из критериев их датировки – конец IV тысячелетия). Размеры сырцовых кирпичей построек IV тыс. до н.э. – приблизительно 20х30х10 см.

В III тыс. до н.э. в строительной технике Мари (параллельно с подобными изменениями во всей Месопотамии) происходит “революция”. Плоский кирпич сменяется более крупным “горбатым” (односторонне-выпуклым). Т.е. кирпич фактически утрачивает точок – верхняя (выпуклая) и нижняя (плоская) плоскости кирпича стыкуются в общей грани. Форма кирпичей определяет своеобразный рисунок кладки, в котором кирпичи расположены параллельно друг другу под небольшим углом к горизонтальной линии. При этом острые края кирпичей в соседних рядах прилегают друг к другу по принципу шестеренки, что обуславливает наличие на стенах длинных волнистых вертикальных швов.

С конца II тыс. до н.э. форма кирпича в Мари приближается к квадратной [9, С. 53–54; 2, С. 198–199]. В глине кирпичей присутствует примесь рубленой соломы, которая была необходима для предотвращения деформаций при высыхании. Согласно клинописным источникам, такие кирпичи выделывались и сушились в жаркий месяц “сиван” [9, С. 52]. В качестве строительного раствора применялась жидкая глина с примесью золы. Между слоями сырцовых кирпичей прослеживалась укладка тростниковой циновки и битума. В постройках Мари II тыс. до н.э. тщательно соблюдалось чередование вертикальных швов – ровно над серединой нижележащего кирпича.

2. Техника терракоты

Обжиг кирпичей в печи появился в первой половине III тыс. до н.э. [5, С. 26.], но ввиду дефицита дерева обжиг кирпичей был ограничен. Плоские квадратные обожженные кирпичи в Мари зафиксированы, в большинстве случаев, в вымостках дворов и помещений восточной половины дворца I (двор 131, помещение “школы”, “кухня” 167) и фрагментарно – в некоторых храмах конца II тыс. до н.э. (в частности, храм Дагана). Использовались они также и для сооружения большинства ступеней переходов дворца. В ряде случаев обожженным кирпичом выкладывался лишь участок поверхности. Зафиксировано почти обязательное использование обожженного кирпича в водоемах – водохранилищах и бассейнах Мари [14, р. 68–69].

Отметим здесь же, что техника терракоты применялась в Мари также для изготовления приватных скульптур сторожевых львов [14, р. 68] ванн и различных труб – канализационных и вентиляционных. Канализация зафиксирована в Мари как в царском дворце, так и в городских домах [10, с. 93].

3. Глинобитная техника возведения стен

В хозяйственных постройках северо-западного жилого квартала Мари (к востоку от храма Иштар) использовалась несколько своеобразная глинобитная техника возведения стен. Они строились, как представляется, не в опалубках, а лепились из больших комьев влажной глины, швы между которыми заливались жидкой глиной. Поверхности заглаживались руками. После возведения таким способом участка стены, он подсыхал, и лишь после этого начинал возводиться следующий участок. Такой метод применяется в Месопотамии для возведения оград и в наши дни.

4. Техника применения камня в архитектуре Мари

Применение камня составляет одну из особенностей архитектуры Мари. В отличие от цивилизаций Южной Месопотамии камень использовался здесь для строительства фундаментов (см. ниже "Некоторые особенности строительной техники Мари"), а также для сооружения сводчатых гробниц аристократов [10, С. 92]. Для мощения дворов в жилой архитектуре на окраинах Мари использовалась галька. В качестве облицовочного материала камень практически не применялся.

5. Применение битума и асфальта

Кроме глины и камня очень важным строительным материалом был битум – природное образование нефти, асфальт. Этот материал добывался в смоляных шахтах Хита на Евфрате [6, С. 26], но, вероятно, и в других местах Месопотамии. Водонепроницаемые качества битума позволяли использовать его для покрытия тростниковых крыш помещений, а также в качестве слоев связующего раствора внутри сырцовых кладок стен.

Помимо этих, характерных для всей Месопотамии, функций, в Мари битум обильно применялся для предохранения от размыва частей поверхностей немощеных дворов (как правило, образуя дорожки по внутреннему периметру стен), а также на улицах центральной части города. Так, на главном дворе храма Нини-Заза ширина полос битума, уложенных вдоль стен, составляла 0,8 м. Для облицовки поверхностей стен помещений в Мари битум применялся в единичных случаях, гораздо реже, чем в городах Южного Двуречья.

6. Облицовочные материалы

В качестве облицовочного материала в большинстве случаев использовались водный раствор гипса и жидкая глина, и достаточно редко – битум. Гипсовым раствором штукатурили (белили) стены помещений изнутри, если они не имели особого декора. В исключительных случаях полированный гипс применяли для отделки полов помещений (покои правителя в царском дворце). Снаружи на стены жилых зданий наносилась обмазка жидкой глиной или белым известковым раствором, изнутри стены окрашивались в ярко-красный цвет.

7. Строительные материалы растительного происхождения

Как и во всем Двуречье, в качестве строительного материала очень широко использовался тростник (в виде пучков, плетенки и связки). Кроме применения его внутри кладок сырцовых стен, вероятного занавешивания дверных проемов (там, где не были обнаружены следы от петель дверей) и застилания глинобитных полов непарадных помещений, тростник был основным материалом, составлявшим основу кровель. Тростник, который произрастает в низовьях Евфрата, и в наши дни используется в тех же целях при строительстве, в основном, сельском.

Другим материалом растительного происхождения является дерево. Ввиду климатических условий бедные на этот материал города-государства Двуречья использовали его весьма ограниченно. Чаще всего это была древесина, волокна и листья ив, платанов и переставших плодоносить финиковых пальм. Волокна и листья последних служили материалом для изготовления циновки, а стволы — для деревянных конструкций домов [5, С. 26]. В первую очередь дерево шло на конструкции основы кровли, двери, редко — на опорные столбы (колонны) портиков. Имеются упоминания об использовании деревянных решеток в качестве небольших оконных рам, однако в Мари такие решетки, как представляется, были керамическими.

Для перекрытий значительных пролетов использовались привозные древесные стволы прочных пород — чаще всего кедр или кипарис — которые доставлялись по Евфрату судами с северо-запада и из северной Сирии (горы Аману).

Ввиду географического расположения Мари приблизительно в середине единственного пути, связывающего горы северной Сирии и города классического Двуречья, дерево использовалось здесь в качестве строительного материала несколько больше, чем на Юге. В V слое Мари были раскрыты остатки деревянных галерей второго этажа дворца I и лестница, ведущая на эти галереи со двора. Однако при сравнении с городами, более приближенными к морю мы видим, что строители Мари были более “экономны” в использовании дерева. Для сравнения можно упомянуть дворец III тыс. до н.э. в Алахе (юго-запад современной Сирии), где стены армировались деревянными столбами [23, С. 128]. Экономия дерева в Мари сказывалась и в малом использовании обожженных кирпичей, изготовление которых требовало большого количества древесины для печей.

8. Некоторые элементы строительной техники Мари

Строительная техника Мари обуславливалась теми материалами, которые были доступны зодчим этого восточного государства — т.е. использованием сырцового кирпича в качестве главного материала. Особенности кирпича (достаточная непрочность) обуславливали

необходимость применения дополнительных средств укрепления сырцовых стен, которые в Мари превращались одновременно и в декоративный элемент.

В некоторых парадных дворцовых и храмовых помещениях применялось декорирование фасада и интерьера выступами (лопатками), чередующимися с отступами (одинарными или двойными: тройные отступы в Мари не зафиксированы) – нишами. Кирпичи позволяли создать перевязку в чередующихся рядах кладки и образовывали на поверхности стен сложную систему отступов и выступов. В итоге получались пилястры внутри и мощные лопатки снаружи. Двойные отступы, иногда сгруппированные попарно, создают сложный ритм обработки стены на фасаде и в интерьере, что имело давало впечатляющий декоративный эффект, создавая контрастную игру светотеней. Это был единственный рельефный элемент, использовавшийся в декорировании стен. Конструктивно он придавал сырцовым стенам дополнительную прочность [2, С. 200]. Нишами с двойным отступом были украшены стены по периметру главного двора храма Нини-Зазы (III тыс. до н.э.), дворов царских дворцов (III тыс. до н.э.); с одинарными отступами – фасад досартонового, вероятно, зиккурата (так называемый “красный квадрат”) и ряд стен в древнейших слоях царского дворца.

Размеры ниш в постройках III тыс. до н.э. – 0,45–0,60 м по плоскости фасада, глубина – до 0,2 м. Промежутки между нишами (лопатки) имеют ширину до 0,6 м. По лицевому фасаду лопатки могли быть украшены (храм Нини-Зазы) дополнительным, очень неглубоким одинарным отступом глубиной до 0,03 м и шириной до 0,25 м. Размеры лопаток и ниш даже в пределах одной стены могут несколько варьировать – до 0,2 м.

Помимо описанных сложнопрофилированных ниш, стены ряда зданий снаружи укреплялись расположенными на значительном расстоянии друг от друга прямоугольными выступами, игравшими, по всей видимости, роль контрфорсов. Юго-восточная внешняя стена храма Нини-Зазы и северо-восточная стена храма Иштарат имеют такие контрфорсы размерами 1,4–2,5 м, толщиной до 0,3–0,7 м. Расстояния между различными контрфорсами колеблются от 2,5 до 4,0 м. Роль контрфорсов, по-видимому играли и массивные боковые выступы, которыми фланкирован вход в царский дворец Мари, “спрятанный” за ними в глубокой нише (айване).

Можно утверждать, что и украшение стен лопатками и нишами, и использование массивных лопаток в качестве контрфорсов, являются шумерийскими чертами архитектуры Мари. Они восходят к IV тыс. до н.э. и были применены уже в храмах Тепе-Гавра и Эриду [2, С. 16]. Декоративная трактовка внешних стен лопатками и сложными отступами,

идентичными раскрытым в Мари, изображена на цилиндрической печати из Ура, датируемой около 3000 г. до н.э. [2, рис. 12]. Такую же систему трактовки внешних стен можно видеть на архитектурных планах на статуях Гудеа, хранящихся в Лувре.

В жилых кварталах и ряде храмов (в основном, II тыс. до н.э. — Шамаша, Нинхурсаг) отделка стен лопатками и нишами и укрепление их контрфорсами не применялись.

Использование сырцового кирпича определило целый ряд особенностей архитектуры Мари: строгий линейный ритм ниш и выступов, отсутствие криволинейных элементов, редкое применение отдельно стоящей опоры — колонны (одним из немногих примеров является большой зал пресаргоновского дворца Мари, разделенный на три нефа большими кирпичными столбами), и наряду с этим довольно частое применение сводчатых перекрытий (большой частью ложных).

Характерной особенностью архитектуры Мари было также то, что сооружение искусственных платформ вместо фундаментов под здания, характерное для Южного Двуречья [6, С. 48—49] здесь не практиковалось. В отличие от городов классического Южного Двуречья, постройки Мари делались на каменных фундаментах. Последние начали использовать в Мари со времени строительной “революции” III тыс. до н.э. В IV тыс. до н.э. здания строили без фундамента на ровной площадке, специально для этого подготовленной. Вероятно, в появлении фундаментов проявилось как влияние Ассирии, где существовала подобная строительная традиция, так наличие и доступность естественных выходов местного камня — известняка — в непосредственной близости от города [14, р. 68]. Фундаменты всех трех дворцов Мари насчитывают от 2 до 6 слоев каменной кладки. Массивные плиты имели полигональную (редко четырехугольную) форму и укладывались на глине. В нескольких случаях (вход в древнейший дворец) полигональными каменными плитами мостились полукруглые площадки перед входами, а также ступени. Размеры плит — 0,60х0,60х0,10 м, 0,40х0,60х0,10 м. Для укрепления фундаментов в Мари использовали большие бронзовые штыри, которые забивались в фундамент и таким образом создавали дополнительное сцепление между фундаментом и стеной.

Для мощения дворов в жилой архитектуре на окраинах Мари использовалась галька.

9. Заключение

В целом можно сделать вывод о том, что строительная техника Мари была неотъемлемым элементом техники Месопотамии и развивалась в русле общих тенденций эволюции цивилизации Двуречья. Тем не менее имеется ряд особенностей, обусловленных как географическим

положением Мари, так и наличием развитых торговых связей с другими областями Месопотамии. Так, центральное положение на торговых путях позволило строителям Мари более свободно использовать дерево, ценное и дефицитное в Южном Двуречье, хотя и не так активно, как в прибрежных областях. Наличие природных выходов известняка позволило более активно использовать камень. Это обусловило такую особенность архитектуры Мари, как наличие фундаментов в храмах и дворцах этого города. По особенностям строительной техники мы можем судить и о стабильности и силе государства – применение описанных техник (строительство фундаментов и мощных сооружений, требующих развития архитектурной мысли) требовало значительных расходов, которые могло позволить себе только богатое и уверенное в своей мощи государство.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Блэк В.Б. Монументальные росписи Передней Азии IV - первой половины III тысячелетия до н.э. // Проблемы развития зарубежного искусства. - М., 1977. - Вып. 7. - С. 6-15.
2. Всеобщая история архитектуры (ВИА). - Т.1. - М.: Изд-во строительной литературы, 1970.
3. Доссен Ж. Хозяйственные архивы дворца Мари // ВДИ. - 1940. - №1. - С. 34-36.
4. Дьяконов И.М. Проблемы вавилонского города II тыс. до н.э. // Древний Восток. Города и торговля. - Ереван, 1973. - С. 30-64.
5. Иванова В.А. Древнейшие жилища Юго-Западной и Южной Азии. — М., 1981.
6. История искусства зарубежных стран (ИИЗС). - Т.1. - М., 1961.
7. Лапин В.В. Об основной тенденции в развитии жилой архитектуры // Реконструкция древнейших общественных отношений по археологическим материалам жилищ и поселений. ТД. - Л., 1973.
8. Пелеков Л.А. Монументальная живопись Передней Азии IV-I тыс. до н.э. // Художественное наследие. - 1977. - №3. - С. 83-97.
9. Очерки истории техники Древнего Востока /ред. С.И.Вавилов. - М.-Л., 1940.
10. Пеклер Х. Древнее государство Мари // Исторический журнал. - 1940. - №9. - С. 90-98.
11. Синская Е.Н. Культурная флора древнего Двуречья (Месопотамия) // Известия Всесоюзного географического общества. - Т.93. - Вып. 4. - 1961. - С. 391-405.
12. Ярошенко Б.М. История архитектуры докатолических обществ. - М., 1975.
13. Ischrae W. Die Archaischen Ishtar-Tempel in Assur // 39 Wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orient-Gesellschaft, Leipzig, 1922.
14. Bahassi Asis. Das alte Syrien und seine Kunst. - Leipzig, 1987.
15. Barrelet M. Th. Une Peinture de la Cour 106 du Palais de Mari // Studia Mariana. - Leiden, 1950. - P. 9-35ю.
16. Lexikon der Kunst: Malerei. Architektur. Bildhauserkunst. - Basel-Wien, 1990.
17. Margueron J. Mari // Les Annales archeologique arabes syrienne. - 1984. - XXIV.
18. Mattiae P. Architecture and Art of the Royal Palace G of Ebla: some historical and chronological considerations // La civita di Ebla: archeologia e filologia. - Roma, 1980.
19. Parrot A. Mission Archeologique de Mari. - Vol.1. Le Le Temple d'Ishtar. - Paris, 1956; vol.2, part 1. Le Palais: Architecture. - Paris, 1958 - 258 c.; vol. 2, part 2. Le Palais: Peintures Murales. - Paris, 1958; vol.2, part 3. Le Palais: Documtns et Monuments.

- Paris, 1958; vol.3. Les Temples de Tshiarat et de Ninni-Zaza. - Paris, 1967 - 354 c.: vol.4. Le Tresor d'Ur. - Paris, 1967.

20. Parrot A. Les Fouilles de Mari: XVI-me Campagne // Les Annales archeologique arabes syriennes. - XVII. - 1967a.

21. Parrot A. Les Fouilles de Mari: Dix-septieme Campagne // Les Annales archeologique arabes syrienne. - XVIII. - 1968a.

22. Parrot A. Les Fouilles de Mari: Vingtieme Campagne // Syria. - 39. - 1962.

23. ١-٢٢ سورية القديمة ٤٤٠٠ ما قبل الإسلام - تاريخ العمارة السورية - ١٩٨٥

المؤلف: هورست كلينكل - ترجمة: تامر طوير - منشورات وزارة الثقافة - ١٩٨٥
Археология Древней Сирии - археология до Ислама в Сирийской Арабской республике. Автор Хорст Клинкель, перевод Касим Туер. Издательство Министерства культуры 1985 г.

24. ١-٢٢ سورية القديمة ٤٤٠٠ ما قبل الإسلام - تاريخ العمارة السورية - ١٩٨٥
Эбла, автор Касим Туер. Публикация учреждения Археологии и музеев в Дамаске, 1982 г.

25. ١-٢٢ سورية القديمة ٤٤٠٠ ما قبل الإسلام - تاريخ العمارة السورية - ١٩٨٥

Сообщество цивилизации в стране Ильчам (археология до ислама). Автор Джан Куфан, перевод Касима Туера. Дамаск, 1984 г.

26. ١-٢٢ سورية القديمة ٤٤٠٠ ما قبل الإسلام - تاريخ العمارة السورية - ١٩٨٥

ترجمة: نايف بلوز - الناشر مؤسسة البريد العربي الدار البيضاء

Археология Сирии. (Сборник статей нескольких авторов) Перевод Наиф Блюзэ, 1985 г. Издательство Греческой почтовой международной организации.

27. ١-٢٢ سورية القديمة ٤٤٠٠ ما قبل الإسلام - تاريخ العمارة السورية - ١٩٨٥

منشورات وزارة الثقافة في الجمهورية العربية السورية - دمشق - ١٩٨٨
Археология древней цивилизации Сирии. 8500 г. до 535 г. до н.э. Автор доктор Али Абу Асаф. Публикация Министерства Культуры Сирии, Дамаск, 1988 г.

28. ١-٢٢ سورية القديمة ٤٤٠٠ ما قبل الإسلام - تاريخ العمارة السورية - ١٩٨٥

Мари. Автор Андре Бару. Перевод Ребах Нафах. Публикация Министерства Культуры Сирии, 1979 г.

29. ١-٢٢ سورية القديمة ٤٤٠٠ ما قبل الإسلام - تاريخ العمارة السورية - ١٩٨٥

منشورات وزارة الثقافة في الجمهورية العربية السورية - دمشق - ١٩٨٢
Мари. Великая цивилизация в Сирии. Автор Айва Штротемшгар, перевод Касима Туера, публикация Учреждения археологии музеев в Дамаске, 1983 г.

30. ١-٢٢ سورية القديمة ٤٤٠٠ ما قبل الإسلام - تاريخ العمارة السورية - ١٩٨٥

منشورات وزارة الثقافة في الجمهورية العربية السورية - دمشق - ١٩٨٨
Цивилизация Эбла и ее международные связи трех тысяч лет до н.э. Автор Паульо Матээ. Публикация Римского университета, 1978 г.

31. ١-٢٢ سورية القديمة ٤٤٠٠ ما قبل الإسلام - تاريخ العمارة السورية - ١٩٨٥

منشورات وزارة الثقافة في الجمهورية العربية السورية - دمشق - ١٩٨٧
История Древнего Ближнего Востока. Автор Антуан Мортчат, перевод Туфика Сулеймана и Али Абу Асафа. Дамаск, 1967 г.

ВИНИКНЕННЯ ТА УТВОРЕННЯ БУДЖАЦЬКОЇ ОРДИ В XVI-XVII ст.

Ногайські племена Причорномор'я в XV-XVII ст. відрізнялись від кримських татар етнічно, а також зовнішнім виглядом, історією, побутом. Протягом XVI ст. їхня кількість в Буджаці збільшується, а на початку XVII ст. орди Великих і Малих Ногаєв, що потрапили під удари калмиків, були змушені залишити свої кочів'я в Поволжжі і перейти в степи Нижнього Подніпров'я і Побужжя, далі до Дністра і Дунаю. В результаті в Буджацьких степах з'являються улуси едисанських, едичкульських і так званих "білих" ногаєв¹, внаслідок чого підвищувалась демографічна напрута в цьому регіоні. При характеристиці буджацьких ногайців ми будемо широко використовувати описи сучасників, як це і прийнято при дефіциті археологічних пам'ятників.

Буджацька орда, що створилась в середині XVI ст., ("Буджак татарлеринунь топраги" від тюркського "буджак" - кут), користувалась особливим відношенням турецького султанау як метод тиску на сепаратистсько спрямованих кримських ханів, як знаряддя боротьби проти Польщі, Молдавії, українського козацтва, Російської держави. Її залежність від Криму часто була номінальною. Її голова, мурза Кантемір із роду Мансурів, брат відомого мурзи Дивея, що відмічався спустошливими набігами на Русь, Польщу, Молдавію, за свої жорстокі напади на сусідні народи отримав прізвисько "кривавого меч"².

Буджацькі ногайці знаходились в стані півкочування. Їхньою основною господарською діяльністю було кочове скотарство, здебільш вівчарство і конярство. У періоди літа ногайські роди-казани на чолі з мурзами кочували разом з скотиною по степах, а напередодні зими поверталися до своїх кишлів - полукочевим селищам, де заготовляли сіно та паливо. Ці селища розташовувались в урочищах: Ботна, Чага, Колондук, Шула, Сака, Сарата, Улунга, Джанту, Уч-чалга, Бик, Турк-Дереси, Каранджа, Кабла. Археологічно ці пункти поки що неможливо встановити, хоча залишки поселень X - XVIII ст. і зараз зустрічаються в долинах рік Бесарабії та Молдови. Буджаки, які заселяли їх, платили турецькому султану "данину хлібну" за землю, яка належала їм, а "також господарю волоському". "Села ж з власними кріпосними землями вони ніколи не мали"³.

Мандрівник Жан де Люк в 20-х рр. XVII ст. відмічав, що "ногайці не мають постійних осель, а безперестанно кочують, зупинаються лише там, де знаходять воду та траву для скотини"⁴. Гійом де Боплан звертав увагу на те, що "всі їх поселення рухомі і складаються з хатин, побудованих на двох

колесах, точнісенько так, як у наших вівчарів; використавші корм на одному місці, татари перевозять їх на інше”⁵. В 40-х рр. XVII ст. П’єр Шевал’є писав, що “вони стають таборами то тут, то там, в залежності від того, де кращі пасовиська; вони заводять халупи ... та рухомі намети тільки взимку, щоб ховатися від сильних морозів та снігу”, “... вони ставляться до хліборобства з великим презирством, ціную ремесло вівчарів та грабіжників. Їх багатство - це коні і стада, а також здобич і полонені”⁶, “вони харчуються м’ясом і молоком, якого в них дуже багато, але ... не їдять коржів і вареного проса”⁷.

Торгівля у буджацьких ногайців носила характер прямого товарообміну. Жан де Люк повідомляє, що купці, що приїжджали до ногаїв, турецькі та вірменські, купують в них продукти скотарства (шкіри, сало, хутро вівців) і обмінюють на бумажні матерії, саф’ян, ножі та інші дрібниці, так як ногайці не бажають брати срібло за свої товари⁸. Розквітала також торгівля невольниками із захоплених полонених - більшість їх буджаки продавали кримським татарам, незначна частина використовувалась в особистому господарстві. Таким невольникам, пише П. Шевал’є, “наказували пасти скотину і працювати на землі в тих місцях, де татари займаються сільським господарством. Вони годують їх тим, що їдять самі”⁹. Інколи ногайці перетворювали на рабів своїх співплемінників, яких можна було викупити за декількох голів чи (штук) скота”¹⁰.

Очевидно, що перед нами типове військово-грабіжницьке кочове об’єднання з властивими їм формами побуту і економічного устрою. Дійсно, загарбницькі набіги Буджацької орди на сусідні землі Молдавії, України, Росії, що стимулювалися Кримським ханством та султанською Туреччиною, займали в її житті важливе місце. Джерела переповнені відомостями про дуже жорстокі та загарбницькі набіги буджацьких татар на молдавські та українські землі. Але, якщо в Україні і в Російській державі ногайці часто зустрічали серйозний опір з боку козацтва і прикордонних військ¹¹, то сусіднє Молдавське князівство, що знаходилось в васальній залежності від Османської імперії, виявилось зовсім беззахистним¹². Типовими були і форми побуту для таких орд: мурзи самі ніякої роботи не виконували і використовували працю своїх співплемінників^{13,14}. З відомостей Жана де Люка у ногайців на початку XVII ст. збереглися залишки суспільної власності на продукти харчування, залишки групового шлюбу - звичай “одружуватися зі своїми родичками, за виїнятком рідних сестер і тіток”, існування калима, а також пропозиції гостям жінок, дочок, сестер¹⁵.

Короткі характеристики буджацьких ногайців в XVI-XVII ст. були б неповними без розгляду соціально-економічного положення в цей час на півдні Бесарабії в цілому. Відомо, що в зв’язку з заснуванням Акерманської, Кілійської, Бендерської, Ізмайльської та інших райа, землі, що увійшли до їх

складу, в адміністративному відношенні підкорялись безпосередньо турецькому урядові - при існуванні в Туреччині військово-ленної системи, всі завойовані території вважались державними. Керівництво Бурджакем являє собою яскравий приклад того, як Туреччиною і Кримом свідомо підтримувалась і заохочувалась етнічна, економічна і політична нестабільність в цій зоні.

Саме поняття "райа" чи "реайа" було не тільки адміністративним, воно в XVI-XVII ст. було назвою усього феодално-залежного сільського населення (табун, пасомі); це селяни, прикріплені до земель, отриманих від феодалів: серед них існував прошарок "берайа" - не прив'язаних до землі селян¹⁶. Із фонду державних земель ("землі світу") військові командири і навіть відзначені рядові воїни-вершники - сіпахи - отримували наділи ("килидж"). Володарі ленів, дрібні (тімарли-сіпахи) і середні (зеамет-сіпахи), а також великі - хасси - були зобов'язані з'являтися на війну і приводити з собою визначене віско - "джебелі", які були невільниками свого ленника: він їх або купив, або взяв в полон на війні. Юридично наділи зберігалися за тими ленниками, які особисто із встановленою кількістю латників (в середньому один латник на три тисячі акче річного прибутку) приймали участь у війнах, у протилежному випадку, вони передавались іншим особам¹⁷.

Такою стисло була економічна основа утримування людей "джебелі" - кінь, зброя і харчування кожного з них забезпечувались лише володарями лєну. В військовому ж відношенні основною одиницею тімарних сіпахів були "алаї" (полки) на чолі яких стояли алайбеї, які, в свою чергу, підкорювалися безпосередньо санджакбею, а той - правителю округи-ейялета - бейлербею. В першій половині XVII ст. в Османській імперії всього було більше 20 ейялетів, один з яких - Очаківський - знаходився на захопленій турками території південних та південно-західних областей сучасних України та Молдови. Цей ейялет не мав визначених кордонів - за османською "імперською" ідеєю він повинен був безмежно розширятися. Фактично ж керівництво турецької адміністрації поширювалось на порівняно невеликі території, на яких були розміщені турецькі фортеці, в тому числі і центри райа: Очаков, Бендери, Акерман, Ізмаїл, Кілія та інші¹⁸. В Очаківському ейялеті, що найбільш цікавить нас в дійсній роботі, було 11 санджаків.

Описана в загальних рисах система турецької військової адміністрації розповсюджувалась, переважно, на осіло-землеробське населення - райа. Ця система була регламентована не так вже жорсткою і допускала часті порушення з боку великих феодалних намісників, які в XVI-XVII ст. часто використовували своє ленне військо для досягнення напівзалежного від центрального керівництва положення. Для нагляду за ними існувала система контролю в особі "валі" - намісника провінції і підкорених йому яничарських

підрозділів. Однак, наскільки можна судити, формально ця система не передбачала прямого контролю над іншими категоріями населення Буджацьких степів, тобто кочовиками-ногайцями, які займали території між райа. Їх адміністративний статус був іншим¹⁹.

Вже говорилося, що після взяття турками Кілії та Акермана в 1484 р. "кримський хан Менглі-Гірей переправився з двома сотнями тисяч швидких, як вітер, татар через ріку Дністро ... попросив султана Баязета, щоб всім татарам дозволяли грабувати ... і татари разоряли та спустошували вапаські та молдавські землі ... мусульманська орда день та ніч захоплювала здобич"²⁰. Розселившись у Буджацьких степах, ці "прибережні татари" були підкорені кримському хану в обличчі його ставленика - прибережного агі, резиденція якого знаходилась в селищі Ханкишла (зараз с. Удобное Б.-Дністровського р-ну). "Це селище в п'ятьсот домівок, розташоване в годині шляху від річки Дністро, з комфортним, як у місті, караван-сараям, мечеттю та банею. Правитель його, прибережний ага, є ставлеником татарських (кримських - І.С.) ханів. Однак, він підкорений також валі Очаковського ейялету"²¹.

У наведеному уривку ясно зафіксована ситуація не тільки контролю Кримського ханства над буджацькими ногайцями, але й контролю турецької адміністрації над кримською в першій половині і в середині XVII ст. Вочевидячки, така подвійна залежність буджацьких ногайців створювала постійну конфліктну ситуацію в регіоні (що посилювалось намаганням самих буджаків досягти самостійності) і була організована свідомо - Буджацька орда фактично була зброєю в руках того чи іншого правління в залежності від відносин Кримського ханства з Туреччиною, які перманентно змінювались. Відомо, наприклад, що в середині XVII ст. племена ногайських татар, які входили до Буджацької і Єдисанської орди, вирішили позбавитися поборів прибережного агі - вони просили турецького султана прийняти їх у своє підданство і поселити в околицях Сілістри. Зі свого боку, турецькому керівництву було вигідно підтримувати суперечки між кримчанами та ногайцями за принципом "роз'єднуй та володарюй". Так, біля Ханкишли сталася явно спровокована сутичка між кримськими військами з одного боку і буджацькими татарами разом з ногайцями на чолі з Адилем, турецьким ставлеником на кримський престол - з другого²². Останніх було розбито. Кримський хан Мухамед-Гірей IV всіляко протистояв переходу ногайців під владу Туреччини. Частково вони все ж таки перейшли Дунай, де утворилась Добруджанська орда. Все це послужило одним з приводів для скидання Мухамеда-Гірея IV з престолу в 1666 р., і кримським ханом став новий турецький ставленик - Адиль-Гірей.

Таким було положення, в якому опинились буджацькі ногайці після утворення Буджацької орди і які залишили відомі нам могильники. "Цих

пшвидких, як вітер, і жадаючих зустрічі з ворогом татар, яких називають буджацькими, нараховується до 45 тисяч, - пише турецький мандрівник Евлія Челебі, який відвідав ці землі у 1656 і в 1660 роках - Всього тут 200 сел, тимівок та стойбищ. В цих татар стільки майна, харчів, тварин, військової здобичі, скільки немає, мабуть, в Кримській землі... вони постачали Стамбул олією та медом. Протяг міст розселення цих татар з заходу на схід між Дунаєм та Дністром дорівнює 5 переходам. А між гирлами Дунаю та Дністра відстань 2 переходи. З них (татар) походить багато відомих воїнів, і всі вони стоять під керівництвом очаківського визира. Так як що місцевість захопив прибережний ага татарського хана, то вони сплачують ушр (десяту частину захопленої здобичі) з загарбаного майна як прибережному агі, так і паші Очаковського ейялету. Вони є дуже слухняними газіями”²³.

Евлія Челебі описує, як він разом з “війсками ісламу” прямує уздовж основного військового тракту через землі, де знайдені описані могилярники, і перераховує села буджацьких ногайців на своєму шляху - Каплибаги (суч.: Кислиця), Коджасьгельбаши (Камішовка), фортеця Татарбунари, мабуть, з турецьким гарнізоном, “упорядковане татарське село Аджигель” (Дивізія). Ці села розташовані на шляху з Ізмаїла до Акермана. Не виняток, що тодішнє населення Аджигеля і залишило розкопаний Л.В.Суботіним могилярник Лиман, який знаходиться приблизно в 3 км на південь від його сучасної околиці²⁴.

Таке припущення природне при обліку, що датування могилярника досить близьке по часу до наведеного опису Евлія Челебі, яке означає, що у другій половині XVI-XVII ст. крім буджацьких ногайців тут іншого населення не було. Південне місцезнаходження могилярника по відношенню до Аджидеру може бути пояснено тим, що він розташовувався “в бік киблі” (спрямований на Меку), тобто був мусульманським. Мусульманські риси обрядності проявляються і в положенні кістяків людей - головою на захід, обличчя повернуті також часто “в бік киблі”. Це узгоджується з точкою зору Евлія Челебі про те, що буджаки були “слухняними газіями”. Між тим, в типологічному відношенні позиції кістяків як тут, так і в інших могилярниках, досить різноманітні у деталях: руки витягнуті або скрещені на грудях, часто одна рука витягнута при другій зігнутій в локті; черепа лежать обличчям вверху; інвентар не багатий²⁵. Це підтверджує спостереження Жана де Люка про те, що хоч ногайці і “мусульмани”, але не дотримуються правил власної релігії²⁶. Пізніше і А.О.Скальковський писав, що ісламизм мав на них малий вплив і “в відношенні віри вони були самі дурні мусульмани”²⁷.

У зв'язку зі сказаним знаходить історичне пояснення і типологічна схожість буджацьких могилярників з кримськими. Якщо, як вже говорилося, могилярники Присівашія зв'язані з хронологічним діапазоном XV-XVII ст. і залишені ногайськими “татарами”, то можна припустити, що це було

саме це населення, яке стало переміщатися в буджацькі степи починаючи з кінця XV ст., після взяття Кілії і Акермана турками, поповнилось тут у 60-70-ті рр. XVI ст. новою хвилею ногайських кочовиків і заснувало внаслідок Буджацьку орду. Поки всі археологічні данні в порівнянні з відомостями писемних джерел підтверджують саме це.

На жаль, отримання антропологічних відомостей про могильники Присівашня неможливе - ці матеріали втрачені і дослідження не проводились. Що стосується нашіх антропологічних матеріалів, то вони є єдиною показною серією серед кочовиків X-XVII ст., яка припускає порівняльні дослідження. Вони опубліковані авторами розкопок могильника Лиман і Дракуля з тим, щоб надалі зробити такі пам'ятники зразковими для дослідження ногайської проблематики в Причорномор'ї²⁸. Тут лише відзначимо, що вивчення кістних залишків було проведено у секторі антропології ІА НАН України по матеріалам могильників Дракуля, Кочковате, Новоселиця та Лиман, поряд зі спеціальними одонтологічними дослідженнями (С.П. Сегеда). Велика частина вивчених кістяків належала чоловікам, середній протяг життя яких (без обліку дитячої смертності) становив 43,2 роки. У жінок цей показник дорівнює 43,5 рокам. Отримані данні добре узгоджуються з літературними відомостями, згідно яким середній вік середньовічного населення Східної Європи, Кавказу та Західного Сибіру коливався біля 40 років. Зріст у чоловіків найчастіше становив 163-169 см, а у жінок - 148-149 см. В цілому, черепа із поховань ногайців Буджацьких степів характеризуються перевагою доліхокранії, широким середньовисоким обличчям з послабленою горизонтальною профіліровкою на рівні орбит і невисоким надпередніссям, що, як відомо, вказує на вплив монголоїдного домішку. Особливо виразно цей домішок виявляється при аналізі одонтологічних ознак, за якими ногайські татари Буджацької орди виявляються подібними до мусульманського населення Поволжжя золотоординського часу, у якому відмічена наявність досить виразного монголоїдного компоненту²⁹. Це зайвий раз підтверджує східне походження більшості тутешніх ногайців. Між тим, ми не можемо не відмітити тут, що значно менший монголоїдний компонент простежується при краніологічному дослідженні поховань придніпровського могильника XIV-XVI ст. Мамай-Сурка³⁰.

Зрозуміло, що при теперешньому початковому стані розробки цієї проблематики для Північно-Західного Причорномор'я і всього південного заходу нашої країни нам вдалося лише зачепити небагаті сторони історичного існування буджацьких ногайців у XVI-XVII ст. Самостійне вивчення історії Буджацької орди та інших орд тут у XVII-XVIII ст. у зв'язку з закономірностями їх історичного розвитку має широкі перспективи. У контексті всієї цієї проблематики нашою метою, в данному випадку, є

лише вказівка на обширний історичний і археологічний матеріал і його первинне узагальнення. Безсумнівно, що археологічна знахідка Буджацької та інших орд дозволяє у перспективі детальне розглядання зовсім не вивчених раніше питань етнічного і соціального розвитку кочовиків причорноморських степів цього часу, їх зв'язків з осіло-землеробським населенням, відновленню багатьох історичних деталей боротьби народів півдня нашої країни проти турецьких і кримських завоюююників. Такий підхід при комплексному використанні писемних і археологічних відомостей надає можливість вивчення особливостей історичного розвитку південного заходу нашої країни і всього Причорномор'я в середні віки на надійній джерелознавчій основі. Поки вона використана дуже слабо, і нам залишається приєднатися до думки Д.І.Яворницького, який ще в кінці минулого сторіччя звертав увагу на необхідність спеціального вивчення ногайців, залишивших помітний відбиток на русі історичного розвитку в Північному Причорномор'ї¹. Можна бачити, що в вітчизняній літературі роботи на цю тему доки одиничні - вона стихійно опинилася відданою на відкуп російським, румунським, молдавським та, частково, американським історикам.

Узагальнюючи усе сказане про кочовиків-ногайців XV - першої половини XVIII ст. на південному заході України, відзначимо, що Буджацька орда з'явилася завершеним кочовим утворенням, в якому історично складені протиріччя причорноморської контактної зони між кочовим і осілим світами органічно сполучалися з внутрішніми протиріччями в середовищі самих кочовиків, що отримало адміністративні і регламентовані форми. Завдяки таким формам, це хитке державне утворення, постійно роздираєме з власної середини і шукаюче вихід у зовнішній експансії, в постійних грабунках своїх сусідів та соплеменників, зуміло проіснувати більш двох сторіч. Саме цим і визначається його трагічна роль в історії українського і молдавського народів. Подальша історія Буджакської орди, яка закінчилась знищенням її внаслідок російсько-турецьких війн XVIII - початку XIX ст. - це самостійне коло історико-джерелознавчих проблем, пов'язане з новими історичними закономірностями розвитку Туреччини, Криму, України, Росії та всієї Європи.

ПРИМІПКИ:

1. Накко А. *История Бессарабии с древнейших времен.* - Одесса, 1876. - С.320.
2. Новосельский А.А. *Борьба Московского государства с татарами в XVII в.* - М.; Л.: АН СССР, 1948. - С.119-121; 185-187.
3. *Записка о происхождении едисанских, буджакских и едичкульских татар / Архив внешней политики России. - 1761. - Д.1, оп.112/1.*
4. Люк Жан де. *Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, мингрелов и грузин, Жана де Люка монаха Доминиканского ордена* // ЗООИД. - Т.XI. - Одесса, 1879. - С.488.

5. Боплан Гийом де. *Опис України. Меріме П. Українські козаки та їх останні гетьмани. Богдан Хмельницький.* - Львів: Каменяр, 1990. - С.34.
6. Шевал'є П. *Історія війни козаків проти Польщі. 1663 р.* - К.: вид-во АН УРСР, 1960. - С.58.
7. Боплан Гийом де. *Вказ.праця.* - С.435.
8. *Ibid.* - С.486.
9. Шевал'є П. *Вказ.праця.* - С.67.
10. Боплан Гийом де. *Вказ.праця.* - С.486.
11. Батура Р.Г. *Борьба Литовского великого княжества против Золотой Орды. От нашествия Бату до Битвы у Синих Вод.* - Автореф. дис. ... канд. ист. наук. - Вильнюс, 1972. - 26 с.
12. Гонца Г.В. *О степени вассальной зависимости Молдавского государства от Османской империи //Известия АН МССР, сер. общ. наук. - 1976. - №3. - С.54-65.*
13. Пригарин А.А. *Вопросы изучения ногайцев в работах А.А. Скальковского //Одеса - 200. - Частина II. - Одеса, 1994. - С.144-145.*
14. Скальковский А.А. *О ногайских татарах, живущих в Таврической губернии //Журнал Министерства народного просвещения. - 1843. - №12. - С.10-12.*
15. Боплан Гийом де. *Вказ.праця.* - С.486-487.
16. Петросян Ю.А. *Османская империя. Могущество и гибель.* - М.: Наука, 1990. - С.56-75.
17. Добролюбський А.О., Смірнов І.О. *Південний захід України як особливий історико-культурний регіон //Теорія, методика і практика викладання історії та географії України (Етнос. Територія. Державність) //Матеріали доповідей на обласній науково-практичній конференції ОГУВ. - Одеса, 1993. - С.26-32.*
18. Желтяков А.Д. *Терминологический комментарий //Эвлия Челеби. Книга путешествия, вып.1.-М.: вост.лит-ра, 1961.- С.249.*
19. Бачинський А.Д. *Адміністративно-політичне управління Буджацьким степом і пониззям Дунаю. XVIII- початок XIX ст. //Архіви України. - 1966. - №5. - С.20-21.*
20. Эвлия Челеби. *Книга путешествия. Вып. 1. Земли Молдавии и Украины.* - М.: изд-во вост. лит-ры, 1961. - С.34.
21. *Ibid.* - С.40.
22. *Ibid.* - С.192-195.
23. *Ibid.* - С.40.
24. Добролюбский А.О., Субботин Л.В., Сегада С.П. *Погребальные памятники Буджакской орды //Средневековые памятники Днестровско-Прутского междуречья. - Кишинев: Штиинца, 1988. - С.131-139.*
25. *Ibid.* - С.131-137.
26. Боплан Гийом де. *Вказ.праця.* - С.486.
27. Скальковский А.А. *Вказ.праця.* - С.29.
28. Добролюбский А.О., Субботин Л.В., Сегада С.П. *Вказ.праця.* - С.140-143.
29. *Ibid.* - С.134.
30. Литвинова Л.В. *Палеоантропологический материал из средневекового могильника Мамай-Сурка //Запорожье козацтво в пам'ятках історії та культури. - Секція І.ІІ. - Запоріжжя: РА "Тандем-У", 1997. - С.31-37.*
31. Яворницький Д.І. *Історія запорізьких козаків.-У 3 томах.-Т.2. - Львів: Світ, 1990-1992. - С.475.*

КОЧЕВОЕ ХОЗЯЙСТВО БУДЖАКСКИХ НОГАЙЦЕВ (особенности хозяйственно-культурного типа)

В исторической и этнографической литературе, посвященной изучению проблем социально-экономического развития древних и современных народов, исследователи часто используют такое определение как “хозяйственно-культурный тип”. По мнению М.Г. Левина и Н.Н. Чебоксарова: - “Под хозяйственно-культурными типами следует понимать исторически сложившиеся комплексы особенностей хозяйства и культуры, характерные для народов, обитающих в определенных естественно-географических условиях, при определенном уровне их социально-экономического развития”¹. Иными словами, подразумевается, что направление хозяйства и географическая среда в значительной мере формируют особенности материальной культуры народов – типы их поселений и жилища, транспортные средства, пищу, одежду, предметы быта и т.п.

В условиях степного ландшафта, где малое количество осадков и отсутствие возможности широкого применения орошения не позволяли развиваться земледелию, все большее экономическое значение приобретало скотоводство. Постепенно формируется новый хозяйственно-культурный тип – кочевник-скотовод, обусловленный подвижным скотоводством, что в перспективе определило исторические судьбы народов обитающих в полосе причерноморских степей. Особенности данного хозяйственно-культурного типа у буджакских ногайцев и будут рассмотрены ниже.

Термин “кочевничество” современными историками определяется как такой тип экономики, при котором основным производящим хозяйством есть экстенсивное скотоводство с круглогодичным выпасом скота и участия в кочевании вместе со стадом большей или даже подавляющей части населения². Среди историков нет единого мнения о времени появления кочевого скотоводства. Одни исследователи считают, что первые кочевники появились в Евразийской степи на рубеже II и I тыс. до н.э., выделившись из земледельческо-скотоводческих общин, и постепенно подвижное кочевое скотоводство вытеснило пастушеское.³ Другие - что первые элементы кочевого уклада появились еще в эпоху бронзы, и оседлый кочевой образ жизни какое-то время сосуществовал параллельно.⁴ Причинами перехода степного населения от пастушеского скотоводства к кочевому ряд исследователей считают демографический взрыв в XV-XIII вв. до н.э. и климатические изменения глобального

характера (похолодание) в поясе Евразийской степи в XI-IX вв. до н.э. Выходом из экономического кризиса явился переход к более прогрессивному кочевому скотоводству, что вызвало к жизни важные хозяйственные инновации – изобретение протоярты, появление всадничества и увеличение в стаде доли лошади и овцы.⁵

На сегодняшний день известны три формы кочевого скотоводства: 1. Сезонно-меридиональное, когда стада весной гонят на север, а осенью на юг. 2. Сезонно-высотное или яйложное, когда летом скот выгоняют на горные пастбища. 3. Круглогодичное, таборное применяемое только в наиболее засушливых районах Приаралья и Восточной Монголии. Все эти типы скотоводческого хозяйства тесно связаны с окружающей средой и сформировались в процессе адаптации человека к особенностям ландшафта.⁶

Следует отметить, что юго-западный регион Украины, а точнее Северо-Западное Причерноморье, входит в так называемую контактно-историко-географическую зону Юго-Восточной Европы, границы которой охватывают территории современных государств: Словакии, Венгрии, Румынии, Молдовы, Югославии, Хорватии, Болгарии, Македонии и части Польши. Одной из особенностей истории рассматриваемого региона был синтез двух основных крайне отличающихся один от другого этнических компонентов: переселившихся на территорию современной Украины тюркских кочевников и отдельных групп местного оседлого земледельческого населения, в основном романского и славянского происхождения. Их столкновение и взаимодействие и определяли развитие кочевого общества.⁷

Рассматривая характер и особенности кочевого хозяйства ногайцев Северо-Западного Причерноморья, приходишь к выводу, что многочисленные письменные и археологические источники указывают на то, что в XVI-XVII вв. это хозяйство, по существу, было полукочевым. Характерной чертой такого типа хозяйства является меридиальное (с юга на север) кочевание, при котором кочевник, имея постоянное зимнее стойбище, возвращался к нему ежегодно, прогоняя стада через весенние и летние пастбища. Такой маршрут известен, практически, у всех кочевых народов европейской степи в эпоху средневековья. Климатические условия Северного Причерноморья не позволяли вести круглогодичный выпас скота. Большое количество осадков зимой (снежный покров часто превышает 30см.) и гололед, затрудняющий тебеневку, приводят к массовой гибели животных. Поэтому какая-то часть племени должна была заниматься заготовкой сена, примитивным земледелием, рыбной ловлей и другими подсобными промыслами, оставаясь летом в зимних стойбищах (зимниках).⁸

В доказательство этому приведем несколько свидетельств современников. Так, например, многие описания жизни кочевников фиксируют цикличность их передвижений. Польский автор начала XVI столетия Матвей Меховский, говоря о волжских ногайцах, писал, что они: "Все свое возят с собой, и, кочуя с места на место живут в полях с женами, детьми и скотом. У них нет ни городов, ни сел, ни домов. Перед началом зимы, спасаясь от холода, они уходят к Каспийскому морю, где влияние моря умеряет температуру, а к лету возвращаются в свою область".⁹ Аналогичную цикличность наблюдал дипломат Мартын Броневский у татар Северного Причерноморья, в частности у ногайцев, обитающих между Очаковым и Перекопом: "Летом и осенью татары в хижинах не остаются, ибо в апреле месяце откочевывают с женами, детьми, семьею, рабами и с кибитками, ... ведя за собою верблюдов, лошадей, скот и бесчисленные стада овец, или оставляя некоторых в хороших пастбищах.... Но в октябре, когда свирепствуют там холодные ветры, идут непрерывные дожди, они опять возвращаются..."¹⁰ В междуречье Днестра и Буга ногайские кочевья в период правления хана Менгли-Гирея (1475-1514 гг.) выходили далеко на север за пределы так называемого "Дикого поля". По мнению одесского историка и географа Ф.Петруня: "...Не тільки степові простори, але і лісо-стєпова смуга була "immediate sub tataris" Український лісостеп з боку фізично-географічного не утворював перешкоду для кочування тут степняків".¹¹

Южная граница Речи Посполитой в XVI-XVII вв. была нестабильна и изменялась в зависимости от военно-политической ситуации в регионе. Территория между Черным морем и южной границей Брацлавского воеводства контролировалась Турцией и Крымом и была предоставлена аккерманским (белгородским) и очаковским ногайцам под пастбища. У кочевых народов скот – главное средство производства, уровень развития хозяйства определяется количеством и качеством используемых пастбищ. В этом случае единственной формой интенсификации являются бесконечные перекочевки. Ногайские аулы уходили со своими стадами в лесостепную полосу, что при отсутствии обоюдно признанных границ приводило к постоянным столкновениям с жителями пограничных районов Брацлавыщины.

После установления над этой территорией протектората Османской империи демаркация границ стала насущным вопросом внешней политики двух государств. Первая попытка разграничения была предпринята в 1542 г. в связи с резким ухудшением между ними отношений по инициативе визиря султана Сулеймана Кануны Лютфи-паши. Литовская сторона настаивала на границе по реке Кодыме, турецкая сторона считала, что граница должна проходить севернее, по реке Саврани (Савранка).

Примечательно, что как турецкие, так и литовские послы на переговорах ссылались не на прежние межгосударственные пограничные соглашения, как это было принято в дипломатической практике того времени, а на рассказы жителей пограничья. Турки, в качестве доказательства своей правоты, ссылались на свидетельство старожилов Килии и Аккермана, а литовские чиновники — на жителей Киева и Черкасс.¹² Переговоры не дали особых результатов, официально линия границы не была утверждена, но Литва все же вынуждена была (под давлением султана) согласиться на границу по Саврани.¹³ Вероятно, с этими переговорами связано сообщение русского посла Морозова в Москву от 1542 г.: — “А земли отъехали королевские поперег на двенадцать миль, и будут границы копати на Рождества Пречистой, турского люди...”¹⁴

Но и эти огромные пространства не удовлетворяли запросы кочевников, в поисках хороших пастбищ они часто нарушали государственные границы и вторгались во владения короля. Собственно говоря, пограничные власти не были против того, чтобы мирные скотоводы пасли свои отары на землях Речи Посполитой, единственно, что от них требовалось — это платить за пастбище и не грабить местное население.

Эти требования были зафиксированы в польско-турецких соглашениях XVI-XVII вв. Так, например, Сулейман Кануна и польский король Сигизмунд I согласились, что буджакские ногайцы должны платить за пастбища на левом берегу Днестра¹⁵. Один из пунктов договора от 1607 г. предусматривал регистрацию численности отар, идущих в королевские земли, пограничной администрацией Брацлавского воеводства, и если пропадет хоть одна овца, то хозяева могли потребовать компенсацию ущерба¹⁶. Те же требования оговаривались и в соглашении от 1625 г. — владельцам отар не разрешалось тайно переходить на польскую территорию: — “...за пользование пастбищем они должны платить. Если овцы пропадут, то начальники тех мест должны их розыскать”¹⁷.

Таким образом, ногайцы получали возможность пользоваться обильной кормовой базой лесостепной полосы, так необходимой в летнее время для кочевников, когда солнце выжигает все живое в приморских степях. Другими словами, — северная граница меридиальных кочевков ногайцев в Буго-Днестровском междуречье в рассматриваемое время проходила по краю лесостепной зоны и совпадала официально с государственной границей Речи Посполитой и Османской империи. В реальности же ногайские отары заходили гораздо севернее р. Саврань на королевские земли. Дальность и маршруты кочевых переходов во многом зависели не от климатических условий или особенностей ландшафта, а от военно-политической ситуации в регионе, состояния польско-турецких отношений, военной активности украинского казачества.

Несколько иначе выглядела ситуация в Буджаке. Здесь проблема свободных площадей под пастбища стояла очень остро. Граница между Силистрийским санджаком и Молдавским княжеством проходила по Верхнему Троянову валу, то есть в степной зоне Пруто-Днестровского междуречья. Эта межа была установлена в 1670-х гг. после многочисленных жалоб молдавских властей султану о столкновениях молдавских подданных с ногайцами из-за отсутствия точно обозначенной границы. В литературе она известна как “линия Халил-паши”, названа по имени силистрийского санджакбея, которому Стамбул поручил разграничить земли двух османских вассалов. Граница начиналась от р. Ботны и проходила по Троянову валу на запад до р. Ялпуг, далее на юг по Ялпугу до поселка Табаки, а затем на запад до р. Прут¹⁸.

“Линия Халил-паши” существенно ограничивала район кочевания, площадь пастбищных угодий для буджакских ногайцев и закрывала им доступ в лесостепную полосу. Правда, граница не стала преградой для кочевников, и они продолжали нелегально захватывать земли у молдавских крестьян, а иногда открыто грабили своих соседей, несмотря на строжайший запрет султана.

По сравнению с Буго-Днестровским междуречьем плотность населения в Буджаке была несоизмеримо выше. Большие участки земли распахивались, виноградарством и садоводством занимались жители молдавских сел по берегам Дуная и Днестра, в отдельных случаях зафиксированы факты совместного проживания молдаван и ногайцев¹⁹. На карте Боглана на правом берегу Днестра в нижнем течении обозначено более десятка мусульманских и христианских населенных пунктов, а на левом берегу всего один и до самого Очакова нет ни одного обитаемого поселка²⁰.

Большинство ногайских поселков располагались в южной, приморской зоне степи: в устьях рек, лиманов, на берегах озер или на стратегической дороге между Килией и Аккерманом. Такая география ногайских селений подтверждается и археологическими источниками. На границе степной и лесостепной ландшафтных зон не зафиксировано каких-либо крупных ногайских могильников или стойбищ с более или менее значительным культурным слоем, тогда как на юге археологически исследован целый комплекс ногайских могильников: Дракуля, Мирное, Нерушай, Новоселица, Кочковатое, Лиман и стойбища: Заря, Заречное и др.²¹.

Таким образом, можно с определенной долей уверенности констатировать, что Буджак для ногайцев был местом зимовки, а Буго-Днестровское междуречье в теплое время года – огромным пастбищем и ареной военных столкновений с украинским казачеством и жителями пограничных пунктов Брацлавского воеводства. В такой ситуации Днестр

не был естественной границей обитания буджакских ногайцев, а днестровские переправы имели для них не столько военно-стратегическое значение, сколько экономическое.

Из этнографических наблюдений известно, что кочевание нуждается в правильной организации и всегда есть лицо, руководящее кочеванием. Еще Рубрук в XIII в. отмечал у татар четкую организацию кочевков: - "... всякий начальник знает, смотря по тому, имеет ли он под своей властью большее или меньшее количество людей; границы своих пастбищ, а также, где он должен пасти свои стада зимой, летом, весной и осенью"²². Безусловно, основная цель регулирования кочевьев и направлений перекочевков состояла в желании воспрепятствовать и предотвратить межплеменные столкновения и самовольные перекочевки отдельных групп кочевников.

В кочевых государствах тюрко-монгольского мира главным распорядителем всех пастбищ являлся верховный правитель – хан. Он назначал правителей улусов, а те согласовывали маршруты перекочевков с представителями родовой аристократии – мурзами. Пастбищами владели определенные племена. Кочевые общины или отдельные хозяйства использовали эти земли в пределах племенных границ, отведенных им ханом. В тех случаях, когда кочевники оказывались под властью земледельческого государства, правителю последнего переходило право на землю и верховного суверенитета на пастбища. В нашем случае именно представители аппарата управления земледельческого государства, т.е. Османской империи, – санджакбеи Силистры и Аккермана регулировали площадь пастбищ и границы кочевания для отдельных родов и племен. Несмотря на то, что буджакские ногайцы формально являлись подданными крымского хана и платили ему налоги, решающее слово было за султаном. Но определить, где заканчивается юрисдикция султанской власти и начинается ханское правосудие исследователям очень сложно. Как заметил выдающийся русский востоковед В. Д. Смирнов: - "Даже на основании документальных памятников иногда трудно разобраться в этом смещении и с точностью указать в иных отраслях государственного управления, где дело ограничивается исключительно авторитетом власти ханской и где этот авторитет опирается еще на другой, высший авторитет власти султанской"²³.

Таким образом, можно констатировать, что северные (внешние) границы кочевания ногайских аулов определялись польско-турецкими соглашениями, внутреннее регулирование пастбищ в пределах Силистрийского санджака основывалось на племенных традициях, фирманах султана, распоряжениях местных санджакбеев, и зависело от военно-политической обстановки в регионе.

В европейской степи кочевники разводили овец, лошадей, коз, большую роль в хозяйстве играл также и верблюд. Овца и коза, животные

неприхотливые в отношении кормов и находят себе пропитание там, где не могут прокормиться другие домашние животные. При небольшом снежном покрове они добывают корм из-под снега в течение всей зимы, и могут обойтись без дополнительно заготовленных на зиму кормов. Гурецкий автор первой половины XVIII в. писал о буджакских ногайцах: - "Каждый из них имеет большие стада баранов, скота, лошадей, кобыл называемых "чялджи" и двугорбых верблюдов. Последних запрягают и пользуются ими, чтобы пахать землю и для перевозок"²⁴. Овечьи шкуры, мясо и топленое сало курдючных овец являлись основной статьей торговли буджаков.

Конечно, самым почитаемым животным у ногайцев была лошадь. С рождения и до смерти она сопровождала кочевников по жизни. Тесное общение его с одним из самых красивых и благородных животных создавало у кочевников приподнято-восторженное отношение к нему. В эпосе разных тюркско-монгольских народов присутствует связь между всадником и его боевым конем, подчеркивается значение для воина незаменимого, умного, преданного животного²⁵.

Европейские путешественники с удивлением отмечают почти братское отношение кочевников к этим животным. По словам католического миссионера де Люка: - "Они особенно стараются не обременять слишком лошадей, о которых заботятся более, нежели о самих себе. У них есть поговорка: потеряешь коня – потеряешь голову. Их лошади очень выносливы, по большей части малорослы и поджары. Они никогда не держат их в конюшнях, но в поле, даже зимою, когда все покрыто снегом и льдом, так как лошади разгребают его копытами и питаются травой или корнями под снегом"²⁶. Разгребая копытами снег, лошади добывают корм не только для себя, но и для овец и коз. Лошади скусывают только верхушку травы, тогда как овцы, идя вслед за ними, срезают ее под самый корешок²⁷. Такое "сотрудничество" животных было использовано человеком, но требовало от него соответствующих навыков и опыта, т.к. ошибки стоили очень дорого. Самым настоящим стихийным бедствием для кочевников был длительный гололед (тюрк. – "джут") – довольно частое явление природы в наших широтах. В таком случае, там, где по небольшому снегу проходила отара овец, при последующих морозах снег затвердевал и покрывался толстой коркой льда и ее не могли уже разбить копытами даже лошади.

По этнографическим материалам известно, что лошади у ногайцев, как и у крымских татар, невысокого роста и отличаются выносливостью. Овцы, в большинстве своем, курдючные, верблюды – двугорбые, белой и рыжей масти. Козы, быки и коровы – простой породы. Замечено также, полное отсутствие навыков и стремлений улучшать породу животных даже среди богатых собственников, имеющих сотни голов скота²⁸.

Ногайская скотоводческая терминология проникла и в восточнославянские языки. Например: товар – скот, овца; таможня – производное от “тамга”, тавро на крупе лошади, родовой знак, ханская печать; бугай – бык; мерин – монгол. “морин” (конь); битюг – ломовая лошадь; буланый – о коне ярко-желтой масти; курдюк – у ногайцев в знач. хвост; кендюх – тюркское “киндык” пуп, желудок свиньи²⁹.

Основным элементом ногайского общества был род – союз кровных родственников. Общественная организация имела общинно-племенную структуру, семьи образовывали кочевые общины. Структура ногайского общества и терминология его подразделений во многом заимствована у монголов. Несколько кровно-родственных кланов-родов представляли собой поколение или племя называемое тюркским термином “оглу”. Мелкая ячейка аул – хозяйственное кочевое объединение некоторого числа семей (кочевая община)³⁰.

В условиях кочевого образа жизни кочевые объединения часто располагались, вновь возникали, включая в себя новые не родственные элементы, действительно кровное родство могло быть только внутри аула. Более крупные объединения связывались между собой представлениями о мнимом родстве всех членов общины, и это было единственным и самым удобным родственно-генеалогическим способом политического и хозяйственного объединения кочевников. Такой крупный союз или этническая общность назывались монгольским словом “улус”, то есть народ-государство (улус – буквально означает “люди”). У монголов, крымских татар и ногайцев под “улусом” подразумеваем “удел, владение”, но не территория, а именно люди. Кроме того, в случае необходимости ногайцы могли кочевать большими группами, которые обычно передвигались одним табором и останавливались, группируясь в стойбища. Стойбища образовывались из сотен телег-кибиток и назывались монгольским словом – “курень”³¹.

Таким образом, кочевая общность делилась на три подразделения: аул, курень и улус. Однако, при наличии большого количества скота совершенно исключалась возможность постоянного совместного кочевания родом или племенем. Известны примеры перекочевки больших масс ногайцев на дальние расстояния, но такие передвижения часто были вызваны стихийными бедствиями или угрозой военного разгрома. Гораздо удобней кочевать небольшой группой – аулом до 30-40 кибиток. Аулы и отдельные богатые семьи могли пастись скот по племенной территории без ограничений, не мешая друг другу. Под племенной территорией, в нашем случае, нужно понимать пастбища, выделенные султаном или ханом конкретному племени и обозначаемые обычно тюркским словом – “юрт”.

По нашему мнению, аульный способ кочевания был характерен и для причерноморских ногайцев в XVI-XVIII вв. У М. Броневского мы можем

найти прямое подтверждение этому в том месте, где он указывает: - "...они (татары) переходят с места на место, кочуя по степям, всегда отдельно селениями и таборами, каждое отделение — аул имеет свое название и своего старшину"³².

Многие исследователи обращали свое внимание на комплексность родо-племенной структуры ногайцев. Передвижения тюркских племен на протяжении тысячелетия в широких степных пространствах Азии и Юго-Восточной Европы стало причиной слияния отдельных этносов, когда целый род или племя, а иногда часть рода или племени, оставляли свои следы в составе других народов. Например, в Буджаке зафиксированы названия ногайских родов: Акмангит (белые мангиты), Конырат, Китай, Кенегес, Кипчак, Нойман, Тараклы и другие, которые встречаются также среди родовых названий казахов и каракалпаков. Эти три народа относятся по языку к так называемой кипчакско-ногайской группе³³.

В рамках статьи затронуты в плане постановки проблемы лишь отдельные стороны кочевого хозяйства буджакских ногайцев. Более детального исследования требуют другие вопросы истории кочевников причерноморских степей. Например, земледельческая культура ногайцев, торговые отношения с соседними народами и влияние этих народов на хозяйственно-культурный тип кочевников. Безусловно, в перспективе дальнейшая научная разработка этих вопросов с привлечением, разумеется, всех доступных письменных и археологических источников, способна решить ключевые проблемы истории ногайского народа.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Левин М.Г., Чебоксаров Н.Н. *Хозяйственно-культурные типы и историко-географические области* // СЭ -1955.- № 4.- С.4.

2. Плетнева С.А. *Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей*. - М., 1982.-С.5; Марков Г.Е. *Некоторые проблемы возникновения и ранних этапов кочевничества в Азии* // СЭ - 1973. - № 1. - С.102.

3. Руденко С.И. *К вопросу о формах скотоводческого хозяйства и о кочевниках* // *Материалы по этнографии Всесоюзного географического общества*. -Л., 1961.- Вып.1. - С.3.

4. Шилов В.П. *Проблемы происхождения кочевого скотоводства в Восточной Европе* // *Древности Калмыкии*. - Элиста, 1985.- С.32.

5. Кузьмина Е.Е. *Экология степей Евразии и проблемы происхождения нomaдизма* // ВДИ - 1997.- № 2.-С.94.

6. Гумилев Л.Н., Эрдеи И. *Единство и разнообразие кочевой культуры Евразии в Средние века*. // *Народы Азии и Африки*. -1969.- № 3.- С.80.

7. Корольюк В.Д. *Основные проблемы формирования контактной зоны Юго-Восточной Европы и бессинтезного региона в Восточной и Центральной Европе*. / *Проблемы социально-экономических формаций*. -М., 1975.- С.182; Дашкевич Я.Р. *Большая граница Украины (Этнический барьер или этноконтактная зона)* // *Этноконтактные зоны в Европейской части СССР: география, динамика, методы изучения*. -М., 1989.- С.7-21; Добролюбовский А.О.

8. Руденко С.И. *Указ. соч.* -С.13.

9. Меховский Матвей. *Трактат о двух Сарматиях*. -М.-Л., 1936.- С.59.

10. Броневский Мартын. Описание Крыма и Татарии. //ЗОИД.-Т.6.-С.337.
11. Петрунь Ф. Ханські ярлики на українській землі. До питання про татарську Україну //Східний світ.-1928.- № 2.-С.185.
12. Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст., кордони воєводства у світлі джерел.-К., 1993.-С.104; Акты, относящиеся к истории западной России, собранные и изданные археографическою комиссією.-СПб., 1846.-Т.2.-С.361.
13. Крикун М. Указ. соч.-С.103.
14. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литавским //РХО.-Т.59.-С.202.
15. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края и Бессарабии.-Одесса, 1850.-Ч.1.-С.21.
16. Османская империя в первой четверти XVII в. Сборник документов и материалов /Состав. Ибрагимбейли Х.М., Раиба П.С. -М., 1984.-С.185-188.
17. Там же.-С.194.
18. Дмитриев П.Г. Народонаселение Молдовы по материалам переписи 1772-1773; 1774 и 1803 годов.-Кишинев, 1973.-С.30.
19. Кантемир Дмитрий. Описание Молдавии.-Кишинев, 1973.-С.24; Элия Челеби. Книга путешествия.-Вып.1. Земли Молдавии и Украины.-М., 1961.-С.41.
20. Кордт В.А. Материалы по истории русской картографии. Карты всей России и южных ее областей до половины XVII в.-К., 1899.-Вып.1.-Карта № XXXII.
21. Бачинский А.Д., Добролюбовский А.О. Буджакская орда в XVI-XVII вв. (историко-археологический очерк). //Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма.-Кишинев, 1988.-С.84; Гудкова А.В., Охотников С.Б., Субботин Д.В., Черняков И.Т. Археологические памятники Одесской области (справочник).-Одесса, 1991.-С.159-162.
22. Путешествия в Восточные страны Платона Карпини и Рубрука.-М., 1957.-С.91.
23. Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII в.-СПб., 1887.-С.307.
24. Губоглу М. Турецкий источник 1740 г. о Валахии, Молдавии и Украине // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы.-М., 1964.-Т.1.-С.142.
25. Липец Р.С. Образы батыра и его коня в тюркско-монгольском эпосе.-М., 1984.-С.125.
26. Де Люк Жан. Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, мингрелов и грузин Жанна де Люка монаха Доминиканского ордена //ЗОИД.-Т.XI.-С.480.
27. Артамонов М.И. Возникновение кочевого скотоводства //Проблемы археологии и этнографии.-Л., 1977.-С.9.
28. Фарфоровский С.Ф. Ногайцы Ставропольской губернии. Историко-этнографический очерк. -Тифлис, 1909.-С.10.
29. Тюркизмы в восточнославянских языках.-М., 1974.-С.45-48, 69, 120.
30. Лащук Л.П. Историческая структура социальных организмов средневековых кочевников //СЭ.-1967.-№ 4.-С.33.
31. Владимирцев Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм.-Л., 1934.-С.38, 97.
32. Броневский Мартын. Указ соч.-С.357.
33. Баскаков Н.А. Родоплеменные названия кыпчаков в топонимии Южной Молдавии //Топонимика Востока. Новые исследования.-М., 1964.-С.50; Современные ногайцы - малочисленная (52 тыс. чел. по переписи 1970 г.) народность Кавказа. Ногайский язык относится к кыпчакской группе тюркских языков, внутри которой он вместе с казахским и каракалпакским языками образуют кыпчакско-ногайскую подгруппу.- Баскаков Н.А. Ногайско-русский словарь.-М., 1963.

однако, он в селе плохо удержался, уступив место языку позднее прибывших сюда болгар - носителей особенностей чумленско-твардицкого говора².

При изучении этнографии болгар одной из наибольших сложностей является то, что структура болгарского этноса остается до сих пор малоизученной. Вопрос о наличии или отсутствии этнографических групп внутри болгар Бессарабии остается дискуссионным, впрочем, после работ Ю.О. Шабашовой и автора настоящей статьи³, большинство исследователей поддерживали точку зрения о существовании у них этнографических подразделений⁴. Наши наблюдения и исследования позволяют выдвинуть тезис о наличии этнографических групп или субэтнических подразделений внутри болгарского этноса, как в метрополии, так и в диаспоре, причем разного таксономического уровня.

Относительно болгар метрополии, пожалуй, наиболее адекватно и ясно этот вопрос освещен академиком Л. Милетичем. Изучая этнографию Восточной Болгарии, он подразделяет болгар Северо-Восточной Болгарии, исходя из их культурных особенностей, а также из их экзо- и эндонаименований на балканцев (болг. балканджии, пџанинци, горненци и др.), фракийцев (болг. отвьдешни, отейовчани, отеюзлини, загорци) и коренных жителей Северо-Восточной Болгарии - хърцоев или ерлий⁵. В свою очередь, балканцы подразделяются им на более дробные группы, представители которых являлись выходцами из одного старого поселения, позднее расселившимися на обширных территориях: еркечан (выходцы из села Еркеч), гуличан (Гулица), ченгенцев (Ченге), рипан (Риш), котленцев (Котел), бебровцев (Бебровени) и т. д.⁶

В Бессарабии осознание принадлежности к этнографической группе высшего таксономического уровня в целом стерлось, хотя объективно продолжают сохраняться их особенности в области языка и культуры. Правда, имеются свидетельства о том, что еще в 40-х годах нынешнего столетия болгарам не до конца была забыта их принадлежность к основным группам этого народа: хърцои были известны в Бессарабии под именем туканци, а болгары-балканцы - беженари (беженцы)⁷. Это связано, возможно, с тем, что туканцы первыми стали переселяться из Болгарии и по отношению к другим группам болгар являлись уже "местным" населением, "здешними", из болг. тук "здесь", соответственно, по болгарским законам словообразования тукан - "здешний", "местный"⁸. Либо, по другой версии, кажущейся не менее обоснованной, из тюрк. туган "родственник, свойственник", чуваш. (тюрко-болг.?) тукан с тем же значением⁹. Дело в том, что в современном гагаузском языке (относящемся к тюркской группе) слово тукан имеет значение этнонима, переводится как "болгарин". Учитывая тюрко-болгарский компонент в этногенезе славяно-болгар, а также значение первых в формировании гагаузов¹⁰ (даже если предполагать наличие только печенего-огузского, но тоже тюркского

субстрата у них), вполне логично, что предки гагаузов считали тюрко-болгар и их потомков - славяно-болгар своими "родственниками"¹¹. При этом важно, что гагаузы были расселены черезполосно в Северо-Восточной Болгарии именно с болгарскими, предками этнографической группы туканцев, на формирование которых в наибольшей степени повлиял тюрко-болгарский компонент, осевший прежде всего на этой территории¹², и через которых гагаузы в целом воспринимали болгарский этнос. Осознание же принадлежности к этнографической группе низшего таксономического уровня, выраженное в восходящем к оттопонимическому каталогизму микроэтнониму, с помощью которого ее члены выделяют себя среди других групп болгар и противопоставляются им, остается устойчивым. Причем зачастую формирование таких микроэтнонимов болгар Бессарабии восходит ко времени их проживания на Балканах (это особенно характерно для болгар-балканцев), демонстрируя, таким образом, длительную преемственность и необычайную устойчивость¹³.

Богатый материал в этом отношении дает нам Тарутинский район. Как будет показано, этнографические группы среди болгар этого района сохраняются даже в поселениях, где смешанно живут представители различных групп; практически каждая семья знает свое происхождение и выделяет себя от других групп болгар. Этнографические группы, кроме своего наименования и общности происхождения, различаются в диалектном отношении, в некоторых сторонах традиционной культуры; носителями особенностей других групп они наделяются устойчивыми психологическими характеристиками. Эти этнографические группы в известной степени эндогамны. Поэтому рассмотрение болгар Тарутинского района мы и будем вести в ракурсе данных этнографических групп.

История болгарских поселений северной и центральной части Тарутинского района изучалась нами на основе местных преданий, воспоминаний старейших жителей села. Этот источник не является ни единственным, ни исчерпывающим: для полного восстановления исторической картины необходимо использование архивных документов. Однако, с помощью устных преданий, рассказов очевидцев событий, удастся в целом наметить историю заселения болгарскими этими территориями и узнать некоторые факты, которые невозможно восстановить по другим видам источников.

До 1917 г. значительная часть земель рассматриваемого региона принадлежали крупным землевладельцам. Болгары проникали сюда из мест своего первоначального расселения в Бессарабии в поисках заработка и свободных земель еще с XIX в., однако, в то время постоянных поселений здесь они не создали. После конфискации земель у крупных землевладельцев, пришедшим к власти на этих территориях румынским

правительством, и проведения земельной реформы, малоземельные болгары из соседних к этому району сел получают здесь на определенных условиях наделы. Основная часть современных болгарских сел региона заселяется в 20-х годах XX столетия. Этот процесс заселения продолжался до конца 40-х годов и позднее стимулировался уходом отсюда значительной части населения - немецких колонистов. При заселении новых территорий различные группы болгар не теряют своей специфики, субэтнические подразделения, как уже отмечалось, устойчиво сохраняются, а также продолжают до сих пор поддерживать связи с поселениями-метрополиями, из которых выселились на новые земли.

Наиболее своеобразны в этнографическом отношении среди болгар Тарутинского района твардичане - выходцы из крупного села Твардица в современной Молдове, в которое, в свою очередь, болгары переселились в 1830 г. из балканской Твърдицы. В Тарутиноком районе твардичане расселяются в селах Петровск, Владимировке и Ровном Евгеновского сельсовета, проживают, наряду с переселенцами из села Городнее и представителями других национальностей, в селе Подгорном, несколько их семей живет также в Евгеновке.

Твардичане наиболее замкнуты среди болгар Тарутинского района в быту, в большей степени чем представители других групп стремятся заключать браки в пределах своей микрообщности. Они наиболее четко выделяются в обособленную группу другими болгарями, довелось даже слышать фразу: "Они - твардичане, а мы - болгары". Кроме различий в языке, особенностях быта и стратегии поведения, твардичане отличаются от других групп болгар также некоторыми особенностями материальной культуры, традиционные формы которой, к тому же, они смогли сберечь в повседневной жизни в наибольшей степени.

Представим в конспективной форме некоторые особенности одежды твардичан, сохранившиеся, в основном, в женском костюме; а также специфические способы ее ношения. Форма терлиц (женской суконной обуви) - острый приподнятый носок, верх обшит полосами; у других групп болгар Тарутинского района - плоский, круглый носок, верх не обшивается. Специфическая форма рокли - женского платья без рукавов, так называемая "широка твардицка рокля". Наличие дюльбяна - нижнего полотняного платка особой формы, который должен полностью скрывать волосы и носится под верхним платком - кърпой. Твардицкие женщины завязывают платок только под подбородком, тогда как у других групп болгар часто практикуется узел на затылке. Ношение женщинами под кужухчетом бидяна - фуфайки без рукавов из толстого сукна - демии. Ношение женщинами большого числа юбок, которые одеваются одна на другую. Особая цветовая гамма одежды: предпочтение ярких желтых, малиновых тонов, например, барис - праздничная кърпа часто бывает желтого цвета,

что также не встречается у других групп болгар рассматриваемого региона. Женщины в течении теплого времени года постоянно носят цветок - китку, который закалывается под платок.

Из социальных установлений отметим, что твардичане называют своих первых детей исключительно именами родителей их отца - деда и бабушки, тогда как, например, гюльмянцы (выходцы из села Ярового (Гюльмян) первенцев называют только именами крестных родителей - крестника и крестницы.

Основание села Петровск относят к 1829 г., когда здесь поселились немцы-колонисты¹⁴, однако, значительный населенный пункт тогда не возник. Окрестными землями владел некий помещик Петр Павлович Искров, по имени которого и было названо поселение - первоначально на немецкий лад Петрошталь, позднее - Питрешти (румыно-молдавская форма) и Петросталь (болг. - Петростал). До сих пор этот населенный пункт, как самими жителями села, так и жителями окрестных поселений называется только Петросталь; официальная форма - Петровск-1-ый или просто Петровск, введенная в 1964 г., не прижилась.

Многие безземельные болгары-твардичане издавна работали батраками в экономике Искрова, но болгарское поселение возникает лишь с 1919 г., когда в ходе земельной реформы они были наделены здесь землей, первоначально, однако, без права застройки. Первыми из Твардицы в Петросталь переселились Георгий Никодимович Паскалов, Иван Данилович Шавриев, Георгий Николаевич Гайданов, Иван Дмитриевич Ламбов, Степан Петрович Автутов, Борис Савельевич Бобиков. Первопоселенцы села, в связи с условиями наделения землей, первоначально жили в бурдейках (землянках), в которых им было запрещено даже иметь очаг. Первые постоянные дома в Петростали были построены в 1924 г. Георгием Никодимовичем Паскаловым, Ефимом Артемовичем Кирищенко и Иваном Даниловичем Шавриевым. В 1922 г. в селе впервые была создана начальная школа. С 1946 г. село становится центром сельского совета¹⁵.

Село Подгорное (до 1945 г. - Кульма) основано в 1815 г.¹⁶ До 40-х годов XX в. в селе проживали в основном немцы-колонисты. После их ухода здесь поселяются представители разных национальностей - украинцы, болгары, гагаузы. Болгарская часть населения села состоит из двух групп - твардичан и чийшийцев - выходцев из с. Городнее (Чийшия) Болградского района, которые являются носителями особенностей так называемого чийшийского говора и восходят к переселенцам из Северо-Восточной Болгарии. Эти две группы болгар живут в разных частях села и каждая из них сохраняет свои специфические признаки.

В долине реки Арса, левого притока Саки, одно за другим расположены три болгарские села: Евгеновка, Владимировка и Ровное. На

сегодняшний день это практически уже одно село, так как они соединены одно с другим, однако у каждого из них своя история и свои особенности населения. Более того, ранее здесь существовало пять относительно обособленных поселений.

Северная часть Евгеновки в народе называется Персяновка или Персянка. Ее население смешанное в этническом отношении; преобладают молдаване, а также болгары, переселившиеся сюда из Чумлек (Виноградовка Гарутинского района). Население этой части села имеет невысокий социальный статус в глазах собственно евгеновцев. Болгарами из Евгеновки, например, считается предосудительным заключать браки с жителями Персяновки, не исключая и болгар, живущих здесь. Основная часть Евгеновки заселена, главным образом, болгарами - гюльмянцами, переселенцами из Ярового (Гюльмян), здесь также можно встретить несколько фамилий, происходящих из Ровного (Купорана): Киселар, Вълков; Виноградовки (Чумлек): Шишков. На южной окраине села, сливающейся с твардицкой Владимировкой, живет несколько семей твардичан, небольшая их группа осела также в самой Евгеновке в результате браков с местными жителями. В Евгеновке господствует диалект гюльмянцев, на котором говорят все ее жители, за исключением "твардицкого" конца (В Персяновке исследования не проводились). Это видно на примере терминологии родства: номенклатура в "гюльмянской" части села полностью совпадает с Яровым, а твардицкая - с особенностями этой группы.

Относительно даты основания села остается много неясного. В статистических источниках уже под 1907 г. в с. Евгеновка (Арса) показано население в 56 человек, все - болгары¹⁷. С другой стороны, по рассказам нашего основного информатора - Зинаиды Степановны Карамавровой 1906 года рождения, она в 1924 году переселилась сюда из Гюльмян; в это время здесь было всего 5 бурдеек, где жили первопоселенцы села: Петр Киселар, Вълков, Митю Братенчов, Иван Панков, Губанов со своими семьями. Ее сведениям трудно не доверять, так как она приехала сюда уже в зрелом возрасте и, несмотря на преклонный возраст, сохраняла во время нашей встречи ясность сознания и прекрасную память. В связи с этим, следует предположить, что село возникло как болгарский хутор уже в самом начале XX в., но потом, по невыясненным причинам, запустело и вновь было заселено в начале 20-х годов, в ходе осуществления румынской земельной программы.

До 1930 г. село называлось Арса (существовало также и другое название - Евгениевка), до 1941 г. - Евгеница, а с 1941 г. - Евгеновка.

На юге Евгеновка переходит в твардицкие села - Владимировку (народное название - Новая Твардица) и следующее за ней Ровное (Арса болгарская). Рядом с Ровным раньше существовало польско-немецкое

поселение Новое Бородино (народ. Арса жермана), позднее объединившееся с ним и заселенное, после ухода поляков и немцев, болгарами. Историю образования этих сел мы записали со слов сына первопоселенца Ровного - Константина Ивановича Забунова 1918 года рождения, обладающего феноменальной памятью.

Образование этих сел также связано с румынской земельной реформой. На территории нынешних Владимировки и Ровного безземельных болгар наделяли сельскохозяйственными угодьями по 6 гектаров на семью. Первым в селе Ровное в 1921 г. поселился Забунов Иван Петрович, вторым в этом же году пришел Иван Димитриевич Колев, затем - Иван Петрович и Димитрий Петрович Сандакчи. В 1922-30 гг. в село переселилось значительное количество болгар; все - твардичане. Константин Иванович Забунов по памяти перечислил всех первопоселенцев села; список включает 53 фамилии, имени и отчества глав семей (!) В основном в Ровное отправлялись женатые сыновья из многодетных твардицких семей, главы которых, по законам обычного права, должны были выделить семьи своих сыновей (кроме младшего) в отдельные домохозяйства, обеспечив их всем необходимым имуществом, главным из которого была земля. Кроме перечисленных, коренными твардицкими фамилиями села являются: Карайванов, Писов, Ариков, Желяпов, Паскалов, Шошов, Чулак, Шарков, Пармакли, Балтажи, Димов, Язаджи, Макаров, Шереметьев, Кантаржи, Петров, Ковач, Шавриев, Турлак, Заимов, Паюс, Бельчович, Ламбов, Йорданов. Кроме твардичан в Ровном проживает несколько семей гюльмянцев, это - Гендови и Дожи.

При таких же обстоятельствах возникло и село Владимировка. Одни старожилы называют датой основания села 1922 год, по рассказам других, оно было образовано где-то между 1921-ым и 1923-им годами. Первопоселенцы села - Барбови и Арикови; среди наиболее многочисленных в селе также фамилии Шошевых, Бодлевых, Язаджи, Драгановых, Кантаржи, Сандакчи, Писовых, Паскаловых, Пармакли, Автутовых, Балевых, Казаковых, Димовых.

Между Евгеновкой и Петровском расположено несколько небольших болгарских хуторов: Алексеевка, Кролевка, Булатовка. Впрочем, последняя практически как населенный пункт исчезла, сейчас там проживают только две семьи, из которых одна старожильская. Кролевка основана в 1897 г. переселенцами из Гюльмян. Первоначально землю брали в аренду, а в 1922 г. болгары были наделены здесь землей, каждой семье нарезали по 6 гектаров. Часть земли, возле хутора получили томайцы, но позднее гюльмянцы выкупили у них все наделы. Среди первопоселенцев села зафиксированы следующие фамилии: Грек, Бардук, Деде, Недов, Топал, Делик, Кара, Корчмарь, Гербали, Бахчиванжи.

В Алексеевку болгары переселились из Булатовки, последняя, в свою очередь, заселялась выходцами из разных сел южной части современного

Гарутинского района. Алексеевка (в прошлом - Рухля, как рассказывают, - по имени помещицы, некогда владевшей здесь землей) была заселена болгарами примерно в 20-х годах XX века. Среди основателей села - гюльмянцы Кара и Карамаврови; деветлийцы Карагяури и Горпани; чумлекцы Кустурови и Терпани; купоранцы Киселари, Димитрови, Искимжи и Марашлеу; Димирови и Дечови - самбатырцы; Кондулови - исерлийцы.

Недалеко от Евгеновки расположено еще два болгарских села - Богдановка и Юрьевка. Богдановка основана переселенцами из Валя-Пержей в 1925 году. Из этого села в Богдановку переехали Михови, Стоеви, Будури, Добреви, Петрови, Младинови, Стоянови, Къневи, Кунчеви, Годорови, Вълкови, Милошеви, Раткови, Иванови, Костови, Турлаки, Господинови, Манчеви, Стойкови, Кюссе, Митеви, Герганови, Николови, Куртеви, Арпентъеви, Германови, Карапеткови, Цвяткови, Косви, Панчеви, Куманови, Попови, Ангелови. Из Вольного (Исерлии) в село переселились семьи Колжи Петра Дмитриевича, Стоянова Степана, Топала; из Ярового (Гюльмян) - Губани; из Твардицы - Забунови. Говор села ныне единый - валяпержцы ассимилировали немногочисленных представителей других этнографических групп.

Расположенная менее чем в километре от Богдановки на другой стороне долины реки Чага Юрьевка делится на два конца: северную часть села занимают украинцы, которые поселились здесь раньше и юрьевских и богдановских болгар, а южную, которая называется Кицканы - болгары, переселившиеся из Деветли (Делень). Название Кицканы произошло от имени монастыря в Молдавии, который владел здесь землей до реформы, болгары, получившие наделы на бывшей "земле Кицканской", так и называют свою часть села до сих пор. Кицканы заселены болгарами позже, чем соседняя Богдановка, между 1930 и 1932 гг. Кроме исерлийцев Кара и Бошковых и новоивановцев Неделчовых, остальные болгарские фамилии: Желяков, Глуган, Дилирайков, Стоянов, Костов, Михайлов, Драганов, Киминчижи, Костров, Купалов, Друмев, Дондов, Кесар, Топал, Кованжи, Барон, Баламажи, Куралов, Караиван, Телпис, Кочев, Денов, Димитров, Сфинар, Дюлпер, Петраков, Дефов, Христов, - носят выходцы из Деветлии.

На юго-востоке района болгарами заселены расположенные рядом друг от друга села Перемога и Елизаветовка. Первое в народе известно под наименованием Чага Чумлекская или Новые Чумлеки, так как болгары в этом селе - выходцы из Чумлек (Виноградовки), а второе, как Чага Гюльмянская или Новый Гюльмян - оно было заселено гюльмянскими болгарами.

Значительные группы болгар проживают также в селах Червоное (наряду с гагаузами), Веселая Долина, Вознесенка-Вторая, Новое Гарутино и других. Однако, в большинстве этих населенных пунктов национальный

состав очень пестрый, этнографические и культурные особенности болгары сохранили здесь в гораздо меньшей степени, чем в рассмотренных выше селах.

Очень важным, но до сих пор малоиспользуемым источником для изучения болгар Бессарабии являются данные антропонимии. В частности, фамильные имена имеют определенную географическую закономерность в распространении: кроме фамилий характерных для многих групп болгар, существуют фамилии, известные только в одном или нескольких родственных населенных пунктах. Например, среди рассмотренных групп, только для твардичан характерны фамилии Автутов, Ариков, Балтажи, Барбов, Забунов, Ламбов, Пармакли, Шавриев, Шошев; для деветлийцев - Барон, Глуган, Карагяур, Киминчижи, Кованжи, Сфинар, Телпис; гюльмянцев - Губанов, Дожа, Карамавров, Парликукош, Тер; самбатырцев - Дечов; купоранцев - Искимжи, Киселарь, чумлекцев - Терпан, Шишков и т. д. По данным антропонимии можно наметить общность происхождения и места выселения из Болгарии жителей различных сел.

Фамильные имена указывают также на этнические связи болгар Бессарабии во время их проживания на прародине, есть среди них и наименования некоторых из основных субэтнических групп народа: Арнаутов (болг. арнаут - "албанец"), Бошняк (то есть босняк, босниец), Сербинов, Грек, Карамавров (мавр - европейское название арабов), Куманов (куманы или половцы - исторический тюркский народ, обитавший, в частности, на Балканском полуострове), Читак (в просторечье - турок), Рубски (рупци - субэтническая группа болгар юго-востока Балканского полуострова), Шопов (шопы - западные болгары). Очень много фамилий имеет тюркские корни, что иллюстрирует всесторонние связи этого метаязыка с болгарскими. Среди них, в частности, - восходящие к прозвищам по характерным чертам облика: Буюкли (усатый), Геврек (хрупкий), Кара (черный), Топал (хромой), Чолак (с поврежденной рукой), Узунов (длинный, высокий); названия профессий или занятий: Балтажи (изготовитель топоров), Арабаджи (колесник, изготовитель повозок), Целиван (борец, победитель), Коджа (муж, огромный); и характеризующие социальный статус: Карагяур (буквально - "черный неверный (немусульманин)"; по названиям животных: Кочев (коч - "баран-производитель"), Куртев (курт - "волк") и т. д.

Важным источником для изучения этнографических групп является номенклатура и система родства. Исследование в Тарутинском районе показало большую устойчивость терминологии родства - принадлежность к этнографической группе можно определить по нескольким специфическим терминам, терминология всех сел - метрополий и отпочковавшихся от них колоний всегда полностью совпадают.

Набором своеобразных терминов выделяются твардичане; во всех группах твардичан номенклатура родства совпадает. Это, прежде всего,

вокативная форма "тети" для обозначения отца и референтивная форма "тейку" для того же родственника (последняя особенность встречается также только у населения села Ровного - купоранцев); наименование мужа сестры матери и сестры отца в фонетической форме "свяку".

Практически совпадает терминология родства чумлекцев (Виноградовка), гюльмянцев (Яровое) и самбатырцев (Виноградное). И действительно, в Болгарии села из которых переселились в Бессарабию эти группы находятся по данным ойконимии и нарративным источникам, поблизости друг от друга¹⁸. Их специфическая особенность - употребление термина "стрина" для обозначения жены брата отца.

Совпадает терминология родства у исирийцев и валяпержцев, представленных у нас населением Богдановки. Если происхождение первых известно - это село Есишли (совр. Блатец) Сливенского округа¹⁹, то место выселения жителей Валя-Пержей восстановить с большой точностью не удастся²⁰. Исходя из наших данных, можно предположить, что одна группа населения Валя-Пержей - балканцы (которые представлены в Богдановке), происходят из населенного пункта, находящегося недалеко от современного села Блатец.

Одна группа туканцев, представленных в районе частью болгар села Подгортное - переселенцев из Городного, выделяется от большинства населения Тарутинского района специфическим туканским (он характерен также для некоторых групп фракийцев, в районе не представленных) термином для обозначения мужа сестры матери и мужа сестры отца - "калеку".

Очень своеобразна, не столько лексически, сколько структурно, номенклатура родства болгар-купоранцев, выселенцев из района Восточной Старой Планины²¹. На наш взгляд, это - влияние тюркской системы родства, на что мы указывали в своем месте²².

Что касается самой структуры терминов родства, то здесь главными факторами выступает специфика развития тех или иных групп болгар, а не первоначально заданные различия. Последнее исследование подтвердило, что носители одних этнографических особенностей, жители одного населенного пункта, в зависимости от возраста и особенностей семейного положения воспроизводят от наиболее архаичных до самых упрощенных структур терминов родства. Как правило, представители старших поколений пользуются терминами традиционной древней системы родства, тогда как представители младших поколений используют более упрощенную номенклатуру. Но, в целом, остатки сложной системы родства, характерной для болгар в прошлом, в наибольшей степени среди других групп болгар Украины сохранились именно в Тарутинском районе, что, вероятно, связано с изолированностью этого региона от городского влияния, городской культуры, некоторой архаичностью быта здешних болгар.

Наиболее архаичная структура терминов родства обнаружена в Виноградовке, где все информаторы указали на схему 1-а²³. Эта архаичная схема сосуществует с наиболее упрощенной схемой 3-б в Подгорном. В Петровске представлена схема 3-б и достаточно сложная схема 1-б. Практически все эволюционные стадии системы родства болгар за последние столетия можно обнаружить в селе Евгеновка. Менее усложненная система (схема 3-а) характерна для Юрьевки и Перемоги. Эта схема, наряду с наиболее упрощенной, зафиксирована в Богдановке и Ровном. Самая разложившаяся система - 3-б - зафиксирована в Алексеевке, Вольном, Яровом, Владимировке и Ровном Евгеновского сельсовета.

В подобном распространении схем, возможно, сказалась некоторая субъективность в исследовании, обусловленная ограниченностью выборки, и в уже изученных селах, при большем количестве информаторов, быть может, можно будет зафиксировать и элементы других структур. Главным выводом остается переходность, неустойчивость системы родства в целом для сел Тарутинского района, где бок-о-бок сосуществуют все эволюционные типы этой системы, имеющиеся у болгар Украины, что говорит, с одной стороны, об известном архаизме культуры болгар региона, а с другой - о необратимом движении, наметившемся и здесь в направлении редукции сложных форм традиционной соционормативной культуры.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Одесская область. Территориальная организация и структура хозяйства. Концепция социально-экономического развития. Одесса, 1991. С.26.
2. Атлас болгарских говоров в СССР. Ч.1. М., 1958. С.14.
3. См., например, Шабашова Ю. Етнографічне районування болгар Одещини та їх етнічні особливості // Історичне краєзнавство Одещини. Збірник матеріалів. Вип.5. Одеса, 1994. С.36-42; ее же. Изучение субэтнических групп болгар Украины // Проблемы источниковедения, историографии истории и культуры Болгарии, истории болгаристики. III Дриновские чтения. Тезисы докладов. 25-27 октября. Харьков, 1994. С.36-42; Шабашов А.В. Ойконимическая группа как этническая микрообщность болгар Украины // Культурата на българите в Украйна. Международна научно-теоретична конференция. Ноември 1997. Гр. Болград. Одеса, 1997. С.38-40.
4. Наулко В.І. Хто і відколи живе в Україні. К., 1998. С.40; его же. Етнічні процеси серед болгарської діаспори України // Україна і Болгарія: віхи історичної дружби (матеріали міжнародної конференції, присвяченої 120-річчю визволення Болгарії від османського ґа). Одеса, 1999. С.47-48; Очерки истории и этнографии села Кирички в Бессарабии. Одесса, 1998. С.101.
5. Милетич Л. Старото българско население в североизточна България. София, 1902. С. 23-26.
6. Там же. С.35-44.
7. Чешко Е.В. Итоги работы по составлению лингвистического атласа болгарских говоров в СССР // Ученые записки Института славяноведения. Т.2. М.-Л., 1950. С.239.

8. О данном предположении см.: Титоров И. *Българите в Бесарабия*. София, 1903. С.21; *Образцы народной литературы тюркских племен*. Ч.Х. Наречия бесарабских гагаузов В. Мошкова. СПб., 1904. С.11; *Атлас болгарских говоров в СССР*. Ч.1. С.11.

9. Чуваш. *Этнографическое исследование*. Ч.2. Чебоксары, 1970. С.59.

10. См., например, работы в которых отстаивается тюрко-болгарская версия происхождения гагаузов: Шкорпил К., Шкорпил Х. *Паметници на Одесъс / / Годишен отчет на Варненската държавна мъжка гимназия за 1897 - 1898 гг.* Варна, 1898; Шкорпил К. *Материали към въпроса за съдбата на прабългарите и северите и към въпроса за произхода на днешните гагаузи* // *Byzantinoslavica*. V. 1933-1934; Димитров Ст. *Гагаузкят проблем* // *Българите в Северното Причерноморие*. Т.4. 1995; его же. *Още едно мнение за името "гагаузи"* // *Българите в Северното Причерноморие*. Т.5. Велико Търново, 1996.

11. Об упомянутой версии см. Дрон И.В., Курогло С.С. *Современная гагаузская топонимия и антропонимия*. Кишинев, 1989. С.85.

12. О расселении тюрко-болгар в Болгарии и роли их культуры в сложении современного болгарского этноса см., например, *Български диалектен атлас*. Т.2. Ч.2. София, 1966. С.12; Денисов П.В. *Этнокультурные параллели дунайских болгар и чувашей*. Чебоксары, 1969.

13. Об этом см.: *Очерки истории и этнографии села Кирнички в Бессарабии*. Одесса, 1998. С.5-17.

14. *История городов и сел УССР. Одесская область*. К., 1978. С.750.

15. Эти сведения почерпнуты из "Очерка истории села Петровск-1 Тарутинского района Одесской области", рукописи датированной мартом 1964 г. Данный очерк хранится в селе и был нам любезно предоставлен Петр Петровичем Маслинковым.

16. *История городов и сел УССР. Одесская область*. С.750.

17. Берг Л.С. *Население Бессарабии. Этнографический состав и численность*. Пг., 1923. С.22.

18. Соответственно, Чомлекой (совр. Ботево), Гюлюмяново (совр. Роза) и Каранча (совр. Маломир) Ямболовского округа. Как видим, два первых названия сел в метрополии и в диаспоре совпадают. См. Мецкерюк И.И. *Переселение болгар в Южную Бессарабию 1828-1834 гг.* Кишинев, 1965. С.98; *Энциклопедия България*. Т.5. София, 1986. С.446, 449; Стоянов П.Ф. 333 народные песни Елены Янковой из с. Хасан-Батыр (Бессарабия) - памятник духовной культуры болгарского народа // *Проблемы языка, истории и культуры болгарской диаспоры в Молдове и на Украине*. Кишинев, 1993. С.85.

19. Мецкерюк И.И. *Указ. соч.* С.98; Табаков С. *Опыт за история на град Сливен*. Т.1. София, 1911. С.576.

20. По "Энциклопедия България" - из Новой Загоры (с.446), по Н.Н. Тодорову - из с. Авалыя, ныне Палаузово Бургасской области (имеется ввиду балканская группа жителей Валя-Пержей), см. Тодоров Н.Н. *Опыт фонетической модели синхронного описания болгарской диалектной речи* // *Проблемы языка...* С.42. Однако, в обоих случаях источники такой информации в указанных работах не приводятся.

21. Из Купорана (совр. Порой Бургасского округа) - Мецкерюк И.И. *Указ. соч.* С.99.

22. Шабашов А.В. *Опыт сравнительного изучения болгарской и гагаузской систем родства (по материалам Южной Украины)* // *ЭО*. 1995. №3. С.89-90.

23. Описание схем см. в работе: Шабашов А.В., Шабашова Ю.О. *Система кровного родства у болгар Южной Украины* // *Болгарский ежегодник*. Т.1. Харьков, 1994. С.164-166.

ДИНАСТИЧНІ ШЛЮБИ КИЄВО-ГАЛИЦЬКИХ РЮРИКОВИЧІВ, ЯК ПОКАЗНИК РІВНЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ. (ЗА РОДОВІДНОЮ ТАБЛИЦЕЮ Л.Є.МАХНОВЦЯ)

У сьогоденні найбільш докладна родовідна таблиця династій Рюриковичів, що охоплює період з середини IX до середини XIV ст. створена клопіткою працею Леоніда Євгеновича Махновця. Поміщена в якості додатку (вклейки) між сторінками 528-529 українського видання "Літопису Руського"¹. Джерелом для цієї роботи слугували найбільш докладні до неї "Генеалогія" Н.Баумгартена², усі російські розробки з XIX ст.³, генеалогічні дослідження О.Рапова⁴, В.Яніна⁵, В.Пашуто⁶. Для уточнення позицій використовувалася низка джерел⁷. Як на звичай, у випадках, коли походження конкретної особи є досі темою наукової дискусії ставиться титр – "невідом". Іноді автор обирає найбільш ймовірну гіпотезу, як у випадку з супругою Романа Мстиславича Анною, хоча з приводу її походження є принаймні, три обґрунтовані точки зору: 1. Походження від нащадків місцевої племінної знаті (За Миколою Котляром)⁸; 2. Донька від невідомого 1-го шлюбу візантійського імператора Ісаака II Ангела (За Іваном Кузичем-Березовським)⁹; 3. Джерельно "Ятрівка" (родичка) угорського короля Ендрю II. (За Михайлом Грушевським)¹⁰. У таких випадках, звичайно, ставляться квадратні дужки на ознаку гіпотетичності. Близько 20 відсотків імен і дат стоять у кутових дужках, це означає, що вони відомі лише з одного джерела "Історії Татищева"¹¹. Не внесені до таблиці майже міфологічні Кий з братами та сестрою, Мал, Ходота, Аскольд і Дір, а також вісім білоруських князів, завдяки втраті полоцького літопису. Окрім того, болохівські князі, легендарний войовник Угорщини князь Лотка, закарпатський Григорій, які наймовірніше презентували племінну знать західно-українських земель, що зберегала князівські титули за часів Рюриковичів. Виняткова ґрунтовність праці надає можливості будувати на ній статистичний дослід.

Для країн XI-XV ст. такі чинники як переважні напрями війн, стосунки з панством, безпосередня чи фінансова участь у хрестоносному русі, взаємовпливи у формуванні загальноєвропейської культури та міждинастичні шлюби слугують показниками рівня державності у європейських політичних процесах.

Недооцінка міждержавної коаптованості українського феодалізму, призводить до того, що кожен з перерахованих чинників,

якщо їх фіксовано у джерелах стосовно Київської та Галицько-Волинської держав створює враження певного парадоксу.

Опісля класичної доби Ярослава – Юрія Мудрого династичні шлюби у вітчизняній історіографії привертали значно менше уваги.

Лише діаспорна історіографія¹² приділяла належну увагу такому різновиду зовнішньополітичних заходів давньоукраїнських ліній Рюриковичів.

Суцільний обшир посвоячення з іноземними династіями, припустимо, поділити на такі групи: до першої найбільшої за численністю увійдуть шлюби з нащадками князів Священної римської імперії, серед них регіонально переважають різні династії Саксонії, сюди ж, певно, треба додати шлюби з поморянсько-мейсенськими слов'янськими династіями; на другому місці за численністю перебувають шлюби з польськими князями і королями; третє місце, безумовно, займає число шлюбів з угорськими можновладцями; мабуть, остання країна, яку можна виокремити за численністю династичних контактів з Рюриковичами – це королівство Чехія, разом з моравськими князями. Ще один династичний напрямок складають представники скандинавських королівських домів: Данії, Норвегії, Швеції, додаючи англо-саксонських династів тоді ще кровно пов'язаних зі Скандинавією.

Трилінії Рюриковичів, що зберегли постійні династичні контакти із Західною Європою презентовано таким чином:

Перша лінія – це нащадки Володимира, старшого сина Ярослава-Юрія Мудрого, Ростиславичі, що тримали новостворену Галицьку державу більш за сто років. Власно, їхня проєвропейська орієнтація у тому числі й династична ніколи не викликала сумнівів.

Друга лінія – це Мономаховичі Волинські – Романовичі, тобто нащадки з'єднувача Галичини та Волині Романа, що був безпосереднім наступником ростиславичів на галицькому престолі, що саме й розбудував Галицько-Волинську державу такою, якою вона увійшла в історію – могутньою, впливовою, рухливою на іноземні походи й, яка завжди мала зацікавленість справами у Священій Римській імперії, Польщі, Угорщині.

Третя лінія – це династія чернігівських князів, вони вважали Романовичів узурпаторами в Галичині і на п'ятдесят років були втягнуті у змагання за галицький престол.

За цим генеологічним чинником для них не можна виокремити добу Централізованої Київської Держави від доби окремих державностей.

Для волинських Мономаховичів показовим є час діда Романа Мстиславича – Ізяслава II, його сестру Інгеберг (напевне відоме лише датське ім'я), видано заміж за принца датського, короля бодричів Кнута Лаварда. Друга сестра Малфрід (скандинавська транскрипція) мала

першого супруга норвезького короля Сігурда I та другим шлюбом була за датським королем Еріком II Емуном: Діти та племінники Великого князя київського Ізяслава тривалий час укладали шлюби виключно з польськими династіями.

Як можна побачити у поярсованих часах укладення шлюбів з менш віддаленими від Русі династіями набувають значення не “шлюбів престижу”, а стають підґрунтям конкретних військово-політичних угод.

Одним з найбільш відомих посвоячень, слід вважати шлюб фундатора першої галицької династії Ростислава з донькою угорського короля Бели I – Ланкою-Оленою.

Онук Ростислава - Володимир одружений з угорською принцесою Софією, донькою короля Коломана. Тобто спілка вимагала підтвердження через покоління. Саме ця традиційна допомога перешкодила Ізяславу II Пантелеймону добитися підлеглості Галичини при першій спробі 1146 р., залишивши свій намір майже на десять років, Ізяслав досяг порозуміння з угорським королем Гейзою II, віддавши за нього свою сестру Єфросінію, а його наймолодший брат Володимир Мачушич одружився з донькою бана Хорватії Белуша, дядьком короля, що був регентом до його повноліття. У роковий для Володимирка час угорські війська, замість допомоги галичанам, виступають проти них спільно з волинсько-київськими полками. Щоправда, оточеному у старій галицькій столиці Володимирку вдалося пригадати Гейзі II родинні зв'язки й примусити повернутися до Угорщини. “Ізяслав не відчув себе спроможним самотужки штурмувати перемиську твердиню”¹³.

За Романовичів шлюбні угоди вже використовуються для придбання династичних володінь. Спадщиною бабуні Романа, що не мала на той час законного володаря, саксонської принцеси з роду Фрідріха Барбароси (Гогенштауфен), яка була супругою Ізяслава II, припустимо пояснювати парадоксальний з усіх інших поглядів похід Роман Мстиславича на Саксонію.

Нова генерація володарів Бела IV та Данило Галицький швидко знайшли порозуміння усунувши чернігівців з Галичини. Ростиславу-Костянтину чернігівському було надано терен у Хорватії між річками Дравою та Савою, де він став фундатором династії банів Мачви. Ростислав був одружений з донькою Бели IV. Старша його донька була дружиною Оттокара II Промислава, одного з найулавлених королів Європи, володаря, що вивів на нетривалий час Чеське королівство до двох морів Адріатичного та Балтійського¹⁴.

Новою авантюрою Бели IV та Данила Романовича стає боротьба за австрійську спадщину. Роман укладає шлюб зі спадкоємицею австрійського герцогства Гертрудою Бабенберг, і хоча він усього рік просидів біля Відня австрійським ерцгерцогом, війна за це династичне володіння тривала ще майже десять років. Таким чином, суперники

Романовичів в Галичині чернігівські династи були співниками свого родича Оттокара II й у війні з Данилом в Європі. Єдина перерва у династичних шлюбах з Європою у цій лінії чернігівців – шлюб Михайла Святого з донькою Романа, фундатора Галицько-Волинської Держави.

Бела IV балансував на посвояченні з обома традиційними суперниками волинською і чернігівською династією.

Син і спадкоємець Данила Романовича – Лев одружений був на Констанції, молодшій доньці Бели IV. Занепокоєний перспективою межувати і на заході і на сході з володіннями Романовичів, Бели IV шукає порозуміння з Оттокаром II при посередництві чернігівських родичів¹⁵.

Розірвавши шлюб з Гертрудою, Роман Данилович укладає новий шлюб, що надає територіальну користь – до династичних володінь Романовичів долучається чимала частина литовських земель разом з першою столицею Литви – Новогрудком¹⁶.

Усі три династичні лінії міцно пов'язані з подіями у Галицькій, а пізніше у Галицько-Волинській державі. Поза цими лініями відомі ще два шлюби дипломатії Мстислава Удатного. Він видав доньку Марію-Олену за чотирьохрічного сина угорського короля Ендрю, здобувши для дітей титулів королівської чети Галичини. Також видав заміж племінницю (доньку брата Володимира) за лицаря Геодеріха фон Бухсгедена, брата ризького єпископа Альберта. До речі, єдиний у домі Рюрика випадок, коли шлюб узято не з міжновладцем, а зі “звичайним” хрестоносцем. Але ці події пов'язані із здобуттям самим Мстиславом галицького столу.

Поза цим на сорок шість ліній Рюриковичів від VIII до XVI ступенів поколінь приходиться лише два шлюби з західноєвропейцями.

Для порівняння кількість шлюбних угод з західно-європейськими міжновладцями укладених першою галицькою династією (Ростиславичами) становить вісімнадцять.

Волинсько-галицькими Мономаховичами укладено з західноєвропейськими династами тридцять один шлюб. Сюди слід додати одинадцять шлюбів найближчих родичів – нащадків Ізяслава II Пантелеймона.

Чернігівські князі й княжни одружувалися з західноєвропейськими володарями шістнадцять разів. Показово, більшість з них за часів змагань за Галичину та після цього у Хорватії.

Отже, зміщення центру давньукраїнської державності з Києва суттєво незмінило династичних концепцій. За цим показником Галицька, а пізніше Галицько-Волинська держава була найвірнішим продовжувачем традицій дому Рюриковичів. Шлюби у XII ст. стають більш відповідними безпосереднім зацікавленням у міжнародних

військово-політичних союзах. Галицька державна структура спонукає до міждержавних шлюбів, незалежно від того, які традиції склалися у князівських ліній до посідання у Галичині. Врешті, за кількістю міждержавних династичних шлюбів давньоукраїнські володарі не поступаються найславетнішим династіям західної та центральної Європи. Значно переважають, як за кількісним складом, так і за географією шлюбів своїх сусідів Арпадів, польських князів і литовських володарів. Безпосереднім наслідком ваги посвоячення з Рюриковичами є намагання останніх у XIII ст. закріплювати за собою на віддалених європейських землях черезсмужні династичні володіння.

ПРИМПКИ:

1. "Літопис Руський". – К., 1989.
2. Baumgaarten N. De. Genealogies et mariages Occidentaux des Rurikides du Xe au XIIIe siecle. – Roma, 1928.
3. Данилевич В.Е. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV ст. – К., 1896; Иловайский Д.И. История Рязанского княжества. – М., 1858; Погодин М. Исследования, замечания и лекции о русской истории. Т.VII. – М., 1855.; Экземплярский А.В. Великие и удельные князья Северной Руси в татарский период с 1238 по 1503 год. Т.1. – СПб., 1899.
4. Рапов О.М. Княжеские владения на Руси в X - пер. пол. XIII в. – М., 1977.
5. Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси. Т.1. – М., 1970.
6. Пашуто В. Внешняя политика Древней Руси. – М., 1958.
7. Симонис. – К., 1874; Генрих Латвийский. Хроника Ливонии. – М.-Л., 1938; Карпини Плано. История Монголов. – М., 1957.
8. Котляр М. Шляхами віків. – К., 1990. – С.156.
9. Кузич-Березовський І. Жінка і держава. – Львів, 1994. – С.204.
10. Грушевський М. Історія України-Русі. Т.III. – К., 1993. – С.36.
11. Татищев В.Н. История российская. – М.-Л., 1962.
12. Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні. Т.І. – Рим-Нью-Йорк, 1965.; Ортинський І. Стрижень українського буття. – Рим-Мюнхен, 1991.
13. Толочко П. Нашадки Мономаха. – К., 1972. – С.64.
14. История Чехословакии. Т.2. 1956. – С.115-118.
15. Чубатий М. Вказ.праця. – С.437.
16. Костомаров М. Історичні портрети. – К., 1990. – С.163-181.

С.В.Паламарчук

БУДЖАЦЬКІ ТАТАРИ ЯК ІСТОРИЧНЕ ПОНЯТТЯ

Поняття буджацькі татари з'явилося пізніше ніж розглянуті нами окремо добрудженські та білгородські і носить умовний історико-географічний характер, далеко неоднозначний на протязі всього періоду існування буджацьких татар, безумовно являючись екзоетнонімом, який надавали різним групам населення. Лише кінець кінцем він став позначати ногайців, що оселилися в степовій зоні регіону. Ногайські татари, тобто ногайці, або як їх називали на Сході, мангити, стали основним населенням

північного Причорномор'я в XVII ст. В період, що досліджується, розвиток мангитського етноса призвів до зародження кількох субетнічних груп, які відокремилися територіально. В подальшому, крім астраханських, утворилися акногайці, караногайці і власне ногайці, спільними предками яких були мангити. Незвичайно склалася доля ногайців, що потрапили до Криму, але ми розглянемо лише деякі аспекти їх історії щодо Буджаку, де до їх появи мешкали залишки напівкочових племен тюрків, яких європейці именовували добричськими чи добруджськими та білгородськими або акерманськими татарами.

Перше відоме масове переселення ногайців в землі межиріччя Дністра і Прута відноситься до 1569 року, коли безпосередньо з Волги, після невдалої спроби османів - султана Селіма II і ініціатора справи беглербега Кафи Касима-паші - силами ногайців вирити канал між Волгою і Доном, тридцять родин астрахансько-ногайських татар були депортовані в центральну частину посушливого бессарабського степу¹. Являючи собою деяку військову силу, астраханські ногайці тяжко приживалися тут, і були постійним джерелом невдоволення і агресії. В 1574 році ногайські загони взяли участь в розгромі об'єднаних сил молдавських військ господаря Іона Води і наємницьких козаків гетьмана Яна Свєрчовського², значно посилити оттоманські позиції. В кінці XVI ст. мабуть вони ж здійснили антитурецьку акцію, зруйнував фортецю в Татар Бунарі. На жаль, подальша доля цієї групи невідома, але не виключено, що саме вона склала частину татарського населення, яке прислужило підгрунтям майбутньої орди.

Новий приток ногайських татар до Білгородського степу із Криму відмітив у 1606 році Станіслав Жулкевські, який пояснив його продовольчою кризою на півострові³. Новоприбулі ногайці на чолі з Хантеміром-мурзою із кримської гілки Мансурів невдовзі очолили білгородських татар, утворивши Білгородську орду. Білгородська орда діяла на великих причорноморських просторах від Криму до Добруджи, але головним напрямком її агресії були слов'янські землі. Оскільки головна ставка Хантемира знаходилася в Акермані, чи під Акерманом в Буджаку, з другої чверті XVII століття цю орду європейські джерела почали називати Буджацькою.

З ім'ям Хантемира пов'язан початок становлення Буджацької орди як потестарно-політичного організму. Проводячи надзвичайно жорстку політику, Хантемір-мурза підкорив своїй владі інші татарські племена Білгородського степу, зокрема, буджацькі татарські племена межиріччя Дністра і Дунаю. Головою іншої білгородської орди, з якою він взаємодіяв, був його зять - Урак-мурза (князь Петро Урусов). В 1622 році Хантемір-мурза відколовся від Кримського ханату, прийняв оттоманське підданство та одержав титул "визиря, правителя берегов Чорного моря і устя Дуная

с Силистрией и Аккерманом”⁴, тобто фактично зробився володарем північно-східної частини Румелії, яка включала до свого складу прибережні землі по Дністро. Подібну політику можна розцінити як спробу утворення власної держави під протекторатом Османської імперії.

Одне з перших згадувань Буджацької орди і власне Буджаку містять “Сведения о походе в Крым Михаила Дорошенко” (старшого війська запорізького) 1628 року, де зазначено, що “самым сильным из мурз ногайских был начальник Буджацкой орды Кан-Темир мурза, владевший южной частью Бессарабии от Аккермана до Килии, то есть так называемого Буджака”⁵. Два близьких за часом описи татар зроблені в другій чверті XVII ст. Жаном де Люком і Дортеллі д’Асколі. Жан де Люк наводить титул кримського хана: Хан Татарський, Ногайський та інші, перелічуючи народи щодо їх стану і виділяючи перекочовувалих татар - власне татар, які мешкають на півострові; ногайських татар, що зветься Малою ногайською ордою, яка підлягає кримському хану і мешкає поза півостровом на кордоні з Малоросією до впадіння Дунаю у Чорне море, і саме до них належать Хан-Темир та ті буджацькі татари, “которые живут в окрестностях ... Белгорода. Они расположились на границах Валахии, между реками Днестром и Дунаем и берегами Черного моря”⁶. Дортеллі д’Асколі буджацьких татар не згадує, але розрізняє кримських і ногайських татар: ногайці прийшли до Криму двісті років тому зі Скіфії. Саме до них належить гілка рідів Мансурів, трагічний представник якої Хантемір мурза знаходився в центрі запеклої боротьби між ногайцями і татарами. Д’Асколі також одним із перших вживає географічне поняття “Буджак”, згадуючи міста “Киеля” та “Акриман” в Румелії: “Киеля - большой отпускной порт для Буджака”⁷. Слід зауважити оборот “для Буджаку”, а не “в Буджаке”, який, на наш погляд, підкреслює, що узбережжя Дунаю до власне Буджаку не входило.

Кримський хан, апелюючи до султана, неодноразово намагався підкорити Хантеміра-мурзу своїй владі, примушуючи його покинути акерманські землі та виселяючи в ногайській степ, але він повертався і знову виступав проти Крима. Після загибелі Хантеміра у 1637 році, Буджацька орда залишилася без лідера, мало того, невдовзі були знищені практично всі мурзи цієї гілки ногайців. Відгуки хантемірівського свавілля відбиваються в “Описании Украины” Тіюма ле Вассера де Боплана, де він, зокрема, описує буджацьких “мятежных татар”⁸. Наслідки розгрому Буджацької орди помітні і в записах Евлії Челебі, який згадує десять аг, отагу і от-кулу буджацьких татар⁹, що повністю підкорені сераскеру-солтану кримського хана. З цього можна зробити висновок щодо патріархального характеру соціального устрою буджацьких татар після хантемірівського періоду і відсутності орди як потестарного організму.

Наступна велика хвиля ногайців, що досягла межиріччя Дністра і Дунаю, пов’язана з племенами Волзької Орди, яких очолили роди Орак-

оглу і Орумбет-оглу. Саме ці племена європейські джерела XVII ст. іменують буджаками або буджагами, що є еквівалентним і взагалі еквівалентно більш пізньому поняттю “ногайці”. Достатньо складним є питання щодо часу поселення цих племен в Буджаку, але можна взяти під сумнів дату їх переселення за Дністро, що визначається 20-ми роками XVII ст.¹⁰. Власні імена мурз є традиційними родовими іменами, що повторюються в поколіннях. Якщо припустити, що різні кальки цих імен: Урак і Урмамет у Евлія Челебі, Орак-огли і Орумбет-огли у Дмитра Кантеміра, Арак-улу і Ор-Мамбет-улу в “Записке о происхождении едисанских, буджакских и едичкульских татар” належать до тих самих осіб, до того ж названими парою, то треба визнати набагато пізніший час їх появи в Буджаку. Урак мурза, який був відомий в 30-ті роки (загинув в 1639 році) на Білгородщині¹¹, про якого згадувалося вище, можливо з кримських чи Малих ногаїв, і до них не належить.

Історія ногайських племен Орак-оглу і Орумбет-оглу почасти наведена у Евлії Челебі, який повідомляє, що витіснені калмиками “ногайцы Урака и Урмамета - один народ с ногайцами Шейдека и Адиля,” оселилися за Дністром на околицях Акермана, освоїлися протягом кількох місяців і почали грабувати молдавських і акерманських підданих¹². Рік переселення цієї частини ногайців за Дністро напевне не зазначено, але мова може йти про події, що відбувалися не раніше 1659 і не пізніше 1665 року, скоріше - остання дата, тому що саме у 1665 році Евлія Челебі супроводжував кримського хана Мехмеда Гірея IV у його подорожі (каральної експедиції) під Акерман і став свідком подій. Племена, що названі, в той період до складу буджацьких татар не входили, але уклали з ними військовий союз і відмовилися від наказаного їм султаном (Мехмедом IV - С.П.) переселення в Крим. Як пише Евлія Челебі, військо ногайських і буджацьких татар під головуванням ногайця Аділя вступило в битву з кримсько-оттоманськими військами, виставив сорок тисяч воїнів проти вісьмидесяти тисяч супротивника¹³. Битва відбулася під Акерманом, на наш погляд, саме в 1665 році. Ногайська та буджацька сторона зазнала поразки, але переселення мабуть не відбулося з причини знищення значної кількості народу. Відсутні данні про переселення буджакців; скоріше вони таки залишилися у Буджаку. Але якусь частину ногайців все ж угнали, що яскраво описано Евлією Челебі, де йдеться про дністровську переправу біля пункта Міяк (теперішнє село Маякі).

Стосовно походження цих ногайців, то, оскільки Евлія Челебі підкреслює, що вони вважали себе “подданими-реяя султана Баиссета”, маючи на те відповідні грамоти, можливо припустити серед їх предків Муртаду-мурзу з Великої Орди, який мав наділення Баязіда II, хоча його відносини з останнім були складними. Можливо, що якась частка ногайців дійсно перейшла в оттоманське підданство у 20-ті роки XVII ст., але власне

переселення здійснилося не відразу, а після того, як їх значно потіснили калмики, особливо після 1637 р.¹⁴, і ближче до часу згаданих подій. Залишки ногайців згодом увійшли до складу буджацьких татар. Пізніше стають відомими землі їх мешкання: Орак-оглу - в центральній частині межиріччя, Орумбет-оглу - в південно-західній. З часом улуси Орумбет-оглу перемістилися в північну частину басейна річки Ялпуг, де їх поселення зафіксовані на початку XIX ст.¹⁵

Стан у Буджаку в другій половині XVII ст. дестабілізували багаточисельні козацькі походи на "білгородських ногаїв" запорізького кошового отамана Івана Сірка з 1659 до 1674 рр., та особливо у два останніх десятиліття XVII сторіччя: міцний удар був нанесений у 1683 р., коли буджацьких татар разом з кримськими розбили під Віднем, а молдавські війська господаря Петричейку і гетьмана Куницького в той же час спустошили їх кочовища та знищили більшість населення, що там залишалося¹⁶. У відповідь татари спустошили Молдову, але власне буджацький степ ще більше десяти разів потерпав від козацьких походів полковників Семена Палія та Якова Лизогуба, що завершилися тільки після укладання Карловицького договору у 1699 р., який поклав край польсько-турецьким війнам. Відомості щодо внутрішнього стану Буджацької орди в останній третині XVII ст. практично відсутні. Ймовірно, що вона не була стабільним формуванням, за винятком хантемирівського періоду, і повністю залежала від волі Кримського хана і міркувань турецького султана, які не завжди співпадали, таким чином поширюючи проблеми місцевого населення. Адміністративний центр орди було перенесено з Ханкишли до Каушан на річці Ботна в центральну частину степа, за яким саме з татарських часів закріпилася назва Буджак, відповідаючи етимологічному значенню цього давньотюркського слова як сторона, край, куток.

Різноманітне населення Буджацького краю у добу пізнього середньовіччя цілком складали напівкочові тюркські племена, які не уявляли собою єдиного соціального організму. Сучасники розрізняли їх, головним чином згідно місць проживання. Так у Хотинському мирному договорі 1621 року між Оттоманською імперією та Польщею у пункті другому перелічені "татари добруджские, белгородские, тягинские, кийлийские, очаковские, крымские"¹⁷. Але самі вони мали підчас різне етнічне походження, поділяючись на татарськи і ногайськи. До татарських ми відносим нащадків попереднього дозолотоординського населення та мабуть тих частин золотоординських племен, які складали улуси сина еміра Ногая і орди Диментера, що відкочувала до Північної Добруджи¹⁸. Вони і були першими буджаками, чи правильніше, буджакцями, складавшими субстрат тюркського населення буджацького степу. Мангити або ногайці являли собою суперстрат, чие формування відбувалося на протязі XVI-

XVII ст. і взаємодії якого з субстратом поки що важко освітити через недостатність джерел. Можливо припустити, що ногайці с часом асимілювали субстратне населення. У зв'язку з цим також можливо припущення, що термин "буджаки" та "буджаги" вторинного походження, з'явившийся не раніше XVIII століття. До цього слід додати, що племена з такою назвою відсутні у традиційному переліку "узбецьких" племен – ілатіа, – мешкавших від Уралу до Инду у середньовіччя, де перелічено біля сотні племен¹⁹.

У XVIII столітті Буджацька орда, входившая до складу материкових володінь Кримського ханату, прийняла зовсім інший вигляд і складалася з шести ногайських родоплемених об'єднань, що займали своїми кочовищами степ межиріччя від Дністра до Прута²⁰, змінився склад і характер їх життєдіяльності, поширилася територія мешкання і, кінець кінцем, сформувалася "Буджак татарлеріnum топраги" – Буджацька орда заключного етапу свого існування, якій неодноразово освітлювалася у фаховій літературі і знаходиться за межами данного дослідження.

ПРИМІТКИ:

1. Кантемир Дмитрій. *Описание Молдавии*. - Кишинев, 1973. - С. 25; Тунманн. *Крымское ханство*. - Симферополь: Таврия, 1991. - С. 55; Бертье Делгагард А.Л. *Примечания к кн. Э.Дортелли о'Асколи "Описание Черного моря и Татарии"*. - Одесса, 1902. - С. 60.
2. Яковенко Н.М. *Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття*. - К., 1997. - С. 153.
3. Новосельский А.А. *Борьба Русского государства с татарами в XVII в.* - М.-Л., 1948. - С. 101.
4. Там же. - С. 186.
5. *Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси*. Вып. II (первая половина XVII ст.). - Киев, 1896. - С. 153.
6. Юрченко П. *Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, мингрелов и грузин Жана де Люка*. // ЗООИД. - Т. XI. - Одесса, 1987. - С. 476, 485, 488.
7. Дортелли о'Асколи Э. *Описание Черного моря и Татарии*. - Одесса, 1902. - С. 5, 29.
8. Боплан Гийом де. *Описание Украины*. - СПб., 1832. - С. 34.
9. Эвлия Челеби. *Книга путешествия. Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века*. Вып. I. *Земли Молдавии и Украины*. - М., 1961. - С. 193 или N 499, 104.
10. Бачинский А.Д., Добролюбовский А.О. *Буджакская орда в XVI - XVII вв.* // Социально-экономическая и политическая история Молдавии эпохи феодализма. - Кишинев, 1988. - С. 88.
11. Новосельский А.А. *Борьба Русского государства...* - С. 153.
12. Эвлия Челеби. *Книга путешествия*. - N 496, 497, 499, 500.
13. Там же.
14. Богоявленский С.К. *Материалы по истории калмыков в первой половине XVIII века*. // Исторические записки. - № 5. - М., 1935. - С. 76.
15. Шабашов А.В. *К локализации поселений ногайцев Буджакской орды в начале XIX века* // Етнографічні дослідження населення України. - Одеса, 1996. - С. 85-86.

16. *История Молдовы и Валахии с рассуждением о настоящем сих обоих княжеств. Пер. с франц.* - СПб., 1791. - С. 81.

17. *Османская империя в первой четверти XVII века. Сборник документов и материалов.* - М., 1984. - С. 190.

18. Паламарчук С.В. *Татарське населення Бессарабії в епоху пізнього середньовіччя. // Записки історичного факультету ОДУ. - Випуск 8. - Одеса, 1999.*

19. Султанов Т.И. *Кочевые племена Приаралья в XV-XVII вв.* - М., 1982. - С. 157.

20. Бачинский А.Д., Добролюбовский А.О. *Конец Буджакской орды // Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы. - Кишинев, 1990. - С. 29.*

А.А.Здоров

ЧИ БУЛИ КОЗАКИ ХАЗАРАМИ? (ІСТОРІЯ ОДНОГО МІФУ)

Відносини слов'ян і кочовиків - це та проблема, з якою зустрічається кожен дослідник етногенезу і ранньої історії слов'янських народів. В різні часи історики запропонували декілька способів вирішення цієї проблеми. Одним з найдавніших з них є просте ототожнення предків слов'ян із певними кочовими народами давнини: скіфами, сарматами, гунами, спалами, хазарами тощо, або з усіма ними одразу. Як не дивно, кочівницькі етногенетичні міфи в слов'янській історіографії, які виникли ще в період пізнього середньовіччя, зберігають подекуди популярність і до наших днів, переживаючи навіть останнім часом своєрідне відродження. Аби правильно визначити їх роль в житті суспільства та історичної науки, слід перш за все дослідити умови виникнення і поширення подібних етногенетичних легенд.

Появу козарського міфу датують ще добою так званого "козацького барокко". Протягом другої половини XVII ст. в новоутвореній козацькій державі - Гетьманщині - формується новий правлячий клас - козацька старшина, яка гостро потребує історичного обґрунтування своїх прав на владу. Саме таким обґрунтуванням стала теорія окремого козацького народу, що походить від хазарів (козарів) - стародавнього слов'янського племені, славного своєю мужністю, войовничістю, любов'ю до вітчизни і свободи.¹

Автором козарського міфу Ю. Луценко вважає відомого своїм Літописом (1710) гадяцького полковника Григорія Грабянку.² Н.М. Яковенко пише, що цей міф з'являється одночасно у творах трьох канцеляристів мазепинської доби: преамбулі до Конституції Пилипа Орлика (1710), Літописі Г. Грабянки і Літописі С. Величка (1720).³

Однак першим друкованим літературним твором, де з'являється козарський міф, були "Четы-Мінеї" або "Книги житій святих" відомого

українського і російського церковного діяча Дмитра Туптала. Він також походив із старшинського роду і був деякий час наближений до І.Мазепи.⁴ Третя частина його "Четїй-Міней", видана в Києві у 1700 р. містить Житіє святих Кирила та Мефодія. В ньому подано опис подорожі Костянтина-Кирила до Хазарії, де між іншим сказано, що бесідував він із хазарами слов'янською мовою.⁵ Одразу зазначимо, що ні паннонські Житія Кирила та Мефодія, ні більш ранні "Четї-Міней" жодним словом про слов'янську мову хазарів не згадують.⁶

Наприкінці Житія Дм.Туптало вміщує особливу статтю "О козарех". В ній, зокрема пояснюється, що козари є народом скіфським, мови слов'янської чи руської, і походять від племені скіфського, названого від гір Аланських аланами, а від р.Козара - козарами. Автор подає досить точний опис кочового побуту тюркомовних племен раннього середньовіччя, подібного до сучасних йому татар: "Множає их в полях, неже градах жительствоваху без храмин, в шатрах и кушах, преходяще от места на место, пожити ради скотом; питахуся же зелием и мясом паче, неже хлебом..." При цьому Дм.Туптало переконаний у слов'янській мові козарів і не вважає за потрібне це доводити.

Натомісць він підкреслює мужність і хоробрість козарів ("во бранех зело бяху храбры и всем страшны"), підтвердженням чого служать їх війни з Візантією, внаслідок яких імператор Лев Ісаврлянин, аби примирити козарів, одружив свого сина Костянтина на дочці козарського кагана. Дм. Туптало впевнений, що немала частина козарів сприйняла християнство від св. Кирила та Мефодія, а ім'я козарів залишається й досі "в малороссийском ныне воинстве крепком, подобне тому, зело мало премоенно именуемом."⁷

Саме цю концепцію і розвивають у своїх творах П.Орлик⁸ і Г.Г.Грабянка. Захоплено змальовуючи героїчні подвиги "алано-козарів", Г.Грабянка, приміром, вже прямо отожднює їх із козаками. "Отак народ славенський або хазари, спершу будши постраховиськом для народів заходу і сходу, півночі і півдня", потім, змінивши назву, "замість хазарів козаками іменуються". Прабатьком цих козарів-козаків Г.Грабянка оголошує першого сина біблійного Яфета Гомера.⁹

Популярність цього міфу в українському суспільстві XVIII ст, засвідчують не тільки велика кількість списків Літопису Г.Грабянки, але й інші пам'ятки "козацької історіографії". Так, автор "Історії русів" вважав, що козарами називали всіх воїнів слов'янських, що їздили на конях і чинили набіги; скіфами або скіттами - тих, що жили мандрівним життям; сарматами - за гострі ящіркові очі з примружкою; печенігами - тих, що живилися печеною їжею; половцями - тих, що жили над Волгою тощо. Врешті-решт козарами стали називати всіх воїнів слов'янських, які служили вітчизні із

власним озброєнням і на утримання яких інші мешканці платили особливий податок, який і називали “дань козарам”. “А описувані деякими письменниками війни слов’ян з печенігами, половцями, козарами та іншими слов’янськими народами і бездоказово чужоплемінними війнами звані, означають не що інше як міжособні самих слов’ян січі за межі обласні за відгін худоби.”¹⁰

В “Устном повествовании” Микити Коржа козари вже приходять на Запоріжжя з-під Києва за часів польського панування і стають предками не тільки запорозьких, але й донських і сибірських козаків.¹¹

З української історіографії XVIII ст. козарський міф потрапив і до російської історичної науки. Першу спробу наукового обґрунтування хазарської легенди зробив у середині XVIII ст. В.М.Татішев. В своїй “Історії Російській” він наводить три аргументи на користь слов’янства хазар: 1) вони були родичами болгар-споконвічних слов’ян; 2) серед них поширював слов’янську грамоту св. Кирило; 3) на слов’янську мову хазар вказує назва їхнього міста Біла Вежа (його хазарська назва “Саркел”, залишилася, очевидно, для В.М.Татішева невідомою).¹²

По іншому обґрунтовує хазарську легенду в другій чверті XIX ст. Ю.І.Гуца-Венелін. Підтримуючи думку В.М.Татішева про спільне (слов’янське) походження болгар і хазар, він подає слов’янські “етимології” деяких хазарських назв і топонімів типу Bussirius Gliabagus - Борис Глебарь, Беленгьяр (Беленджер) - “спотворене арабами Белоград”, Пантікапей - “дласне, Пятікопіє”, Фанагорія - “просто Нагор’є”.¹³

Ф.І.Морошкін взагалі не вважав за потрібне наводити якісь історичні чи лінгвістичні докази. Для нього очевидно, що оскільки хазари були народом найхоробрішим і нікому непідвладним, то вони є “частиною нашої давньої Русі”. Оскільки ім’я їхнє зникло у XI ст., то вони стали населенням руських князівств і перетворилися у “дворянство Південної Росії” - козаків. Отже, “Хазари - ми!” - радісно вигукує професор права Московського університету.¹⁴

Як не дивно, ця теорія знайшла підтримку не тільки в таких російських істориків, як Н.В.Савельєв-Ростиславич і О.Ф.Вельтман,¹⁵ але і в деяких європейських учених. Так французький історик Е.Бор (Eug. Bore) у 1847р. на підставі “новітніх розшуків Ю.Венеліна” зарахував хазарів до “слов’янської раси”¹⁶

Однак козарський міф дуже скоро втратив популярність. Концепція “козацького народу” зникає разом з козацькою державністю, а введення в обіг великої кількості писемних джерел з історії хазар (в тому числі про прийняття останніми іудаїзму) значно зменшило інтерес до цього народу в романтичних любителів слов’янської міфології.

Проте відгуки цієї легенди можна зустріти навіть в XX ст. Так, в 1947р., в добу сталінського бонапартизму, професійний історик і археолог

С.П.Толстов пише: “І в епітеті козак, що міцно зрісся з образом Іллі [Муромця. - А.З.], ми не можемо не бачити лиш відозміну давнього імені “хазар” з тим же значенням - “воїн, що охороняє кордони народу”.”¹⁷

А в 1957 р. орган білоказачої еміграції - паризька газета “Казак” - видає працю Г.В.Губарева “Книга о казаках”, автор якої намагається відродити теорію окремого козацького народу і виводить його походження від “скіфів-казарів”, посиляючись при цьому на “свідчення давніх російських Четій-Міней”. Уривки з цієї книги в 1992 р. без будь-яких критичних зауважень почав друкувати московський “Военно-исторический журнал”.¹⁸

Порівнюючи козарську легенду з іншими кочівницькими міфами слов'янської історіографії (сарматським, гунським, спало-ісполінським) можна відзначити такі їх спільні методологічні риси як принцип автохтонізму, панування бездоказових схем, розбір слів за співзвучністю, ігнорування категорії кочового скотарства як окремого історичного типу господарства.

Оцінки ролі та значення козарського міфу у вітчизняній історіографії неоднозначні. Так Ю.Луценко вважає, що, виступаючи антитезою і сарматському міфіві польської шляхти, і промосковській теорії “Мосох-Москва”, козарський міф в умовах цілеспрямованого наступу Петра І на українську автономію набуває функції “всезагального етногенетичного доказу давності і суверенності українського народу”.¹⁹ Патріотичне значення козарського міфу підкреслює і О.Кресін.²⁰

Однак до українського народу цілому козарський міф не має ніякого відношення, підпираючи реакційну теорію окремого козацького народу та станові привілеї козацтва. Становий характер цього міфу, зокрема в “Історії русів”, відзначав ще М.С.Грушевський. Він зокрема писав, що в автора “Історії русів” “старі козари являються попередниками козащини не тільки по імені, але і в подробицях організації: се було козацьке військо, а інші українські племена грали роль посполитих XVIII в., і козарська дань IX в., описана в літописі, - се датки київських посполитих на удержання козаків”.²¹

Реакційну роль козарський міф відігравав і в російській історичній науці. Зокрема для Ф.Л.Морошкіна хазарські походи на Кавказ і Закавказзя були історичним виправданням завойовницької політики царизму на Кавказі: “Но устоитли Кавказ против победоносного оружия Николая I? Русская храбрость есть родная дочь Кавказа!!”.²² Антинаукові методи подібних історичних і лінгвістичних побудов, як слушно зазначив М.Я.Марр, “надовго мусили зіпсувати у вченому середовищі смак до з'ясування реальних слов'яно-хазарських... етнокультурних зв'язків”.²³

Історія козарського міфу показує, що повна ліквідація подібних псевдопатріотичних міфів вимагає відмови від бездоказових автохтоністських схем, глибокого наукового вивчення, а також, що не менш важливо, широкої популяризації наукових знань про давніх кочових сусідів слов'ян.

ПРИМІТКИ

1. Ісіченко Ю.А. *Києво - Печерський Патерик у літературному процесі кінця XVI - початку XVIII ст. на Україні*. - К. 1990. - С.140-143; Луценко Ю. *Літопис Григорія Грабянки як твір барокової історіографічної прози // Радянське літературознавство*. - 1989 - №9 - С.48; Яковенко Н.М. *Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIIIст* - К.1997. - С.247-248.
2. Луценко Ю. *Вказ. праця*. - С.47; Луценко Ю. *Прабатько національної ідеї // Старожитності*. - 1993. - Ч.17/18. - С. 18 - 19.
3. Яковенко Н.М. *Вказ. праця*. - С. 248.
4. Шляткин И.А. *Святой Димитрий Ростовский и его время (1651 - 1709 г.)* - СПб. 1891. - С.VI. 265.
5. *Минеи-Четьи. Книги житий святых на три месяца третьих: март, апрель, май*. - М.1859. - Май. - С. 79.
6. *См.: Чтение в императорском обществе истории и древностей российских*. - 1863. - Кн.1. - С.105-116; 1873. - Кн.1. - С.498-515.
7. *Минеи-Четьи. Май*. - С.84-89.
8. *Див.: Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції*. - К. 1993. - С.25.
9. *Летопись годячского полковника Григория Грабянки*. - К. - 1853. - С.1-15; *Цит. у перекладі Р.Г.Іванченка за: Літопис годячского полковника Григория Грабянки* - К.1992. - С.14-22.
10. *История русов или Малой Росси* - М.1846. - С.2,19; *Історія русів /Пер. І. Драча*. - К.1991 - С.37-38.
11. *Устное повествование бывшего запорожца Никиты Леонтьевича Коржа*. - Одесса 1842. - С.84-85.
12. *Татищев В.Н. История Российская*. - М 1962. - Т.1. - С.328.
13. *Венелин Ю.И. Критические исследования об истории болгар*. - М.1849. - С.136-142.
14. *Морошкин Ф.Л. Исследования о руссах и славянах*. - СПб. 1842. - С.144, 154, 139.
15. *Савельев-Ростиславич Н.В. Славянский сборник*. - СПб.1845 - С. ССXXXVIII; *Вельтман А.Ф. Аттила и Русь IV и Vв.* - СПб.1858. - С.216.
16. *См.: Марр Н.Я. По поводу русского слова "сало" в древнеармянском описании хазарской трапезы VII в. (к вопросу о древнерусско - кавказских отношениях) // Марр Н.Я. Избранные работы*. - М. 1935. - Т.5. - С.98.
17. *Толстов С.П. Из преыстории Руси // Советская этнография*. - 1947. - № 6 - 7. - С.56.
18. *Губарев Г.В. Книга о казаках // Военно - исторический журнал*. - 1992. - №2. - С.87.
19. Луценко Ю. *Прабатько національної ідеї*. - С.19.
20. *Кресін О. Конституція Пилипа Орлика // Політологічні читання*. - 1995. - №3. - С. 258-259.
21. *Грушевський М.С. Історія України - Руси в 11т.* - К.1995. - Т.7. - С.68.
22. *Морошкин Ф.Л. Указ. соч.* - С.137.
23. *Марр Н.Я. Указ. соч.* - С.98.

ПРО ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ПРОБЛЕМИ ДОГОВОРУ 1654 Р. В УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

При розгляді будь-якої теми, що стосується українсько-російського зближення 1653-1655рр., не можна не помітити, що проблема українсько-російських відносин цього періоду не стільки історіографічна та джерелознавча, скільки ідеологічна і політична. Найбільше - ідеологічна, бо виникла вона в процесі створення і реформування російської державної ідеології у ХУІІІ - ХІХ ст. Російська ідеологічна доктрина з самого початку формування російської державності претендувала на так би мовити "візантійську спадщину", тобто вважала себе спадкоємцем і втіленням Східної Римської/Візантійської/ імперії як в царині геополітичній, так і релігійній, а після падіння Константинополя /1453р/ російська держава відверто проголосила себе "третім Римом". Таким чином, претензії на українські землі з боку Росії були двоякими: по-перше, Україна - як частина "візантійської спадщини", по-друге, - як володіння династії Рюриковичів, до якої монархи російської держави себе відносили. Якщо перша частина мотивувала необхідність посідання російською державою українських земель, то друга частина обґрунтовувала легітимність цього посідання. Подальший розвиток російської державної ідеології проходив за тією самою схемою/обґрунтування необхідності і легітимності претензій і загарбаны/.

Обґрунтування експансіонізму є ідеологічним засобом, що захищає інтереси російської держави на міжнародній арені. Але крім цього російська імперія потребувала також ідеологічного забезпечення своєї внутрішньої єдності, а також /що є найважливішим/ узгодження зовнішньо - і внутрішньополітичного напрямків своєї ідеологічної діяльності. В останній третині ХУІІІ - на початку ХІХ століття в ідеологічній доктрині російської імперії сталися значні зміни. Після вдалого для Росії закінчення першої і другої російсько-турецьких воєн, а також розподілів Речі Посполитої, Російська імперія мала у своєму складі майже всі землі Київської Русі. Таким чином, було виконано один з важливіших пунктів зовнішньополітичної ідеологічної доктрини російської імперії.

Тепер після приєднання українських та білоруських земель виникла нагальна необхідність обґрунтування внутрішньої єдності держави. До початку ХІХ ст. російська держава не мала подібних ідеологічних розробок.

Перша така розробка - це праця М.Карамзіна "История государства Российского".¹ Історія Росії тут традиційно розглядалась як історія російської держави, а основним елементом її виступала генеалогія монархів, що нею правили. Але саме у М.Карамзіна з'являється новий елемент - розгляд

населення Київської Русі як етнічно монолітної маси, котра зберігала свою єдність на протязі всього свого існування від часів Київської Русі до часів Російської імперії. Як слушно зауважив Ю Липа: "Ще за Катерини І-ої слово "Росія" не мало прикметника в значінню національному, було це чисто державне поняття. Основником і творцем "російської нації" стає М.Карамзін.² З цього часу робота російських істориків, відносно України і українців, на ідеологічній ниві була направлена на доведення близькості і, навіть, повної етнічної тотожності росіян і українців.

Таким чином, приєднання українських та білоруських земель до російської держави подавалось як акт возз'єднання колись єдиного етнічного та державного тіла. На цьому тлі українсько-російське зближення 1653-1655рр. починає подаватися саме як початок процесу злуки України з російською державою. Договір 1654р. виступає тут як акт возз'єднання.

Таким чином інтегрованість українсько-російського зближення 1653-1655рр. в російську державну ідеологію є не лише характерною рисою даної проблеми, але й основною причиною її виникнення.

Іншою, теж дуже важливою, причиною виникнення проблеми договору в історіографії є, так би мовити, периферійне положення історії українських земель в історії Східного Слав'янства. Ось як описував це положення М.Грушевський в одній з своїх статей: "Вона (карамзінська схема російської імперії - С.Ш.) починається з передісторії Східної Європи,... , потім іде мова про розселення слов'ян, про сформування Київської держави; історія її доводиться до другої половини XII в., потім переходить до великого князівства Володимирського, від нього в XIV в., до князівства Московського, слідиться історія Московської держави, потім Імперії, а з історії українсько-руських і білоруських земель, що лишилися поза границями Московської держави, часом беруться деякі важніші епізоди ... , часом не беруться зовсім, а в кожному разі з прилученням до російської держави ці землі перестають бути предметом сеї історії".³ Для Російської імперії Україна виступала в якості колонії, тому, звичайно, вивчення зовнішньополітичного життя колонії (і взагалі її історії) було для істориків метрополії більш ніж неактуальним. До того ж не всі російські історики визнавали окремішність українського народу щодо російського, а офіційна ідеологія її рішуче заперечувала аж до початку XX ст. Таким чином українсько-російські відносини не сприймалися як відносини міжнародні. Оскільки українсько-російське зближення сприймалось як возз'єднання, провідного значення набуває сам факт дипломатичного контакту (заключення договору), а його зміст і ситуація, що спонукала сторони до нього вдатися, відходить на другий план. Натомість на перший план виступають події другорядні, такі, як скажімо, Переяславська рада 1654 р. Хоча на цій раді не було ні вироблено, ні ухвалено жодних дипломатичних актів. Мало хто з російських істориків взагалі визнавав так звані статті

Богдана Хмельницького за договір. Крім того, деякі українські історики (наприклад, П.Куліш) ставились до цього документу так само, як і більшість російських. Особливо це стосується як українських, так і російських істориків ХІХ ст. Як не дивно найбільш негативну оцінку українським визвольним змаганням дав саме український історик П.Куліш. Він змальовує українську визвольну війну як стихійне повстання, щось на зразок разінщини чи пугачовщини. Б.Хмельницького та його оточення, а також козацьке військо змальовує як банду грабіжників, що за шість років (1648-1654) стільки накоїли на Україні, що не втримали б своєї влади без потужної сторонньої допомоги. Цю допомогу їм, на їхнє прохання, надала Москва. Присутність московського війська і адміністрації на Україні, за версією П.Куліша, були для козацтва і Б.Хмельницького небажаною, але вкрай необхідною. Таким чином ні про який договір не могло іти мови.⁴

В українській історіографії проблема українсько-російського договору 1654р теж набула яскраво вираженого ідеологічного характеру. Правда, українська ідеологія, на відміну від російської, знаходилась тоді у глухій обороні відносно російських, та й не лише російських посягань не лише на територію, ресурси та історичне минуле України, але й на національну самосвідомість українців. Ситуація зайшла так далеко, що українцям довелось доводити свою національну окремішність відносно поляків та росіян. Особливо щодо останніх.

В ХІХ ст. увага української історичної думки була поглинута історико-етнографічними студіями на противагу російській історіографії. Основною, якщо не єдиною, метою цих студій було доведення окремішності українського народу. І власне йшлося про окремішність лише етнічну. Політичне життя України українськими істориками ХІХ ст вивчалось мало. Треба віддати належне роботі української історичної думки у справі доведення національної окремішності українського народу відносно російського і польського. Але за все ХІХ ст. українська історична думка так і не виробила жодної схеми політичного (державного) розвитку України, що гальмувало розвиток української історичної та суспільно-політичної думки. Деякі українські історики (особливо ті, що вийшли з лав російських) стверджуючи національну окремішність українського народу, заперечували самостійний політичний розвиток України в минулому, а також самостійне державне життя в майбутньому, через наче б то відсутність в українців здатності творити самостійне державне (і взагалі політичне) життя. Яскравим прикладом цього є праця М.Костомарова "Две русские народности". Стверджуючи окремішність українського народу, як етнічної спільності, він рішуче заперечує навіть можливість окремішності політичної: "Малоруссы сознавали и сознают неизбежность и неразрывность связи с великоруссами, потому, что последние способны столько же, сколько мы неспособны, к организации, к поддержке общественного тела и правильности его отправления..."⁵

Таким чином, розглядаючи договір 1654 р українські історики, не маючи своєї концепції політичного розвитку України, змушені були користуватись надбанням російської історіографії з цього питання.

Ситуацію, в якій опинилась Україна напередодні заключення договору, українські історики та публіцисти розглядали як катастрофічну. Країна, на їх думку, була настільки виснажена війною, а також оточена мало нез усіх боків ворожими державами, що вже нездатна була сама чинити опір Речі Посполитій. Не дивно, що в українській історичній думці даний договір набував виключного значення, розглядався мало не як початок нової епохи в історії України. Звичайно, українські історики (і не лише історики) давали українсько-московському зближенню як позитивні, так і негативні оцінки, але майже ніколи не ставили під сумнів виключність значення цієї події в історії України. Наприклад, М. Драгоманов в одній з своїх праць назвав існування України після 1654р. пропавшим часом.⁶ М. Костомаров дав українсько-російському зближенню 1653-1655рр. позитивні оцінки,⁷ а Б. Хмельницького назвав “возсоединителем Русі”. Але обидва автори визнають у договорі 1654р. акт приєднання (чи злуки) і в обох він виступає як подія виключного, епохального значення для України.

Досить значні зміни у вивченні проблеми договору сталися в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Першою причиною таких змін було пожвавлення (після реформ 60-70рр. ХІХст.) вивчення історії права в російській державі. Так, вже на початок ХХ століття російські історики вже не могли в один голос стверджувати, що документи з двадцяти трьох, одинадцяти і чотирнадцяти статей, не є договором між Україною і Росією. Дехто навіть визнає в Україні окрему державу (наприклад, Б. Розенфельд), що змагається за здобуття повної незалежності і від Росії, і від Речі Посполитої. Саме тоді стає популярною думка про договір 1654р. як про акт встановлення васальної залежності України від російської держави. Приєднання України починає розглядатися не як окрема подія, а як початок процесу приєднання українських земель до Росії. Правда, необхідно зазначити, що погляди як російських, так і українських істориків та публіцистів змінилися більш за формою ніж за змістом. Як і раніше, договір 1654 р. розглядався як включення (або початок включення) України до складу Росії. А карамзінська схема історичного розвитку російської держави так і залишилася основою ідеології та історичної думки.

В перших роках ХХст. М. С. Грушевський піддав жорсткій критиці російську схему історичного розвитку східних слов'ян висунувши натомість свою.⁸ Його фундаментальна багатотомна праця “Історія України-Русі”⁹ була спробою повністю переробити історію східнослов'янських народів. Але задум його не був до кінця здійснений ні за його життя, ні після смерті. Стосовно нашого питання М. Грушевський вважав козацьку державу середини ХVІІ століття українською державою, але вважав її неспроможною

завоювати повну незалежність, чим повністю погодився з думкою про договір 1654р. як початок приєднання України до Росії.

Переосмислення даної події на протязі ХХ ст. здійснювалось в основному методом виключення. Тобто дослідники намагались з'ясувати: що саме в оцінці українсько-російського зближення 1653-1654рр. і українсько-російського договору 1654р. є хибним. Це було і є притаманним представникам як української так і російської історичної думки. Звичайно, широкий критичний розгляд проблеми українсько-російського договору 1654р. є безумовно корисним, оскільки привертає до нього увагу все більшої кількості дослідників. Але якісно нової схеми розгляду цієї події так і не було вироблено, що значно знижує наукову цінність критики. Українсько-російський договір 1654р. як був, так і залишився значною мірою в сфері розгляду не наукових, а суто ідеологічних теорій. Цей момент у вивченні договору є тим більш актуальним, що ця подія і досьогодні є частиною російської державної ідеології, а також українсько-російського ідеологічного протистояння.

ПРИМІПКИ:

1. Карамзин Н.М. *История государства Российского. В 12 тт.* - СПб., 1811-1829рр.
2. Липа Ю.І. *Розподіл Росії.*-Л.,1995.-С.28.
3. Грушевський М.С. Звичайна схема "русской" історії й справа раціонального укладу історії східного слав'янства // *Вивід прав України.*-Л.:Слово.-128 с.-С.7.
4. Кулиш П.О. *Отпадение Малороссии от Польши.* Т.3.-М.,1889.- С.402-403.
5. Костомаров Н.И. *Две русские народности.*-К.,1991.-С.71.
6. Драгоманов М.П. *Пропащий час. Українці під Московським царством (1654-1876).*-К.,1992.-47с.
7. Дорошенко Д.І. *Нарис історії України.* У 2-х ТТ.Т.2.-К.: Либідь, 1991.-С.63.
8. *Вказана праця.* С.7-13.
9. Грушевський М.С. *Історія України – Росії.* У 9-ти ТТ.Т.9.Ч.2.-Х.:Пролетар, 1931.-С.609-612.

О.Є. Петров

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ПРАВОВИХ ВІДНОСИН НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ БЕССАРАБІЇ в ХІХ – п. чверті ХХ ст.

Вивчення питань правових відносин населення Півдня Бессарабії середини ХІХ - першої чверті ХХ століття неодмінно стикається з досить широким комплексом діючих у регіоні норм, їх різним застосуванням по відношенню до чисельно переважаючого населення, необхідністю розгляду адміністративно-територіальних змін та організації місцевого самоврядування, що в досліджуваний період обумовлювалось станом краю

у складі різних держав: Росії, Молдавського князівства та Румунської держави.

Знаходячись у складі Російської держави у другій половині XIX ст. населення Півдня Бессарабії, користувалось перевагами майнових та особистих прав що надавалися нормами місцевого права в порівнянні з нормами права Російської імперії. А саме: перевагами прав стану, особистості, спадкоємства, придбання та розподілу будь-якої власності, прав про придане, викупу майна та спільного володіння нерухомим майном.

З 1812 р., та до змін, що були викликані поразкою Росії в Кримській війні 1856 р., кордони Російської імперії були висунуті до Килійського рукаву гирла Дунаю. Як відмічав наприкінці XIX століття товариш голови Одеського юридичного товариства В.М.Шимановський, приєднана до Росії за Бухарестським трактатом 16 травня 1812 р. земля у всіх відношеннях: за характером населення, за формами управління, за своїм законодавством являла досить дивне та хаотичне явище.¹ З утвердженням російського впливу в регіоні правилами, що відносяться до всього устрою приєднаного краю, став "Устав образования Бессарабской области" 29 квітня 1818 року.

В передмові до Статуту відмічалось, "Бессарабская область сохраняет свой народный состав, и вследствие сего, получает и особый образ управления". Та далі: "В гражданском судопроизводстве употребление молдавского языка утверждается на основании и в обеспечение прав, преимуществ и местных законов, Всемиловейшего предоставленных навсегда Бессарабской области. Почему Областной Суд по делам тяжбы частным лиц руководствоваться будет правами и обычаями молдавскими и производить оные на одном том языке; в решении же дел казенных он соблюдать должен узаконения российские в отношении порядка на производство оных; а что касается охранения собственности частной, в том долженствует держаться прав, преимуществ и обычаев земли. На сей конец решения Суда Гражданского по делам казенным представляются для дальнейшего производства с переводом на русский язык".²

Це правило про застосування звичаїв та місцевих законів з цивільних справ вживалось і в відношенні Цинутних судів.⁴

Положеннями Статуту утворення Бессарабської області установлювався порядок судоустрою та судочинства. Статут чітко вказував на необхідність керуватися в цивільних справах місцевими звичаями та законами та надав цьому правилу силу закону. Статут визначав і витягнення так в усіх цивільних справах, де шукає та відповідає казна, повинно було застосовуватись загальноросійське законодавство. Статут 1818 р. можливо розглядати як початкове узаконення з якого "собственно и должна начинаться история законов, относящихся к присоединенному краю".⁵

Оскільки, в деяких місцях Південної Бессарабії в судовій практиці використовувались місцеві бессарабські закони, то було дозволено при розгляді судових справ користуватися як російським, так і місцевим законодавством, як це вже проходило в решті Бессарабії.

Але, слід зазначити, що саме розумілось під “місцевими звичаями та законами” ні законодавством, ні в юридичній літературі того часу чітко не визначалось.⁶

До проведення судової реформи в Бессарабії діючими джерелами права були: 1) Ручна книга законів, що носила назву “Шестикнижие”, яке було складено в 1345 р. номофілактором та суддею в Фессалоніці Константином Арменопуло; 2) Коротке зібрання законів, витягнутих з царських книг, видане молдавським боярином Андронакієм Доничем в м. Ясси в 1814 р.; 3) Соборна грамота молдавського господаря Олександра Маврокордато, що була обнародована 28 грудня 1785 р.⁸; 4) закони Російської імперії, що вживалися після приєднання Бессарабії до Росії в тих випадках, коли виявлялися недостатніми три вищезгаданих джерела громадянського права. При цьому ще до втрати Росією цього краю внаслідок Кримської війни норми права Російської імперії в Ізмайльському та Аккерманському повітах активно установлювались в правовідносинах українського та російського населення.

Сенату був наданий Іменний Указ, що, супроводжував текст “Учреждения для управления Бессарабской областью” 1828 р. Він пояснює погляд законодавця на попереднє законодавство Бессарабії і в той же час визначає цілі та значення нового закону.⁹ Новий закон визначав: “В тяжбных делах принимаются в основание законы края, а в тех случаях, где оные окажутся недостаточными, принимаются и законы российские; но тяжбные дела по уездам Измаильскому и Аккерманскому, так как в оных нет молдаван, должны быть производимы и решаемы на основании российских узаконений”.

Це положення §63 лягло в основу правил зводу законів Російської імперії та неодноразово повторюється в ньому.

Закон 1828 р. наближав устрій управління в Бессарабії до загальноімперського управління губерніями, увійшов до зводу 1857 р. та закріпився в кн. IV зводу особливих губернських установ Т. II. – Ч. 2.

За Паризьким мирним договором південна частина Бессарабії – Ізмайльський повіт, частина Кагульського та Аккерманського повітів – були відторгнені від Росії та передані васальному Османській імперії князівству Молдавії. При активному сприянні та допомозі Росії Паризький конгрес 1856 р. оговорив наступне об'єднання Молдавського та Валахського князівств. Наслідком цього було утворення в 1859 р. Румунської держави. Після визнання Туреччиною у 1861 р. незалежності об'єднаних князівств – Румунії, Південна Бессарабія виявилась у складі новоствореної держави.

Румунський уряд впровадив низку буржуазних реформ, які розповсюджувались і на південну Бессарабію, у т.ч. аграрну реформу 1864 р.; реформу місцевого самоврядування та судочинства, закріпив зазначений регіон в сфері дії традицій пізньоримського права, надав населенню регіону нові відмінні риси у правовідносинах.

В 1878 році, внаслідок російсько-турецької війни 1877-1878 рр. за умовами Сан-Стефанського попереднього мирного договору /19 лютого 1878 р./ та Берлінського трактату Росія отримувала від Туреччини Північну Добруджу разом з захопленими після Кримської війни островами гирла Дунаю. При цьому російська дипломатія застерегла та реалізувала своє право обміняти цю територію на Південну Бессарабію.

З поверненням Росії Південної Бессарабії скасовувалося судочинство, яке було введено румунським урядом та впроваджувалося російське, засноване на судових статутах 1864 р. з поправкою на затвердженні для цього краю тимчасові правила судочинства.

Більш складним було питання про уніфікацію земських та місцевих громадських установ. Російський уряд був вимушений тимчасово залишити впроваджені румунським урядом земські, місцеві та сільські громадські установи, які діяли на підставі румунських законів, з тими змінами, які були необхідні для пристосування цих органів самоврядування до загальноросійських.

Згідно румунської адміністративної системи всі міста, містечки та селища Південної Бессарабії складали окремі громади, які називалися комунами. Їм було надано право місцевого самоврядування.

Як в містах, так і в селах керування громадами проходило на однакових засадах. Суспільними справами громад керували комунальні ради. Із складу членів комунальної ради обирався примар. Сільські та місцеві примари після повернення Бессарабії Росії затверджувалися бессарабським губернатором. Примар сам призначав одного або двох членів комунальної ради своїми помічниками, а також всіх посадових осіб в комуні.

Примар (міський або сільський голова), був першою особою комунальної ради, представником центральної адміністрації, оголошував та приводив в дію закони, контролював видачу метричних актів та т.ін.¹⁰

Під час входження Південної Бессарабії до складу Румунії були засновані земства. Південна Бессарабія в адміністративному відношенні була розділена на три повіті: Ізмайльський, Болградський та Кагульський в кожному з яких були "Уездные земские советы", які приблизно відповідали повітовим земським зборам в російських губерніях, та "Непременные земские комитеты", які в багатьох питаннях нагадували повітові земські управи російських губерній. Суттєва відмінність земств Південної Бессарабії

від земств російських губерній полягала в тому, що повітові земські ради та неодмінні комітети Буджаку здійснювали контроль та в деякій мірі керівництво сільськими та місцевими комунальними радами.

З приєднанням в 1878 р. Буджаку¹¹ до Росії місцеві органи самоврядування збереглись в попередньому стані. Але контроль за діяльністю повітових земських рад та Ізмаїльською комунальною радою здійснювався тепер бессарабським губернатором, а решта місцевих та всі сільські комуни залишались як і раніше під наглядом повітових земських комітетів.¹²

Відразу ж після приєднання Південної Бессарабії до Росії відбулося скасування попереднього адміністративного поділу, та з трьох раніше існуючих повітів (Ізмаїльського, Болградського та Кагульського) був створений один – Ізмаїльський. При цьому зберігались три повітових земських ради та, відповідно, три неодмінних земських комітети.

Структура внутрішнього адміністративного поділу Ізмаїльського повіту, його органів управління, судове упорядкування, а також характер податків, що збиралися до кінця ХІХ ст. значно відрізнявся від структури інших бессарабських повітів. Населення сплачувало податки, впроваджені ще за часів Молдавського князівства, замість волостей існували комуни і т.ін. Питання про устрій Ізмаїльського повіту обговорювалось більше 25 років та остаточно було вирішено тільки у 1904 році.

До кінця ХІХ століття російський уряд завершив реорганізацію адміністративного устрою Бессарабії. Були скасовані місцеві особливості в структурі та формах адміністративного устрою, а також незначні елементи автономії, які існували тут в перші десятиліття ХІХ ст.

Потреба уніфікації організації та компетенції органів місцевого самоврядування Ізмаїльського повіту з загальноросійським наштовхувалася на те, що подібна реорганізація викликала потребу скасування тих статей румунського закону 1864 р., які надавали примару поліцейські функції, визначали форму присяги, порядок відкриття та закриття комунальних рад і т.ін.

У випадку розповсюдження на Південну Бессарабію Російського “Положення” 1864 р. про губернські та повітові земські установи належало замінити повітові неодмінні земські комітети повітовими земськими управами. Однак, існуючі неодмінні комітети здійснювали контроль та в деякій мірі керували місцевими та сільськими комунальними радами, а російські повітові земські управи не користувались такими правами.

Комунальні ради Південної Бессарабії надавали право вільного виходу з общин (общинне землекористування було відсутнє) та вхід до них, не допускали кругової поруки в общинах і т.ін.

Співіснування в межах однієї губернії протягом тривалого часу органів самоврядування на підставі різних законопостанов (російських та

румунських) викликало і деякі незручності. Однак за сорокарічний період до окупації Бессарабії боярською Румунією в 1918 році провести заходи по перетворенню місцевого управління в Ізмаїльському повіті на загальноросійських засадах не встигли.

Революції 1917 р., прихід до влади більшовиків, призвели до зміни соціально-політичного устрою Росії. Однак, становленню нових, заснованих на принципах соціалізму, правовідносин перешкодила агресія боярської Румунії. 7 (20) січня 1918 р. румунські війська перейшли Прут та вступили до Бессарабії. Спираючись на іноземну підтримку 27 березня (9 квітня) 1918 р. "Сфатул цэрий" санкціонував анексію Бессарабії на умовах надання їй територіальної автономії. Тільки 28 червня 1940 р. Бессарабія була визволена від румунської окупації.

Таким чином, від приєднання Бессарабії до Росії на початку XIX ст. та до 1928 р. у регіоні зберігалась дія місцевих законів, їх скасування стало активом уряду боярської Румунії. Місцеве законодавство, яке іноді називають "Буджацьким правом" в XIX ст. та навіть до початку XX ст. несло не тільки застарілі правові норми, але й передові правові риси у зрівнянні з нормами загальноросійського права, в розумінні можливостей громадянсько-правового розв'язання справ.

Політико-правові фактори та територіально-адміністративні особливості відіграють важливу роль в формуванні соціальних особливостей населення, і тому викликають закономірний інтерес у дослідників.

ПРИМІТКИ:

1. Шимановский М.В. О местных законах Бессарабии. Сообщение сделанное Одесскому Юридическому Обществу. Вып. I. Общие вопросы. - Одесса, 1887. - С. 5.
2. Полное собрание законов 1818 г. № 27357.
3. Там само.
4. Устав образования Бессарабской области 29 апреля 1818 г.
5. Шимановский М.В. О местных законах Бессарабии. - С. 12.
6. Кохманский. Сборник судебных решений по местному праву. - Кишинев, 1868; Раввич М.В. Сборник сенатских разъяснений по вопросам из местных законов Бессарабии. - Кишинев, 1893; Шимановский М.В. Указатель судебным решениям по вопросам местного Бессарабского гражданского права. - Одесса, 1897. Шимановский М.В. О местных законах Бессарабии. Сообщение сделанное Одесскому Юридическому Обществу. Вып. I. Общие вопросы. - Одесса, 1887; Егунов А.Н. 1606 ст. 2 ч. X т. и Бессарабские местные законы. // Журнал гражданского и торгового права. 1871 г. к. III. - С. 531-532.
7. Полное название: "Перевод Ручной книги законов или так называемого Шестикинижия, собранного отовсюду и сокращенного достопочтенным номофилактом и судьей в Фессалонике Константином Арменополом; причём прилагается и Ручная книга о браках, сочиненная Алексием Спаном".
8. Полное название: "Княжеская утвердительная грамота, состоявшаяся вследствие соборного учреждения и определения насчёт устройства жертвуемых

поместьев, виноградников и мест поддомовых продаж, замен залогов и монастырских поместий, а равно насчёт устройства при дележах цыган и таких людей, кои быв родом молдаванами, смешались посредством женитьбы и замужества с цыганами, сверх того и о других основанных на справедливости учреждениях касательно цыган, принадлежащих другим лицам".

9. Полное собрание законов 1828 г. №1834.

10. Зеленчук В. С. Население Бессарабии и Поднепровья в XIX веке. (Этнические и социально-демографические процессы). - Кишинев. 1979.

11. За южной частью Бессарабии, или, как ее называли в официальных документах, "Собственно Бессарабией", объединявшей Аккерманский уезд, Измаильское градоначальство, большую часть Бендерского и Кагульского уездов, ограниченную с севера условно Верхним Трояновым валом, в XIX в. закрепилось наименование Бужака.

12. ЦГИАЛ, ф.1287, оп.23, д. 1396, 1882, л.19.

З.В.Перишина

НЕДІЛЬНІ ШКОЛИ В ОДЕСІ

(з історії суспільного руху в Україні на межі 50-60-х рр. XIX ст.)

Поява перших недільних шкіл в Україні була пов'язана з часом загальнодемократичного підйому в країні напередодні проведення реформи 1861 р. Це був один з проявів піднесення активності у суспільному житті представників демократичної та ліберальної інтелігенції. Узагальнюючі праці дослідників з історії суспільного руху в Україні приділяють належну вагу цій темі. Є й спеціальні змістовні розвідки. Але, якщо у дорадянський період розвитку історіографії суспільне значення недільних шкіл ігнорувалося¹, то в дослідженнях радянських істориків воно повністю підпорядковувалося з'ясуванню їхньої ролі у проведенні революційно-демократичної пропаганди серед народу.² Це був однобічний схематизований підхід, який не відповідає історичній дійсності. Як засвідчують джерела, праця у недільних школах захопила відносно широкі кола освіченої інтелігенції, які сповідували здебільшого демократично-ліберальні погляди. І це ніяк не зменшувало суспільну цінність просвітницької діяльності недільних шкіл.

Краєзнавчі розвідки можуть суттєво сприяти подальшій розробці теми: внести уточнення в ті розбіжності, що є в дослідженнях відносно кількості та характеру діяльності недільних шкіл на початку 60-х рр. XIX ст., складу та поглядів їхніх учасників, і тим самим значно розширити вивчення історії суспільного руху епохи.

Недільні школи – безплатні загально-освітні початкові школи для підлітків та дорослих, що працювали у недільні дні, вперше з'явилися в Україні у 1859 р. в Києві водночас з Петербургом. Одним з перших організаторів та керівників недільних шкіл в Києві, а потім в Петербурзі,

був професор кафедри історії Київського університету П.В.Павлов, знайомий з деякими діячами Харківсько-Київського таємного товариства (1856-1860 рр.), яке проводило антикріпосницьку пропаганду та активну просвітницьку діяльність.

Вчителями у недільних школах були представники інтелігенції – студенти, вчителі, гімназисти. Серед них і учасники перших українських громад. Учні, як правило, поділялись на дві групи – неписьмених і тих, що вже знали грамоту. Вивчали закон Божий, грамоту, арифметику, рисунок. За згодою тодішнього начальника Київського учбового округу М.І.Пірогова навчання в цій губернії у недільних школах дозволялося проводити українською мовою. Але за браком підручників воно велося українською та російською мовами. У недільних школах користувалися букварем Т.Г.Шевченко, “грамоткою” П.О.Куліша. Незабаром в Києві діяло вже 5 недільних шкіл.³

В дослідницькій літературі існують суттєві розбіжності щодо часу відкриття недільних шкіл в різних містах України та їхньої кількості. Вважається, що слідом за Києвом була заснована така школа у Полтаві, де пізніше діяло 5 шкіл. Але історичні джерела свідчать про те, що наступна після київської недільна школа виникла в Катеринославі.⁴ Її засновником був вчитель повітового училища В.С.Панченко, а викладачами – вчителі та гімназисти старших класів. В них були контакти з учасниками нелегального гуртка ліберально-демократичного напрямку в Катеринославі, який здобув назву “Клубу пиквиків”. Деякі “пиквики” мали зв’язки з Харківсько-Київським товариством. Пізніше в Катеринославі відкрили ще три недільні школи. Газета “Одесский вестник”, яка приділяла значну увагу поступовим явищам у суспільному житті, надрукувала звіт В.С.Панченко про діяльність недільних шкіл в Катеринославі. В ньому вказувалося, що у 1860-1861 рр. в недільних школах Катеринослава приймали участь 25 вчителів та 116 учнів. Деякі заняття проводилися українською мовою.⁵

На основі даних архівних джерел можна стверджувати, що в Одесі працювали в цей час 10 недільних шкіл. Відомо про діяльність недільної школи при Рішельєвському ліцеї, при 2-й гімназії, при повітовому училищі, при трьох приходських училищах в робітничих районах міста – на Молдаванці та Бугайовці, при приватній чоловічій школі на Молдаванці, яку тримав вчитель М.Маляров, при табачній фабриці купця Кріона, а також дві жіночі школи; при пансіоні для дівчат А.Бондаренко та при сирітському домі на Молдаванці⁶. Організатори недільних шкіл намагалися наблизити їх територіально до місць проживання учнів – робітників та ремісників. Тому більшість недільних шкіл Одеси, як і в інших містах, знаходилася на робітничих околицях – Молдаванці та Бугайовці.

Демократична преса уважно слідкувала за виникненням та діяльністю недільних шкіл, надавала ним великого значення в освічені

народу. "Современник" у січні 1861 р. свідчив, що "в Одесі, більш ніж де, вони (недільні школи – З.П.) засновувалися з ентузіазмом".⁷

Недільні школи організовувалися й при воєнних училищах (Єлисаветград), у військових частинах (Херсон), при учбовому морському екіпажі (Миколаїв). Ініціатором та розпорядником недільної школи при офіцерському кавалерійському училищі в Єлисаветграді був штабс-капітан М.Д.Новицький, близький до діячів Київської Старої Громади, приятель Т.Г.Шевченка. Він приймав участь в організації викупу з кріпацтва братів та сестри Т.Г.Шевченка.⁸

Кількість недільних швидко зростала. У статті, яку вміщено в "Енциклопедії українознавства", видана загальна кількість недільних шкіл в Україні у 1859-1860 рр. – 68.⁹ А в "Записці" Ширинського-Шихматова, складеної в середині 1862 р., за офіційними даними доповідей попечителів учбових округ – в Україні діяло 111 недільних шкіл з загальної кількості 316 по всій Росії.¹⁰ При цьому треба відмітити, що офіційні дані про кількість недільних шкіл, працюючих в них вчителів та учнів, що навчалися, далеко неповні. В свій час дослідник В.Т.Білан довів, що дійсна кількість вчителів недільних шкіл в Україні майже удвічі перевищувала цифру 635, наведену в офіційних звітах.¹¹

Аналіз викладацького складу недільних шкіл Південної України підтверджує цей висновок. Так, в офіційних списках вчителів недільних шкіл на території Одеського учбового округу не включено прізвища їх засновників і штатних діячів з "Товариства добрих цілей" – студентського гуртка, який таємно діяв в Рішельєвському ліцеї в Одесі, не згадуються "пиквики" в Катеринославі.

Зменшення в офіційних даних зазнала і сама кількість недільних шкіл. Так, у "Відомостях", надрукованих як додаток до "Записки", складеної Ширинським-Шихматовим, в Одеському учбовому окрузі (сюди входила і Бессарабська область) перелічено 36 недільних шкіл. Відповідно з архівними даними у співставленні з свідоцтвами "Записки" Ширинського-Шихматова можна стверджувати, що у південних губерніях України – Херсонській, Катеринославській (без Ростова-на-Дону та Таганрога) та Таврійській недільні школи працювали в такій кількості: в Одесі – 10, Катеринославі – 4, Херсоні – 3, Миколаїві – 3, Симферополі – 3, Єлисаветграді – 2, Севастополі – 2, Керчі – 2, Новогеоргієвську – 1, Александрії – 1, Павлограді – 1, Бахмуті – 1, Феодосії – 1, Орехові – 1.¹² З'явилися, як кажуть спомини, декілька шкіл по селах. Але їхнє існування документально не зафіксовано.

Таким чином, діяльність недільних шкіл в південних губерніях України не поступалася їхній активності в інших регіонах Наддніпрянщини, де в них з натхненням працювали учасники українських громад (Київ, Харків, Полтава, Чернігів). Широка хвиля ентузіазма, що охопила освічену

ліберально-демократично настроєну інтелігенцію, яка побачила в недільних школах можливість бескорисливого служіння народowi, пробудженню його національної свідомості, сприяла посиленню антикріпосницьких настроїв, культурно-просвітницької праці серед народу.

Царський уряд у 1862 р., посилюючи репресії проти демократичного руху, а в Україні – проти українофілів, особливо, закрив недільні школи. Але за короткий час своєї діяльності недільні школи надали досвід поступовій інтелігенції, який було використано в її різнобарвній просвітницькій діяльності серед народу в наступні роки. Свого розквіту недільні школи набули в діяльності українських громад 70-90-х рр., а потім “Просвіт” початку ХХ ст. Діячі українського національного руху широко використовували їх крім культурно-просвітницьких завдань для пробудження громадянської гідності та поширення української національної свідомості серед широких верств населення.

ПРИМІТКИ:

1. Абрамов Я.В. Наши воскресные школы. Их прошлое и настоящее. - СПб., 1900.
2. Див.: История Украинской ССР. Т.4.-К.: Наукова думка, 1983.-С.267; Марахов Г.И. Недільні школи // РЕІУ.-Т.3.-К., 1971.-С.226.
3. Р.М. Неодільні школи // Енциклопедія українознавства.-Т.5.-С.1748.
4. РДІА /Російський державний історичний архів/.-Ф.1282.-Оп.1.-Спр.75.-Арк.293.
5. Одесский вестник.-1861.-№ 89.
6. ДАОО /Державний архів Одеської області/.-Ф.2.-Оп.2.-Спр.594.-Арк.16.
7. Современник.-1861.-№ 1.- Современное обозрение.-С.2.
8. Шагинян М. Т.Г.Шевченко. М., 1946.-С.322-323.
9. Енциклопедія українознавства.-Т.5.-С.1748.
10. Воскресные школы в России. Записка, составленная Ширинским-Шихматовым в 1862 г.-С.45.
11. Билан В.Т. Воскресные школы на Украине. Автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. ист. наук.-Киев, 1967.-С.13.
12. Воскресные школы в России. Записка ...-С.40; РДІА.-Ф.1282.-Оп.1.-Спр.75.-Арк.291-296 зв; ДАОО.-Ф.2.-Оп.2.-Спр.594.-Арк.1 б.

В.П.Ващенко

ВІПЛИВ ВСЕРОСІЙСЬКОГО І ЗОВНІШНІХ РИНКІВ НА РОЗВИТОК ВОДНОГО ТРАНСПОРТУ В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ В ДОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД

Заселення і освоєння південноукраїнських земель відбувалось в умовах все більш широкого втягнення місцевих ринків в систему всеросійського ринку. Одночасно розширювались зв'язки через чорноморсько-азовські порти цих ринків з зарубіжними ринками.

Розвиток промисловості і сільського господарства, розбудова міст і сіл, неухильне зростання чисельності населення обумовили невпинне

підвищення попиту на різні товари, які не вироблялись в регіоні або вироблялись в недостатній кількості. Дослідники історії Російської імперії відзначали, що однією з особливостей її економічного розвитку на відміну від країн Західної Європи було те, що в ній промисловість навіть при переході від мануфактури до фабрики працювала майже виключно на внутрішній ринок¹. Можливість після включення Північного Причорномор'я до складу Російської держави збувати товари в новий район представляла для купецтва і підприємців в галузі промисловості значний інтерес. Він ще більше зростав у зв'язку з тим, що через порти Південної України відкривалась можливість збуту на зовнішній ринок поряд з хлібом та деякими іншими сільськогосподарськими товарами мануфактурних і фабричних виробів.

В регіоні були сприятливі природно-географічні умови для перевезення вантажів водним транспортом. Дніпро, Дон і Дністер зв'язували край з багатьма губерніями імперії. Волга тече неподалік від коліна Дону, що створювало можливість транспортування товарів із величезного басейну цієї річки у водну систему Південної України.

Водним транспортом перевозились вантажі і між портами басейну Чорного і Азовського портів. Він же перевозив майже всі вантажі, які йшли на зовнішній ринок та у зворотньому напрямку. Все це обумовлювало розширення річкового і морського судноплавства, необхідність вирішення питань будівництва і придбання суден їх фрахту в регіоні тощо.

Питання про вплив на розвиток водного транспорту регіону зв'язків з всеросійським і зовнішніми ринками спеціально не досліджувалось. В роботах деяких авторів є лише окремі відомості, які можна залучити для дослідження питання про такий вплив. Значний фактичний матеріал є у здійснених офіцерами Генерального штабу військово-статистичних описів губерній в 40-і роки та ще більш повних описів в 50-і рр., які надрукували під назвою "Мемориали для географии и статистики России...". Окремі відомості з розглядуваного питання є і в деяких інших друкованих джерелах, а також у фондах різних архівів.

Велику роль у судноплаванні відігравав Дніпро, на судна на якому вантажились товари з кількох українських, білоруських і російських губерній. З 1832 по 1842 р. із губерній, які знаходились вище дніпровських порогів в нижню течію річки прийшло 2986 суден і 4939 плотів. За відомостями упорядника опису Катеринославської губернії В.Павловича через дніпровські пороги в 1852-1857 рр. пройшли 1664 судна і 3872 плоти².

Річкові судна, які прибували до портів і пристаней Катеринославської і Херсонської губерній з місць, що лежали на північ від кордонів першої з названих губерній, будувались, як правило, за межами південноукраїнського регіону. В деяких районах, з яких надходили товари в Південну Україну, було розвинене суднобудування, що давало можливість представникам різних станів будувати, купувати чи фрахтувати різні судна. Взвідне плавання

(проти течії річки) було важким, нерентабельним чи малорентабельним. Все це обумовило довіз товарів в дніпровські порти краю вище порогів виключно, а нижче їх переважно на суднах, які будувались за межами Південної України. На дуже велику питому вагу в річковому флоті на Дніпрі суден, які побудовані були за межами краю, вказувало багато сучасників. Упорядник військово-статистичного опису Херсонської губернії в кінці 40-х років свідчив, що для плавання по Дніпру від Шклова до Херсона використовувались барки білоруські, брянські і любецькі, байдарки і напівбайдарки. У військово-статистичному описі Катеринославської губернії в ці ж роки зазначалось, що великі барки будувались в Гомелі і Любечі Чернігівської губернії, менші у Брянську, а також в Могильовській і Чернігівській губерніях. Він же писав про будівництво байдаків і берлінки в Гомелі, Любечі і Вітці. Упорядники військово-статистичних описів в 40-і роки деяких інших губерній України у сусідніх з ними також називали місця будівництва суден, які плавали по Дніпру. Упорядник такого ж опису Таврійської губернії підтвердив будівництво суден в містах і селах, які названі вище. У військово-статистичному описі Київської губернії говорилося, що судна для плавання по Дніпру будуються в Чернігівській, Мінській і Могильовській губерніях. В цьому ж описі говорилося, що байдаки і берлінки, які відправлялись в нижню течію Дніпра будувались і в Київській губернії. В такому ж описі Чернігівської губернії відзначалось, що в ній будівництво суден здійснюється в Радулі і Любечі. Упорядник опису повідомляв, що інколи в Херсон проводять морехідні судна з кілями. Упорядник військово-статистичного опису Могильовської губернії навіть назви міст і сіл, в яких будували судна для плавання до Катеринослава і Херсона. Це Дубровка, Шклов і Жлобин. Але за його відомостями будівництво суден здійснювалось переважно в Чернігівській губернії в Радулі і Любечі, в Мінській губернії в Лосві, Хальчиці, Рачиці і Каменці, а Могильовській губернії на пристанях Бригодовській, Отворницькій і Чорній. В Орловській губернії на початку 50-х років помітним центром суднобудування і навантаження суден був Брянськ. Будували судна і на річці Болві, з якої судна попадали в Десну і Дніпро. За відомостями упорядника опису від Брянська щорічно відправлялось пересічно в Херсон 131 судно і в Катеринослав – 5 суден.

Більшість названих центрів суднобудування і пристаней, від яких відправлялись судна по Дніпру в Південну Україну, зберегли свою роль і в кінці 50-х - на початку 60-х років. М. Домонтович, упорядник опису Чернігівської губернії, який було надруковано в серії "Материалы для географии и статистики России", систематизував різні дані до 1860 р. включно. В його роботі відзначається, що центрами суднобудування були в губернії слобідка Радуль, містечко Любеч і місто Новгород-Сіверський.

М. Домонтович повідомляв, що жителям слобідки Радуль належало до 200 суден, в тому числі 72 великих, які називались берлінами. Частина суден жителів Радуля здійснювали рейси й до Катеринослава. М. Домонтович вказував, що важливим пунктом навантаження товарів із Орловської, Калужської і Смоленської губерній був Брянськ. Цікаво відзначити, що відомий дослідник суднобудування в Росії в XIX ст. Ф. Яковлев особливо виділяє роль у дніпровському суднопластві брянських барок, які будувались на Десні. Автор надзвичайно цікавої і багатой на фактичний матеріал монографії повідомляв, що купці Брянська щорічно відправляли до 150 барок в Херсон. Ф. Яковлев також писав, що барки або байраки-берлінки будувались в Рогачевському і Старо-Биховському повітах на Дніпрі, р. Сожі в Могильовській губернії, в Речицькому повіті на Березині в Мінській губернії, а білоруські барки в Мінській, Могильовській і Чернігівській губерніях на Дніпрі, Березині, Прип'яті і Сожі³.

Помітна роль у перевезенні товарів до регіону (інколи з дуже віддалених районів) і в його межах належала суднопластву по Дону. За відомостями Головного статистичного комітету Новоросійського краю по річці в 1845 р. пройшли 2346 суден і 217 плотів⁴. Підрахунки на основі відомостей, що їх приводить В. Павлович, в 1853-1857 рр. до Ростовської, Нахичеванської і Азовської пристаней, прибуло 3050 суден і 575 плотів. Частина їх попадала і в південноукраїнські порти. Оцінюючи ці показники, слід мати на увазі, що у зв'язку з падінням експорту в роки Кримської війни дещо зменшився довіз товарів, що, природно, відбилося і на суднопластві. В наступні роки воно знову зростає. За відомостями Катеринославського губернатора в 1860 р. по Дніпру і Дону проплили 1550 суден і 473 плотів⁵.

Суднопластво по Дону розширювалось під впливом того, що через нього в чорноморсько-азовський басейн попадали товари і деякі судна через Волгу з великої території Росії. Практикувались перевезення з Волги на Дон в Качалинську і Калач окремих суден, звідки якась частина з них попадала в порти Азовського і Чорного морів. Перевезення було обумовлене низкою причин. Неухильно зростає маса товарів, які з басейну Волги транспортувались в порти Новоросійського краю. В зв'язку з цим зростала і кількість суден, які здійснювали ці перевезення. За підрахунками одного дослідника волжського суднопластва з суден, які направлялись в нижню течію Волги, 24% їх прибували до Дубовки і близько 30% до Царицина. В кінці 40-х - на початку 50-х років до Дубовки щорічно припливало від 300 до 370 суден і 150 з них повністю розвантажувались в ній. Вантажі відправлялись на Дон в Качалинську станицю. Якась частка суден відправлялась від Дубовки і Царицина на Дон. Такі перевезення обумовлювались і великим попитом на судна в басейні Дону і тим, що ліс для будівництва суден в найближчих до Дону і Азовського моря місцевостям

був дуже дорогим. В зв'язку з цим перевезення суден носило систематичний характер і було помітним джерелом поповнення річкового флоту в донських і азовських портах. Перевезення здійснювались вже в 30-і роки, а можливо і раніше. Автор опису Саратовської губернії, виданого в 1839 р., писав, що між Дубовкою і Качалинською перевозяться з Волги на Дон судна, одні цілком, інші – частинами. Судна перевозились на 4-х катках або колесах без спиць. Для переміщення судна з води на рівну поверхність потрібно було від 25 до 50 пар волів, для подальшого перевезення його використовувалась сила від 10 до 20 пар волів. При сприятливих умовах судно перевозилось за 6 днів. Крім невеликих суден через Качалинську з Волги в чорноморсько-азовський басейн відправлялось багато різних човнів. Так більша частина завозень (човнів для заведення якорів при зупинці судна) потрапляли в цей басейн з Волги.

Перевезення суден з Волги на Дон відзначали упорядники багатьох губерній і земель Росії 40-х - початку 50-х років. Упорядники військово-статистичного опису землі війська Донського Штюмер вважав, що в ці роки в Качалинську з Дубовки і у зворотньому напрямку щорічно перевозилось до 300 суден і 250 лісних плотів.

Про перевезення суден з Волги до Качалинської писали і упорядники військово-статистичного опису Воронежської губернії, відзначаючи, що одна частина цих суден потім йде в нижню течію Дона, а друга – вгору до Воронежа. Про такі ж перевезення свідчив упорядник опису Саратовської губернії. В описах Воронежської губернії і землі Війська Донського, які друкувались в кінці 50-х - на початку 60-х років підтверджувались перевезення суден з Дубівки і від Царицинської пристані. Серед портів до яких йшли перевезені судна згадувався і Маріуполь.

Судна, які плавали на Дону, будувались на цій річці та її притоках у Воронежській, Полтавській і Саратовській губерніях. Але переважали на Дону судна, які будувались на Волзі та її притоках. Упорядники військово-статистичних описів Воронежської губернії і землі Війська Донського навіть твердили, що на Дону плавають лише судна, які будувались на Волзі. Упорядник опису Воронежської губернії Штюмер вважав, що на Дону плавали судна, які купували у Дубовці чи Качалинській, оскільки в інших місцевостях навколо річки був дуже дорогим.

Упорядники описів низки російських губерній називали багато пунктів побудови суден, частина яких попадала у Волгу. Вона була зв'язана системою річок з великою територією до Уралу і Сибіру та річками і каналами з Балтійським і Білим морями. Можна допустити, що в басейн Волги попадали через систему річок товари і судна із Сибіру. Упорядник військово-статистичного опису Астраханської губернії писав про її зв'язки на Волзі, Камі і Чусовій через волок з річкою Турою і через неї з Обською

водною системою. За його відомостями деякі судна, які були збудовані на цих річках, перевозили товари в нижню течію Волги⁶. Отже, вони також потрапляли до Дубовки і Царицина і могли перевозитись на Дон.

За межами краю будувалось і більшість суден, які привозили товари в нижню течію Дністра. По цій річці плавали переважно галицькі галери. Так називались плоскодонні судна, які піднімали від 3 до 6 тис. пудів вантажу. Будували їх у витоків Дністра і Буковині, Прикарпатті і Подоллі. Плавання суден починалось за 60 верст від російсько-австрійського кордону. Частина суден і будувалась в цьому районі. На території підросійської України галери будувались в основному в місті Жванець з привезеного з Буковини і Прикарпаття лісу.

Більшість суден будувалась для здійснення лише одного рейду вниз по Дністру, на пристанях якого продавались після розвантаження, оскільки взвідне плавання було важким і невігідним. В зв'язку з цим вони будувались не дуже міцними. Зростання обсягу перевезення товарів обумовило підвищення попиту на галери і підвищення їх вартості за 10-15 років з кінця 30-х років вдвічі.

Судна розвантажувались на пристанях Дністра в Подольській і Херсонській губерніях і Бессарабській області. Багато суден з вантажем з верхів'я Дністра або взятим на цих пристанях йшли до Маяк, однієї з найбільш важливих пристаней на річці. А окремі з них через Турунчук і лиман виходили в море і йшли до Одеси⁷.

Судна, які будували за межами Південної України плавали переважно її річками. Деякі з них плавали й морем. Але для такого плавання судно повинно було мати морехідні якості. Такі судна в більшості будувались в регіоні. Під впливом ринкових зв'язків і зростання потреб у суднах для промислового використання розвивалось і суднобудування на Півдні України. Судна прагнули придбати купці для перевезення морем і річками товарів, і ті представники різних станів, хто прагнув використати їх у підприємницькій діяльності у сфері перевезення, промислу тощо. Збудовані на території краю разом з тими, що прибували з інших районів країни, становили за підрахунками І.І.Яковлева в 1858 р. в Азовському морі понад 300, а в Чорному – 125 парусних суден. Напередодні Кримської війни їх кількість була більша, оскільки в роки війни за підрахунками загинуло в чорноморсько-азовському басейні майже половина парусних суден торгового флоту.

Зв'язки з ринком не лише стимулювали суднобудування і надавали можливість купувати судна, які будувались в інших районах країни чи за кордоном, але й забезпечували суднобудування багатьма матеріалами і сировиною.

Ліс для суднобудування надходив з Смоленської, Могильовської, Мінської, Чернігівської і Київської губерній. Колоди лісу і щоглові дерева

надходили переважно на плотах на них же привозили великі і малі каюки, які використовувались для плавання і риболовства⁸.

З заводу Берда в Петербурзі та з-за кордону надходили парові машини, які встановлювали на окремих суднах. Російське товариство пароплавства і торгівлі після свого заснування будувала судна не лише на Півдні України, але замовляло і купувало пароплави за кордоном.

На південь України надходило литво, зокрема "металлические части для кораблей". Фігурне литво завозилось з заводів Шещелова в Нижегородській губернії.

Необхідна для пошиття парусів суден і численних човнів парусина також ввозилась в край. Сучасники, які вивчали питання про стан промисловості в Херсонській губернії в кінці 40-х – на початку 50-х років, твердили, що парусина надходила з Москви.

Серед металевих виробів завозили на Південь України корабельні цвяхи та якорі. Перші, як повідомляли автори воєнно-статистичного опису Херсонської губернії кінця 40-х років, надходили з Сибіру через Нижній Новгород, Брянські Дубівку. Якорі та корабельні цвяхи виготовлялись також в деяких повітах Нижегородської губернії і в самому Нижньому Новгороді.

Смола для просмолювання корпусів дерев'яних суден надходила переважно Дніпром із північних губерній.

Ринкові відносини стимулювали й приплив капіталів на Південь України. Цей процес проявлявся і у діяльності РТПТ, канатних мануфактур, які постачали для суден канати і вірьовки, морських страхових компаній тощо.

Розширення зв'язків Південної України з іншими районами імперії, українськими землями, які перебували під владою Австрійської імперії, та зарубіжними ринками обумовлювали зростання суднобудування в регіоні, а в сусідніх губерніях, створювали можливості купівлі і фрахту суден в багатьох українських, російських, білоруських і зарубіжних портах.

Відчуваючи великий вплив на свій розвиток, водний транспорт Південної України сприяв все ширшому втягненню регіону у зв'язки з всеросійським і зарубіжними ринками, економічній консолідації українських земель, зростанню ролі в економічному житті краю його кредитно-банківських установ, розповсюдженню діяльності останніх на нові території.

ПРИМІТКИ:

1. Яцунський В. К. *К вопросу о проблематике и методике изучения промышленного переворота в странах Российской Европы* // Краткие сообщения института славяноведения АН СССР – Вып. 23. – М., 1958. – С. 11.

2. *Журнал Министерства внутренних дел (далі ЖМВД)* – Ч. XVII. – 1847. – С. 306. *Материалы для географии и статистики России*. – Т. 6. – Сост. В. Павлович – СПб, 1862. – С. 69.

3. Военно-статистическое обозрение Российской губернии. Т. II. – Ч. I. Херсонская губерния. Сост. Рогелев, Вишим и Лестов. – СПб., 1849. – С. 36, 77; Ч. 4. Екатеринославская губерния. Сост. Драгевский. – 1850. – С. 32; Ч. 2. – Таврическая губерния. Сост. Герсиданов. – 1848. – С. 51; Т. 8. – Ч. 3. – Могилевская губерния. Сост. Черницкий. – 1849. – С. 68, 69; Т. 6. – Ч. 5. Орловская губерния. Сост. Кузьмин. – 1855. – С. 13, 106; Т. 12. – Ч. 2. – Черниговская губерния. Сост. Мицевич. – 1851. – С. 23, 24, 106; Т. 10. – Ч. 1. – Киевская губерния. Сост. Миньков. – 1842. – С. 26–28–213; Материалы для географии и статистики России. – Т. 25. – Черниговская губерния. Сост. М. Домонтович. – 1865. – С. 366, 367, 368, 653; Яковлев Ф. К. О купеческом судостроении в России, речном и прибрежном. – СПб., 1869. – С. 126.

4. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 3–10.

5. Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825–1860 гг. – М., 1881. – С. 183.

6. Шубин И. А. Волга и волжское судоходство. – М., 1927. – С. 214, 333, 339, 340, 346; Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т. 5. – Ч. 4. – Саратовская губерния. Сост. Безносиков. – 1852. – С. 23, 158; Статистическое описание Саратовской губернии, составленное Андреем Леопольдовым в двух частях. – Ч. 1. – СПб., 1839. – С. 164. – Ч. II. – С. 63; Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т. II. – Ч. 5. – Земля Войска Донского. – С. 198, 516; Т. 12. – Ч. II. 2. – Воронежская губерния. Сост. Руктемель и Казимирский. – 1850. – С. 11. – Т. II. – Ч. 5. – Земля Войска Донского. Сост. Штюрмер. – 1852. – С. 98. – Т. 13–21. – Тамбовская губерния. Сост. Кузьмин. – 1851. – С. 88, 90, 101. – Т. 13. – Ч. 4. – Пензенская губерния. Сост. Дехонский. – 1849. – С. 13, 15, 47; Т. V. – Ч. I. – Казанская губерния. Сост. Ромишевский. – 1850. – С. 16–17; Ч. 5. – Астраханская губерния. Сост. Беззатков. – 1852. – С. 46; Материалы для географии и статистики России. Т. 7. – Земля Войска Донского. Сост. Н. Краснов. – 1863. – С. 99; Т. 4. – Воронежская губерния. Сост. В. Михалевич. – 1862. – С. 58.

7. Военно-статистическое обозрение Ростовской губернии. – Т. II. – Ч. 3. Бессарабская область. Сост. Дораган. – 1849. – С. 137; Ч. I. Херсонская губерния. – С. 30, 137, 170; Т. 10. – Ч. 2. – Подольская губерния. Сост. Тверинков. – 1849. – С. 35, 36; Памятная книжка Бессарабской области на 1862 год. – Кишинев, 1862. – С. 152, 184–185.

8. Яковлев Ф. К. О купеческом судостроении в России. – С. 122–123; Роминовский Н. Г. Развитие мануфактурной промышленности в Бессарабии. – Минск, 1966. – С. 339; Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т. 4. – Ч. 1. – Нижегородская губерния. Сост. Лебедевский. – 1852. – С. 65–66, 69; Т. II. – Ч. 1. – Херсонская губерния. – С. 36, 138, 141; Материалы для географии и статистики России. – Т. 24. – Ч. 1. Сост. А. Шмидт. – С. 316.

Н. О. Котова

З ІСТОРІЇ БУДІВНИЦТВА ЗАЛІЗНИЦЬ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

Залізничне будівництво завжди сприяло інтенсифікації соціально-економічних процесів і водночас завжди було свідченням розвитку капіталізму. Відсутність залізниць в Російській імперії уповільнювало і гальмувало її соціально-економічні процеси у першій половині XIX століття, в тому числі і в Україні.

Зокрема брак доброї комунікації перешкоджав розвитку кам'яновугільної промисловості в Україні. Історик української гірничої

промисловості П.І.Фомін вказує, що кам'яне вугілля, як продукт громіздкий, могло поширюватися лише водними шляхами або на дуже близькі споживчі пункти, переважно гужовим транспортом¹. Дослідник гужового транспорту В.П.Ващенко вважає, що "природно-кліматичні умови України і рівень розвитку різних видів транспорту обумовили переважання в дореформений час в перевезеннях вантажів на території краю гужового транспорту"². Отже ринок для кам'яновугільної промисловості був надзвичайно обмежений³. Виходячи з цього, дослідник залізничного транспорту О.Варнеке вважав, що запровадження залізниць на території України взагалі викликане потребами не сільського господарства, яке панувало тоді в економіці цього регіону, а потребами кам'яновугільної промисловості, що перебувала в зародковому стані. Він пояснював це тим, що гірництво найбільше від усіх інших галузей господарства потребувало надійних шляхів сполучення. Але на Півдні України цей процес було обумовлено саме необхідністю перевезення хлібу.

Необхідність будівництва залізниць для розвитку економіки усвідомлювалась багатьма сучасниками та дискутувалась у різних періодичних виданнях на протязі багатьох років⁴. Так у 1841 році на сторінках "Записок" Товариства сільського господарства Південної Росії І.Демоль, швейцарський консул в Одесі, твердив, що ціни на Півдні України зростали через те, що не було доброго транспорту. Через кілька років у своїх статтях він писав, що з будівництвом залізниць у степах мали бути зменшені витрати на транспортування, а це в свою чергу вплинуло б на зріст земельних територій, які оброблялись для відпускнуї торгівлі⁵. Крім І.Демоля на захист залізниць виступав і М.Герсеванов⁶, автор роботи "Какіе железные дороги выгодны для России конные или паровые." (Одесса, 1856).

Початок дискусій щодо будівництва залізниць викликав опір цій справі. Були твердження, що виникнення залізниць спричиниться до ворожих владі настроїв. Їх одразу ж підтримав міністр фінансів (Є.Ф.Канкрін), який заявив, що новий засіб сполучення сприятиме розвитку "схильності до непотрібних переїздів" та призведе до псування моралі й знищення капіталу. А інший високий царський урядовець (міністр шляхів) доповів цареві, нібито залізниці демократизуватимуть імперію⁷.

В історії розвитку думки про будівництво залізниць в Україні, та обґрунтуванні їх необхідності, актуальності і важливості для розвитку економіки та прискорення капіталістичних відносин помітне місце належить Аполлону Олександровичу Скальковському.

А.О.Скальковський розпочав свою кар'єру при канцелярії Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора. З середини 40-х років, коли виник Головний статистичний комітет Новоросійського краю, він розпочав широкомасштабні статистичні дослідження. З 1845 року він

очолив його та протягом понад п'ятнадцяти років один репрезентував діяльність всього комітету⁸. Статистичні дослідження та накопичення фактів були прямими службовими обов'язками. Внаслідок цього він володів різноманітними даними, в тому числі і про будівництво залізниць. Треба відмітити, що Аполлон Олександрович не тільки усвідомлював необхідність будівництва залізниць, але й намагався практично впливати на цей процес.

Архівні документи свідчать, що до нього зверталися за консультаціями у питанні економічного обґрунтування необхідності того чи іншого напрямку залізничного шляху. Один з таких документів зберігається у Державному архіві Одеської області. Це рапорт директора Головного статистичного комітету Новоросійського краю до Статистичного відділення Міністерства внутрішніх справ. Комітет дає короткий звіт про виконану роботу за вересень 1852 року. В документі говориться, що на вимогу "высочайше утвержденного" комітету з залізниць на півдні, редактор розглянув таблиці про торгівлю, господарство, промисли у районі від кордонів Катеринославської губернії до Феодосії та подав свої висновки про це⁹.

Більшість дослідників звертало увагу на праці А.О.Скаль-ковського з історії, в меншій мірі - з економіки. Хоча в тому або іншому аспекті ці питання розглядали Д.Атлас, М.Бачинський, С.Боровой, О.Дружиніна, М.Слабченко та інші¹⁰. Можна погодитись з висловленою нещодавно думкою, що об'єктом їх аналізу здебільшого були роботи А.Скальковського 1839-1859 років. В той же час багато праць 1860-1870 років відносяться до категорії маловивчених¹¹. Статті А.Скальковського присвячені залізниці, написані саме у 60-70 роках XIX ст. ще й сьогодні залишаються маловідомі.

Доробок Аполлона Олександровича присвячений будівництву залізниць міститься в основному в періодичних виданнях таких як, "Одесский вестник", "Северная почта", "Экономический указатель".

Всі розробки дослідника в яких розглядалося питання, щодо будівництва залізниць необхідно поділити на дві групи. Праці першої групи присвячені появі залізниць на півдні України взагалі, теоретичному обґрунтуванню пріоритетних напрямків майбутніх доріг у краї. До цієї групи можна віднести статтю "О направлении железных дорог в Новой России". Тут він викладає свої думки про той напрям, по якому мали будуватись залізниці, які йшли з Одеси та до неї. Саме це місто він вважав центром залізниць на півдні України. Одна дорога повинна була з'єднати Одесу з Москвою, як з центром внутрішньої торгівлі імперії, і водночас з азовським басейном так само важливим для торгівлі, як і чорноморський. А для зближення з Західною Європою необхідна була інша дорога. Він вважав що для прибутковості цієї дороги з самого початку необхідно з'єднати Одесу з Балтою, а звідти - через Умань - з Києвом або обрати такий

напрямок: через Гайсин, Брацлав на Поділля - до кордонів Австрійської імперії. Це сполучення з Західною Європою, на думку А. Скальковського, за сприятливих тарифів, мало стимулювати переміщення вантажів та пасажирів. Окремо зупиняється він на важливості, користі та труднощах будівництва одесько-бердянської залізниці. Дослідник вказував на те, що створення залізничного зв'язку між Одесою та центральними районами країни матиме велике значення для розвитку внутрішнього та зовнішнього товарообігу¹².

Стаття "Биография Одесской железной дороги" присвячена історії будівництва залізниць навколо Одеси та труднощам, які перешкоджали цьому. Детально зупиняється на деяких проектах будівництва залізниці, на товариствах, які виникали для сприяння цьому процесу¹³.

Друга група праць Аполлона Олександровича присвячена історії будівництва та опису функціонування конкретних напрямків залізниці. Ця група багаточисельніша - вона включає дванадцять різних за обсягом розвідок.

За кількістю статей найбільш пильну увагу Аполлон Олександрович приділяв одесько-балтській залізниці. Протягом 1866 року він стежив виключно за функціонуванням цього напрямку¹⁴.

Розуміючи актуальність дністровських доріг, для доставки вантажів, А.О.Скальковський декілька раз повертався до цього напрямку¹⁵. Окремо зупиняється на значенні тираспільсько-кишинівської залізниці. Ця дорога мала з'єднати Кишинів та його околиці з Одесою, а це означало що у порта та у ринка міг з'явитися новий район постачання, один з самих багатих на півдні України¹⁶.

На момент написання статті "Несколько документов по вопросу о черновицко-одесской железной дороге." дві вітки південної залізниці, одесько-дністровська і балтська, вже були майже закінчені. Будівництво балтсько-елісаветградського напрямку тільки було розпочато, а питання про одесько-черновицький обговорювалося. Чернівецька дорога повинна була з'єднати Чорне море та південь Російської імперії з Німеччиною через австрійську територію. Він описує міжнародну торгівлю і приходять до висновку, що вона зовсім не впливає на добробут Бессарабії. А.О.Скальковський вважав, що найбільша користь від бессарабського напрямку буде в тому випадку, якщо він розпочнеться від кінця одесько-дністровської залізниці та досягне як молдавського, так і австрійського кордону¹⁷.

Харківсько-таганрозькому шляху сполучення присвячено дві статті. Під час написання першої з них, ця залізниця була тільки в планах. Це відповідь на доповідь надруковану в газеті "Северная почта" 20 листопада 1862 року. Автор доповіді "О проведении железной дороги между

Харьковом и Таганрогом" віддає перевагу залізниці, що веде до Таганрога, над всіма іншими, які вели до Одеси. А.О.Скальковський зупиняється на цьому та ще на деяких питаннях, порушених доповідачем¹⁸.

Друга стаття була написана через сім років, коли залізниця вже розпочала свою роботу¹⁹.

Остання розвідка з цього циклу, присвячена воронежсько-донській лінії залізниці. Цей напрямок мав з'єднати деякі області східної частини Російської імперії, по-перше, з Донецьким кам'яновугільним кряжем, з Грушевськими антрацитовими копальнями. По-друге - з головними ринками Азовського басейну: Ростовом на Дону та Таганрогом²⁰.

Дійсно А.Скальковський приділяв велику увагу проблемам транспорту, вбачаючи у поліпшенні транспортних зв'язків південних районів одну з найважливіших умов їх економічного прогресу. Він неодноразово говорив про необхідність розвитку парового морського транспорту, але особливо послідовно відстоював необхідність будівництва залізниць на півдні України.

В усіх цих питаннях, на думку С.Я.Борового, А.Скальковський виходив, насамперед з позицій землевласників, зацікавлених у створенні найбільш вигідних умов для вивезення хліба. Разом з тим А.Скальковський відзначав, що залізниці відіграють велику роль у розвитку місцевої промисловості, зокрема тому, що створюють можливості для вивезення до Одеси та інших міст півдня України донецького вугілля і цим забезпечать промисловість паливом.

Слід зазначити що, позиція Аполлона Олександровича в питаннях промислового освоєння регіону була суперечлива. Для багатьох вчених вона була визначальною для оцінки прогресивності його поглядів. Дослідник неодноразово вказував на промислове значення природних багатств Новоросії. Зокрема він вказував на те, що розробка вугільних покладів Донецького кряжу, могла б усунути таку серйозну проблему в розвитку промисловості, як дефіцит палива. Разом з тим, він вважав, що у обробній промисловості нема жодних перспектив в Новоросії. У кращому випадку тут мали б змогу з успіхом розвиватися галузі, пов'язані з переробкою сільськогосподарської продукції. Дослідники відмічали, що недостатня увага А.Скальковського до проблем промисловості обумовлена відносно стабільним та успішним розвитком сільського господарства, продукція якого знаходила гарантований збут, як в країні так і за її межами²¹.

Слід додати, що А.Скальковський великої уваги приділяв подорожам. Тільки так можна було, на його думку, отримати найбільш достовірну інформацію та повну уяву про хід будівництва. Протягом всієї його діяльності в статистичних установах він здійснював подорожі. В Державному архіві Одеської області є його звіт від 12 травня 1856 до Новоросійського і

Бессарабського генерал-губернатора. Там містяться відомості про стан міст, портів Новоросійського краю тощо. Для їх збору він здійснив три подорожі, в результаті яких з'явився детальний історико-статистичний огляд соляної та кам'яновугільної промисловості, рибальства та інших галузей промисловостей²².

Отже, займаючись соціально-економічним розвитком краю Аполлон Олександрович Скальковський приділяв увагу залізничному будівництву, палким прихильником якого він був. Невелика кількість статей все ж дає можливість аналізувати не тільки його думки, а і стежити за ходом будівництва залізниць. Саме завдяки тому, що статті насичені фактами та статистичними даними, щодо функціонування залізниць, вони мають наукове значення і сьогодні.

ПРИМІТКИ:

1. Варнеке О.Л. До історії залізничного транспорту на Україні // *Записки історико-філологічного Відділу УАН.* - Т.ХІ. -1927.- С.314.
2. Ващенко В.П. Розвиток гужового транспорту в містах Південної України в кінці XVIII - першій половині XIX ст // *Записки історичного факультету. Випуск 2.* - Одеса, 1996.-С.8.
3. Варнеке О.Л. До історії залізничного транспорту на Україні // *Записки історико-філологічного Відділу УАН.* - т.ХІ. -1927.- С.314.
4. Стойкович П. Две главы из экономической истории Новороссийского края // *Южный сборник.* -1859.-№2.-С.91-110; Шмидт А. Пути сообщения // *Одесский Вестник (далі ОВ).* -1860.-8марта; Шмаков И. Железные дороги в Новороссийском крае // *ОВ.* -1864.-№134.-20люния, №136.-23люния; Л-скій М. Еще о южной железной дороге // *ОВ.* -1864.-5дек. и т.д.
5. Демоль И. О хлебной торговле на Одесском рынке // *Записки Общества сельского хозяйства Южной России (далі ЗОСХЮР).* - 1847.-Ч.1.-С.6-9; Рожь // *ЗОСХЮР.* -1847.-Ч.3.-С.46-49; Известия о хлебной торговле // *ЗОСХЮР.* -1847.-Ч.4.-С.69-73.
6. Герсеванов Н. Почему Южная Россия отпустила так мало пшеницы в 1847 году // *ЗОСХЮР.* - 1848.-Ч.2.-С.176-181; Об упадке цен на хлеб // *ЗОСХЮР.* -1847.-Ч.4.-С.73-75.
7. Зленко Г. Перша українська // *Чорноморська комуна.* -1965.-1серпня.
8. Хмарський В.М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський // *Записки історичного факультету.* -Одеса, 1998.-Вип. 6.- С.32.
9. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). -Ф.3.-Оп.1.-Спр.3.-Арх.83зв.
10. Атлас Д.Г. Старая Одесса, ее друзья и недруги. - Одесса, 1992; Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. // *Отд. отт. Из Записок Одесского наукового при УАН товариства.* -Ч.2.-1928; Бачинський М.П. Головні економічні течії 30-40-х років XIX ст. на Степовій Україні // *Записки Одесского наукового при УАН Товариства.* -1928.-№3; Боровой С.Я. А.А. Скальковский и его работы по истории южной Украины // *Записки Одесского археологического общества.* -Т.1.-1960; Його ж. Про економічні погляди А.О. Скальковського // *З історії економічної думки на Україні.* -К., 1961; Дружинина Е.И. Южная Украина 1800-1825.-М., 1970; Її ж. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825-1860.-М., 1981 та інші.
11. Веселов С.Г., Салжкова Т.Н. О некоторых подходах в историографии к изучению творчества А.А.Скальковского по проблемам экономики Юга Украины // *Записки історичного факультету. Випуск 4.* -Одеса, 1997.-С.151.

12. Скальковский А.А. О направлении железных дорог в Новой России // Экономический указатель. -1858.-Выпуск 11.-28марта.-С.230-234.
13. Труды Одесского статистического комитета. Выпуск 1.- Одесса,1865.- С.291-310.
14. Одесса 3-го декабря 1865 года// Северная почта (далі СП)-1865.-16дек.; Движение по одесской железной дороге // СП-1866.-12января.; Одесская железная дорога // СП-1866.-21января.; Одесса и одесская железная дорога в первой половине 1866 года // ОВ-1866.-4авг.; Балтско-елисаветградская линия Одесской железной дороги // СП-1866.-27окт.
15. Днестровская железная дорога // Русский дневник.-1859.-5мая; Днестровские железные дороги // СП-1867.-13авг.
16. Тираспольско-кишиневская железная дорога // СП-1868.-4июня.; Еще о кишиневской железной дороге // СП-1868.-11июня.
17. Несколько документов по вопросу о черновицко-одесской железной дороге // СП-1865.-8окт.
18. О направлении железных дорог в Южной России // СП-1863.-3марта.
19. Харьковско - Таганрогская железная дорога // ОВ-1870.-5сентября.
20. Новая железная дорога в юго-восточной России // ОВ-1871.-9января.
21. Веселов С.Г., Саликова Т.Н. Вказ. праця.-С.154.
22. ДАОО.-Ф.3.-Оп.1.-Спр.12.-Арх.38зв.-39.

С.Б. Надибська

ЗРОСТАННЯ ЧИСЕЛЬНОСТІ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В 60-90 рр. ХІХ СТ.

У пореформений період, з утвердженням якісно нових економічних відносин, значно зростає роль міст. Тому процеси, які відбувалися в південноукраїнських містах, зокрема й збільшення в них міського населення в ті часи, заслуговують на увагу дослідників.

Наявна історіографія відображає лише деякі аспекти проблеми. Маємо окремі загальні праці, присвячені характеристиці устрою та управління в містах¹, аналізу зв'язків міста з селом², історії колонізації Півдня України³ і історії міст регіону, що з'явилися в кінці ХІХ - на початку ХХ ст.⁴. Вони містять окремі відомості про зростання міського населення. Автори цих робіт ще не виділяють питання про чисельність населення в містах окремо, а торкаються його лише побіжно у зв'язку з аналізом ширших процесів і явищ.

Дослідники пізніших часів глибше аналізують історію міст Півдня України⁵, місце їх в системі всеросійського ринку⁶, торгівлі⁷ та в розвитку залізничного транспорту на Україні зазначеного періоду⁸ тощо. Вивчаються значні складнощі у переведенні окремих селищ у статус міст, розглядають питання про економічні й правові умови поселення селян в містах⁹, вплив міграцій населення на його зростання в регіоні, у тому числі і в містах¹⁰, етнічний склад населення¹¹. Є багатотомні видання з історії УРСР та історії

міст і сіл України, в яких дуже стисло говориться про зростання населення в деяких містах¹². Автори цих та деяких інших праць все ж не дали всебічного висвітлення питання, але сприяли підходу до цього.

В новітній період з'явилися цікаві статті і праці, що спираються на глибокий аналіз друкованих матеріалів тодішньої статистики, архівів та досліджень попередників. Особливо слід виділити праці Я.В. Бойка та Н.О. Данилової, які ґрунтовно вивчили міграційні процеси у пореформені роки¹³, що відіграли найбільшу роль у зростанні населення як в цілому у регіоні, так і у містах. Б.А. Кругляк характеризує розвиток і зростання такої суспільної верстви, як торговельна буржуазія¹⁴, Т.І. Лазанська присвячує свою статтю походженню нової промислової буржуазії¹⁵. Окремі аспекти питання соціально-економічного розвитку міст розглядав й В.Й. Борисенко¹⁶. Проте спеціального дослідження про зростання чисельності міського населення на Півдні України в 60-90-х рр. XIX ще немає. Набутки попередньої історіографії та наявні джерела дають можливість висвітлити основні питання розглядуваної теми.

В період підготовки та початку впровадження "великих реформ" чисельність міського населення майже не змінювалась. Відбувалося навіть деяке зменшення чисельності дворян та селянства в містах. Можливо припустити, що це зменшення було пов'язане з селянською реформою. Проведення її потребувало повернення селян, що жили в містах, до повітів, де вони були приписані, та дворян у свої села для складання статутних грамот, розподілу земель та здійснення інших необхідних актів та дій. Вірогідно, що частина городян з колишніх селян, які підтримували зв'язок з селом і мали там певні інтереси, а також купці, що володіли землею в повітах, теж змушені були на якийсь час виїхати з міст для улаштування своїх справ¹⁷. Проте міграції у зв'язку з підготовкою та початком впровадження реформ, які дещо зменшили чисельність міського населення, були тимчасовими та нетривалими.

До реформ 1860-х рр. потік селян в міста був слабким, більшість з них не розривали зв'язки з селом. Після селянської реформи положення радикально змінилося – відбувається могутній міграційний потік, в якому нерідко віддається перевага місту як постійному місцю проживання. Реформи 60-70 рр., в тому числі міська реформа,¹⁸ покращили умови виробничої діяльності городян (що приваблювало багатьох переселенців) і дали додаткові можливості міській верхівці боротися за свої інтереси в місцевих управах і думах.

Падіння кріпосного права в пореформений період дало величезний поштовх землеробській колонізації окраїн. Цей процес посилювався, з одного боку, розвитком капіталістичних відносин, а з іншого – погіршенням соціально-економічного положення селянства центральних районів країни.

Разом з цим швидкими темпами розвивається промисловість, транспорт, торгівля у містах, що потребувало збільшення кількості робітників та службовців, а отже міста для переселенців теж ставали привабливими та перспективними.

Сприятливе соціально-економічне становище, що склалося на Півдні України, перетворило цей край у район активного заселення, куди переселялися мігранти з 47 губерній Європейської частини Росії. Найбільшу їх кількість у 60-90-х роках XIX століття давали губернії Центрального чорноземного району, Правобережної, Лівобережної України та Білорусії. За ступенем участі в колонізації Південної України перше місце займало селянство Лівобережжя, друге – Центрального чорноземного району, а третє – Правобережжя. Менш активними в цьому відношенні були вихідці білоруських й особливо прибалтійських губерній¹⁹.

Зростання чисельності населення України пореформеного періоду було важливою особливістю її розвитку. З 1863 р. до 1897 р. воно зросло на Надніпрянщині з 13,4 млн. чол. до 23,4 млн.²⁰, причому темпи приросту населення на Півдні України були найбільшими в усій країні²¹. Збільшення населення відбувалося як за рахунок природного приросту, так і в значній мірі в зв'язку з переселенням його на південь з інших українських регіонів та земель Російської імперії.

Значна кількість переселенців на Південь України, навіть орієнтуючись спочатку на працю в сільському господарстві, іноді осідала у містах і збільшувала чисельність їхнього населення. Так, у Таврійській губернії, згідно даних перепису населення Російської імперії 1897 р., переселенці, які осіли в містах, становили 33,6 %²²; в Катеринославській – 30,2 %²³, в Херсонській – 63,6 %²⁴. На думку дослідника Я. Бойка, причиною такого “статистичного перепаду” на Херсонщині стало “причислення” значної кількості прийшлого сільського населення Одеського повіту до мешканців м. Одеси. В усіх інших повітах Херсонської губернії прийшло сільське населення переважало над переселенцями, що осіли в містах²⁵.

Великі темпи зростання мешканців міст можливо виявити порівнюючи загальне збільшення населення в регіоні зі зростанням його у сільській місцевості. За відомостями дореволюційного статиста Фортунатова, приріст сільського населення у південноукраїнських губерніях за 1863-83 рр. становив: в Катеринославській губернії – 39 %, в Херсонській – 35 %, в Таврійській – 54 %, а в середньому по півдню – 43 %. Для порівняння – по Правобережжю 23,8 % та по Лівобережній Україні – 30,8 %. 1881 року за пропозицією міністра внутрішніх справ Херсонські губернські земські збори після обговорення доповіді гласних по питанню про напрямки переселень в степову зону дійшли висновку, що по “свідченням, достовірність яких не підлягає сумніву, приріст населення

Херсонської губернії з часу останньої ревізії населення в 1858 р. складає понад 50 %”²⁶. Якщо приріст сільського населення навіть за дещо ширший період склав в цілому, по відомостям Фортунатова, в Херсонській губернії 35 %, то, порівнюючі ці дані з висновком губернських зборів і враховуючи значну перевагу кількості сільського населення над міським, можемо стверджувати, що міське населення Херсонщини зростало в процентному відношенні значно більшими темпами, ніж сільське.

В пореформений період на Півдні України швидко зростають і перетворюються у міста промислові селища. Однак існували значні труднощі в офіційному закріпленні за ними статусу міст. Формальне визнання нових міст гальмувалося багатьма причинами. Серед них слід виділити такі: поміщицьке землеволодіння утруднювало переведення площ, зайнятих під промислові споруди, у новий статус; намагання підприємців бути повноправними хазяями не лише своїх заводів чи шахт, а й населення, яке на них працювало, чого не могло бути у містах; іноді небажання самих працюючих на підприємствах селян остаточно залишити сільське господарство й стати робітниками; відсутність ефективного законодавства по переведенню селищ у міста.²⁷ Не внесло суттєвих змін у таке становище й нове Городове положення 1892 р.²⁸ такі великі промислові селища, як Юзівка (Донецьк), Кам’янське (Запоріжжя), Нижньодніпровськ, Нікополь, Кривий Ріг та ін., не вважалися ще містами, хоч у дійсності вже були ними. Лише 1897 р. під великим тиском Міністерство внутрішніх справ почало підготовку законодавчого вирішення цього назрілого питання. Міське населення України, за даними перепису 1897 р., становило 13,6 %, з них на півдні – близько 20 % і, відповідно, сільське – 86,4 % та 80 %.²⁹ Проте ця статистика не враховувала з зазначених вище причин мешканців нових міст, тому дані про чисельність міського населення в матеріалах перепису занижені. Фактично кількість міських жителів наприкінці XIX ст. була більшою.

У зв’язку з наведеними положеннями зростання чисельності міст на півдні України у другій половині XIX ст. за офіційною статистикою не було, однак процес урбанізації відбувався досить інтенсивно. Передусім, швидкими темпами йшло укрупнення вже існуючих міст. На початку XX ст. з десяти найбільших міст імперії чотири – Одеса, Катеринослав, Київ і Харків – були розташовані в Україні, а два перших – в Південній Україні. В двох найбільших українських містах чисельність населення в сукупності перевищувала сумарну кількість населення Києва і Харкова приблизно на 20 %. Найбільшим містом була Одеса (403,8 тис. жителів), чисельність мешканців якої майже дорівнювала загальному населенню Києва та Харкова разом узятих.

Зростання міст та їх населення було пов’язане передусім з великими можливостями розвитку капіталістичних відносин, що з’явилися після

відміни кріпацтва. Перехід до фабрично-заводського виробництва особливо сприяв розвитку та зростанню існуючих міст і виникненню нових. Яскравим прикладом цього став Катеринослав. Напередодні селянської реформи він мав лише близько 19 тис. жителів. Бурхливий розвиток промисловості, заснування в місті великих металургійних заводів, введення в дію Катерининської залізниці викликали інтенсивний приплив населення до міста. У 1897 р. в ньому вже проживало близько 113 тис. чол., тобто населення збільшилося майже в 6 разів.³⁰

Таким чином, в пореформений період у південноукраїнських містах відбулися якісні зміни, що зумовили зростання чисельності їхнього населення. Прискорене збільшення кількості городян було пов'язане передусім з міграційними процесами в країні. Скасування кріпацтва звільнило селян, і вони стали основною верствою, що поповнювала міста. Їх приваблювала потреба нових робочих рук у містах у зв'язку з прискореним розвитком промисловості, транспорту, торгівлі. Міста поповнювалися переселенцями як з українських, так і з інших країв (насамперед з російських, а також білоруських та прибалтійських губерній). Особливо зростало населення великих міст (Катеринослава, Одеси). Одночасно збільшувалася кількість населення в багатьох великих промислових селищах, які вже були містами, проте офіційно такими не вважалися. Це призвело до певних неточностей в тодішніх офіційних статистичних даних і ставить питання для подальшого вивчення і остаточного з'ясування.

Збільшення міського населення на Півдні України у пореформений період було необхідною умовою зростання самих міст та підвищення їх ролі як центрів промисловості й торгівлі у регіоні та навіть у масштабах всієї тодішньої Російської імперії. Це було об'єктивним явищем в роки завершення промислового перевороту й швидкого розвитку капіталістичних відносин.

ПРИМІТКИ:

1. Дитятин И.И. Устройство и управление городов России: в 2 Т. – СПб, 1875-77.

2. Семёнов-Тянь-Шанский П.П. Город и деревня Европейской Росси. – СПб, 1910.

3. Багалеи И.И. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. – М., 1887; Його ж. Колонизация Новороссийского края // Киевская старина. – 1889. – № 4.

4. Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда. – Елисаветград, 1897; Яворницкий Д.И. История города Екатеринослава. – Днепропетровск, 1989 та ін.

5. Див. Ващенко В.П. Херліхі Патриція. Одеса: Історія, 1794-1914 // УЇЖ. – 1993. – № 9; Загоруйко В. По страницам истории Одессы и Одесщины. (Период промышленного капитализма. 1891-1895). – Одесса, 1968 та ін.

6. Гуржій І.О. Україна в системі Всеросійського ринку 60-90-х років ХІХ ст. – К., 1967.

7. Кругляк Б.А. Роль постійної торгівлі у розвитку капіталізму на Україні (60-90-ті роки XIX ст.) //Історія народного господарства на економічній думки Української РСР. – К., 1983. – Вип. 17.
8. Кульчицкий С.В. Развитие железнодорожного транспорта на Украине в дореволюционный период. Автореф. канд. дис. – К., 1963.
9. Радзюнский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX. – М., 1983.
10. Брук С.И., Кабузан В.М. Миграции населения в России в XVII – начале XX века (Численность, структура, география) //История СССР. – 1984. – № 4.
11. Брук С.И., Кабузан В.М. Этнический состав населения России (1719-1917 гг.) //Советская этнография. – 1980. – № 6; Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк). – К., 1975.
12. Історія Української РСР. У 8 т., 10 кн. – К., 1977-1979; Історія міст і сіл Української РСР. У 25 т. – К., 1968-1972.
13. Бойко Я.В. Заселення Южної України. 1860-1890 гг. – Черкаси, 1993; Бойко Я.В., Данилова Н.О. Формування етнічного складу населення Південної України (кінець XVIII – XIX ст.) //УІЖ. – 1992. – № 9.
14. Кругляк Б.А. Торговельна буржуазія в Україні (60-і роки XIX ст. – 1914 р.) //УІЖ. – 1994. – № 6.
15. Лазанська Т.І. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. //УІЖ. – 1996. – № 2.
16. Борисенко В.Й. Розвиток міст //Курс української історії. – К., 1996. – С. 456-463.
17. Миронов Б.Н. Русский город в 1740-1860-е годы демографическое, социальное и экономическое развитие. – Л., 1990. – С. 125.
18. Высочайше утвержденное Городовое Положение 48498 16/28 июня 1870 г. //Полное Собрание Законов Российской Империи. Собр. второе. Т. 45. – СПб, 1870; Материалы, относящиеся до нового общественного устройства въ городах имперіи (городовое положение 16 июня 1870 г.). В 6 т. – СПб, 1871.
19. Бойко Я.В., Данилова Н.О. Вказ. праця. С. 61.
20. Сарбей В.Г. Історія України. К., 1996. С. 116.
21. Бойко Я.В. Вказ. праця. С. 116.
22. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Т. XLI. Таврическая губерния. СПб., 1904. – С. 44-45.
23. Там само. Т. XIII. Екатеринославская губерния. – СПб., 1904. – С. 38-39.
24. Там само. Т. XLVII. Херсонская губерния. – СПб., 1904. – С. 40-43.
25. Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. С. 119.
26. Там само.
27. Радзюнский П.Г. Вказ. праця. С. 249, 250, 254, 258.
28. Мыш М.И. Городовое Положение 11 июня 1892 г. с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями. – СПб, 1898.
29. Сельское хозяйство России в XX в. – М., 1923. – С. 18.
30. Див. Яворницкий Д.И. Указ. соч.

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЛЬ А.О.СКАЛЬКОВСКОГО У ВСТАНОВЛЕННІ ДАТИ СВЯТКУВАННЯ ЗАСНУВАННЯ м.ОДЕСИ

“Одеса є єдиним у Росії містом, що захотіло відзначати щорічним урочистим святом початок свого існування”, - стверджував у 1893 р. член Одеського товариства історії та старожитностей, протоієрей Арсеній Лебединцев¹. Питання святкування у ХІХ ст. в Одесі дня заснування міста та відповідних п'ятидесятилітнього та столітнього ювілеїв, а також пов'язаного з ними століття завоювання Хаджибея, за своєю складністю, потребує спеціального дослідження. По-перше, ці свята стали елементами міської культури, про що свідчить органічне відродження святкування дня міста в наш час. По-друге, сакралізація свята заснування міста, перетворення його на традицію, а також святкування згаданих ювілеїв стали виявом усвідомлення міською громадою винятковості швидкого розвитку Одеси.

Структурним елементом зазначеної проблеми є процес утвердження 22 серпня 1794 р. (всі дати подаються за старим стилем) як дати заснування міста. Якщо під час п'ятидесятилітнього ювілею Одеси не виникало сумнівів², то наближення столітнього ювілею супроводжувалося дискусією з цього питання.

Це пояснюється тим, що у 1844 р. відомий історик А.О. Скальковський, як автор кількох розвідок з історії Новоросійського краю, у тому числі присвячених спеціально історії Одеси³, був безумовним авторитетом у визначенні дати заснування міста на місці “незначного містечка”, “маловажливої турецької фортеці”⁴ Хаджибей. До того ж він користувався прихильністю впливових осіб, зокрема, Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора М.С.Воронцова та редактора “Одесского вестника” О.Г. Тройницького. Але згадані твори А.О.Скальковського мали здебільшого літописний характер. Таємницю своєї “творчої лабораторії” історик розкриває у передмові до публікації спогадів М.Коржа. Там він зазначає, що недостатньо з'єднати в ціле “офіційно та особисто написане”: “Під час складання мого невеличкого “Обозрения истории Новороссийского края” я переконався, що нитка хронологічна, яка зв'язує події, була б перервана на кожному кроці, коли б не підтримувати її переказами, тобто літописом усним, часто не вірним, особливо у роках пізніших”. Але вартість переказів полягає у тому, що вони виявляють “склад думок і понять народу”⁵. Такий екскурс у значення, яке А.О.Скальковський надавав переказам, пояснює, чому історики Одеси,

які пов'язували науковий підхід з використанням тільки документальних джерел, вважали, що його оповідь про урочисте заснування міста, не супроводжувана посиланнями на документи, ґрунтується на переказі⁶. Але у самого А.О.Скальковського ми не знаходимо таких даних. Більш того, історик не згадує у 1838 р. про існування живих свідків урочистого заснування міста 22 серпня 1794 р. у переліку “ще живих” “свідків Очаківської війни, захоплення Хаджибею чи Яських переговорів”⁷. Лише у А.Г. Лебединцева у 1893 р. з'являється твердження про те, що А.О.Скальковський у тридцятих роках почув цей переказ від старожилів Одеси і записав його в “Первом тридцатилетии истории города Одессы, 1793-1823”⁸. Не беручи до уваги те, що цей “переказ” з'являється у творах історика раніше, така позиція протоієрея, на наш погляд, була лише спробою протистояти твердженням професорів університету В.О.Яковлева та В.К.Надлера про безпідставність оповіді А.О.Скальковського. Таким чином, навряд чи можна стверджувати, що ця оповідь була спогадами безпосередніх свідків подій. Джерело її залишається поки що нез'ясованим.

До того ж деталі оповіді чи “переказу”, при наведенні її А.О.Скальковським у різних творах, не залишаються сталими. Вперше вона з'являється в “Хронологическом обозрении истории Новороссийского края” у 1836 р. після повідомлення про те, що Де-Волан “закінчив фортецю і поклав основу портовим будовам” у 1794р.: “22 серпня цього року Гавриїл, митрополит Катеринославський та Херсоніс-Таврійський, що потім був екзархом Молдаво-Влахійським, посвятив урочисто відкриття міста й поклав перші камені храмів Божих. Це був перший день (виділено А.О.Скальковським) життя Гаджибею, який незабаром, за рішенням Академії Наук був названий Одесою...” У публікації того ж року “Адмирал Иосиф де-Рибас и основание Одессы” А.О.Скальковський, після повідомлення про закінчення підготовки до початку робіт, додає, що Гавриїл прибув на запрошення Зубова з Новомиргорода. При цьому називає його архієпископом Катеринославським та Херсоніс-Таврійським, що потім став митрополитом і екзархом Молдаво-Влахійським. Гавриїл в “...присутності Адмірала де-Рибаса, урядовця, що був присланий від губернатора Хорвата з Катеринославу, військ, флотських та цивільних урядовців, освятив 22 серпня 1794 р. заснування міста Хаджибея (виділено А.О.Скальковським) й поклав перші камені для церков (св. Миколая та св. Катерини - авт.), які мали бути у ньому збудовані...” Далі історик повідомляє, що в той же день “були початі роботи у порту та місті та продовжені у фортеці”. У 1837 р. з'являється “Первое тридцатилетие города Одессы”. Тут А.О.Скальковський додає, що матеріали для початку будівельних робіт були підготовлені до серпня 1794 р. Після цього він знову звертається до згадуваного “переказу”, що набуває більш урочистого характеру. Історик підкреслює близькість

Гавриїла до вищих державних кіл: наприклад, архієпископ виступає тут як "особистий друг Потьомкіна, викликаний ним з Туреччини". Його місія вже не обмежується простим освяченням заснування міста. Цього разу Гавриїл бере участь у глобальній події - заснуванні Катериною II саме християнського міста: "Узнавши про намір імператриці заснувати християнське православне місто на тільки-но завойованому мусульманському березі, він прибув у Хаджибей (29 червня) для присутності на такому важливому святі: 22-е серпня було вибрано для цих урочистостей". Таким чином заснування міста Одеси 22 серпня 1794 р. А.О.Скальковський розуміє саме як заснування православного міста на місці турецького поселення. Серед нових деталей оповіді можна назвати присутність на святі турецьких торгових суден; від губернатора Хорвата були прислані вже кілька урядовців; перші камені були покладені для більш ніж двох храмів. Цього разу з'являється також повідомлення, що Гавриїл "провів першу борозну для фундаментів міських будівель". Далі А.О. Скальковський більш детально зупиняється на тому, що у цей же день були покладені фундаменти портів споруд⁹.

На наш погляд, неможливо обійти увагою той підхід, що його застосовував А.О.Скальковський для вирішення питання щодо заснування міста. За словами А.Г. Лебединцева, офіційно це питання не регламентувалося: "І такого загального розпорядження щодо того, щоб вважати початок міст з дня наказу їх побудувати, нема, бо критика (традиції - авт.) не обминула б вказати на цю вимогу"¹⁰. І дійсно, у міському уложенні Катерини II нема ніякої регламентації¹¹. А.О.Скальковський чітко розділяє наказ про заснування міста, та початок "життя" міста, "дійсне заснування". Тому він і відмовляється від дати рескриптів Катерини II Де-Рибасу та Зубову (27 травня 1794 р.) як дати заснування Одеси. Більш того, з таким підходом ми зустрічаємось і в працях А.О.Скальковського, присвячених Ростову-на-Дону та Херсону¹². З цим, на наш погляд, пов'язана і очевидна несумісність з датою 22 серпня 1794 р. хронологічних меж, вказаних в "Первом тридцатилетии...", а саме - 1793 - 1823 роки. Скоріше за все, автор мав на увазі перемогу у кінці 1793 р. "хаджибейського (одеського) проекту" Де-Рибаса щодо "місця для військово-торговельного порту на Чорному морі"¹³.

У 1849 р. оповідь А.О.Скальковського і святкування дня міста дістали офіційне визнання. Ще у 1844 р. з'явилася ідея хресного ходу на честь цього свята¹⁴. Але тоді, за відсутності необхідних церковних святинь, вона не була здійснена. Про це свідчить і хроніка у міських газетах. 22 серпня 1844 р. у Преображенському соборі відбулася тільки служба на честь імператорського коронування¹⁵. Утвердженню традиції хресного ходу сприяв архієпископ Інокентій, і згідно з указом Священного Синоду від 9

липня 1849 р., куди було внесено “переказ” А.О.Скальковського, “з святкуванням священного коронування поєдналося святкування заснування міста Одеси призначенням, за Височайшим волевиявленням, хресного ходу на честь цієї події”¹⁶.

Згодом з’являються праці, автори яких намагались відтворити хід історичних подій тільки на документальній основі. Так, у 1853 р. у К.Смольянинова ми вже не знаходимо оповіді про участь Гавриїла в урочистому заснуванні Одеси. Але дата 22 серпня 1794 р., як “початок будови міста” зберігається на підставі генерального рапорту Де-Волана від 24 січня 1797 р. у сенат про одеський порт¹⁷.

У 1887 р., у зв’язку з наближенням столітнього ювілею захоплення Хаджибею російськими військами, проблема початку існування м. Одеси загострилась. Про це свідчить поява статті А.О.Скальковського “Столетний юбилей Одессы” в “Новороссийском телеграфе” у відповідь на передову статтю в “Одесском вестнике”. Автор цієї статті зазначав, що наближається 14 вересня 1889 р. і пропонував науковим установам створити всебічну історію Одеси до “столітнього ювілею міста”¹⁸. У 1888 р. А.О. Скальковський передруковує свою статтю в “Адрес-календаре Одесского градоначальства на 1889 г.” (виданий у 1888 р.)¹⁹. Головну увагу історик зосередив на тому, що “століття Одеси” відбудеться лише 22 серпня 1894 р. На доказ цього він навів у публікації 1887 р. рапорт Івана Лорера імператору Павлу від 1797 р., а в 1888 р. додав ще до цього копію рапорту Сенату Де-Волана (1797 р.) та знайдене А.Г. Лебединцевим в архіві Одеської Консисторії листування митрополита Гавриїла з графом Ланжероном. Історик зазначає, що у відповіді митрополита сказано те, що і в рапорті Де-Волана Сенату, що місто “засновано 22 серпня 1794 р.” Але ніяких доказів на підтвердження достовірності оповіді про урочисте заснування міста Одеси Гавриїлом А.О.Скальковський не наводить. Більш того, з’являються нові подробиці: митрополита запросив Де-Рибас; Гавриїл поклав “основні камені міста, освятив фундаменти трьох православних церков” (Миколаївської, Катерининської та Грецької).

У березні наступного року міська дума на підставі доповіді міської управи призначила підготовчу комісію на чолі з міським головою Г.Г. Маразлі для підготовки святкування “століття існування Одеси”. Комісія повинна була визначити точну дату цього свята, намітити, як відзначити цю дату, а також розробити програму святкування століття завоювання Хаджибею²⁰.

У квітні 1889 р. Г.Г.Маразлі, а у травні - згадана комісія звернулися до А.О. Скальковського, з проханням написати статтю про події столітньої давнини, яку зобов’язувалось надрукувати місто²¹. Це був захід з популяризації історії Одеси, тому що брошура Скальковського “Адмирал

Де-Рибас и завоевание Хаджибея, 1794-1797.” (яка, як виявилось, була близькою за змістом до публікації 1836 р. “Адмирал Иосиф де-Рибас и основание Одессы”, зі збереженням відомостей про те, що Гавриїл був запрошений Зубовим) призначалася для роздачі 14 вересня 1889 р. учням середніх навчальних закладів та утримуваних містом училищ²². Одночасно це була популяризація і поглядів А.О.Скальковського. Мабуть, саме цим заходом міської влади була викликана поява статті В.О.Яковлева влітку 1889 р., у якій він нищівно критикує “маститого історика”, обвинувачуючи його у систематичному розкраданні з майже всіх місцевих архівів офіційних документів з історії Новоросійського краю. На захист А.О.Скальковського у серпні виступив завідуючий генерал-губернаторським архівом А. Міллер, спростовуючи аргументи В.О.Яковлева²³. Але полеміка вже зародилася.

Різноманітні думки з приводу дат заснування та початку існування Одеси відобразилися на шпальтах місцевих газет. Навіть міський голова у своєму виступі на урочистому засіданні думи на честь ювілею завоювання Хаджибея виявив обережність і обійшов це питання, надавши “авторитетним особам зображувати історію виникнення та розвитку Одеси”. Автори частини присвячених ювілею робіт вважають, що народження Одеси співпадає з завоюванням Хаджибея. У низці публікацій взагалі не знаходимо чітких уявлень щодо цього предмета. Але більшість стверджує, що 14 вересня - це не початок існування міста Одеси, а дата приєднання її території до Росії. З'являються думки, що як місто, Одеса (Хаджибей) існує з 27 травня 1794 р., а з січня (чи з початку січня) 1795 р. відома вже власне під назвою “Одеса”²⁴. Наскільки вдалося виявити, думки А.О.Скальковського публічно дотримувався на той час тільки він сам (у згаданій брошурі та публікації її матеріалу в “Новороссийском телеграфе”). У 1889 р. історик подає також статтю “Одесский юбилей” в “Адрес-календаре...на 1890 г.”²⁵, де стверджує, що Одеса під іншим іменем, як поселення та пристань для суден, існувала ще за часів візантійського та турецького володарювання. “Повністю до Росії Одеська територія приєднана яським миром 29 грудня 1791 р. Як російський комерційний порт, Одеса виникла на підставі указу Катерини II від 27 травня 1794 р., при цьому освячення його відбулося 22 серпня того ж року, а Одесою з Хаджибею стала 27 січня 1795 р.”. Пов'язуючи дійсне заснування міста з його освяченням, історик продовжує наполягати на необхідності святкування столітнього ювілею Одеси 22 серпня 1894 р.

23 лютого 1890 р. голова підготовчої комісії Г.Г. Маразлі запропонував обговорити питання святкування столітнього ювілею Одеси Одеському товариству історії та старожитностей. Підготовку доповіді “якогого скоріше” була доручена вже згаданому проф. В.О. Яковлеву. У складеній доповіді він наполягав на даті 27 травня, тому що саме в цей день

у 1794 р. двома рескриптами Катерина II звеліла у Хаджибею “бути порту і місту”. І вже 26 квітня 1890 р. віце-президент В.Н.Юргевич виступив на засіданні Товариства з доповіддю, у якій тримався поглядів В.О.Яковлева. Повідомлення про це засідання дає змогу також стверджувати, що обговорювалось питання року заснування Одеси. Всі зійшлися на 1794 році. Однак думки розійшлися з приводу числа: 27 травня чи освяченого церквою та традицією 22 серпня. Вирішення цього питання Товариство залишило тоді міській управі. У жовтні того ж 1890 р. дума постановила призначити святкування на 27 травня²⁶.

Наскільки вдалося виявити, 1890 рік був останнім роком публічної участі А. Скальковського у полеміці з питань дати заснування міста. Це передрук статті “Одесский юбилей” в “Адрес-календаре...на 1891 г.” Але проблема залишилася, про що свідчать полемічні риси творів В.О. Яковлева і В.К. Надлера, які з’явилися у 1892-1893 рр. Вони заперечують урочисту закладку міста Одеси(Хаджибею) 22 серпня 1794 р., доводячи, що митрополит Гавриїл не міг тоді урочисто закладати храми міста. В.К.Надлер вважав, що 22 серпня знаменно лише тим, що “у цей день закінчено було приготування матеріалів для порткових будівель та приступлено до самих робіт”. Основні контраргументи опонентів Скальковського такі: відсутність у оповіді документальної бази; місто вже існувало на той час; про борозну не може йти мова; незрозуміло, чому вибране саме 22 серпня і чому Гавриїл приїхав за два місяці до свята; В.О.Яковлев і Орлов довели, що перші церкви виникли тільки у 1795 р.; В.О.Яковлів наводить дані, за якими Де-Рибас лише 25 червня 1795 р. повідомив Гавриїла, що знову створюється Одеса²⁷. При цьому опоненти не забували згадувати про те, як А.О.Скальковський поведився з документами з історії міста, хоча і не в такій різкій, як раніше, формі. В.К. Надлер взагалі зауважує, що наукова (вид. авт.) розробка початкового періоду історії міста “знаходиться поки що у первинній стадії свого розвитку” і тому ще неможливо точно визначити дату заснування міста та час перейменування Хаджибея в Одесу²⁸. Проти В.К.Надлера і В.О. Яковлева виступив публічно протоієрей А.Г.Лебединцев²⁹, тим самим продовжуючи захищати традицію, авторами якої були А.О.Скальковський і Інокентій. Він намагається спростувати контраргументи професорів університету. Так, він стверджує, що у рескрипті Катерини II від 27 травня 1794 р. не було наказу вважати з цього дня і початок міста. Далі, під час встановлення хресного ходу у 1849 р. не було протестів ні від ОПС, ні від ще живих свідків, ні від місцевого начальства. До того ж є документи, що підтверджують початок міста 22 серпня 1794 р. Протоієрей також вважав, що Гавриїл міг відвідати Одесу під час звичайного літнього огляду єпархії, а не обов’язково на запрошення Де-Рибаса (але він випускає з поля зору, що про запрошення Де-Рибаса згадував сам

А.О.Скальковський). Погоджуючись з тим, що дані про заснування церков у 1794 р. не мають дійсно підстав, А.Г.Лебединцев стверджує, що тоді було богослужіння, яке освятило місця будови міста за планом, у тому числі місця майбутніх церков.

В обговоренні питання про дату заснування Одеси взяли участь і запрошені для цього від університету професори А.І. Маркевич, О.І. Кирпичников, Як і В.О. Яковлів, вони підтримували дату 27 травня. Але, як зауважив А.І. Маркевич, “звісно, полемізуючі один одного не переконали ні в чому”³⁰.

Тим часом у березні 1893 р. була створена замість підготовчої комісії уже виконавча комісія по святкуванню століття Одеси, яку очолив В.Н.Лігін. І дата 22 серпня отримала несподівану підтримку влади, причому як світської, так і церковної, що було, скоріше за все, пов’язано з необхідністю практичного здійснення ідеї святкування, на що вказував і А.І.Маркевич. Річ у тому, що градоначальник П.О.Зеленой, що входив до складу підготовчої комісії, зазначив, що святкування роковини заснування Одеси 22 серпня з хресним ходом та урочистим святковим богослужінням стало вже традицією. До цього він прозаїчно додав, що у 1894 р. 27 травня випадає на будній день; “у церквах може відбуватись тільки звичайна служба, всі учні зайняті і народ працює”. У свою чергу архієпископ Іустин не погодився перенести хресний хід на 27 травня³¹. А.І. Маркевич наголошував, що провідну роль у вирішенні цього питання зіграло духовництво, а міська дума “погодилась”³². На засіданні одеської міської думи 15 лютого 1894 р. було вирішено замінити дату святкування століття міста з 27 травня на 22 серпня 1894 р.³³

Так точка зору А.О.Скальковського щодо дати заснування міста повторно одержала офіційне визнання. Але слід зазначити, що науковці міста досить скептично поставились до рішення міської думи або взагалі проігнорували вказану дату як дату початку існування міста. Це знайшло відображення у ювілейних виданнях: “Одесса, 1794-1894: К столетию города”, “Прошлое и настоящее Одессы”, яке редагували О.І.Кирпичников та А.І.Маркевич. Останній у статті-реакції на рішення міської думи перелічив шість можливих рівноправних дат, серед яких була й дата 22 серпня, але вона була, так би мовити, секуляризована. У цей день, за А.І.Маркевичем, був тільки “початок правильної побудови Хаджибейського порту”³⁴.

Таким чином, формування традиції святкування дня заснування міста 22 серпня в ХІХ ст. було складним процесом взаємодії багатьох факторів. Якщо у 40-х роках дата заснування міста, обстоювана А.О.Скальковським, не викликала сумнівів і легко одержала офіційне визнання та підтримку з боку церкви, то при наближенні столітніх ювілеїв

завоювання Хаджибея та заснування міста Одеси ситуація загострилась. Це було пов'язано з розвитком історичних досліджень в галузі історії краю та міста, зміною підходів з утвердженням необхідності документальної основи. Та, незважаючи на те, що нова точка зору щодо заснування міста 27 травня 1794р. користувалася офіційним визнанням з жовтня 1890 до лютого 1894 рр., не перемога у полеміці з науковцями, але досить прозаїчні причини, пов'язані з позицією міської влади, призвели до утвердження точки зору А.О.Скальковського. Але треба зауважити, що А.О. Скальковському, на відміну від його опонентів, вдалося на свій лад вирішити проблему заснування міста Хаджибей (Одеси) на місці вже існуючого турецького поселення. Урочисте освячення міста, за А.О.Скальковським, було складовим елементом процесу заснування не просто міста, що належить російській державі: Хаджибей став російською територією офіційно після Ясського миру. Мова йде про заснування міста, яке належить іншій духовній культурі, християнського православного на місці мусульманського. Та незважаючи на те, що точка зору А.О.Скальковського одержала офіційне визнання, питання часу заснування міста залишилось відкритим.

ПРИМІТКИ:

1. А.Л. Одесса в первые эпохи ее существования //Новороссийский телеграф (далі - НТ). - 1893. - 15 дек.
2. Див.: Тр. А. Первое пятидесятилетие Одессы, 1794-1844. Ст. 1//Одесский вестник (далі - ОВ). - 1844. - 23 авг.; Скальковский А. Новый документ для истории г. Одессы//Там само.
3. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1730-1823. Ч. 1. С 1730 по 1796. - Одесса, 1836. - 289 с.; Його ж. Первое тридцатилетие города Одессы, 1793 -1823. - Одесса, 1837. - 296 с.; Його ж. Адмирал Иосиф де-Рибас и основание Одессы//ОВ. - 1836. - 22, 25, 29 янв.; 1 февр.
4. Скальковский А. Первое тридцатилетие... - С. 12-13.
5. Скальковский А. Изустные предания о Новороссийском крае.- СПб., 1838. - С. 3-4.
6. Надлер В.К. Одесса в первые эпохи ее существования. - Одесса, 1893. - С. 21; Яковлев В. Когда были заложены первые церкви в Одессе//Южный сборник В память пострадавших от неурожая. -Одесса, 1892. - С. 157.
7. Скальковский А. Изустные предания... - С. 3.
8. А.Л. Одесса в первые эпохи...
9. Скальковский А. Хронологическое обозрение... - С. 227; Його ж. Адмирал Иосиф де-Рибас...; Його ж. Первое тридцатилетие... - С. 36-37.
10. А.Л. Одесса в первые эпохи...
11. 1785г., апр. 21. Грамота на права и выгоды городам Российской империи// Российское законодательство X - XX вв.: В 10 т. - М., 1987. - Т. 5.
12. Скальковский А. Столетие Ростова-на-Дону, 1750-1850//ОВ. - 1850. - 19 авг.; Його ж. Хронологическое обозрение... Ч. 2. - С. VII, 133-137.
13. Скальковский А. Первое тридцатилетие... - С. 32.
14. Петровский С. Одесский кафедральный Преображенский собор: историческое описание. - Одесса, 1894. - С. 79.

15. ОВ. - 1844. - 23 авг.
16. Петровский С. Одесский кафедральный... - С. 78; А.Л. Одесса в первые эпохи...; А.М. Первый крестный ход в Одессе//Одесский листок (дали-ОЛ). - 1894.- 22 авг.; ОВ. - 1849.- 24 авг.
17. Смольянинов К. История Одессы. - Одесса, 1853. - С. 33-34.
18. Скальковский А. Столетний юбилей Одессы (1794-1894)//НТ.-1887.-29 нояб.; ОВ.-1887.-11 нояб.
19. Скальковский А. Столетний юбилей Одессы//Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1889 год. - Одесса, 1888. - С. 401-411.
20. Столетие Одессы, 22 августа 1894 года/Издание Одес. Гор. Обществ. Упр. - Одесса, 1894. - С. 1.
21. Хмарський В.М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський/Записки історичного факультету/ОДУ. - Одеса, 1998. - Вип. 6. - С. 140.
22. Столетие Одессы... - С. 2-3; Скальковский А. Адмирал Де-Рибас и завоевание Хаджибея, 1764-1797. - Одесса, 1889. - 38 с.
23. Яковлев В. Из Одесской старины. 1. Первая кофейня в Одессе//ОВ. - 1889. - 24 июля; Миллер А. Архивные кошки//НТ. - 1889. - 9 авг.
24. Одесса в прошлом, настоящем и будущем//Одесский листок. - 1889. - 14 сент.; Старчевский А. Прямое призвание и будущность Одессы//Там само; Сычевский С. Столетие города Одессы//Там само; Поучение его высокопреосвященства архиепископа Никанора на молебствии в день празднования столетия Хаджибея//ОВ. - 1889. - 16 сент.; [Промова Г.Г.: Маразлі на урочистому засіданні думи]//Там само; В.К. Торжественное празднование столетия завоевания Хаджибея//Там само; К столетнему юбилею Одессы - со дня завоевания крепости Хаджибея//НТ. - 1889. - 14 сент.
25. Скальковский А. Адмирал Де-Рибас и завоевание Хаджибея, 1764-1797// НТ. - 1889. - 12, 13 сент.; Його ж. Одесский юбилей//Адрес-календарь...на 1890 год. - Одесса, 1889. - С. 451-458.
26. Заседание имп. Одесского общества истории и древностей//ОЛ. - 1890. - 25 февр.; Отчет имп. Одесского общества истории и древностей с 14-го ноября 1889 г. по 14-е ноября 1890 г. - Одесса, 1891. - С. 4-5; В Обществе истории и древностей//ОВ. - 1890. - 28 апр.; Постановления Одесской городской думы за 1894г. - Одесса, 1895. - С. 9.
27. Яковлев В. Когда были заложены...; Надлер В.К. Одесса в первые эпохи... - С. 21-23.
28. Надлер В.К. К изучению истории города Одессы. - Одесса, 1893. - С. 10.
29. А.Л. Одесса в первые эпохи...
30. Столетие Одессы... - С. 3; Маркевич А. Скальковский А.А. (Поминки). - Одесса, 1900. - С. 19.
31. Столетие Одессы... - С. 1, 3-4.
32. Маркевич А. К юбилею г. Одессы//Одесские новости. - 1894. - 29 марта.
33. Постановления Одесской... - С. 9.
34. Одесса, 1794-1894: к столетию города. Вип. 1/Издание Гор. Обществ. упр. - Одесса, 1894. - С. ; Прошлое и настоящее Одессы/Сост. С. У. И просмотрено А.И. Кирпичниковым и А.И. Маркевичем. - Одесса, 1894. - С. 11; Маркевич А. К юбилею...

ВПЛИВ ІНОЗЕМНОГО КАПІТАЛУ НА СУДНОБУДІВНУ ГАЛУЗЬ ПРОМИСЛОВОСТІ МИКОЛАЄВА (КІНЕЦЬ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ ст.)

Кінець ХІХ ст. явився для ряду передових держав Заходу часом переходу до монополістичної стадії капіталізму, на якій особливе значення набуває експорт капіталів. Велику роль у залученні іноземних капіталів до Росії зіграв новий митний тариф, введений у 1891 р., після встановлення котрого іноземним капіталістам стало не вигідно ввозити більшість своїх товарів до Росії. Їм залишалося вкладати сюди свої капітали, створювати тут нові підприємства та під охороною митних бар'єрів отримувати збільшений прибуток. За підрахунками Л.Евентова приток іноземних капіталів у Росію за період з 1887 по 1913 рр. визначався у 1783 млн. крб., а чистий прибуток на увесь інвестований у державу іноземний капітал за ці ж роки склав 2326 млн. крб.¹

Іноземних капіталістів приваблювали також різноманітні та нерозроблені ресурси Росії, надлишок та дешевизна робочої сили. Необхідно відмітити заохочувальну політику царського уряду щодо іноземних вкладів у економіку держави, яка впливала зі всієї фінансової політики самодержавства.

Росія у розглянутий період переживала промисловий підйом. Особливо бурхливо розвивались металургія і паливна промисловість. З посиленням притоку капіталу збільшується об'єм виробництва та загальна кількість робочих.

Збільшення колоніальних прагнень та проблема забезпечення надійного захисту причорноморських регіонів держави вимагали мати належний військовий флот на Чорному морі, якого у останній чверті ХІХ ст. не було. На межі століть суднобудівна промисловість Росії складалася зі 7 казенних заводів і адміралтейств морського відомства і 11 власних підприємств. Наприклад: Англія у той час мала 80 суднобудівних заводів та декілька сотень верфей.²

Звичайно ж, знаючи проблеми російського флоту, зарубіжні і підприємці знайшли для себе фінансові перспективи, а царській уряд, зацікавлений у розвитку суднобудування, дав згоду на інвестування цієї галузі іноземцям.

Потрібно підкреслити, що останні роки ХІХ ст. були зв'язані не тільки з кількісним збільшенням флоту. Швидко розвивалась та змінювалась корабельна техніка, стала застосовуватися нова торпедна зброя, парові турбіни та інші вдосконалення. Все це вимагало перебудови суднобудівного

виробництва, оснащення майстерень сучасним технологічним обладнанням, створення нових видів виробництва. Але недостатня потужність казенних суднобудівних підприємств, нестача коштів у казні, необхідність посилення військового флоту на Чорному морі примусили царській уряд шукати вихід у будівництві нових приватних заводів з використанням іноземного капіталу.

Чим само приваблював Миколаїв іноземних підприємців? Насамперед вигідним географічним положенням: місто мало вихід до моря, було розташоване поблизу кам'яновугільного та залізрудного басейнів, це формувало дешеву ціну на сировину, місто мало вихід у море, що забезпечувало вигідні маршрути вивозу та ввозу продукції, поблизу був великий хліборобний регіон. Саме це й приваблювало німецьких, бельгійських та французьких капіталістів. Крім цього, в місті проживали та працювали досвідчені кадри суднобудівників.

Самим великим підприємством, яке було побудоване, був Чорноморський суднобудівний завод. На прикладі його розвитку можна добре прослідити тенденцію переміщення капіталів та трудових ресурсів, характерну для світового ринку кінця XIX - початку XX ст.

У 1895 р. підприємці-бельгійці Георг Франсуа і Еміль Делуа звернулися до Російського уряду з пропозицією щодо будівництва у Миколаєві приватного суднобудівного заводу. Вважається, що бельгійські інвестиції були залучені до Росії за допомогою дружини графа Вітте - Матільдою, яка займалася фінансовими операціями на французьких і бельгійських біржах.

Самою розповсюдженою формою діяльності іноземного капіталу у Росії на цей період були акціонерні товариства, яких тільки з 1888 по 1902 рр. на Україні було відкрито 112. Одним з них було "Анонімне товариство корабельних верфей, майстерень та плавильень у Миколаєві", засноване 25 вересня 1895 р. у Брюсселі.³

За дорученням Франсуа і Делуа миколаївський купець І гільдії Франц Іванович Фрішен уклав контракт з міською управою про оренду терміном на 30 років частки землі на річці Південний Буг, що пустувала, з метою "устройства в городе Николаеве корабельной верфи для сооружения и вооружения судов паровых или парусных и всех прочих судов для плавания по морю, по рекам и каналам, для службы в военном или торговом флоте, а также с целью устройства и содержания в Николаеве и других местах заводов".⁴

Проект був запланований та розроблений французькими спеціалістами з великим розмахом. Передбачалося мати на заводському майданчику декілька видів виробництва, нібито невеликих заводів. Планувалося побудувати: суднобудівну верф з закритим елінгом,

машинобудівний, котельний, чавунно-бронзо-сталеливарний заводи, вагонобудівний завод з солідним деревообробним виробництвом та ковальське виробництво для важкого та легкого пакування.

Розташування цехів заводу було заплановано доволі вдало, по так званому типу "віяла", який передбачав зв'язати всі цехи, розташовані в ряд, спільною залізничною колією.

Офіційний дозвіл на діяльність у Росії товариство отримало 14 червня 1896 року.⁵ Але ще до закінчення юридичного оформлення, на арендованій землі почалися будівельні роботи. У процесі будівництва визначилось, що у "Анонімного товариства корабельних верфей, майстерень та плавильень у Миколаєві", яке фінансувалося Франсуа та Делуа, не вистачає коштів для закінчення побудови і обладнання заводу. Тоді вони залучили нових компаньйонів, теж бельгійських капіталістів, які фактично реорганізували "Анонімне товариство...", але щоб не переоформлювати дозвіл на право діяти у Росії, провели цю реорганізацію як зміну назви раніше діючого товариства.

Після реорганізації Акціонерне товариство одержало назву "Анонімне товариство суднобудівних, механічних і ливарних заводів". Головою правління був обраний Макар де Подеста.⁶ Делуа та Франсуа все ще були власниками підприємства. Перший - навіть увійшов до складу нового правління, але вирішальний голос належав не йому, а самому крупному акціонеру - банкіру Роберту Сюрмондту, який був головою банкірського дому "Р.Сюрмондт і Ко" в Екс-ла-Шапель у Бельгії. Капітал товариства складав 12 млн. франків (4,5 млн. крб.), та був створений з 12 тисяч акцій на пред'явника вартістю 1000 франків кожна. Головні кошти були інвестовані у побудову суднобудівного заводу у Миколаєві, а в Бельгії "Товариству..." належав тільки невеликий завод в Біффіу (близько 200 робітників).⁷

Будівництво заводу проводилося майже 4 роки. Враховуючи нетерплячість та вимоги тримачів акцій, побудову частки головних виробничих об'єктів прийшлося прискорити та завершити до жовтня 1897 р.

Правління поквапилося набрати замовлень і почати діяльність підприємства. Початковий період роботи заводу характеризувався частою зміною керівників. Директором-розпорядником не довгий час був бельгійський інженер Едмунд Генріх Гарріс, його у 1897 р. змінив француз, також інженер з Тулону, Людвіг Густав Ролланд. У наступному році дирекцію очолив 40-річний лейтенант російського флоту Миколай Миколайович Беклемешев, в ті роки вже відомий спеціаліст, викладач Морської та Інженерної академії, автор ряду статей з економічних, флотських та суспільних питань. Але й він залишався на посаді керівника

тільки 2 роки. Потім його змінив Іохим Самуїлович Каннегіссер, інженер шляхів сполучення, який займав цю посаду вже значний час.

Крім керівництва, в майстернях, на стапелях та у конторі тоді працювала значна кількість бельгійців - інженерів і кваліфікованих робочих. У щорічному видавництві "Русское судоходство торговое и промышленное на реках, озерах и морях" за 1898 р. відмічалось, що "у теперішній час на заводі вже працює близько 2,5 тис. робочих, з них 0,1 – іноземці, а останні – всі російські".⁸ З 12 керівників вищої адміністрації - 7 були іноземцями.⁹ Очевидним є той факт, що на перших порах діяльності заводу контроль іноземного капіталу був досить значним.

На початку становлення завод займав територію 58 га.¹⁰ На південній частині заводського майданчику, що примикала до берегу Буга, у захищеному від непогоди місті, по сусідству з комерційним портом, розташувалися стапеля, майстерні та служби суднобудівного відділу (це було дуже вигідно заводу, де проходили ремонтні роботи судів, які прибули у порт). К півночі від нього розташувався котельний відділ, потім головні ворота та заводоуправління, на захід від них йшли центральна силова станція, головний магазин, ковальська і механічна майстерні, чавунно-бронзотурбинні та сталеливарні виробництва, крайня західна сторона майданчику була зайнята деревообробними службами, вагонобудівною майстернею та фарбувальними камерами. В самій північній території була зведена будівля заводської лабораторії. Житлові будівлі для дирекції. Така різнопрофільність заводу повинна була сприяти високим доходам підприємства.

Виробничі засоби нового заводу були добре розвинуті. Бажаючи створити конкурентноспроможне підприємство, власники та адміністрація заводу прагнули оснастити всі виробничі та обслуговуючі цехи і ділянки сучасним технологічним та транспортним обладнанням. Наприклад, на суднобудівний верфі кожний станок працював від індивідуального електромотора. Станки, преси та інше обладнання було англійського та німецького виробництва. На території заводу знаходилася також хімічна лабораторія, яка працювала на користь виробництва.¹¹

Таким чином, завод напочатку ХХ ст. являв собою сучасне, міцне та достатньо добре обладнане підприємство широкого профілю, яке по своєму технічному рівню, можливостям технологій та організацію виробництва цілком відповідало кращім заводам Європи та США, що дозволяло при достатній завантаженості отримувати високі прибутки.

На початку діяльності заводу темпи роботи були достатньо швидкими, 1896 – 1897 рр. дали прибутку 427449 франков, тоді як замовлень на виконання було на 9 млн. франків. Операційні 1897, 1898 рр. прибутку склали вже 1239245 франков, а сума замовлень складала 18-млн. франків.¹²

Отже за 2 роки сума замовлень збільшилась у два рази, а прибутку - у три. Отже, важливою умовою цього економічного успіху було особливе ставлення російського уряду, який забезпечував завод замовленнями.

На гребні успіху товариство випускає ще акцій на 6 млн. франків, одержуючи при цьому установчий прибуток у 1800000 франків, але розквіт продовжується лише 3 роки. У 1899 р. завод, який виконав у значному ступені першу партію замовлень, не отримав нових і опинився у критичному стані. У 1899 – 1900 рр. підприємство починає переживати економічний занепад. Збиток по графі замовлень та непогашених витрат становить 2710593 франків.¹³

В 1899 р. правління засновників заводу присилає на завод свого повноваженого інженера шляхів сполучення І.С.Каннегіссера, з метою підписати становище виробництва. Він обмежив самостійність керівників відділів та призначив нового головного інженера. З 1901 року засновуються агенції заводу у Києві, Баку, Харкові, Ростові; 1904-1905 рр. відкриваються відділення у Петербурзі, Одесі; засновуються представництва в Катеринославі, Москві, Севастополі, Херсоні, Ташкенті, а також іноземні агенції в Лондоні, Парижі, Софії, Бухаресті, Йоханесбурзі.¹⁴

Одночасно з “Суднобудівним, механічним і ливарним заводом” (його називали Французьким заводом) у м. Миколаєві почали будувати інше підприємство – “Чорноморський механічний і котельний завод”. Його будівництво фінансували французькі підприємці. Цей завод займав площу близько 20 га¹⁵ та розташовувався неподалік від суднобудівних заводів. Документи, які характеризують це підприємство не збереглися, але по спорудам та будівлям, що залишилися, можна зробити висновок, що цеха, майстерні та ділянки Чорноморського заводу були обладнані значно бідніше, ніж на сусідньому з ним заводі. Його споруди були більш приосаджуваті, простіші. Жоден цех не мав кранових засобів. Замість них застосовувались нерухомі поворотні крани. “Чорноморський механічний і котельний завод” був створений для виробництва парових машин, металорізного обладнання. Обладнання для цукрових заводів, виготовлення поковок, штампувань, виливання з чужуна та бронзи, виготовлення артелерійських снарядів та т.ін. З цієї обширної номенклатури діяльності заводу стають очевидними його спроби одержати перемогу у боротьбі за економічне виживання в умовах промислової конкуренції.

У 1900 р. у Миколаєві було спушено на воду знаменитий броненосець “Князь Потемкин Таврический”. У наступному році на адміралтейській верфі закладен був крейсер “Кагул”. У 1901-1902 рр. завод практично нормалізує своє фінансове становище. З 1901 по 1905 рр. були побудовані: міноносці “Заветный”, “Звонкий”, “Задорный”, “Зоркий”, дві землечерпалки, парова шхуна та буксирний пароплав, крім того, з 1903 по 1905 рр. збудовані малі торгові судна: “Фаногория”, “Пантикопоя”,

“Таврида”, “Малороссия”. У 1904 р. починають будувати броненосець “Евстафій” та кілька есмінів.

Але у 1905 р. підприємство вперше потрясає страйк. Крім того збитки минулих років не пройшли дарма. Сплачувати дивіденти “Анонімне товариство суднобудівних, механічних і ливарних заводів” вже було не в силах, а про великі прибутки не могло бути й мови. Тоді відбуваються нові перетворення у правлінні. До нього входять: директор Азовського банку С. -Пб.- Борис Каменка, Луй Кузен – директор брюссельського банку, а також адміністратор центрального Самарського банку.¹⁶ Таким чином, ослаблене підприємство знову поліпшує своє становище. В середині 1905 року завод отримав нові замовлення, а російсько-японська війна, що розпочалась, ще більше їх звеличила.

У 1906-1908 рр. завод знов охоплює криза, скорочуються робітничі місця, закриваються майстерні. Скрутне становище ускладнило фінансові справи бельгійського АТ, не хватало коштів навіть на виплату зарплатні. В травні 1907 р. правління товариства перебазувалося з Бельгії у Петербург, а його голова, барон де Подеста, подав у відставку. На цю посаду тимчасово був обраний І.С. Каннегісер. Для попередження краху, володарі основного пакету акцій Делуа і Франсуа, звернулись за допомогою до французьких банків. У відповідь на це, Генеральне товариство для сприяння торгівлі та промисловості “Сосьєте Женераль”, яке фінансувало “Чорноморський котельний і механічний завод”, погодилося надати необхідну допомогу.

В якості головного заходу “Сосьєте Женераль” запропонувало об'єднати обидва підприємства та утворити один могутній завод. У зв'язку з досягнутою угодою, 27 грудня 1907 р. завод бельгійського акціонерного “Товариства суднобудівних механічних і ливарних заводів” у Миколаєві і Чорноморський механічний завод російського “Товариства механічного виробництва у Південній Росії” злилися у один завод “Наваль” (морський). В цьому ж році на завод поступає замовлення військово-морського відомства на побудову чотирьох мінних крейсерів: “Капитан-лейтенант Баранов”, “Лейтенант Шестаков”, “Лейтенант Зацаренный”, “Капитан Сакен”, які у 1909 році були віддані Чорноморському флоту. Другим великим замовником заводу стало Міністерство шляхів сполучення, для якого завод щорічно виготовляв близько 1000 товарних вагонів різного типу, мости, стропила. На Забайкальській, Києво-Ковельській, Курсько-Харківській, Севастопільській, Бологое-Седлецькій, Вологодо-Вятській та Рязано-Уральській залізницях було встановлено мости, збудовані заводом. Їм побудований був також міст у Персії в Тавризі.¹⁷

В той самий час правління заводу, яке було розташоване у Петербурзі, розвернуло діяльність по отриманню замовлень. Однак, всі ці засоби не забезпечували достатньої завантаженості потужностей об'єднаного підприємства. З представленого правлінням звіту на зібранні

кредиторів 17 лютого 1910 р. стало наявним, що пасиви перевищили активи на 71791 крб. Та підприємство знаходиться на межі остаточного руйнування. Тоді за проханням кредиторів була призначена контролююча адміністрація, терміном на 4 роки, яка постановила закрити промисловий відділ заводу, лише тоді криза пішла на спад і перед заводом відкрилися перспективи отримання нових замовлень.¹⁸

На відміну від попередніх років, головну роль у діяльності управління акціонерних товариств у Росії, починають відігравати банківські монополії, хоча це було характерним явищем для всього світового капіталістичного ринку. Це явище безпосередньо відобразилося на становище заводу. За угодою між двома банками, Російсько-Азіатським у Петербурзі та “Сосьете - Женераль” у Парижі, останній придбав у бельгійських власників акції та облігації “Товариства суднобудівних, механічних і ливарних заводів”, яке 14 березня 1911 року перестало існувати.

Нові власники в червні 1912 р. заснували Акціонерне товариство “Анонімне товариство миколаївських заводів і верфей” під контролем двох банківських монополій. Головою паризького правління став Поль Думер, який потім став президентом Франції. Важливу роль в правлінні відігравав один з найбагатших французьких капіталістів Базиль Захаров.¹⁹ Директором-розпорядником товариства залишився Каннегіссер. У квітні 1912 р. Петербурзький міжнародний комерційний банк укладає угоду з Російсько-Азіатським банком і перекупляє 2965 акцій французького товариства і стає фактичним власником заводу. З цього моменту “Наваль” надходить до рук створеного вже у Росії “Акціонерного товариства миколаївських заводів і верфей”. Зі зміною власника почалася реорганізація французького товариства у російську компанію. Зі складу правління виводяться іноземні капіталісти, а правління у Парижі перестає діяти.

Таким чином, складений за допомогою інвестицій технічно обладнаний завод перейшов до рук російських підприємців, що свідчить про зміцнення вітчизняного капіталу на початку XX ст. Необхідно відмітити, що вплив заводу на розвиток промисловості міста був досить сильним. В щорічному виданні “Русское судоходство” відмічалось: “...открытием действия этого завода, а также основным и недавно открытым другим таким заводом... положено начало новой эры Николаева, который... теперь приобретает значение крупного заводского и промышленного центра”.²⁰

Із зростанням військових замовлень розширювся завод “Наваль”, було реконструйовано Адміралтейську верф. На її базі створюється ряд підприємств: завод “Російського акціонерного суднобудівного товариства” (Руссуд), відділення петербурзьких Балтійського і Невського заводів, трубний електромеханічний завод морського відомства “Темвод”. Збільшилась кількість і приватних підприємств. Вже на початку першої світової війни, крім 43 великих підприємств тут діяло 659 дрібних. Разом

вони виробляли за рік продукції в середньому майже на 36 млн. крб., з них близько 33 млн. крб. припадало на суднобудівні заводи.²¹

Завод став дійсно великим підприємством, на якому споруджували військові і торгівельні судна, парові котли, дизелі, товарні вагони і цистерни. Суднобудівна верф заводу мала 7 відкритих стапелів і критий елінг.²² У зв'язку з підготовкою до першої світової війни значно прискорилося будівництво великих військових кораблів, підводних човнів, а також допоміжних суден, плавучого доку і плавучого крану, у 1915 р. на заводі "Наваль" за проектом талановитого винахідника М.П.Наїстова збудовано перший у світі підводний мінний загороджувач "Краб", який брав участь у боротьбі з німецькими і турецькими кораблями на Чорному морі в роки першої світової війни. Будувались на заводі судна й для зарубіжжя. Наприклад, спеціальний катер для царя болгарського.²³

Звичайно, не можливо однобічно розглядати вплив іноземного капіталу на розвиток суднобудівної галузі економіки Українського Причорномор'я, а саме міста Миколаєва, але треба підкреслити прогресивний характер цього явища, бо в той час коли російський капіталізм тільки набирив силу, іноземні інвестиції допомогли становленню промисловості країни. Коли ж вітчизняний капіталізм достатньо зміцнів, він почав викупати іноземні підприємства, які не задовольняли своїх іноземних власників у сфері прибутків. Кінець XIX - початок XX ст. був періодом, коли Російська імперія переживала небувалий промисловий підйом. Це був час переходу передових країн світу до монополізації економіки, де особливе значення набував експорт капіталу.

На початок XX ст. Україна зрівнялась по економічним показникам з головними регіонами Російської імперії, а по деяким галузям промисловості, наприклад суднобудуванню, вийшла на перші позиції.

Іноземні інвестиції, а також укладення сумісних акціонерних товариств сприяли експортно-імпортним зв'язкам Українського Причорномор'я, бурхливому зростанню об'єму виробництва, поширенню кредитно-грошових відносин та втіленню новітніх форм організації підприємств. Галузь суднобудування була обрана іноземними інвесторами як найперспективніша та багатообіцяюча, а побудова суднобудівних заводів була для міста Миколаєва початком нового етапу перетворення його у провідний суднобудівний центр Півдня України.

ПРИМІТКИ:

1. А. П. Погребинский. *Очерк истории финансов дореволюционной России. (XIX – XX вв.)*. – М., 1954. – С. 78.

2. Г. Н. Зубов. *Развитие кораблестроения на юге России*. – Калининград, 1990. – С. 294.

3. Р. С. Кац., О. М. Златопольская, А. И. Смирнов. *Черноморский судостроительный*. – Л., 1973. – С. 9.

4. Там само.

5. Г.Н. Зубов. Вказ. праця.- С. 296.
6. 1905 год на Николаевщине. За ред. Фидоровського В.М.-Миколаїв, 1925.- С.9.
7. Там само.- С. 3.
8. Русское судоходство торговое и промысловое на реках, озерах и морях. № 121.- С.- Пб., 1898.- С. 133.
9. 1905 год на Николаевщине. Вказ. праця.- С.8.
10. Л.А.Плясков. Л.М.Кучеренко. Наш Черноморский. М.: "Мысль", 1989.- с.5.
11. Там само.- С. 13.
12. 1905 год на Николаевщине. Вказ. праця.- С.8
13. Л.А.Плясков., В.Д. Безвиконный. Черноморский судостроительный: года становления, развития, ускорения. //Судостроение//, № 10, 1987.- С. 14-15.
14. 1905 год на Николаевщине. Вказ. праця.- С.9.
15. Л.А.Плясков., В.Д. Безвиконный. Вказ. праця.- С. 17-18.
16. 1905 год на Николаевщине. Вказ. праця.- С.11.
17. Альбом. Общество Николаевских заводов и верфей., 1911.- С. 86.
18. М.Л.Лагута. Хронология важнейших исторических событий города Николаева.- Николаев, 1927.
19. Г.Н.Зубов. Вказ. праця.- С. 320.
20. Русское судоходство торговое и промысловое на реках, озерах и морях. № 121.- С.- Пб., 1898.- С. 132.
21. Державний архів Миколаївської області, ф. 1817, оп. 2, спр. 342, ар. 1,2.
22. М.И.Дмитриев, В.В.Колпачев. Судостроительные заводы и судостроение в России и за границей. С.- Пб., 1909, С.- 807-812.
23. С.П. Моисеев. Список кораблей русского парового и броненосного флота.- М., 1948, С.- 280, 282, 283, 286, 292-298, 314-318.

А.І. Мисечко

ВІТАЛІЙ ГАВРИЛОВИЧ БОРОВИК

В українській історичній літературі часто бракує біографій визначних громадських та культурно-освітніх діячів. Цей недолік зумовлений тим, що радянська історіографія обминала і замовчувала ці постаті, або досить відомих діячів, котрих неможливо було замовчати відносила до списку "буржуазних націоналістів". Закордонна ж історіографія була досить бідною на джерельну базу і разом з тим практично недоступною в Україні. Лише тепер за останні роки спостерігається ознайомлення широкого загалу з цими діячами. Особливо недостатньо висвітлені постаті діячів українського культурно-освітнього руху на місцевому, регіональному рівні. Зокрема в Одесі, про В.Г.Боровика, окрім кількох краєзнавців ніхто не мав ніяких відомостей. Проте ця постать добре відома - в загальноукраїнському русі кінця XIX- поч. XX ст.

Нові архівні матеріали дозволяють в значній мірі доповнити відомості про життєвий шлях і культурно-громадську діяльність В.Г.Боровика. Особливо цікавою є ця постать для Одеси, де пройшло майже все його життя, яке було невід'ємно пов'язане з українським культурно-освітнім рухом.

Народився В.Г.Боровик 18 листопада 1864 р. в м. Ніжині Чернігівської губернії¹. В енциклопедії Українознавства у замітці про В.Боровика вказано, що народився він у 1861 р., а дати смерті немає². Проте одеські дослідники Г.Зленко і Т.Максим'юк уже давно документально встановили і рік народження та місце і рік смерті³.

В.Боровик був родом із малопомісних дворян українського козацького роду. Коли батьки переїхали у справі служби у м. Луцк на Волині, В.Боровик розпочав здобувати освіту навчаючись у 1876-1880 рр. в Острозькій прогімназії. Далі навчався в Ніжинській гімназії у 1880-1884 рр., після закінчення якої вступив на юридичний факультет університету св. Володимира у Києві. В 1890 р. здав іспити на кандидата юридичних наук. В студентські роки В.Боровик з головою поринув в український культурно-освітній і політичний рух. Був членом літературного гуртка організованого Л.Українкою "Плеяда" у Києві.

Він за твердженнями згодом одеських жандармів "спілкувався з малоросійськими гуртками в Києві, а далі передавав шкідливу літературу в Харків"⁴. Після закінчення університету В.Боровик став одним із засновників першої національно-культурної та політичної організації під назвою "Братерство Тарасівців" на підросійській Україні влітку 1891 р. Молоді українські хлопці організовані студентом харківського університету І. Липою та поетом М.Вороним і В.Боровиком, присяглися на могилі Т.Шевченка продовжувати справу великого Тараса. "Тут то ми й ухвалили заснувати таємне українське політичне товариство і, на честь нашого Поета й того місця, де ця думка виникла, назвати його "Братство Тарасівців"- згадував згодом І. Липа⁵. Цікаво, що згодом майже усіх засновників "Братства" доля тісно пов'яже з Одесою.

М.Вороний видасть за допомогою своїх друзів альманах "З надхмар і з долин", у 1903 р. в Одесі, який започаткував появу модернізму в українській літературі. А згодом І.Липа видасть ще один альманах у 1905 р. під назвою "Багаття", який представив в значній мірі українську літературу.

Швидко філії "Братерства Тарасівців" були утворені в Києві, Одесі, Полтаві, Чернігові, та інших містах⁶.

"Братерство Тарасівців" проіснувало неповних два роки і через свої радикальні вимоги на той час було розгромлено жандармами. Багатьох членів було заарештовано, але за відсутністю вагомих доказів (у Братерстві була добра конспірація) через певний час було випущено на волю. У квітні 1893 р. львівський часопис "Правда" опублікував "Символ віри молодих українців", які закликали боротися за волю українського народу. Авторами цієї програмної відозви "Братерства Тарасівців" були Віталій Боровик та Іван Липа⁷.

У 1893 р. В. Боровик обійняв посаду експерта Одеської філоксерної комісії. Тут він тісно зійшовся з одеською українською громадою.

Зустрічався з М. Коцюбинським, який також працював у цій комісії. В 1895 р. В. Боровик одружився на дочці відомого одеського художника А. Ждахи - Олені. З 1899 р. Колежський секретар 35-ти років В.Г.Боровик заходами одеських громадівців став інспектором Михайло-Семенівського сирітського будинку в Одесі. Восени 1899 р. В.Боровик, разом з працівником сирітського будинку М.Філатовим були заарештовані поліцією за недозволену пропаганду серед молоді. Під час обшуку у В.Боровика було знайдено револьвер та дві друкарські машинки "Каліграф" та "Сфінкс"⁸. Окрім цього було вилучено "Історію України-Руси" М.Грушевського, тоді ще заборонену, а також журнали "Зоря", "Дзвінок", "Світ", газету "Буковина", і переписку, в тому числі на естонській мові. У М.Філатова були знайдені твори Ю. Федьковича і "Записки" НТШ⁹.

При арешті, жандарми зробили такий запис до справи про зовнішній вигляд В.Боровика: "міцного складу, волосся світлорусе, очі сірі, розмір голови 59"¹⁰. Кілька місяців В.Боровик сидів в одеській в'язниці і, за рішенням суду, протягом року йому було заборонено проживати в Одесі як політично неблагонадійному¹¹.

Позбавлений права проживати в Одесі, Віталій Боровик переїхав до Житомира, де співпрацював у газеті "Волинь". Проте, з Одесою зв'язків не поривав, листуючись з одеськими громадівцями, зокрема, з Михайлом Комаровим. В одному із своїх листів, він запрошував М.Ф.Комарова, та інших громадівців до співпраці з газетою. Пропонував подавати різні відомості з українського життя в Одесі та Херсонщині до газети.¹²

У 1903 р. В.Боровик представляв одеську українську громаду у Полтаві на всеукраїнському святі української літератури - відкритті пам'ятника І.П.Котляревському.

В буремні роки першої російської революції В. Боровик був одним із активних учасників українського руху в Одесі. Він з перших днів був засновником і членом "Українського товариства "Просвіта" в Одесі, яке було зареєстроване 25 листопада 1905 р.¹³

Після закриття "Просвіти" В.Боровик брав активну участь у діяльності "Одеського українського клубу" і товаристві "Українська хата"¹⁴. З 1911 р. в Одесі на Преображенській, 11 почала діяти українська книгарня "Діло" заснована родиною Боровиків. Згодом вона стала відомою на всю Україну. Там продавалися українські книги видані в обох імперіях, що панували в Україні.

В 1912 р. В.Боровик виконував обов'язки писаря в "Одеському українському клубі". В тому ж році клуб організував вечір пам'яті М. Лисенка - Бояна України. На вечір були запрошені професори різних установ, члени філологічного товариства, та музично-драматичної спілки "Українська Хата"¹⁵.

Коли в Одесі у 1912 р. відбувся III з'їзд учасників дрібного кредиту, на якому гостро підіймалися питання щодо мови видання одеського журналу "Южный кооператор", у його підготовці та діяльності взяв діяльну участь В.Боровик¹⁶.

Він працював на той час в губернському окружному комітеті виноградарства та виноробства, виконував обов'язки голови управління землеробства та державного майна Херсонської губернії, завідував секцією спеціальних культур¹⁷.

У ході першої світової війни В.Г.Боровик очолив одеський український комітет допомоги виселенцям з Галичини. Восени 1917 р. від цього комітету надійшло щире вітання київській Центральній Раді з приводу проголошення III-м Універсалом Української Народної Республіки¹⁸.

В.Боровик брав участь у відновленні діяльності "Просвіти" в Одесі, яка розпочала свою роботу святковим Різдвяним вечором 8 січня 1918 року в помешканні Англійського клубу¹⁹. Паралельно йшов процес творення українських шкіл у місті. І в цьому процесі В.Боровик взяв найактивнішу участь. Запис до українських шкіл в Одесі відбувався у В.Чехівського (Чорноморська, 26, пом.10), у книгарні "Діло" (Преображенська, 11), у В.Боровика (Соборна площа, 2, пом.9), і в отця І.Кливака (Катерининська, 33) у помешканні католицького костьолу²⁰.

У подружжя Боровиків було троє дітей: Роман та Юрій і дочка Галина. Галина Боровик навчалася в Одеському театральному інституті ім. М.Л.Кропивницького в 1919-1921 рр., ректором якого був М.Є.Слабченко²¹.

За радянської влади В.Боровик працював на літературній та науковій ниві. Часто йому доводилось переїздити, з огляду на його активну працю в українському культурно-освітньому русі. Він працював над перекладами з англійської та російської мов. Складав тлумачний словник живої української мови. Ним було опрацьовано 300 тис. слів, матеріали яких згодом загинули. Літнього В.Г.Боровика в 1937 р. було заарештовано в Одесі. Наступного року він помер в Одеській в'язниці.²²

ПРИМІТКИ:

1. ЦДІАУ (Центральний державний історичний архів України - далі ЦДІАУ) Ф.385. Оп.1. Спр.659. Арк.24.
2. Енциклопедія Українознавства. Львів, 1993. Т.1. С.161.
3. Зленко Г.Д., Максим'юк Т.І., Боровик В.Г.//Українська літературна енциклопедія. (УЛЕ). К., 1988. Т.1. С.221.
4. ЦДІАУ. Ф.385. Оп.1. Спр.659. Арк.37.
5. Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX - початку XX століття. К., 1996 С.24.
6. Малий словник історії України. К., 1997. С.67.
7. Максим'юк Т. Одеська персоналія. //Муза. 31.1.1992. С.6.
8. ЦДІАУ. Там само. Арк.72.
9. Там само. Арк.23.

10. Там само. Арк.60.
11. Там само. Арк.67.
12. Державна наукова бібліотека ім. М.Горького. Відділ рукописів. Ф.128/1. Листи до Комарова. Спр.480. Лист від В.Г.Боровика. Арк. 74.
13. ДАОО (Державний архів Одеської області, далі - ДАОО). Ф.162. Оп.1. Спр.14. Арк.2
14. ДАОО.Ф.2.Оп.11.Спр.227.Арк.2.
15. Звіт Одеського українського клубу за 1912 рік. Одеса, 1913.С.3.
16. Южний кооператор. 1913. № 22.Стр.519.
17. Максим'юк Т. Там само. С.6.
18. Рідний курінь. 1917. № 17.С.3.
19. Там само. 1917. № 21. С.4.
20. Там само. 1917. № 17. С.1.
21. Максим'юк Т. М.Є.Слабченко та одеський театральний інститут ім.М.Л.Кропивницького. //Академік М.Є.Слабченко (наукова спадщина і життєвий шлях). Збірник статей. Одеса, 1995.С.101.
22. Максим'юк Т. Одеська персоналія. //Муза. 31.І.1992.С.6.

Ю.І.Сурай

ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКА КАДЕТСЬКА ПРЕСА ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (1917 р.)

Важливим джерелом з історії України революційної доби є загальноросійська преса. Всебічне вивчення політичних подій 1917 року в тій частині України, яка входила до складу Російської держави, неможливе без аналізу цього кола джерел. Російські періодичні видання широко поширювались в Україні, мали вплив на значну частину українського суспільства, виступали активним фактором громадсько-політичного життя. Дослідження газет різних політичних сил дозволяє відновити справжню картину політичної боротьби, побачити весь багатомірний політичний процес, дослідити різноманітні засоби формування системи політичних та громадських цінностей.

Серед загальноросійської преси цього періоду важливе місце посідала періодика партії конституційних демократів і, в першу чергу, центральний орган кадетів – газета “Речь”. Після Лютневої демократичної революції основні політичні сили і їх преса мали, згідно з термінологією даного періоду, буржуазно-ліберальне або соціалістичне забарвлення. Флагманом буржуазно-ліберальної преси була газета “Речь”. Вона була заснована в Петербурзі в лютому 1906 р. і виходила до 26 жовтня (за старим стилем) 1917 року. Пізніше це видання виходило під назвами “Наша речь”, “Свободная речь”, “Век”, “Новая речь”, “Наш век” до серпня 1918 року. Фактичними редакторами газети були П.М.Мілюков та член центрального комітету партії І.В.Гессен. В 1917 році обов’язки редактора газети виконував І.І.Іванов, про що офіційно повідомлялося в газеті. Серед активних співробітників і публіцистів “Речи” були М.М.Винавер, Є.Дмитрієв,

М.Карєєв, О.Ростиславов та ін. Основними рубриками газети були: "Від Тимчасового уряду", "Відомості за день", "Іноземні весті", "Війна", "Преса", "По Росії", "Хроніка" та ін.

Газета "Речь" широко поширювалась в Україні. Її розповсюдження набрало після Лютневої революції особливого розмаху, коли на засідання ЦК партії кадетів від 10-13 березня було прийнято рішення про "поширення ідей партії на суспільство".¹ В розповсюдженні періодичних видань, що підтримували Тимчасовий уряд, велику допомогу подавав Всеросійський земський союз та Всеросійський союз міст, які мали свою мережу і в Україні. Тираж центрального органу конституційних демократів сягав 40 тис. примірників.²

Після повалення царизму газета "Речь" зразу заявила про підтримку політики Тимчасового уряду. Згадуючи 1917 рік, лідер кадетів П.Мілюков писав: "... двічі за день я брав участь в засіданнях міністрів, які відвідував акуратно, а серед дня ще знаходив час заходити в редакцію "Речи", щоб повідомити співробітників про найважливіші новини дня і домовитись про проведення нашої точки зору".³

Особливий інтерес на сторінках газети "Речь" викликає українське питання, поскільки ця проблема ще не знайшла висвітлення в науковій літературі. Враховуючи те, що розвиток національно-визвольного руху може зашкодити реалізації політики Тимчасового уряду, "Речь" закликала "готувати не атмосферу поразки, а атмосферу перемоги".⁴ На протязі 1917 року Центральний друкований орган кадетів систематично аналізує суспільно-політичні та військові процеси в Україні, дає оцінку провідним українським політикам, відстоює своє розуміння національного питання. З іншого боку, в Україні чутливо реагували на політику міністра закордонних справ П.Мілюкова та позицію його друкованого органу. Різке обурення в Україні викликала нота Мілюкова від 18 квітня 1917 р., де підкреслювалась готовність Тимчасового уряду довести війну до переможного кінця. Відбулися демонстрації протесту в Києві, Харкові та інших містах. Протести в Росії та Україні привели до відставки П.Мілюкова і створення першого коаліційного уряду з соціалістами. Проте в Україні, за спостереженнями Володимира Винниченка, "така політика ... заспокоєння в широкі маси не внесла, бо під лозунгами оборони і миру "без анексій і контрибуцій" тяглася і далі та сама війна, проводилось далі нищення краю, людей і революції".⁵

Оцінюючи газету "Речь" як історичне джерело з українського питання необхідно звернути увагу на структуру газети і склад матеріалу. В "Речи", як і в кожному партійному виданні, знаходяться дві групи матеріалів: офіційні документи (рішення партійних з'їздів, резолюції місцевих комітетів партії, звернення до народу і т.п.) і матеріали, які відображають суб'єктивну точку зору політиків і публіцистів. Серед газетних матеріалів значне місце займають листи і кореспонденції. По них можна визначити зв'язок

друкованого органу з українськими регіонами, політичні симпатії дописувачів, настрої в різних шарах суспільства. Серед авторів публікацій в газеті "Речь" чимало жителів Києва, Одеси, Катеринослава, Херсона та інших міст України. Досліднику необхідно враховувати політичну фізіономію кадетської газети і тенденційний відбір матеріалів для друку.

Відслідковуючи військово-політичні процеси в Україні, "Речь" з обуренням коментувала факти створення єдиних військових організацій, що об'єднували солдатів і офіцерів українського походження.⁶ З іншого боку, подаючи інформацію про чергове міроприємство Союзу георгієвських кавалерів в Одесі, газета з підкресленим задоволенням повідомляла, що воно закінчилося "виразною демонстрацією довіри Тимчасовому уряду".⁷ Предметом постійної уваги кадетської преси була ситуація на Чорноморському флоті. Так, оцінюючи стан особового складу флоту навесні 1917 року, "Речь" констатувала піднесення бойового духу на суднах флоту.⁸ В даному випадку відомості цього джерела слід порівнювати з телеграмами та донесеннями, які йшли в Петроград з України. Зокрема, в донесенні командуючого Чорноморським флотом О.Колчака від 12 травня йшлося, навпаки, про падіння "дисципліни і порядку" на флоті.⁹ Таким чином, дослідник, порівнюючи різні типи джерел, може встановити реальний стан речей і чіткіше визначити політичну функцію друкованого органу.

Слід враховувати і наявність розходжень між ЦК партії і представниками кадетів в Україні. Так, 8 травня 1917 р. відкрився VIII з'їзд конституційних демократів, на якому національна політика партійного керівництва була піддана критиці з боку українських кадетів-підприємців. Центральному комітету партії довелося вносити в програму серйозні зміни. Було прийнято рішення про надання автономних прав в питаннях господарського, Культурного життя губернським органам самоврядування, але при збереженні за центральною владою права контролювати діяльність цих органів, аж до відмінення їх постанов. Делегати з України М.Могилянський, Я.Імшенецький, П.Бутенко виступили проти цих обмежень.¹⁰ І хоча керівництво партії рідко враховувало позицію українських кадетів кадетська преса ще більше уваги приділяла ситуації в Україні.

Газета "Речь" може слугувати джерелом до вивчення питання про відношення кадетів щодо політики Центральної Ради. Ухваленню I Універсалу Центральної Ради, який проголосив автономію України, кадетська "Речь" присвятила передову статтю. В ній говорилося, що I Універсал "ще одна ланка німецького плану розвалу Росії". При цьому газета із прямим залякуванням писала: "Треба визначити, що українці ведуть погані жарти з Росією"¹¹ Подібна позиція кадетів стала, як відомо, однією з основних причин розриву урядової коаліції і виходу кадетів зі

складу Тимчасового уряду. Таку позицію хорошо ілюструє стаття в кадетському тижневику “Русская свобода” під назвою “До українського питання”. Автор цієї статті пише: “Хіба ми можемо чекати склавши руки, коли більшовики націоналізму – “самостійники” ведуть жорстоке переслідування росіян, коли йде руйнівна робота з боку Української Ради”.¹²

Після антиурядового повстання в Петрограді в липні 1917 р. відбулося порегрунтування політичних сил, яке привело до посилення ролі соціалістичних партій та їх преси. Кадетська “Речь” зайняла відверту антиреволюційну позицію, підтримуючи всі антидемократичні заходи в країні. З липня 1917 р. в газеті була створена постійна рубрика “Український рух”. Серед матеріалів, що ми знаходимо під цією рубрикою особливий інтерес викликають резолюції місцевих комітетів кадетів, розташованих в Україні. Слід підкреслити, що ці документи свідчать, що українські кадети не схвалювали відверто шовіністичну позицію центрального керівництва. Наприклад, в матеріалі від 9 липня повідомлялось, що Полтавський комітет партії народної свободи, в принципі, визнає право України на автономію, хоча і “вважає відокремлення України від Росії згубним”.¹³

В серпні-вересні редколегія газети “Речь” посилює увагу до військово-політичних подій в Україні. Статті під заголовками “Українські справи”, “Українські труднощі”, “Плани українців” тощо отримують постійну прописку на шпальтах газети. Критикуючи військову політику Центральної Ради, флагман кадетської преси зауважував: “Наміри створити українські полки під час війни, не рахуючись ні з чим, вже дає свої сумні наслідки. Криваві сутички між солдатами українського полку і кірасирами є багатозначущим симптомом ... це зіткнення зв’язане із суперечностями в армії, які створюються виділенням українців з загальнодержавних військових частин”.¹⁴ Слід зазначити, що таке зіткнення дійсно мало місце. В зв’язку з цим була створена військово-слідча комісія, призначена командуючим Південно-Західним фронтом і при участі представників Центральної Ради. Однак, окремі факти непорозуміння між українськими солдатами і представниками привілейованих частин Тимчасового уряду використовувались кадетською пресою для того, щоб скомпрометувати сам національно-визвольний рух в армії. Михайло Грушевський з цього приводу писав, що “антиукраїнська агітація, брехлива і неперебірлива, велася в антиреволюційній пресі далі і, на жаль, захоплювала хвилями і пресу революційну, яка теж допускала різкі і нетактовні випадки на українську адресу”.¹⁵

Після поразки корніловського військового путчу сторінки кадетської преси наповнюються матеріалами різної аналогічної тональності: від удавано-оптимістичних до глибоко песимістичних. Так, в рубриці “На флоті” газета “Речь” опублікувала матеріал, де стверджувалось, що

“Чорноморський флот був і залишається вірним Тимчасовому уряду – єдиній верхній владі в Росії”.¹⁶ Разом з тим появляються статті і замітки під назвами “Анархія”, “Брат на брата”, “Підбурювання у військах”, в яких приводяться приклади “розпаду” в армії і на флоті, в тому числі створення українських військових частин. Аналізуючи події на Південно-Західному фронті, “Речь” поряд публікує наказ головнокомандуючого фронтом зі словами “єдності” во ім’я “спасіння Батьківщини”.¹⁷

29 липня Мала Рада затвердила “Статут Генерального секретаріату” – першу, за визначенням М.Грушевського, Конституцію України. Відповідно до цього Статуту вищим органом управління в Україні став Генеральний Секретаріат Центральної Ради. Але цей Статут діяв недовго. Після чергового раунду переговорів з петроградським урядом Статут перетворився на Інструкцію Тимчасового уряду Генеральному Секретаріату, яка суттєво обмежувала повноваження українського уряду. Цю Інструкцію зразу ж опублікувала газета “Речь”, яка в коментар до неї побажала, щоб Інструкція виконувалась “з найменшими втратами для інтересів і гідності Росії”.¹⁸

В останній місяць перед Жовтневим збройним повстанням в Петрограді кадетська преса посилює критику своїх політичних противників, зокрема провідних політиків України. Ототожнюючи більшовиків з лідерами Центральної Ради, “Речь” писала: “Невже уряд не прийме найбільш рішучих заходів проти українського більшовизму? М.С.Грушевському потрібно було б бути в даний момент не в Росії, а в Австрії”.¹⁹ В кадетських колах враховувалась і та обставина, що керівники Центральної Ради, виходячи з етнічної спорідненості кубанців і українців, будуть шукати шляхи для зміцнення зв’язків з лідерами Кубанської Ради. Тому слід розглянути матеріали газети “Речь”, в яких ставиться політична мета посварити Кубань і Україну. Прикладом може бути стаття “Діяльність Кубанської ради”, в якій зокрема говорилось: “В той час, як перша (Центральна Рада – Ю.С.) керована Винниченком і Грушевським, робить все, що може, на шкоду Росії, кубанська рада чесно і розумно піклується про інтереси всієї Росії”.²⁰

Напередодні Жовтневого повстання газета “Речь” до об’єкту своєї критики долучає і Тимчасовий уряд. Але така позиція не спасла її з приходом більшовиків до влади. Політика Раднаркому на чолі з В.Леніним по відношенню до преси базувалася на теоретичних положеннях вождів більшовицької партії та існуючій ліворадикальній політичній традиції. 27 жовтня Раднарком прийняв декрет про пресу. В ньому були сформульовані заходи, що мали силу революційного закону. Згідно з декретом відкрито ворожі новій владі друковані органи повинні бути закриті.²¹ В перспективі положення цього закону вирішували долю не лише кадетської, а й соціалістичної небільшовицької преси. Останній номер центрального друкованого органу кадетів під назвою “Речь” вийшов 26 жовтня 1917 р. В опублікованому в ньому зверненні “Від Тимчасового уряду” говорилося:

“Уряд може передати владу Установчим зборам, а тому вирішив не здаватися і передати себе під захист народу і армії... Нехай армія і народ дадуть відповідь на безвідповідальну спробу більшовиків підняти повстання в тилу”.²² Аналіз цього звернення свідчить про втрату історичної перспективи тогочасних конституційних демократів, а також політичної проникливості. А в історії періодичної преси починався якісно новий період.

Таким чином, джерелознавчий огляд провідного друкованого органу кадетів – газети “Речь” показує, що після повалення монархії буржуазно-ліберальна преса зайняла правий фланг на арені політичної боротьби з національного питання. Газети цього напрямку притримувались великодержавної, шовіністичної орієнтації в українському питанні, але нерідко орнаментували свою позицію демократичними гаслами. При вивченні консервативно-охоронної ідеології 1917 року доцільно широко використовувати матеріали кадетської преси. Слід враховувати, що публікації газети “Речь” були ідейно-політичним орієнтиром для всієї прокадетської преси в Україні, яка в той же час намагалася часто вдаватися до більшої толерантності в національному питанні. Для всебічного вивчення революційних подій в Україні надзвичайно важливим є використання матеріалів загальноросійської періодичної преси.

ПРИМІТКИ:

1. Державний архів Російської федерації (ДА РФ), ф.253, оп.3, стр.171, л.27-28.
2. Див.: *К вопросу о распространении. Справка. //Красная печать, 1924, № 28-29, с.29.*
3. Милюков П.Н. *Воспоминания. М., 1991, с.481.*
4. “Речь”, 1917, 9 березня.
5. Винниченко В. *Відродження нації. Частина I. Київ-Відень, 1920, с.153.*
6. “Речь”, 1917, 8 квітня.
7. “Речь”, 1917, 28 квітня.
8. “Речь”, 1917, 2 травня.
9. *Революционное движение в России в мае-июне 1917 г. Июньская демонстрация. М., 1959, с.334.*
10. Див.: Думова Н.Г. *Кадетская партия в период первой мировой войны и февральской революции. М., 1988, с.139.*
11. “Речь”, 1917, 14 червня.
12. “Русская свобода”, 1917, № 10-11, 28 червня.
13. “Речь”, 1917, 9 липня.
14. “Речь”, 1917, 8 серпня.
15. Грушевський М. *Хто такі українці і чого вони хочуть. К., 1991, с.29.*
16. “Речь”, 1917, 3 вересня.
17. “Речь”, 1917, 10 жовтня.
18. “Речь”, 1917, 6 серпня.
19. “Речь”, 1917, 18 жовтня.
20. “Речь”, 1917, 19 жовтня.
21. Див.: *Декреты Советской власти. М., 1957, т.1, с.24-25.*
22. “Речь”, 1917, 26 жовтня.

ПРОДЕЯКІ АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛ-КОМУНІЗМУ В ПРАЦЯХ АМЕРИКАНСЬКИХ ТА КАНАДСЬКИХ ІСТОРИКІВ

За словами Річарда Пайпса, “український рух не пішов у небуття із закінченням революції та відновленням московського домінування в кінці 1919 року. Згодом він знову проник до комуністичної партії та державного апарату, в результаті чого початок 20-х років засвідчив чергову появу націоналістичних тенденцій цього разу всередині самих більшовицьких лав”

¹. Треба зазначити, що американські та канадські історики досить уважно поставилися до феномену українського націонал-комунізму, виходячи не лише із наукового інтересу до цього історичного явища на українському ґрунті, але також і тому, що історичний досвід українських націонал-комуністів став явищем міжнародного значення. Свого часу канадський професор Юрій Луцький у передмові до відомої праці Івана Майстренка зазначив, що “як політична програма і явище український боротьбизм був першим і ясним формулюванням того, що нині називається “тітоїзм”. На його думку, “теорія і практика національного комунізму були спершу розвинуті в Україні”.² З цим також погоджується і Джеймс Мейс, наголошуючи, що “свого часу югослави звернулися до українського прикладу в пошуку власного національного шляху до соціалізму”.³ Отже, проблема українського націонал-комунізму в американських та канадських студіях постала до певної міри як спроба з’ясувати основні закономірності аналогічних явищ в модерній європейській історії.

50-ті роки були успішними в розвитку українських історичних та політичних студій в США. І.Майстренко, котрого можна вважати і українським політичним емігрантом, і одночасно американським науковцем, у цьому сенсі відіграв значну роль, написавши свою відому працю, присвячену “боротьбизму” як сторінці в історії українського націонал-комунізму. Розглядаючи стартові умови для формування націонал-комунізму 20-х років, він наводить відомий вислів В.Шахрая про те, що “робітничі ради в українських містах лицем були до Петрограда, а спинами - до України” і це, на думку історика, було чи не головною причиною слабкості українського руху.⁴ Відтак, зазначає І.Майстренко, “боротьбисти були позбавлені незалежної ролі в історії української революції”. Щоб стати вирішальною силою, вони потребували підтримки міського пролетаріату, натомість, очолюючи бідних селян та сільський пролетаріат на підтримку програми “влада - радам”, боротьбисти зробили себе союзниками більшовиків. Беручи до уваги відносну силу двох партій - суперників,

підкреслює І. Майстренко, ця ситуація вела до кінцевої здачі боротьбистів більшовикам.⁵ Приймаючи платформу більшовиків, боротьбисти, однак, змушували їх співіснувати хоча б частково з гаслом, що проголошувало вільний розвиток кожної нації. У цьому сенсі “боротьбисти проклали шлях до українізації міст, котра розпочалася в 20-ті роки під радянським режимом”.⁶

Дж. Мейс у вивченні питання про походження українського націонал-комунізму як політичного феномену, надає увагу таким постатям в КП(б)У, як В. Шахрай, С. Мазлах, Ю. Лапчинський, але також вважає боротьбистів за масову основу націонал-комунізму.⁷ В ідейно-політичному та організаційному відношенні історик виокремлює наступні складники, котрі сформулювали український націонал-комунізм: федералістська опозиція в КП(б)У, партія “боротьбистів”, “укапісти”. Зрештою, це є загальноприйнятий погляд як і те, що український націонал-комунізм був безумовним продуктом тих історичних умов та політичних обставин, що склалися в Україні в період 1917-1920 рр.

Василь Дмитришин звертає увагу на те, що злиття КП(б)У з “боротьбистами” розцінювалося як остаточна поразка останніх, але фактором, що відновив їхній вплив, було цілковите банкрутство національної політики більшовиків.⁸ На думку історика, найхарактернішою рисою національної політики більшовиків в Україні в 20-ті роки була їхня нездатність примирити відцентрові та централістичні сили та задовольнити потреби українського та великоросійського націоналізмів.⁹ Подібна теза загалом справедлива, але досить загальна і поверхова. Національна політика більшовиків, попри зміни в тактиці, а українізацію, наприклад, та компроміс із “боротьбистами” можна вважати саме тактичними кроками, в цілому корінилася в самій природі КП(б)У, котра, на думку абсолютної більшості істориків, не була українською за своїм походженням. Відтак, можна стверджувати, що керована з Москви КП(б)У не мала на меті ні мирити протилежні в Україні сили, ні, тим більше, задовольняти потреби українського націоналізму. Тут доречно звернути увагу на ще одну важливу обставину. Американські та канадські історики та політологи загалом об'єктивно оцінюють національну політику більшовиків, і їхні висновки здебільшого ґрунтуються на серйозному науковому аналізі проблеми. Але при цьому цілковито випускаються з поля зору власне російські спроби пояснення генези й розвитку російського більшовизму як явища національного. Зокрема, практично ніхто не звертається до праць М. Бердяєва чи Г. Федотова. Отже національна політика більшовиків у 20-х роках мала б розглядатися як тактичний крок в інтересах самої партії, а не як політика, в дійсності спрямована на вирішення проблеми в інтересах обох сторін.

Серед політичних діячів, котрі були найбільш яскравими і впливовими представниками українського націонал-комунізму в 20-ті роки, американські та канадські науковці виокремлюють передовсім О.Шумського та М.Скрипника, а також відзначають видатну роль М.Хвильового. Саме ці особистості отримали найбільше уваги в працях, присвячених цій проблемі, внаслідок їхньої ролі в українському суспільно-політичному житті того періоду.

Дж.Мейс відзначає, що “проблема Олександра Шумського лежала в самій дилемі українізації: як надати режимові національної легітимності без загрози єдності СРСР; як сприяти українському національному розвитку без захоплення націоналізму”.¹⁰ Разом з тим історик відзначає, що “метою українізації було наблизити режим до людей так само, як і вести їх до інтернаціонального єднання пролетарів, і це єднання ототожнювалося із консолідацією Радянського Союзу”.¹¹ Кінець 20-х років Дж.Мейс характеризує як спробу повернення українізації на попередній шлях - шлях боротьби на два фронти: проти російського та українського націоналізмів. Цю спробу він цілковито пов’язує з особою Миколи Скрипника.¹²

Ю.Луцький досить проникливо й оригінально підійшов до проблеми українізації, зазначивши, що “для пересічного українця чи, навіть, пересічного українського письменника це напевно тоді не виглядало як зміна комуністичної стратегії з метою здобути підтримку народу й української інтелігенції. Остання вітала цю можливість, щоб пропагувати українську мову та культуру, забувши, однак, про ту частину угоди, в котрій від неї вимагалось платити дияволу за його послугу”.¹³ На думку цього авторитетного науковця, українські комуністи лише на короткий час насолоджувалися тріумфом насамперед у культурній ділянці, де вони “стали вістрям руху, котрий своїм власним шляхом прямував до дальшої емансипації української літератури та її тіснішої інтеграції в європейську традицію”.¹⁴

Дж.Мейс, оцінюючи головну постать в українському культурному житті того часу - Миколу Хвильового, зазначає, що “аргументи Хвильового були далеко більш складними, щоб їх можна було помістити під таку просту рубрику як “націоналізм”, оскільки з його полеміки виходила ціла теорія національного культурного визволення, що передбачала розвиток радянської української культури, котра була б соціалістичною, але звільненою від національної культури колишнього колоніального гнобителя України”.¹⁵ На думку Ю.Луцького, “Хвильовий був першим українцем (і до того ж, комуністом), хто вголос висловив сумнів, котрий був розділений тисячами інших: чи справді було можливим йти шляхом незалежної культурної політики в Україні, будучи економічно і політично зв’язаним з Росією”.¹⁶

Роберт Саллівант у підході до питання українізації зазначає, що її початком треба вважати період 1920 - 1923 років. Він аргументує це двома подіями: указом від 5 лютого 1920 року про розподіл серед безземельних селян в Україні 10 млн. гектарів раніше експропрійованої землі, а також постановою від 27 лютого того ж року про затвердження в УСРР офіційного статусу української мови.¹⁷ Проте історик при цьому підкреслює, що початкові успіхи лише дуже повільно пробивали собі дорогу внаслідок опозиції в самій КП(б)У, оскільки “партія мала неукраїнський характер”.¹⁸ На думку Р.Салліванта, період з 1923 по 1927 роки був часом, що характеризувався російськими й українськими зусиллями встановити межі українізації, сталим, але обмеженим зростанням влади і самостійності українських керівників, а також наростанням розходжень між КП(б)У та ВКП(б) щодо розміру та розширення української автономії.¹⁹ Характерно, що Р.Саллівант першим серед американських істориків звернув увагу на те, що московське керівництво використало російський фактор в Україні проти прихильників українізації. Науковець посиляється на нападки на політику українізації з боку Ю.Ларіна, котрий у той час багато виступав на захист прав росіян у неросійських республіках.²⁰ З цього приводу канадський історик Юрій Борис зазначає, що заяви Ларіна в “Правді” “були більшою чи меншою мірою санкціоновані Й.Сталіним”.²¹ Дж.Мейс із таким тлумаченням не погоджується, вважаючи, що Сталін не міг санкціонувати критику українізації через шість тижнів після того, як змінив керівника КП(б)У за повільні темпи українізації. На думку історика, невдоволення українізацією могло допомогти опонентам Сталіна, але настрої на більш швидке її проведення - ні. І антисталінська опозиція критикувала українізацію як порушення прав росіян в Україні. Тому, підкреслює Дж.Мейс, “жертвуючи Шумським, Сталін міг лише посилити свою позицію в партії, але водночас міг і послабити ретельно створюваний образ національної легітимності Радянської України”.²²

Серед українських політичних діячів того часу найбільшу увагу в працях американських та канадських науковців заслужив Микола Скрипник. Це є цілком логічним, адже він за значимістю своїх посад у партійній та державній ієрархії, за політичним та керівним досвідом, за авторитетом і популярністю був далеко попереду всіх тих, хто були репрезентантами українського націонал-комунізму. Свого часу Кларенс Меннінг звертав увагу на те, що “Скрипник був одночасно лідером і комуністичного, і українського руху в республіці”, і що “він ніколи не розумів чи не помічав суперечливості у своїх діях так само, як і Тіто в перші роки його стосунків з Москвою”.²³ Р.Саллівант наголошує на тому, що М.Скрипник - “насамперед конституціоналіст, котрий вважав, що конституція справді є фундаментом державного життя”.²⁴ На думку історика, цей скрипниківський конституціоналізм особливо виявився в період 1924-1931 років, коли він працював як один із керівників ВЦВК.²⁵

Дж.Мейс зазначає, що Скрипник “намагався примирити соціалістичний інтернаціоналізм із законними національними прагненнями українського народу”, і що “у деякій мірі він мав успіх”. Історик вважає, що “скрипниківська Україна може в деяких відношеннях розглядатися як виконення домагань Центральної Ради, котрі вона висловила у 1917 році: національно-територіальна автономія України із забезпеченням прав національних меншин”.²⁶ На думку Дж.Мейса, М.Скрипник “тимчасово досяг того, що захищали українські комуністи, починаючи від Мазлаха і Шахрая - визнання, що Україна є країною із власним правом, керована режимом, котрий ясно був українським у своїй політиці та завданнях”.²⁷ Однак слід відзначити, що з подібним твердженням важко погодитися без деяких застережень. Якби УРСР насправді була такою із таким політичним режимом, як це характеризує Дж.Мейс, то тоді б у Скрипника були б підстави боротися, а не закінчувати свій політичний шлях у той спосіб, що він його обрав. Іншим контраргументом може бути також і та відома легкість, з якою у республіці було ліквідовано основні здобутки Миколи Скрипника та його попередника на ниві зміцнення суверенітету Української РСР всередині СРСР та в галузі політики українізації.

Загалом, можна зазначити, що американські та канадські історики у своїх оцінках такого історичного явища, як український націонал-комунізм 20-х років дотримуються об'єктивності, а їхні узагальнення є конкретними й оригінальними, що іноді дає можливість нестандартного погляду на одну із сторінок нашої новітньої історії.

ПРИМІТКИ:

1. Richard Pipes. *The Formation of the Soviet Union. Communism and Nationalism, 1917-1923*. - Atheneum, New York. 1980.-С.150.
2. Iwan Majstrenko. *Borot'bism: A Chapter in the History of Ukrainian Communism*. - New York, Research Program on the USSR, 1954, c.ix.
3. James E. Mace. *Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918-1933*. - Harvard Ukrainian Research Institute. Cambridge, Mass, 1983. - С.1.
4. Iwan Majstrenko. Вказ. праця.-С.103.
5. Там само.
6. Там само.
7. James E. Mace. Вказ. праця.-С.56-60.
8. Basil Dmytryshyn. *Moscow and the Ukraine, 1918-1953: A Study of Russian Bolshevik Nationality Policy*. - Bookman Associates, New York, 1956.-С.107.
9. Там само.-С.123.
10. James E. Mace. Вказ. праця.-С. 119.
11. Там само.
12. Там само.
13. Gorge S.N. Luckyj. *Literary Politics in the Soviet Ukraine, 1917-1934. Revised and updated edition*. - Duke Univ. Press, Durham and London, 1990.-С. 46.
14. Там само.-С.22.
15. James E. Mace. Вказ. праця.-С. 160.

16. George S.N. Litskyj. Вказ. праця. – С. 110-111.
17. Robert S. Sullivant. *Soviet Politics and the Ukraine, 1917-1957.* – Columbia Univ. Press, New York and London, 1962. – С. 96.
18. Там само. – С. 97.
19. Там само. – С. 85.
20. Там само. – С. 145-148.
21. Jurij Borys. "Who Ruled the Soviet Ukraine in Stalin's Time?" // *Canadian Slavonic Papers. Vol. 14. – 1972. – №2.* – С. 219.
22. James E. Mace. Вказ. праця. – С. 98-99.
23. Clarence A. Manning. *Ukraine under the Soviets.* – Bookman Associates, New York, 1953. – С. 64.
24. Robert S. Sullivant. Вказ. праця. – С. 200.
25. Там само.
26. James E. Mace. Вказ. праця. – С. 230.
27. Там само.

О.В. Фесик

“СОЮЗ СПАСЕНИЯ РОДИНЫ ОТ КОММУНИЗМА” (НА МАТЕРІАЛАХ АРХІВУ СБУ ПО ОДЕСЬКІЙ ОБЛАСТІ)

Про репресії тоталітарного режиму в Україні за радянських часів написано вже багато наукових праць¹ та видано чимало ґрунтовних збірників матеріалів і документів². Спеціальне дослідження, проведене Верховним Судом України, свідчить, що масовим репресіям в УРСР було піддано практично всі прошарки суспільства³.

Масові репресії – не винахід віку, що закінчується. Проте у ХХ сторіччі не були враховані уроки попереднього розвитку людства. Але брати “уроки з історії” необхідно, якщо ми бажаємо гарантувати нащадкам головне право цивілізованого суспільства – право на життя. Вивчення репресій тоталітаризму має продовжуватися, і важливим черговим етапом у цій праці є написання історії репресій в окремих регіонах України.

Початок роботи по створенню ґрунтовної історії репресій за роки радянської влади в Одесі та Одеській області датується 1991 роком. З того часу здійснюється історико-дослідницька програма “Одеський мартиролог”. За ініціативою членів “Одеського меморіалу” керівництво УКДБ по Одеській області прийняло рішення про підготовку списку репресованих з біографічними відомостями про них. За останні роки створено серію комп’ютерних програм, серед них основна – база даних, куди постійно вносяться нові відомості про репресованих. Програма “Одеський мартиролог” виконується за фінансовою підтримкою обласної державної адміністрації, допомоги фонду Дж. Сороса, а також за участю науковців, різних організацій та громадськості Одещини. 1997 року вийшов перший том запланованого багатотомного видання “Одеський мартиролог”. В ньому наведено дані про 26019 репресованих.⁴ Невдовзі вийде другий том

“Одеського мартиролога”, готуються до друку наступні. Керує редакційною колегією видання Л. Ковальчук. Пропонована стаття є окремою сторінкою з багатотомної історії репресій на Одещині в часи радянської влади.

Символічна назва організації – “Союз порятунку Батьківщини від комунізму”. Можливо, автори цієї назви з ДПУ, вже усвідомлюючи всі взаємопов’язані механізми та гвинтики гігантської машини терору й репресій в СРСР, бачили повну відсутність народовладдя й нехтування в радянському суспільстві інтересами багатьох людей у зв’язку з конкретними кроками до комунізму. Тому вони за логікою мали всі підстави припустити (чи й не могли не припустити) можливість реальної появи “Союзу порятунку Батьківщини від комунізму”. Необхідність спасіння батьківщини від комунізму у тому вигляді, в якому він утверджувався, дійсно існувала.

“Союз” був “викритий” і ліквідований в кінці 1932 – на початку 1933 року. Це перша з відомих на Одещині сфабрикованих справ, за якою ще на початку 30-х років було постановою “трійки” репресовано понад сто осіб, а 41 з них розстріляно навесні 1933 року, тобто до масових репресій 1937-1938 рр.

12 березня 1933 року уповноважений ударно-слідчої групи Одеського обласного відділу ДПУ Лівшиц підписав, а його начальники погодилися і затвердили звинувачувальний висновок щодо однієї із сфабрикованих справ, а саме щодо справи “Контрреволюційної повстанської організації “Союз порятунку Батьківщини від комунізму””;⁵

Що ж собою являв “Союз порятунку Батьківщини від комунізму” з точки зору слідчих, які його “викрили”? У звинувачувальному висновку стверджується, що “розкрита і ліквідована потужна контрреволюційна повстанська організація..., яка ставила своєю головною метою повалення Радянської влади шляхом збройного повстання”.⁶ Далі вказується, що слідством встановлено: “к.р. повстанська організація була створена в кінці 1927 р. мешканцем м. Одеси Смайжисом Францем Альбертовичем, членом РСДРП з 1901 р... Діяльну участь у створенні організації приймав у минулому командир бронепоезда Червоної Армії, командир і комісар батальйону особливого призначення ГубЧК, член КП(б)У з 1919 по 1924 рр. – Зайцев Кузьма Олександрович.

.. Використовуючи загострення класової боротьби, з 1930 р. було розгорнуто роботу по насадженню повстанських осередків на селі й охоплено своєю діяльністю територію Одещини та АМРСР. Тоді ж Смайжисом був втягнутий в організацію командир банди Махно Огір Іван Федорович, який по завданню керівництва роз’їжджав по периферії, насаджуючи повстанські контрреволюційні осередки... В 1930 р. було створено Центральний Комітет, що керував діяльністю організації до часу

її ліквідації”.⁷ До складу ЦК слідчі включили 5 осіб. Крім згаданих вище трьох, у ЦК ще “потрапили”: Куц Афанасій Олексійович, в минулому член РСДРП з 1901 р., член ЦВКАМРСР, кандидат в члени ВУЦВКА, та Чуприна-Куприн Дмитро Йосипович, лівий есер з 1908 до 1918 рр.⁸ “Політична платформа виходила з необхідності реставрації капіталізму й встановлення дрібнобуржуазного демократичного ладу. Для маскування свого махрового к.р. повстанського нутра організація висунула наступні програмно-тактичні гасла: “Повернення землі у власність селян”, “Розпуск колгоспів”, “Вільна торгівля”, “Вільна праця” і “Фабрики робітникам”. Ці програмні положення знайшли своє вираження в документах: 1. Проект програми, незакінчений. 2. Лист до тов. Бухаріна, який різко критикує заходи Радвлادی. 3. Лист до тов. Калініна з критикою заходів партії головно по національному питанню. 4. Звернення до “трудящих іноземних”. 5. “Маніфест” організації, документ к.р. змісту.”⁹ Далі йдеться про організаційну будову, поширення, зв’язки, плани “організації” тощо: “організація будувалася за системою “трійок”. Кожен член “трійки” повинен був у свою чергу завербувати ще двох чоловік і створити “трійку”. Останні один одного не повинні були знати. Така структура гарантувала від провалу на випадок арешту окремих “трійок”... Планувалося підняти повстання навесні 1933 р. ... Розраховувалося на зброю, сховану на Знаменщині у Чорному Лісі, на захоплення зброї в укріплених пунктах прикордонної смуги в момент повстання. Через члена організації німця Кіршнера Йосипа намагалися встановити зв’язок з німецьким консульством в Одесі, аби отримати грошову та іншу допомогу. Був зв’язок з закордоном, з Румунією, по лінії Румрозвідки, через членів організації Олефіра Якова, Чернявського Андрія, Шевченка Івана. Через Дмитрашко, в минулому котовця, намагалися встановити зв’язок з к.р. організацією в Червоній Армії; через члена правління “Октябрьського РОПа” в Москві Комарова, який приїздив в Одесу, намагалися зв’язатися з к.р. московською організацією “максималістів”... Організацією були охоплені ряд районів Одеської області та АМРСР. Вона мала свої філії: Придністровську (центр – село Яски), яку заклав Огір в кінці 1930 р. Безпосередньо створював її та керував нею Клименко Тимофій Андрійович, секретар колгоспу. Первомайську філію заклав Огір влітку 1931 р. Створював її і керував нею Пінчук Йосип Васильович, в минулому великий домовласник. Вознесенську філію (центр – село Арнаутівка) створив у 1930 р. та керував нею член ЦК Чуприна-Куприн. Філією в АМРСР (Балтщина) керував член ЦК Куц.”¹⁰

Матеріали архіву СБУ по Одеській області подають відомості про арешт у зв’язку з діяльністю “Союзу” за період з грудня 1932 р. по лютий 1933 р. 117 чоловік (справа № 24079-п). Документи по справі вміщені в 15 великих томах. З чого ж це починалося?

В 1932 р. відділом ДПУ по Одеській області були отримані відомості про маленьку “антирадянську групу”, що виникла за ініціативою Огіра. Протягом кількох місяців ця група “агентурно розроблялася”, однак проведені заходи позитивних наслідків не дали (це підкреслено в постанові судового засідання).

Огір був затриманий 8 грудня 1933 р.¹¹ Слідчим до нього був призначений Зінковський із завданням “зломити” заарештованого. Огір на перших допитах досить аргументовано і докладно (кілька сторінок протоколу) критикує помилки радянського керівництва, особливо у внутрішній політиці, які призвели до зубожіння населення й голоду. Пропонує при цьому слушні кроки по зміні на краще положення, що склалося: негайно припинити початок нових будов, відмовитися від експорту сільгосппродукції, перевести радгоспи на госпрозрахунок тощо. Гасло “П’ятирічку – за 4 роки” він вважає помилковим і навіть небезпечним.¹² Максимум, чого добився Зінковський, це “зізнання” Огіра в рішенні його “створити організацію, яка могла б повести масу за собою до дійсної Радянської влади”.¹³ Тоді керівництво “передає” Огіра більш “кваліфікованому” слідчому – Е.Шперлінгу. Підключаються й інші. З 23 грудня Огір починає давати потрібні слідству “зізнання”, вказує на Смайжиса як на керівника організації, називає інших “членів” вже “антирадянської, повстанської, контрреволюційної організації”, в тому числі й особисто ним “завербованих”.¹⁴

Справі надавалося дуже важливого значення. Керували слідством і спрямовували його урядовці республіканського рівня, які виконували вказівки всесоюзного керівництва. 1937 року новий народний комісар внутрішніх справ І.Леплевський (в 1931-1936 р. був заступником наркома) хвалився, що саме він “виявив і знещодив контрреволюційну організацію Смайжиса, Зайцева та ін.”¹⁵ Саме за вказівкою Леплевського (який теж брав участь у допитах) була створена слідча група. До її складу увійшли не лише працівники Одеського відділу ДПУ, а й надіслані з Москви (Ушаков, Свірідов та ін.) і Харкова (Хімочко, Толчинський та ін.).¹⁶

25 грудня 1932 р. заарештували Чуприну-Куприну, 26 – Смайжиса, Зайцева. В наступні дні було заарештовано ще десятки невинних людей з Одеси та “філій” як “учасників” організації. Чимало з них під тиском слідчих визнали себе “винними”. Більшість було обвинувачено в контрреволюційній діяльності за ст. 54-11 КК УРСР і репресовано. За постановою судовою “трійки” при колегії ДПУ УРСР були розстріляні в околицях Одеси 1933 року:

17 березня – Й.А. Берч, М.С. Гайдай, І.Г. Кацаров, Я.Я. Крафт;

30 березня – І.М. Бегунов, П.Ф. Бондарчук, Я.Г. Григор’єв, В.П. Дяченко, Г.П. Загуменний, Т.А. Клименко, А.Н. Мазураш, Т.П. Мойса, С.А. Москаленко, Д.С. Москаленко, М.Н. Олефір, Я.Н. Олефір, І.М. Ройченко, В.П. Шкуропатенко;

9 квітня – І.А. Куделя, І.Ф. Муковкин, Й.В. Пинчук, А.Ф. Портарескул, М.К. Сербулов, С.І. Стефано, М.К. Тараненко, А.П. Фішер, А.Є. Чернявський, М.Т. Шевченко, А.Я. Мільграф;

13 квітня – Н.І. Кузьмін, Г.Г. Тарасенко, П.Т. Ткачук;

17 квітня – А.П. Гейнріх, Г.С. Дюльгер, Й.Й. Кіршнер, Й.Д. Поль, К.К. Пфанцлер;

1 травня – Ф.А. Смайжис, К.О. Зайцев, І.Ф. Огір, Д.Й. Чуприна-Куприн (всі – “члени ЦК”).

Десятки людей відправлені в концтабори на різні строки (від 10 до 3 років).

В постанові прокурора Одеської області від 20 серпня 1969 року про направлення справи на додаткове розслідування зазначається: “Багато з посадових осіб, що приймали участь у розслідуванні цієї справи, в наступні роки виявилися причетними до масових порушень соціалістичної законності, безпідставних арештів та фальсифікації кримінальних справ... Зізнання заарештованих містять численні й суттєві протиріччя... Репресовані згодом відмовлялися від власних зізнань, посилаючись на те, що до них застосовувалися незаконні методи слідства...”¹⁷

Численні документи по справі дають підстави зробити наступні висновки:

1. Злочинна політика тодішнього керівництва країни передусім у відношенні до селян, безумовно, викликала несприйняття з боку широких верств населення. Окремі люди, спираючись на настрої багатьох, намагалися змінити трагічне становище, писали листи в урядові інстанції та до різних політиків (Калініна, Бухаріна), звертаючи увагу на “прорахунки”, а то й “ворожу”, антинародну діяльність деяких радянських керівників. Виявляли свої опозиційні настрої в поетичній творчості, іноді обговорювали між собою тяжке становище на селі тощо.

2. Виявивши кількох таких людей, керівники республіканських каральних органів вирішили “створити” з них чергову “контрреволюційну повстанську організацію”, як того вимагало найвище керівництво. На допомогу місцевим слідчим для цього були прислані “фахівці” з Москви, Харкова.

3. Тому “Союз спасения Родины от коммунизма” – організація позірна. Справа сфабрикована. Звинувачення побудовані головним чином на “зізнаннях” і “свідченнях” самих заарештованих, які “добувалися” слідчими незаконними, репресивними методами. Речові докази відсутні.

Репресовані по справі були реабілітовані по заключенню Прокуратури Одеської області згідно зі ст. 1 Наказу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. (за винятком кількох осіб, яким вдалося добитися реабілітації раніше).

ПРИМІПКИ

1. Волкогонов Д. Сталінізм: суцність, генезис, еволюція //Вопросы истории. – 1990. - № 3; Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). К., 1996; Конквест Р. Жнива скорботи. К., 1993; Костюк Г. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки). К., 1995; Рубель О., Черченко Ю. Сталініщина і доля західноукраїнської інтелігенції. К., 1994; Шаповал Ю. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. К., 1993; Його ж. Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). К., 1994 та ін.
2. Колективізація і голод на Україні, 1929-1933. К., 1992; Літопис нескореної України. Кн. 1. Львів, 1993; Національні відносини в Україні у ХХ ст. К., 1994; Чорна книга України. К., 1998 та ін.
3. Реабілітація репресованих. Законодавство та судова практика. К., 1997. С. 5.
4. Одеський мартиролог: Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади. Т. 1. /Уклад. Л.В. Ковальчук, Г.О. Разумов. Одеса, 1997.
5. Архів СБУ по Одеській області. Спр. 24079 "п". Т. 9. Арк. 88.
6. Там само. Арк. 1.
7. Там само. Арк. 2-3.
8. Там само. Арк. 3.
9. Там само. Арк. 4.
10. Там само. Арк. 6-10.
11. Там само. Т. 1. Арк. 99-102.
12. Там само. Арк. 118-133.
13. Там само. Арк. 121.
14. Там само. Арк. 134-282.
15. Там само. Т. 11. Арк. 285.
16. Там само. Арк. 148.
17. Там само. Т. 14. Арк. 1-4.

О.О.Баковецька

ПИТАННЯ ОСВІТИ В ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАВАННЯХ МИКОЛАЄВА (серпень 1991 р.- червень 1994 р.).

Історичний розвиток суспільства неможливо уявити без преси, оскільки всі процеси, які відбуваються в політиці, культурі, економіці, загалом в житті, відбиваються на сторінках періодичних видань. Тому, в спробі зробити аналіз сучасного етапу відродження української державності, з'ясувати, чи міцними були підвалини, закладені в перші роки незалежності, а також точки зору безпосередніх спостерігачів та учасників процесу, який відбувався та відбувається, ми звертаємось саме до преси. Гарантувати повну об'єктивність матеріалу, який друкувався, друкується та буде друкуватися, неможливо, тому що на сторінках газет віддзеркалюються погляди представників певних політичних сил, але, саме тому, це не зменшує вартості преси, як одного з джерел вивчення історії. Більш того, саме суб'єктивний фактор історичного процесу неможливо

вивчати, не досліджуючи матеріали засобів масової інформації. Завдяки газетним матеріалам можливо виявити більш конкретніше і точніше, що сприяло і сприяє сьогоденному стану культури в нашому суспільстві. Предметом нашого дослідження є стан освіти, як найважливішої галузі культури, в такому специфічному регіоні України, як Миколаївська область, в перші роки незалежності.

Джерельною базою є п'ять місцевих періодичних видань, які найбільш широко вбирають в себе погляди і уподобання головних гілок місцевої влади, політичних об'єднань. Це: "Вечерний Николаев" (видання Миколаївської міської Ради народних депутатів, головний редактор В.В.Смирнов), "Радянське Прибужжя" (видання Миколаївської обласної Ради народних депутатів, головним редактором в різний час були: С.І.Порадок та Є.І.Гоцуенко), "Южная Правда" (незалежна суспільно-політична газета Миколаївської області (колишній орган КПУ), головний редактор А.І.Самойленко), "Родной причал" (заснована обласною організацією спілки журналістів України, головний редактор А.Я.Білоножко), "Молодь Миколаївщини" (видання Миколаївського обкому ЛКСМУ, з 2-го листопада 1991 року видається обласним комітетом в справах молоді, у лютому 1992 року газета змінює зміст та назву, головний редактор В.В.Бондаренко), "Український Південь" (заснована 21 липня 1993 року Миколаївською крайовою організацією Народного Руху України, головний редактор Ю.Діденко).

Тираж цих газет говорить про те, що найбільшої популярності та впливовості серед населення досягло видання Миколаївської обласної Ради народних депутатів – "Радянське Прибужжя", яке у поглядах наближується до правоцентристських позицій. З 9951 екземпляру у 1991 році, воно поступово зросло до 45000 – у 1994 році.

З початку 90-х років ХХ століття, у час докорінних змін політичної структури країни, починаються зміни в галузі освіти. В 1991 році, 23 травня, Верховною Радою Української РСР було прийнято закон "Про освіту", в якому визнається самостійність України у вирішенні питань освіти, науки, культури – згідно з Декларацією про державний суверенітет. Новий закон повинен був сприяти розвитку в освіті, гуманізму, демократії, національної самосвідомості.¹

Відповідно законам "Про освіту" і "Про мову" та на основі роботи відділа народної освіти по визначенню національного складу населення й учнів шкіл Миколаєва, згідно з якою на 1990 рік в місті навчалось 61.9% українців, 34.08% росіян, 3.96% - інших національностей, був розроблений проект мережі загальноосвітніх шкіл з українською і російською мовами навчання і виховання по мікрорайонах міста Миколаєва з 1-го вересня 1991 року.²

На 6-й сесії обласної Ради народних депутатів було вказано міськвиконкому на необхідність привести до 1994 року мережу учбових закладів в співвідношенні з національним складом і потребами населення.³

Але це лише програми і постанови. Справа з впровадженням української державної мови, без якої неможливо уявити рідної школи, яка, за визначенням М.С. Грушевського, є основою для виховання громадянина та побудови держави, почуває себе не дуже впевнено на Миколаївщині. Це віддзеркалюється в публікаціях місцевих газет. Особливу увагу приділяє цьому "Радянське Прибужжя". В 1992 році з цього приводу надруковані такі статті: "Чи легше німому?" Л. Донця (12 березня), "Як живеться закону "Про мову"?" С. Петруша (4 квітня), "Урок з "школи методиста" М. Баранова (26 травня) та інші.

В статті "По старым учебникам" ("Радянське Прибужжя". 1992. 5 вересня.) йдеться про болоче питання, від вирішення якого в значній мірі залежить відродження і реформування школи. Автор матеріалу зазначає, що, не зважаючи на закон "Про мови", задля реалізації котрого створені на різних рівнях комісії та групи, вчителі і діти повинні працювати зі старими підручниками допербудовної доби, яких теж не вистачає. Станом на 18 серпня 1993 року забезпеченість необхідними підручниками сягала лише 60 %, з них тільки 80 % було завезено на базу.⁴

Зважаючи на такий стан речей, на те, що немає чіткої програми реалізації закону "Про мови", скоординованих, чітких дій державних органів та суспільних організацій, недостатньою пропагандою українського відродження засобами масової інформації, представником Президента України А.К.Кінахом підписано розпорядження "Про обласну програму виконання закону "Про мови".⁵

Реформування школи не зводиться лише до однієї проблеми національного відродження. Міністерство освіти України в 1993 році вперше провело контрольні зрізи знань, або тестування випускників середніх шкіл з шести предметів.⁶ Продовженням цього матеріалу є стаття в "Южной Правді" (1993. 8 липня) в якій йдеться про випускні тести в школі та тести-співбесіди з профілюючих предметів на вступних іспитах до Миколаївського Державного педагогічного інституту. У 1994 році система тестів вдосконалюється, що дозволяє учням, які добре засвоїли курс в школі, не здавати один і той же іспит вдруге у ВУЗі. "А шкільні сертифікати, які отримують учні за результатами тестування, - як зазначив заступник начальника обласного управління освітою А.І. Олейник, - повинні виключити суб'єктивізм підходу викладачів ВУЗів при зарахуванні абітурієнта в студенти".⁷

Гострою проблемою народної освіти є матеріальна база, а, вірніше, майже повна її відсутність. В 1992 році чотири школи були закриті,

чотирнадцять знаходились в передарійному стані ("Южная Правда". 1992. 9 червня). В 1993 році до середніх шкіл №№ 22, 31, 38, 47, які були закриті в попередньому році, приєдналась ще одна - № 41 ("Южная Правда". 1993. 21 серпня). На початок 1991/1992 навчального року 107 шкіл проводили заняття у дві зміни, в яких навчалось 17,5% школярів, проти 16,7% на початок попереднього.⁸ В кінці 1992/1993 навчального року перевантаженість в школах по районах міста склала від 20 до 49%. В деяких окремих школах цей показник сягав 80, 85, 99%⁹.

Але не все так погано. Про це свідчать матеріали щодо відкриття в Миколаєві навчальних закладів нового типу на основі середньої школи. В 1993 році в Миколаєві та Вознесенську розпочинають свою роботу 7 навчальних закладів нового типу. Після кількох років підготовчої роботи одержали офіційний статус при гімназії і чотири ліцеї. Працюють вони на базі шкіл і мають кожен свій навчальний профіль: гуманітарна гімназія (с.ш. № 2), українська педагогічна гімназія (с.ш. № 5), гімназія (с.ш. № 1) у Вознесенську, економічні ліцеї (с.ш. № 47 та № 56), інформатико-математичний ліцей (с.ш. № 38) та фізико-математичний (с.ш. № 6).¹⁰

Зовсім незначним є матеріал, який би висвітлював становище профтехосвіти. За рік з цього приводу з'являється в середньому три публікації, неначе профосвіти не існує, або не існує тих проблем, з якими вона зіткнулася. Але проблеми є, і насамперед це законодавчий вакуум, в якому опинилась профтехосвіта після прийняття законів і постанов про підприємства та підприємстві, податках і власності, внаслідок котрих зруйнувалися зв'язки між училищами і базовими підприємствами. При переході цих підприємств в нові умови, випускникам низки ПТУ не гарантується працевлаштування за отриманим фахом. Крім того, ще однією проблемою є те, що профтехосвіта знаходиться на держбюджеті, а коштів на її утримання держава не знаходить. Наслідок цього – порушення системи матеріального забезпечення навчально-виробничого процесу. Це в свою чергу негативно впливає на результати професійної підготовки учнів. Недоліки роботи виявляються у відсутності прогнозування кадрів, а також дублюванні при підготовці спеціалістів. Ці мінуси, за відсутністю старої командної системи заважають профосвіті і роблять її на такому рівні розвитку непотрібною.

В матеріалі "Що чекає "зайвого" учня?", під рубрикою "Школа тривоги нашої" ("Радянське Прибужжя". 1994. 28 квітня), про перспективи, які чекають учнів, які закінчили 8 класів, а також профтехосвіту, розповідає завідувачий міським відділом народної освіти О.Реутенко. Він зазначає, що всі ПТУ у місті поступово починають переходити на роботу по підготовці кадрів за замовленнями підприємств. Виходячи з цього, надалі система профтехосвіти частково згортатиме свою діяльність. На його погляд вихід бачиться у профільно-професійному навчанні в 10-му класі.

Згідно з цифрами, які наводяться в статзвітах, процес згортання не повинен був початися, як це прогнозує завідуючий міським відділом народної освіти, він на той час вже почався. За рік кількість викладачів, зайнятих в профтехосвіті, знизилась з 1266 чоловік (1993) до 924 (1994),¹¹ учнів за три навчальних роки – з 16500 до 14632.¹²

Закон “Про мови” закономірно стосується і вищої освіти. Коли в загальноосвітній школі, котра є для всіх обов’язковою, повернення української мови повинно вирішуватися згідно позиції оптимальної відповідності до національного складу населення на протязі визначеного терміну, то в вищій освіті з цим зовсім не повинно виникати питань, або заперечень про неможливість введення української мови через національні особливості, бо вища школа – це справа добровільна. Але, виявляється, це не так.

Якщо згідно з повідомленням в “Родном Причале” (1992. 26 серпня – 2 вересня) Миколаївський Державний педагогічний інститут, ще з 1-го вересня 1992 року перейшов на українську мову викладання, то зовсім інший підхід виявився до цього питання в кораблебудівному інституті. Тут лише через три роки після введення закону “Про мови” в дію, спромоглися розробити проєкт програми реалізації закону “Про мови” у ВУЗі, який тільки наприкінці червня 1992 року схвалила Вчена Рада інституту.¹³

У 1993 році, зі зміною ректора, впровадження української мови в ВУЗі посунулося з мертвої точки. Про це йдеться в матеріалі “А ВУЗ и ныне там”.¹⁴

З 1993 року починають з’являтися публікації з приводу відкриття нових учбових закладів вищої освіти та зміни статусу вже існуючих. В ряді статей: “Переименован он теперь” (“Южная Правда”. 1994. 2 червня), “Будет и в Николаеве свой университет” (“Вечерний Николаев”. 1993. 25 травня), “Курс НКИ – прежний” (“Южная Правда”. 1993. 26 липня – 1 серпня), “Докторский минимум” (“Вечерний Николаев”. 1994. 21 червня) – звертається увага на перетворювання в Кораблебудівному інституті, пов’язане з наданням йому IV рівня акредитації.

В “Южной Правда” (1993. 29 січня) розташований матеріал під назвою “На правах филиала” про відкриття в Миколаєві учбово-промислового центру міжнародного туризму і менеджменту. У 1994 році в Очакові, на базі середньої школи № 4, в співдружності з Міським Дитячо-юнацьким центром та Одеським університетом, створено комплекс школа – ВУЗ. Про це повідомляє “Радянське Прибужжя” (1994. 12 лютого).

Спираючись на значну кількість матеріалів, присвячених науковій діяльності в ВУЗах міста Миколаєва, можна зробити висновок – вона не стоїть на одному місці. Так, в публікації “Страницы подлинной истории” (“Радянське Прибужжя”. 1992. 20 лютого) висвітлюється робота вчених

МДП. П'ятнадцять викладачів спільно з 7 краєзнавцями і 4 студентами під науковим керівництвом кандидата історичних наук, доцента М.А. Багмета опублікували 3 науково-популярних збірника. В 1993 році з'явилась нова "Історія України в особах". В її створенні брав участь колектив викладачів педагогічного інституту. Загальна ж редакція належить професору кафедри історії України Шкварцю В.П.¹⁵ В цьому ж році в світ вийшов посібник, підготовлений завідувачем кафедри народознавства та спеціальних історичних дисциплін МДП, професором І.І.Федьковим ("Народознавство" Посібник для вчителів. М. 1993).¹⁶

Значна кількість матеріалів, які висвітлюють наукову діяльність, присвячена семінарам, конференціям, котрі проходили в місті Миколаєві або в інших регіонах України і в яких брали участь представники з нашого міста.¹⁷

Але наукове життя не обмежується лише рамками державних установ. В Україні, в розглядаємий період часу, засновано ряд громадських Академій наук, альтернативних державним. В Миколаєві також відкрита Академія наук нетрадиційних технологій, президентом якої став професор МКІ, заслужений діяч науки і техніки України В.Д. Левенберг.¹⁸

З серпня 1991 року по червень 1994 року на сторінках газет з'явилось понад 150 публікацій з питань освіти. Серед них: вищій освіті присвячено 45 статей, професійно-технічній – лише 8, усі інші матеріали висвітлюють проблеми середньої школи. Якщо розглянути статті з освітнянської тематики в хронологічній послідовності, динаміку можна побачити лише стосовно ВУЗів. У 1991 році з серпня по грудень було надруковано 6 публікацій, в 1992 – 8, в 1993 – 14, а за січень – червень 1994 – 17. Ця тенденція росту числа матеріалів свідчить про те, що поступово збільшується увага суспільства до вищої школи.

Загалом, стан освіти, і зокрема освіти вищої, в досліджуваний період залежить від розв'язання основної проблеми – належного фінансування, яке можливе лише при умові здорової економіки та відповідної державної політики. А, виходячи вже з цього, є можливість вирішувати інші проблеми, залежні від цієї головної: розвиток та зміцнення матеріально-технічної бази; припинення тенденції до зменшення серед науково-педагогічних кадрів, яка з'являється з 1993 року (1992/1993 – 1143 педпрацівника, 1993/1994 – 1068, - за рік на 6,6 %) ¹⁹ та інші, пов'язані з цим питання.

ПРИМІТКИ:

1. Нове законодавство України. – К., 1992. – С. 43.
2. Южная Правда. – 1990. – 30 березня.
3. Радянське Прибужжя. – 1991. – 20 квітня.
4. Вечерній Николаев. – 1993. – 26 серпня.
5. Южная Правда. – 1992. – 20 серпня; Радянське Прибужжя. – 1992. – 24 жовтня.

6. Радянське Прибужжя. -1993.- 4 травня.
7. Южная Правда. -1994.- 9 квітня; 1994.- 26 травня; 1994.- 28 червня.
8. Акціонер. - 1992. - Червень.
9. Вечерний Николаев. - 1993. - 26 серпня.
10. Родной Причал.-1993.-2-8 вересня; Радянське Прибужжя.-1993.-31 серпня.
11. Южная Правда.-1993.-17-18 січня; Родной Причал.-1994.-13-19 січня.
12. Молодежь Николаевщины.-1991.-2 листопада; Родной Причал.-1994.-13-19 січня.
13. Радянське Прибужжя. - 1992. - 26 грудня.
14. Южная Правда.-1993.-7 грудня.
15. Радянське Прибужжя.-1993.-20 квітня.
16. Радянське Прибужжя.-1993.-28 вересня.
17. Український Південь.-1994.-8 березня; Вечерний Николаев.-1994.-8 лютого.
18. Южная Правда.-1992.-29 вересня.
19. Южная Правда.-1993.-17-18 січня; Родной Причал.-1994.-13-19 січня.

В.І. Чмихова

ЗАКОНОТВОРЧИСТЬ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ: НАБУТКИ, ТРУДНОЩІ, ПРОРАХУНКИ.

В 1990-1998 рр. Верховна Рада України здійснила помітні кроки у справі законодавчого забезпечення функціонування української держави. Парламенти 12-13 скликань прийняли 1155 законів та 2759 постанов. Законотворчий процес посувався не просто, супроводжувався упущеннями та прорахунками. Проголосивши незалежність, Україна виявилася без національної правової системи. Діюча базувалася на існуючому до того загальносоюзному законодавстві, а також українському, що фактично утворювало загальносоюзне. Підраховано, що до проголошення Україною незалежності близько 80 % питань суспільних відносин у народногосподарській сфері регулювалися союзним законодавством. А якщо брати в цілому всі напрямки правового регулювання, то цей показник сягав 90 %. Така ситуація вимагала потреби створення власної правової системи, яка б базувалася на національному і міжнародному досвіді. За визнанням фахівців-юристів Верховній Раді 12 скликання довелося фактично з “нуля” опановувати азбуку законотворення. Не існувало законодавчої бази для цього процесу. Лише у 1996 р. завершилася робота над законом “Про закони та законодавчу діяльність”. Закони приймалися без належно обґрунтованої стратегії. Відсутність тривалий час нової Конституції послаблювало правове регулювання суспільних відносин, а діюча того часу з чисельними доповненнями, уточненнями, не могла бути належною основою законотворчості. Законодавчий процес розвивався без належної системи та ґрунтовної продуманості. Конституція України прийнята 28 червня 1996

р. значно інтенсифікувала законодавчу діяльність, вплинула на якість законів. Верховна Рада 12 скликання більше половини загальної кількості своїх законів прийняла саме після цієї знаменної події, та 60 % затвердила у новій редакції.

За визнанням директора Інституту законодавства Верховної Ради, доктора юридичних наук В.Опришко аналіз прийнятих з моменту проголошення Декларації про державний суверенітет по травень 1996 р. 670 законів, засвідчує про відсутність системного підходу, логічної послідовності, пріоритетності їх прийняття. Створювався здебільшого законодавчий масив, а не законодавча система, яка, в свою чергу, і це цілком зрозуміло, не може стати добротною основою для побудови іншої "підпорядкованої" системи підзаконних нормативних актів'.

Прийнятий в 1994 р. постійно діючий Регламент закладав сталу процедуру проходження законопроектів у парламенті. Проект закону може розроблятися за дорученням парламенту постійною комісією, урядом чи в ініціативному порядку громадянами і юридичними особами. Право законодавчої ініціативи належить Президентові, народним депутатам, Кабінету Міністрів, Національному банку.

Законодавча пропозиція чи законопроект після поширення їх серед депутатів для попереднього розгляду і підготовки висновку про доцільність їх прийняття та включення до порядку денного сесії корегується відповідними комітетами (до 1997 р. комісіями). Вони їх опрацьовують, вносять уточнення, доповнення. Затім дбають про розмноження. Верховна Рада за пропозицією Комітету чи депутата приймає рішення про включення його до порядку денного сесії. У випадку необхідності законопроект відправляється на наукову, юридичну експертизу.. Альтернативні законопроекти розглядаються одночасно з основною законодавчою пропозицією.

Розгляд і прийняття законопроекту парламентом включає такий процес: обговорення і схвалення його головних положень постатейно та в цілому.

Відповідно до Регламенту законопроект проходить три читання. При першому читанні Верховна Рада заслуховує доповідь ініціатора (чи ініціаторів) його подання, далі ідуть співдоповіді та відповіді на запитання, що виникають, обговорюються основні положення структури та змісту.

Якщо в ході першого читання парламент визнає, що поданий законопроект є таким, що не потребує необхідного допрацювання, тоді приймається рішення про перехід до другого читання. Коли виникають зауваження, то проводиться уточнення положень, формулювань.

До другого читання законопроект подається з додатком у формі таблиці, де шляхом порівняння подаються пропозиції стосовно уточнень, поправок тощо. Здійснюється постатейне обговорення та проводиться голосування.

До третього читання базовий Комітет подає законопроект у кінцевій редакції, з необхідними матеріалами, що можуть наводитися під текстом статей, які підлягають голосуванню. Воно проводиться з метою внесення редакційних поправок, узгодження та співставлення з іншими діючими вже законами. Якщо введення закону в дію не потребує внесення змін до чинного законодавства, приймається рішення про введення його в дію. Водночас відзначено, що зміни та доповнення до діючих законів здійснюються також за певними процедурними нормами. Тексти законів, прийнятих Верховною Радою належним чином і порядком оформляються Секретаріатом і не пізніше п'ятиденного терміну підписуються Головою Верховної Ради. Затим передаються на підпис Президенту держави. Він зобов'язаний це зробити протягом п'ятнадцяти днів. Закон набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, себто публікації в засобах масової інформації (ЗМІ), Віснику Законодавчого органу². Загальна схема даного процесу зображена у додатку, що подається в кінці тексту дослідження.

Верховна Рада в умовах перехідного періоду здійснює намагання саме законодавчо регулювати якомога ширше коло питань державних, економічних, суспільних, соціальних, а також інших відносин. Проте вона не встигає належною мірою за динамікою їх змін, і тому іноді народжуються недосконалі закони, трапляються невиважені положення, часом навіть такі, що є суперечливими, іноді залишаються справжні прогалини в справі правового регулювання тих чи інших проблем.

Щоправда, дані питання все ж таки поза увагою не залишалися, вони знаходилися в полі зору керівництва Верховної Ради. По його ініціативі в 1995 р. фактично вперше в історії України започатковане практичне формування науково-обґрунтованої системи управління законодавчим процесом. Воно включає в себе: планування, оперативне регулювання законотворчої роботи та контрольню-аналітичну діяльність. Верховна Рада розробляє план законодавчої діяльності на рік, або на більш короткий період. До нього включаються основні законодавчі передбачення (закони), котрі приймаються вперше або подаються у новій редакції, а також кодифікаційні акти. Визначаються основні ланки, що відповідають за організацію виконання робіт, їх правовий статус, окреслюється конкретний склад виконавців та розподіляються між ними обсяги роботи, а також питання матеріального забезпечення і фінансування, організовується контроль за проходженням законопроектів, передбачається аналітичність їх віддачі³.

7 жовтня 1994 р. за рішенням Верховної Ради у структурі був утворений науково-дослідно-прикладний юридичний інститут законодавства. Він має своїм завданням брати участь у проведенні фундаментальних узагальнень в процесі прикладних досліджень у сфері

державного управління суспільством. Здійснює експертизу, координує участь наукових установ та інших організацій у законотворчій справі. Крім того, він проводить роботу, пов'язану з аналізом практики застосування законів та ефективності їх дії, розробляє пропозиції, направлені на удосконалення чинного законодавства. Одним із важливих напрямів його діяльності є порівняльні дослідження законодавчої практики в Україні та інших країнах, а також пошуки оптимальних шляхів наближення національного законодавства з міжнародним правом та законами окремих зарубіжних країн. Інститут бере участь у підготовці до видання законодавчих актів та спеціальної юридичної літератури.

Основу його структури становлять сім галузевих наукових відділів, а також інші функціональні підрозділи, які забезпечують його практичну більшість. В інституті зайнято 66 чоловік з числа науковців та допоміжних працівників.

В інституті створена спеціальна база даних на докторів і кандидатів наук республіки, наукові інтереси яких пов'язані з проблемами законотворчості, концептуальними аспектами даного процесу, аналізом змісту прийнятих законів Законодавчим органом, нарешті - функціональною роллю діючих законів та підзаконних актів. У 1966 р. за ініціативою Інституту законодавства, спільно з Інститутом держави і права НАН України було розроблено Концепцію розвитку законодавчої системи в Україні на найближчі десять років. Вона стала фактично основою орієнтовної Програми законопроектної діяльності. У ній визначені пріоритетні фактори, що повинні регулювати і визначати характер законодавства і законотворчості. В числі цих чинників: забезпечення політичних, економічних і соціальних реформ в інтересах народу; необхідність всебічного зміцнення української державності і створення демократичної соціальної правової держави на основі здійснення суверенітету народу, з одного боку, і розподілу державної влади з чітким визначенням повноважень усіх її гілок з іншого; забезпечення прав і свобод людини та громадянина, становлення громадянського суспільства; відродження і розвиток духовної культури; вдосконалення форм власності, пошуки шляхів поглиблення та неухильне вдосконалення ринкових відносин; раціональне використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки; розширення міжнародних відносин України та здійснення активної і результативної зовнішньої політики⁴.

Недосконала нормативно-правова система негативно позначилась на ефективності суспільних економічних відносин. Законодавство про іноземні інвестиції 1992-1995 рр. змінювалось чотири рази, що негативно впливало на справу надходження до країни іноземних інвестицій і, природно, позначалося на розвитку економіки.

Відповідно до законів про систему податків застосовувалось 36 видів податків, зборів і платежів, сотні видів відрахувань до спеціальних фондів. Всього їх в другій половині 90-х рр. налічувалось в межах 150. Сільськогосподарські підприємства обкладались 25 видами різних податків, що фактично паралізувало їх виробничу діяльність.

Законотворчість парламенту не могла забезпечити реалізацію конституційного принципу верховенства закону у суспільстві, коли майже всі компоненти суспільних відносин регулюються законами. Із прийнятих у 1995 р. 1695 нормативних актів закони становили лише 87 (4,4%), а 1880 (95,6%) складали підзаконні нормативні акти, тобто документи, що давали додаткові тлумачення виконання законів.

Найсерйознішою вадою законотворчості було те, що досить значна частина прийнятих законів, що вимагала додаткових роз'яснень, інтерпретацій того чи іншого положення, статті з метою правового застосування, тобто необхідної їх матеріалізації. Вимагалось іноді прийняття цілої низки підзаконних актів, що переслідували мету забезпечення відповідних вимог, створювали гарантії застосування положень у житті, надавали їм практичної дії. Відповідно до даних Міністерства юстиції для того, щоб в повну силу діяв, скажімо, той же Земельний кодекс, треба було прийняти ще 22 підзаконних акти, які б забезпечили належне трактування і правове роз'яснення, як має реалізуватися те чи інше положення кодексу.

Для реалізації законів соціального захисту ветеранів війни та праці загалом вимагалось 100 підзаконних актів⁵. Зрозуміло, що при такому масовому застосуванні підзаконних актів послаблюється виконавчий механізм законотворчості, тобто реальність виконання самих законів. До того ж вони не могли мати повного матеріального та регулярного фінансового забезпечення, що створювало певні настрої в суспільстві, невдоволення певних категорій населення, особливо в периферійній глибинці, віддалених населених пунктах, в тому числі, сільській місцевості⁶.

При проходженні проектів законів у Верховній Раді на пленарних засіданнях давала себе знати недостатня підготовка в галузі права деяких законотворців, тобто народних депутатів. Хоча діяльність депутатів Законодавчого органу 13-го скликання вже організувалась на постійно-професійній основі і, відповідно до конституційних положень вони, фактично, окрім науково-педагогічної діяльності, ніяких суміщень не повинні мати.

Недосконалим залишається механізм передачі до Верховної Ради напрацьованих законопроектів. Про це свідчить і співпраця уряду та парламенту у підготовці, зокрема, податкового законодавства. Як стверджував Голова постійної комісії В.Суслов: "Чого ще можна чекати від такої технології і темпів роботи?" 22 листопада (1996 р.) проголошується

“податкова революція”, а документи, що становлять її основну суть, починають писати в суботу і закінчують о 4.20 у ніч з неділі на понеділок. Є підстави вважати, що всі документи розробляються приблизно за такою ж схемою. Голови комісій роздратовані: кожен з них отримав лише по одному пакету документів і роздрукувати копії для членів своїх комісій їм доводиться самим. Далі законопроекти різними шляхами по факсу та переважно поїздами передаються в округи, де перебувала більша частина депутатів. Та найгірше, що до законопроектів не подано економічного обґрунтування, тому їх обговорення і мало доволі безпредметний характер.

Є підстави вважати, що саме процес обговорення Державного бюджету на 1997 рік став справді негативним прикладом в діяльності як Верховної Ради, так і Уряду України. В результаті недосконалості проекту бюджету, прийняття якого Уряд пов'язував з введенням в дію (прийняттям) цілої низки законів про уточнення податкової політики (вони охоплювали загалом 69 позицій). Державний бюджет на 1997 р. навіть в травні вказаного року виявився незатвердженим.

Проведені чисельні обговорення проекту бюджету у парламенті очікуваних Урядом наслідків не принесли. Проект викликав велику кількість досить різних зауважень та побажань виступаючих народних депутатів. Керівники Міністерства фінансів та Уряду України не зуміли аргументовано переконати Верховну Раду затвердити проект Державного бюджету у поданому варіанті. Дані обставини викликали стурбованість і у Верховній Раді, і в Уряді. Але цей факт став неспростовним доказом недосконалості підготовки проектів документів в уряді і законодавчому органі.

Принагідно зауважимо, що недосконалість механізму законотворчості у Законодавчому органі слугував не кращим прикладом прийняття недосконалих рішень і Кабінетом Міністрів. Пізніше винесені рішення з тих же проблем вже Верховною Радою так і не дали бажаних результатів. В результаті слабого контролю в питанні матеріалізації рішень виходило, що до правового поля держави потрапили два варіанти однотипних, але різних за змістом і характером документи. Так трапилось із рішенням Кабміну “Про довірчі товариства”. У квітні 1993 р. його текст у двох різних варіантах був опублікований у пресі. Документи містили різне юридичне трактування його. За текстом, затвердженим Кабміном, довірчим товариствам дозволялось брати в управління на договірних засадах усі види майна, визначені законом “Про власність”. У другому ж його варіанті сфера діяльності цих суб’єктів різко звужувалася - їм дозволялося брати в управління лише кошти та цінні папери. А ст.4 за першим варіантом дозволяла товариствам лише зберігати кошти фізичних осіб, тоді як ця стаття за другим варіантом давала право не лише зберігати їх, а й розпоряджатися ними.

Успішній і ефективний реалізації законів у житті заважали психологічні чинники - низький авторитет їх у суспільстві, що утвердився в суспільній свідомості ще за тоталітарної доби, недосконалий механізм їх популяризації, роз'яснення масам. У більшості громадян розуміння закону автоматично асоціюється з прислів'ям, що закон може тлумачитися так, як кому вигідно, як кому забажається.

Голова Верховної Ради 12 скликання І.Плюш до причин неефективності законів відніс і такі: коли окремі безвідповідальні політики оголошували закони, ще до того, як під ними ще не висохли чорнила, "недосконалими і шкідливими". А неповага до закону у суспільстві, завжди викликає бажання його обійти?

Коли ж втрачали чинність діючі раніше закони, а Верховна Рада приймала нові, не завжди досконалі, народжувався і утверджувався справжній правовий нігілізм.

На думку ж Голови Верховної Ради 13 скликання О.Мороза, одним із головних чинників, що справив на це фатальний вплив, це зневажливе ставлення до Конституції, що була чинною.⁸

Із значним запізненням іноді вносяться поправки до законів, після того, як виявляється у них небажані "прогалини". Деколи навіть неправильно поставлений сполучник у реченні статті дає підстави трактувати положення її у різних аспектах. Так, наприклад, трапилось із статтею 80⁹ кримінального кодексу, що передбачала відповідальність за викриття і використання за межами України валютних рахунків без дозволу Нацбанку, або за приховування валютної виручки. Деякі співвітчизники досить легко обходили цю статтю, бо її було сформульовано так, що відповідно до неї можна було притягнути до відповідальності лише того, хто без дозволу Нацбанку відкрив і використав за межами України валютні рахунки підприємств, організацій, установ або приватних осіб. Якщо ж такий спритник учиняв лише одну з цих дій - або відкривав рахунок, чи його використовував, то притягнути його до відповідальності не було підстав, оскільки він не підпадав під санкції статті.

Це створило сприятливі умови для того, щоб українська валюта безперешкодно відпливала в зарубіжжя і там слугувала іноземним економікам. А щоб усунути це, необхідно було у статті "відкриття і використання" сполучник "і" замінити на "або".

Життя вимагало вироблення таких законів, які б не лише ефективно діяли на терені України, а й були уніфікованими по відношенню до світової законодавчої практики і досвіду. Вступ України до Ради Європи актуалізував дану проблему, вказана впливова Європейська структура ждала від України приведення чинного в ній законодавства у відповідність до європейських стандартів. У першу чергу це стосувалось кримінального, банківсько-фінансового законодавства.

Народний депутат В.Гетьман, розмірковуючи над доцільністю входження України до міжпарламентської Асамблеї Країн СНД, висловив цікаві міркування. Ось, скажімо, вказував депутат, - чи можна реалізувати закони України про фінансово-промислові групи, якщо закони про банківську діяльність, підприємство, ціни та ціноутворення і чимало інших не будуть узгоджені між тими країнами, на території яких буде чинний цей закон? Адже фінансово-промислові групи неодмінно переростуть у транснаціональні об'єднання і діятимуть в тому числі і поза межами України, а щоб вони працювали ефективно, необхідна рівнозначна чинність закону в правовому полі всіх держав-партнерів¹⁰.

На механізм вироблення законів негативно позначалась некомплексність чи недостатня комплектованість, так би мовити різночитання у підходах Верховної Ради, Адміністрації Президента і Кабміну. Політичне протистояння, що виникало між ними не лише сповільнювало законотворчість, а просто-напросто заганяло її в глухий кут. Про це свідчить, як вказувалося, надто затяжне прийняття бюджету 1997 року.

Президент за принципом "серійної технології" накладає вето на закони з ведення нової податкової системи. А під час від'їзду до США 14 травня 1997 року Л.Кучма перед журналістами заявив, що вважає парламент України буквально "нежиттєздатним", а коефіцієнт його реальної корисної дії - достатньо низьким. Пікірування Президента на Верховну Раду, так як і навпаки - парламенту на Главу держави не сприяло утвердженню злагоди.

Будь-який, нехай навіть усебіч виважений закон буде тільки синтезом ідей, якщо він по своїй суті не реалізується в тій мірі, в якій це передбачено. Тому життя вимагало, щоб автори законів достатньо повно були обізнані з тим, на яких вертикальних інстанціях відбувається його гальмування, які є явища типовими, характерними і які є винятковими, в чому полягають головні причини і в чому проявляються нетипові речі. Проте необхідного аналізу в цих питаннях не здійснювалось, і в цьому розумінні керівництво Комітетів, всієї Верховної Ради, образно говорячи, знаходилося в темноті. Не говорячи вже про те, що не здійснювалось аналізу причин такого стану.

Не існувало якоїсь системної практики заслуховувати на пленарних засіданнях питання про виконання прийнятих раніше законів. Хоча, починаючи з 1996 р. у Верховній Раді запроваджені дні уряду, на них керівники уряду, а також керівники різних галузей - економіки, фінансової системи, соціального захисту населення, освіти та культури тощо доповідали парламенту про проведену діяльність в тому чи іншому напрямку. Проте з часом до таких звітів звикли і бажаного імпульсу, належного піднесення у вирішенні, висунутих раніше в законах проблем повною мірою така практика не давала.

Не можна не вказати й на таку нову позитивну справу, як щорічні виступи Президента¹¹, починаючи фактично з 1996 р. у Верховній Раді. В

своїх виступах перед депутатами (вони носили форму звернення до народу) вища посадова особа в державі - Президент - аналізував державний процес, стан економіки, кризових явищ в соціально-економічній сфері, в справі соціального захисту населення, питаннях духовності і таке інше. Виступи Президента носили аналітичний характер, в них зверталася увага на нерозв'язані питання, прорахунки й недоліки в практичній діяльності різних управлінських структур, вказувалися шляхи їх подолання. Звичайно, певною мірою дані виступи сприяли посиленню активності різних ланок влади в перехідний період. Проте було б перебільшенням стверджувати, що вони кардинально впливали на розв'язання всіх питань соціально-економічних, ринкових відносин тощо.

У практиці законотворчості України недостатньо прогнозується соціальний наслідок розроблюваних законів. Політичні та юридичні інституції, пропонуючи законодавчий акт нерідко не мають певної уяви щодо того, як цей акт діятиме, якого кола осіб охоплюватиме, який рівень реальної чи потенційної ефективності матиме, які економічні наслідки принесе у наступному. Не завжди враховуються можливі психологічні та практичні реакції різних прошарків населення на появу нормативного акту.

Для переважної частини громадян залишаються невідомими не тільки цілі та мета прийняття закону, а й невідомі ті зміни, котрі мають настати після його реалізації. Не випадково прийняті без прогнозування навіть найважливіші законодавчі акти не задовольняли багатьох громадян і виявились малоефективними.

Проведене 14 березня 1991 р. групою соціологічних досліджень Верховної Ради опитування громадян виявило, що лише 30,5 % респондентів були задоволені Декларацією про державний суверенітет, 29,8 % - Законом про економічну самостійність України, 24,5% - Законом про власність та її форми. Результати здійсненого нами аналізу засвідчують про апатичне ставлення значної частини громадян до прийнятих ряду законів і невіру у їх ефективність та дієвість. Так, на питання "Чи вважаєте Ви, що закон про міліцію буде сприяти утврдженню законності і порядку, забезпечення прав і свобод громадян?" ті відповіли: позитивно лише 20,8 %, мабуть, що буде - 36,3 %, ні - 23,6 %, важко відповісти - 19,4%¹².

Сповільненим був також сам механізм введення законів у дію. В багатьох випадках з прийняттям їх в кінці тексту присутня ремарка: "Вступає в силу з часу публікації", але ці речі інколи мали символічний, фактично умовний характер. В значній частині закони вимагали додаткових роз'яснень, заходів щодо їх організуючої функції і ролі. Отже, вони не тільки не приймалися до негайного, невідкладного виконання, а на них нерідко, навіть ті, кому належало, не звертали уваги. В цих питаннях не було дисципліни виконання, хоча за таке інфантильне відношення ніхто відповідальності по суті справи так і не поніс.

Невідповідності виникали між змістом законів і, в свою чергу, постановами органів виконавчої влади, що приймалися з метоюглуначення їх, додаткового роз'яснення основних положень з заданими вимогами шляхів виконання. Так, вийшов у світ виключної політично? гостроти закон "Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні". Кабінет Міністрів 17 квітня 1991 р. на його виконання прийняв постанову "Про порядок введення в дію закону УРСР "Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні". В першій статті вказаного закону стверджується, що всі жертви політичних репресій беззастережно підлягають реабілітації. Проте наступна стаття вже передбачає своєрідний відсів, відповідне, так би мовити, селекціонування потерпілих, вказується, хто може бути реабілітованим. Як бачимо, дане положення виключає повноту дії пункту закону про здійснення реабілітаційної акції.

Виникають непорозуміння і в питаннях компенсації та повернення майна репресованим. В ст.5 говориться: "...відібрані будови і інше майно по можливості (якщо будинок не зайнятий, а майно збереглося) повертається реабілітованому або його спадкоємцям натурою, при відсутності такої можливості заявнику компенсується вартість будівель і майна". Як видно, саме формулювання є суперечливим, бо уточнення "якщо не вільне" по суті справи перекреслює весь вказаний пункт, При таких обставинах очевидно міг бути вихід в приватизації помешкання власником з наступним договором мешканців про відповідну плату, компенсацію за користування жилим приміщенням тощо. Тим паче, що ці справи мали досить масштабний характер, таких людей, котрі потерпіли від репресій, набиралась значна чисельність. Так, тільки на Львівщині за час дії закону станом на грудень 1992 р. реабілітовано загалом 24249 чол. несправедливо засуджених. Десь подібне явище мало місце на Івано-Франківщині, Рівненщині тощо¹³.

На думку колишнього заступника Голови Верховної Ради, глави Харківської облдержадміністрації О.Дьоміна перш ніж законопроекти потраплять безпосередньо до Верховної Ради, їм належить пройти "регіональний експеримент", апробувати їх основні положення в цілому у регіонах, визначити "живучість" їх ідей¹⁴. Очевидно, в цьому міркуванні є свій резон, хоча, мабуть, дані роздуми можуть стосуватись не абсолютно всіх без винятку законопроектів.

Верховній Раді певною мірою вдалося удосконалити механізм вироблення законів, поетапної підготовки їх проектів. Скажімо, для парламенту 12 скликання нерозв'язаними залишались питання створення механізму проходження та додержання послідовності у прийнятті законів, не говорячи вже про їх матеріалізацію. Фактично весь цей процес має хаотичний характер, тим більше не здійснювалось наукове прогнозування наслідків дії їх у суспільстві.

На початку роботи четвертої сесії Верховної Ради вже 13 скликання Головою Верховної Ради О.Морозом були висунуті такі завдання у законоутворенні, як забезпечення комплексного підходу у цій справі, домогтися, щоб закони не залишалися “поодинокими правовими острівцями”, а становили єдину систему, були органічно взаємозв’язані і містили всі необхідні правові положення і головне - механізми реалізації¹⁶. Дані обумовлення запровадження послідовності в процесу законотворчості були незаперечно кроком вперед, хоча всього комплексу проблем вони не розв’язували.

Але Верховній Раді 13 скликання вже вдалося чітко визначити основні напрямки у своїй законотворчості відповідно до сфер функціонування суспільства. Так, блок проблем законодавчої діяльності в сфері економіки здійснюється по таких напрямках законодавства: податки, державне управління і керівництво; реформування власності і регіональне управління економікою; зовнішньоекономічна діяльність, банківська система і фінанси і валютне регулювання; фондовий ринок і бухгалтерський облік та статистика; соціальна політика і соціальний захист населення¹⁷.

До цього доповнимо такі проблеми: ринкові відносини, кадрові питання, питання правопорядку і правового захисту населення, збройних сил, аграрних відносин, культури і духовність тощо.

Це дає змогу структурувати законотворчу діяльність парламенту, зробити її більш чіткою та дієвою.

Все активніше утверджується практика тісного співробітництва наших законотворців безпосередньо з фахівцями, парламентами зарубіжжя. Так, при підготовці Кримінального Кодексу брали участь вчені в галузі юриспруденції Росії: доктор юридичних наук, професор О.Дубовик і доцент В.Боровиков. Фахову експертизу першого варіанту проекту Кодексу здійснили вчені Генерального атторнею, Магістрацького суду, Дікінсонської школи кримінального права (США). Над створенням моделі Кримінального Кодексу безпосередньо працювали також фахівці Міністерства юстиції і прокуратури, суду і адвокатури Голандії.

За міркуванням вітчизняних авторів законопроекту, “ці контакти дали змогу наче збоку, очима зарубіжних професіоналів, подивитися на основні положення нашого проекту”¹⁸.

Такого роду наукові, професійні контакти безперечно корисні і потрібні. Вони дозволяють спродюкувати ідеї, закладені в документи проєктів і співставляти їх з міжнародною правовою практикою і досвідом.

Керівництво Верховної Ради, її структурні підрозділи прагнули осмислити теорію і практику законотворчості. В 1991-1997 рр. з цією метою проведено чотири науково-теоретичні та науково-практичні конференції. Так, у жовтні 1995 р. в м.Києві проходила міжнародна науково-практична

конференція на тему: "Колізії в законодавстві України: проблеми теорії та практики". Організаторами конференцій були Комісія з питань правової політики і судово-правової реформи, Верховний та Вищий арбітражний суди України, Інститут держави і права України ім.В.Корецького НАН України. Вітчизняні і зарубіжні науковці, народні депутати з прикрістю констатували, що українське законодавство залишається незбалансованою системою, окремі його положення не узгоджені з нормами міжнародного права. Вказувалось на те, що такого роду прорахунки не є рідкісним явищем. Йшлося й про те, що розробники проектів законів ґрунтовно не обізнані з законотворчістю і змістом законів в цивілізованих країнах¹⁹.

До даних проблем неодноразово звертались структури наукових установ. У жовтні 1996 р. соціологічна маркетингова служба "Соціс-Геллап" провела опитування респондентів по питанню "Як Ви вважаєте, чи можна сьогодні досягти успіху в підприємстві, не порушуючи існуючого законодавства?" Результати виявились такими: 44% респондентів відповіли, що - ні, 26% - можна, але прибуток буде меншим, 10% - можна, 20% - не визначилися²⁰.

Верховна Рада, відповідно до визначених Конституцією повноважень, безпосередньо чи через свої структурні підрозділи здійснює й контрольні функції. Певним чином вони реалізуються у напрямку забезпечення конституційних прав і свобод людини й громадянина. Для здійснення цих функцій Конституцією України вперше в нашій державі була запроваджена посада Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Відповідно до положення він призначається та звільняється з посади лише парламентом. Розглядає звернення, заяви і скарги громадян з приводу порушення їхніх справ і свобод, а також вживає заходів до відшкодування громадянам збитків, заподіяних зазначеними порушеннями. Має право звертатися до Конституційного Суду з питань відповідності законів та їхніх правових актів Конституції України. Свою діяльність він здійснює незалежно від будь-яких владних механізмів, дана посада може бути сумісна з будь-якою політичною посадовістю або практичною діяльністю²¹.

Отже, в розглядуваний період законодавча діяльність Верховної Ради України набувала цілком нових ознак і якостей. Все ширше законодавчий процес входив у русло демократизму, відточувався механізм вироблення та прийняття законів. Здійснювалися політичні кроки у справі матеріалізації законів, підпорядковуванню їх службі суспільству, державі.

ПРИМІПКИ:

1. Опришко В. Законотворчість: сьогодні і завтра //Віче. - 1996. - №6. - С.3.
2. Регламент Верховної Ради. С.109-149.
3. Ющик О. Реформування законодавчого процесу: проблеми і перспективи / Віче. - 1995. - №2. - С.19-20.

4. Опришко В. Законотворчість: сьогодні і завтра // Віче. - 1996. - №6. - С.5.
5. Підзаконні акти Мінсоцзахисту населення. - 1996-1997 рр. Підрахунки автора.
6. Триленко Л. Для реконструкції системи соціального страхування її треба зруйнувати? // День. - 1996, 28 листопада.
7. Виступ І.Плюща на заключному пленарному засіданні дев'ятої сесії Верховної Ради 12 скликання 25 квітня 1994 р. // Голос України. - 1994, 27 квітня.
8. Мороз О. Буденні роздуми // Голос України. - 1996. 21 серпня.
9. Мельник М. "І" впало, "або" пропало, що залишилося? Труба? // Голос України. - 1994, 5 жовтня.
10. Гетьман В. "Якщо любити Україну в собі..." // Голос України. - 1996, 25 січня.
11. Див. Поточний архів Верховної Ради. Пленарні засідання. - 1996-1997 рр.
12. Головченко В. Науково-методичні засади вивчення та оцінки ефективності законодавства. В кн.: Законодавство: проблеми ефективності./За ред. Аверьянова В. - К. - 1995. - С.27,461.
13. Кравченко В., Кравдалка С., Панченко П. Україна. Державотворення. XX століття. - 1999 - С.50-53.
14. Дьомін О. Наше майбутнє - в нових технологіях // Голос України. - 1996, 24 грудня.
15. Мороз О. Зернина до зернини буде хліб // Голос України. - 1994, 11 травня.
16. Мороз О. Виступ під час відкриття четвертої сесії Верховної Ради XIII скликання // Голос України. - 1995, 6 вересня.
17. Таранов О. Закони не повинні бути гальмом економіки // Голос України. - 1994, 23 вересня.
- 18. Недригайло В., Смітєнко В., Агафонов Г. Відгороджуватися від своїх - не найкращий вихід // Голос України. - 1996, 30 січня.
19. Петях Н. Наше законодавство вчених засмутило... // Голос України. - 1995, 1 листопада.
20. День. - 1996, 27 листопада.
21. Коментар до Конституції України. - К. - 1996. - С.228-229.

ІСТОРІЯ. ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Т. Н. Попова

ІЗ ІСТОРІЇ ІСТОРІОГРАФІЇ: В.Э. КРУСМАН

(К 120-летию со дня рождения).

*“Внешний ход его жизни был прост
и однообразен, но она наполнялась
богатым содержанием неусыпного труда”
(И. М. Гревс)*

Забытое имя – Владимир Эдуардович Крусман (1879-1922) историографии “подарил” Симбирск, маленький городок, поставщик политических титанов. Там, в обрусевшей немецкой семье преподавателя математики Симбирского кадетского корпуса, статского советника Эдуарда Карловича Крусмана 16 января 1879 г. родился будущий профессор Новороссийского университета. Немецким корням он был обязан такими чертами своего характера, как “систематическая добросовестность, честность и верность “делу и слову””. Воспитанный в нормах евангелически-лютеранской веры, В.Э. Крусман обладал тем “человеческим идеализмом”, который был свойственен для “вертеровской” Германии, но, выросший в традициях русской культуры, считал себя связанным со своей страной, как с родиной¹.

Получив первоначальное домашнее образование, В.Э. Крусман (далее – В.Э.) в 1884 г. поступает в Симбирскую классическую гимназию, по окончании которой в 1897 г. становится студентом историко-филологического факультета Императорского Санкт-Петербургского университета. Обучаясь на историческом отделении и специализируясь по всеобщей истории, В.Э. Крусман слушал лекции крупнейших специалистов-историков своего времени. “Более всего в своем развитии и своих знаниях, - напишет он позже в *Curriculum vitae*, - я обязан работам в университете, и на дому у профессоров Г.В. Форстена, И.М. Гревса, М.И. Ростовцева, С.Ф. Платонова и А.С. Лаппо-Данилевского”². Кандидатскую работу В.Э. писал под руководством Г.В. Форстена. В 1902г., выдержав государственные экзамены, он получил диплом 1-й степени и был оставлен при университете “для приготовления к профессорскому званию”. Официальным руководителем стал Г.В. Форстен, к которому В.Э. относился с “почитанием и любовью”³. Однако В.П. Бузескул называет его

и учеником И.М.Гревса. В.Э. также пишет в своей автобиографии, что он работал “под руководством Г.В.Форстена и И.М.Гревса”⁴. Сам И.М.Гревс подчеркивал принадлежность В.Э.Крусмана к своей “школе”: “... я с радостью могу причислить его к своим лучшим и любимым ученикам; мне дорого, что и он открыто признавал такое отношение между нами”⁵. К концу обучения, по мнению его учителей, В.Э. “был хорошо подготовленным медиевистом”, хотя главным направлением его исследований стала новая английская история, проблемы европейского Возрождения и Гуманизма. Однако магистерская диссертация в срок подготовлена не была и её защита стала делом далекого будущего. Возможно, сказалась удивительная глубина, с которой В.Э. подходил к каждому исследовательскому вопросу, “неизменно строгое стремление к критической разработке” проблемы, к “методическому достижению обоснованного вывода”⁶, что характеризовало В.Э. как ученого очень требовательного к себе.

Научной работе мешали и “семейные обстоятельства”: будучи “профессорским стипендиатом”, В.Э. уже стал главой семьи и, не имея имений и постоянного дохода, должен был содержать жену Розу Карловну (дочь перекопского мещанина Карла Андреевича Кнеруева, российского подданного, лютеранского вероисповедания) и дочь Гертруду, родившуюся 25 июля 1903 г. В этом же году В.Э. читает лекции по истории итальянского и немецкого Возрождения на организованных Я.И. Гуревичем курсах для учащихся в средних учебных заведениях; с 1904 г. начинает преподавать всеобщую историю в женской гимназии им. Кн. Оболенской, председателем педагогического Совета которой был Г.В.Форстен; в 1907 г. приглашается преподавателем новой истории на Бестужевские высшие женские курсы и лектором на Высшие коммерческие курсы; принимает участие в экскурсиях со студентами в Италию, руководителем которых был профессор И.М.Гревс⁷.

На протяжении 1907-1908 гг. В.Э. сдал магистерские экзамены в Санкт-Петербургском университете. 19 мая 1908 г. прочитал там же пробные лекции и на основании решения историко-филологического факультета получил удостоверение (№1093) о присвоении ему звания приват-доцента⁸. Благодаря рекомендациям И.М.Гревса и Г.В.Форстена последовало приглашение из Императорского Новороссийского университета (ИНУ).

В 1907-1908 гг. кафедра всеобщей истории Новороссийского университета переживала кадровый кризис: был уволен Е.Н.Щепкин, в Нежинский Историко-филологический институт кн. Безбородко ушли приват-доцент Ф.В.Режабек и ординарный профессор И.И.Иванов⁹. Кафедра осталась без преподавателей: курсы по всеобщей истории в течение 1907/08 учебного года не читались за исключением лекций по

древней истории, которые вынужден был вести сам декан факультета, ординарный профессор по кафедре классической филологии Э.Р.фон-Штерн¹⁰. В этих условиях молодой и перспективный ученый, представитель авторитетной научной школы¹¹ был достаточно привлекательной кандидатурой для восстановления былой репутации “всеобщников” Новороссийского университета (среди корифеев кафедры всеобщей истории ИНУ такие фигуры, как А.Г.Брикнер, Ф.К.Брун, Ф.И.Успенский, А.С.Трачевский и др.). Э.Р.фон-Штерн, ходатайствуя за В.Э., пишет 24 мая 1908г. ректору ИНУ в представлении факультета: “...так как молодые ученые неохотно соглашаются из столичных университетов переходить в провинциальные вследствие трудности иметь посторонние занятия, могущие служить добавочным источником содержания для них, факультет постановил ходатайствовать перед Министерством о назначении Крусману за чтение лекций постоянного вознаграждения в размере 2000 рублей в год из сумм Министерства или из остатков по содержанию личного состава”¹². Решение дела затягивается и 28 июля 1908г. и.о. декана В.Н.Мочульский опять просит ректора о содействии в том, чтобы “...ходатайству историко-филологического факультета о назначении магистранта Крусмана приват-доцентом Новороссийского университета было да-но возможно скорое движение. В противном случае, с запозданием этого дела, есть опасность, что курс всеобщей истории, который предположено поручить г.Крусману, не будет начат с началом учебного 1908/09 года”¹³. Наконец, распоряжением Министерства народного просвещения (№27212) с 29 сентября 1908г. магистрант В.Э.Крусман становится приват-доцентом по кафедре всеобщей истории Новороссийского университета и декан историко-филологического факультета профессор Э.Р.фон-Штерн сообщает ректору ИНУ о том, что 23 октября 1908г. состоится вступительная лекция приват-доцента В.Э. Крусмана по истории Англии в здании факультета на Преображенской улице¹⁴.

В.Э. приступил к чтению объявленных им курсов: “История реформационного движения в странах католического исповедания” (2 часа в неделю); “Политическая история Англии в новое время” (2 часа в неделю); практические занятия по изучению источников западно-европейской истории XVв. (2 часа в неделю). Все эти курсы были обязательными для студентов исторического отделения, поэтому Э.Р.фон-Штерн на основании постановления факультета (18 октября 1908г.) опять ходатайствует перед МНП о “поручении” В.Э.Крусману этих курсов “с вознаграждением 2000 рублей в год”, мотивируя это решение тем, что в настоящее время он единственный преподаватель на кафедре всеобщей истории и “... за меньшее вознаграждение нельзя привлечь молодых ученых к

преподаванию этого предмета в университете”¹⁵. Однако МНП рассудило иначе: 3 декабря 1908г. в канцелярию попечителя Одесского учебного округа поступило распоряжение министерства, в котором указывалось, что “... магистрант В.Э.Крусман только что приступил ныне к чтению в университете курсов по всеобщей истории и не обнаружил еще в достаточной мере своих научных и преподавательских способностей...” поэтому МНП “... не находит оснований к испрошению Высочайшего соизволения на назначение ему вознаграждения за его труд в размере 2000 рублей и потому разрешает выдать ему таковое, согласно ст. 64-й Устава университета в количестве 1200 рублей в год”¹⁶. Не дожидаясь решения МНП, а, возможно, и не надеясь на положительный ответ, В.Э., параллельно с университетской деятельностью, начинает работать в других учебных заведениях Одессы - в частных женских гимназиях (Лейбензон, с осени 1908г.; Б.Фельдман, с начала 1909г. и др.), на Высших женских курсах и др. Семья В.Э. постепенно росла: 27 октября 1905г. родилась вторая дочь Беатриса, 21 сентября 1907г.-сын Гарольд, 3 февраля 1910г.-дочь Маргарита, 1 октября 1912г.-дочь Джиневра¹⁷.

Возобновившиеся с приходом В.Э. занятия по всеобщей истории вызвали большой интерес у студентов историко-филологического факультета ИНУ. В своем отчете за 1909г. В.Э. пишет о том, что наплыв студентов, записавшихся на занятия, был велик, занятия проводились в дополнительные часы и не все подготовленные студентами рефераты удалось прослушать¹⁸. Интерес студентов легко объясним даже при беглом просмотре номенклатуры общих и особенно специальных курсов, разработанных и прочитанных В.Э. на протяжении девяти лет его работы в Новороссийском университете. Среди этих курсов: “Систематическое источниковедение по новой истории” (1911/1912 учебный год); “Общий очерк вспомогательных наук истории (Курс методологический)” (1912/1913 уч.год); “История установления европейского владычества на Индийском океане”, “Реформационное движение XIII в. в романских странах”, “Возникновение и первый период деятельности иезуитского ордена” (1913/1914 уч.год); “Главнейшие направления историко-философской мысли в новое время” (1914/1915 уч.год.); “Общая теория истории (Курс методологический)” (1915/1916 уч.год.) и др. На практических занятиях у В.Э. студенты изучали разные виды исторических источников: мемуарную литературу XVI–XIX вв., газетные издания Франции и Германии XVII–XVIII вв., историко-политические трактаты эпохи Возрождения и Просвещения. В его группе работали будущие крупные историки нового поколения – К.П.Добролюбский, Ф.Е.Петрунь, Н.Л.Рубинштейн, О.Л.Вайнштейн и др. Многие из студенческих рефератов имели историографический и методологический аспект: “О взглядах на тиранию

в Греции и Риме" (реферат был подготовлен К.П. Добролюбским в 1914 г.), "О закономерностях исторических явлений" и др.

Еще большим разнообразием отличалась его учебная работа – на Одесских ВЖК. За 1909-1916 гг. он прочитал следующие курсы: "Введение в изучение новой истории", "Главные обобщения новой истории", "Вспомогательные науки истории", "Систематическое источниковедение по новой истории", "Историография нового времени", "Методология истории", "Английская история в эпоху Тюдоров", "История английского парламента", "История английского владычества в Индии", "Эпоха возрождения в Англии", "Эпоха возрождения в Италии", "Эпоха крушения средневековых культурных и политических идеалов", "История реформации", "История европейских колоний", "История установления европейского владычества в Индийском океане", "История Северо-Американских Штатов" и др.¹⁹ Тематика рефератов для курсисток отличалась большим разнообразием, но в ней доминировала биографическая направленность. Так, в 1911-1914 гг. были подготовлены рефераты на темы: "Биография Тюрго", "Юность Родриго Борджиа" (1914 г., К.В. Флоровская), "Маккиавели", "Бокаччо как гуманист и художник", "Юность Цезаря Борджиа", "Очерк деятельности Франческо Сфорца", "Взгляды Ж.-Ж. Руссо" и др.

После того, как курсы по средневековой истории были отданы подготовленному на кафедре новому приват-доценту П.М. Бицилли, В.Э. сосредоточился на проблемах новой и новейшей истории, теории и методологии исторического познания, историографии нового времени. Учебные интересы В.Э., хотя и проблемно шире, но неотрывны от его научных исследований. Практически ежегодно В.Э. работал в архивах и библиотеках ведущих европейских центров – Англии, Италии (преимущественно, в Ватиканской библиотеке), Германии, Италии (с 15 мая по 15 сентября 1910, 1911, 1912 гг.; в 1913 г. он был в заграничной командировке "на зимнее каникулярное время"; 21 января 1914 г. получил разрешение от попечителя Одесского учебного округа (№1819) на командировку за границу "на летнее каникулярное время"; при этом "из сумм МНП" ему выдавалось пособие в размере 300 рублей)²⁰. Главная проблема, над которой работал В.Э. – Гуманизм в Англии. Ученый Комитет при МНП неизменно положительно оценивал работу В.Э. на основании его отчетов о заграничных командировках: "неутомимый и дельный работник" – эта характеристика была справедливой²¹. 31 октября 1913 г. В.Э. как и некоторые его коллеги по университету, был удостоен награждения светло-бронзовой медалью в память 300-летия царствования Дома Романовых²².

В 1915 г. в Одессе была опубликована основная работа В.Э. "На заре английского гуманизма. Английские корреспонденты первых итальянских

гуманистов в ближайшей обстановке". Представленная в качестве магистерской диссертации, она была защищена в Санкт-Петербургском университете. 15 февраля 1916г. историко-филологический факультет этого университета удостоил В.Э. степени магистра всеобщей истории (диплом магистра №1265 от 18 апреля 1916г.)²³. 5 сентября 1916г. В.Э. назначается и.д. экстраординарного профессора по кафедре всеобщей истории Новороссийского университета ²⁴. С этого времени В.Э. получает жалование в размере 2000 рублей, "квартирных" – 500 рублей и "столовых" – 500 рублей. С 1 января 1917г. за выслугу – пятилетний стаж работы в преподавательской должности, В.Э. была назначена прибавка к жалованию в размере 500 рублей в год²⁵.

Со своими учениками (по их воспоминаниям) В.Э.Крусман был демократичен, давал им полную свободу в разработке намеченной программы. Не будучи блестящим лектором, он с увлечением читал по вопросам, которыми специально занимался. Его лекции напоминали творческую лабораторию исследователя. Неизменно благожелательный, скромный в самооценке, он проявлял всегда дружеские, по-настоящему товарищеские, чувства по отношению к окружающим. Большой эрудит и библиофил, он собрал уникальную библиотеку, насчитывающую около 10000 томов. В своем кабинете-библиотеке В.Э. работал, беседовал с учениками на разные темы, часто не связанные с конкретными аспирантскими делами. Он относился с симпатией к демократическим порядкам Запада, любил искусство, восхищался Парижем и старался каждое лето проводить в Европе. Книги и поездки – это все, что он считал возможным себе позволить. Очень скромный в быту, он был совершенно непрактичен и сказать о нем – "не от мира сего" – было бы не риторическою фразою..."²⁶. Тем не менее, В.Э. не был сугубо "кабинетным" ученым. Он участвовал в просветительской деятельности, не избегал общественной жизни. В период первой мировой войны читал публичные лекции, которые организовывали различные комитеты – "в пользу жертв войны", "в пользу помощи борцам за Родину", в пользу Красного Креста и проч. После февраля 1917г. вместе с Е.Н.Щепкиным и другими профессорами университета принял участие в работе открывшегося в Одессе Народного университета.

Не занимаясь никогда политикой, В.Э., как и большинство демократически настроенной интеллигенции, с воодушевлением воспринял Февральскую революцию, стал сотрудником издаваемой Е.Н.Щепкиным газеты "Власть народа" и одним из учредителей "Общества 27 февраля 1917 года", созданного беспартийной одесской интеллигенцией. В.Э. выражал искреннее желание как можно скорее обновить общественную жизнь своей Родины в соответствии с теми идеалами, во

имя которых и был совершен “великий государственный переворот” - Февральская революция²⁷. Однако очень скоро В.Э. осознал, что с этими кругами ему не по пути. Объясняя свой выход из “Общества 27 февраля” и разрыв с главным редактором и издателем газеты “Власть народа”, свои коллегой профессором Е.Н.Щепкиным, В.Э. писал в редакцию газеты о том, что убедился в глубоком расхождении “относительно приемов”, которые Е.Н.Щепкин считал “желательными и допустимыми для оздоровления нашей общественности”²⁸. В.Э. при этом счел необходимым копию этого письма поместить в студенческой газете Новороссийского университета – “Сын народа”, предав, таким образом, гласности свои расхождения с бывшими единомышленниками. После этой, брошенной публично, “перчатки”, заниматься нормально научной и педагогической работой, уединившись в своем любимом кабинете-библиотеке было уже невозможно.

Обстановка осложнялась и бытовыми проблемами: в декабре 1916 г. приказом Военного отделения Одесского городского общественного управления в квартиру В.Э. (улица Новосельского, дом 67, квартира 4) были направлены “на постой” офицеры и чиновники военного ведомства. Из шести комнат, в которых проживали девять человек семьи В.Э. (он сам, его мать, жена и шестеро к этому времени детей), две нужно было отдать²⁹.

В.Э. решает уехать из Одессы в Пермь. В 1916 г. Пермский университет был основан как филиал Петроградского (бывшего Санкт-Петербургского) университета; с 5 мая 1917 г. приказом Временного Правительства он приобрел самостоятельный статус. И.М. Гревс считает, что В.Э. “уговорили” его бывшие коллеги по Санкт-Петербургскому университету, ставшие профессорами Пермского. Н.Л. Рубинштейн высказывает мнение о том, что В.Э. направился на работу в Пермь, “не желая подвергнуться украинизации”³⁰. Вероятно, решение В.Э. было обусловлено рядом факторов: сказывалась обстановка на кафедре, в университете, в городе в целом, В.Э. не был “правым”, не входил в круг А.П.Доброклонского и М.Г.Попруженко, “левые” его разочаровали, иные политические направления настораживали. Приказом Временного правительства от 28 сентября 1917 г. (№181) В.Э. с первого июля того же года был утвержден и.д. ординарного профессора Пермского университета по кафедре всеобщей истории³¹.

“Переезд” в Пермь растянулся почти на все годы гражданской войны. По пути, в Харькове, “затерялась” его богатейшая библиотека. Бесчисленные поездки В.Э. в поисках библиотеки закончились трагически: в конце августа 1922 г. он умер в Москве.

И.М.Гревс, основоположник оригинальной культурологической школы российских медиевистов, называл В.Э. Крусмана “выдающимся

историком" и считал, что "специалистам было бы правильно еще раз пересмотреть его работы..."³². На долгие годы труды В.Э.Крусмана были преданы забвению и только с 1990-х гг. жизнь и деятельность профессора Новороссийского университета становится объектом историографического анализа³³, начинается возвращение В.Э.Крусмана в историю исторической науки и исторического образования.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Государственный архив Одесской области (ГАОО). Ф.45. Оп.4. Д. 1376. Лл. 1,31; *Анналы*. 1922. №2. С.255.
2. ГАОО. Ф.45. Оп. 4. Д.1376. Л.31.
3. См.: Кан А.С. *Историк Г.В.Форстен и наука его времени*. М., 1979; *Анналы*. 1922. №2. С.255.
4. См.: Бузескул В.П. *Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века: Материалы*. Ленинград, 1931. Ч. 2. С.50
5. Гревс И.М. *Памяти В.Э. Крусмана (Некролог)* // *Анналы*. 1922. №2 С.255.
6. Там же. С.255-256.
7. ГАОО. Ф.45. Оп.4. Д.1376. Лл. 2, 18, 31.
8. Там же. Лл. 11, 28, 31, 62.
9. См. подробнее: Попова Т.Н. *О преподавании историографии всеобщей истории в Новороссийском университете в начале XX века* // *Актуальные проблемы исследования и преподавания новой истории стран Западной Европы и Америки*. Одесса, 1992. С.37-40.
10. ГАОО. Ф.45. Оп. 4. Д. 1376. Л. 54.
11. См.: Бутенко В. *Наука новой истории в России* // *Историографический обзор* // *Анналы*. 1922 №2. С.130.
12. ГАОО. Ф. 45. Оп.4. Д.1376. Л. 54.
13. Там же. Л. 62.
14. Там же. Лл. 1, 11, 14.
15. Там же. Л.15.
16. Там же. Л.21. См. подробнее: Попова Т.Н. *Институт приват-доцентов в университетах Российской империи (2-я пол.XIX – нач. XX вв.)* // *Записки историчного факультету /Одеський державний університет ім. І.І.Мечникова*. Вип.7. Одеса, 1998. С.122-130.
17. ГАОО. Ф.45. Оп.4. Д.1376. Лл.2, 20, 37.
18. См.: *Отчет о состоянии и деятельности Имп.Новороссийского университета за 1909г.* Одесса, 1910.
19. ГАОО. Ф.334. Оп.3(1). Д.7538; Оп.3(III). Д.7529; Оп.4. Д.16, 26.
20. Там же. Ф.45. Оп.4. Д.1376. Лл.2-3, 51; Ф.42. Оп.37. Д.21(1911). Л.1-2.
21. ГАОО. Ф.42. Оп.37. Д.21(1911). Л.1-2.
22. ГАОО. Ф.45. Оп.4. Д.1376. Л.2.
23. Там же. Лл.3; 28, 33.
24. Там же. Л.4; *Правительственный вестник*. 1916. №199. 16 сент.
25. ГАОО. Ф.45. Оп.4. Д.1476. Лл.1,4.
26. См.: Добролюбовский К.П. *В Новороссийском университете* // *Одесский вестник*. 1994. 12 февр. №22; 19 февр. №26; Рубинштейн Н.Л. *О путях исторического исследования* // *История СССР*. 1962. №6. С.91; Гревс И.М. *Памяти В.Э.Крусмана*. С.255-256.
27. *Сын народа*. 1917. 12(24) апр. №21.
28. Там же.

29. ГАОО.Ф.45. Оп.4.Д.1376.Лл.24-26.

30. См.: Гревс И.М. Памяти В.Э.Крусмана. С.256; Добролюбецкий К.П. В Новороссийском университете//Одесский вестник.1994.№26; Рубинштейн Н.Л. О путях исторического исследования. С.93; ГАОО.Ф.45. Оп.4.Д.1376.Л.27.

31. Там же.Л.5.

32. Гревс И.М. Памяти В.Э.Крусмана.С.258.

33. См.: Немченко И.В. Научные изыскания В.Э.Крусмана в Одессе//Древнее Причерноморье. 1У-е чтения памяти профессора Петра Осиповича Карышковского. Одесса, 1998. С.101-105 и др.

В.А. Мирошниченко

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И.А.ЛИННИЧЕНКО В ОДЕССКОМ БИБЛИОГРАФИЧЕСКОМ ОБЩЕСТВЕ: МАТЕРИАЛЫ К БИОГРАФИИ

История Императорского Одесского библиографического общества (ОБО) на сегодняшний день практически не изучена, лишь отдельные моменты затронуты в некоторых статьях и работах¹, но цельной картины ОБО нет. Это тем более удивительно, что ОБО самим фактом своего существования представляло своеобразный феномен: до 1917г. на территории современной Украины существовало только 2 подобных общества – Львовское (возникшее в конце XIX века при участии НТШ) и Одесское².

Особое место в истории ОБО принадлежит одному из ведущих историков Императорского Новороссийского университета (ИНУ), заслуженному ординарному профессору, доктору русской истории И.А. Линниченко (далее – И.А.). Он принимал активное участие во всех заседаниях (кроме 1-го, которое состоялось 13 января 1907г.) инициаторов создания “Библиографического кружка при ИНУ”, а затем – в составе комиссии по разработке устава будущего ОБО (с 16 ноября 1907г. по 5 марта 1911г.).

На состоявшемся 1 апреля 1911г. собрании учредителей ОБО И.А. был единогласно избран председателем³. Первое общее заседание ОБО состоялось 14 мая 1911г.⁴ Еще до его начала И.А. выступил с сообщением о жизни и творчестве умершего 12 мая В.О.Ключевского, с которым был лично знаком и вместе работал в Имп. Московском университете в 1888-1896гг. Само же заседание было открыто речью И.А. “Задачи библиографии”, в которой он очертил границы будущей деятельности Общества. Прежде всего, задача ОБО - это “...систематический обзор всего не только печатного но, по возможности, и рукописного материала по истории нашего края”⁵. Главные направления в работе ОБО: составление библиографии Новороссийского края и Одессы и систематические обзоры

и критика историко-литературных и научных произведений. Среди "частных" задач ОБО И.А. указал – создание "Музея старой Одессы". Экспозицию музея должны были составлять, по замыслу И.А., "...карты, планы, виды города, описание Одессы разных путешественников, как русских, так и иностранных, книги и газеты, печатанные в Одессе, вообще, все, что имеет отношение к истории города"

Деятельность И.А. на посту председателя ОБО была многогранной. Во-первых, он вел практически все заседания ОБО: так, например, из 45 заседаний, прошедших в первое трехлетие существования ОБО (май 1911г. – май 1914г.) он председательствовал в 42 из них⁷. Во многом благодаря его инициативе началось издание печатного органа ОБО – "Известий ОБО" ("ИОБО"), редактором которого И.А. был с 1911 по 1917гг. В "ИОБО" публиковались краткие отчеты обо всех заседаниях; печатались наиболее интересные речи членов ОБО; помещались рецензии на исторические монографии, на библиографические издания, исторические и литературно-публицистические журналы и т.д.; печатались библиографические указатели, составленные членами ОБО на различную тематику. Уже в 1-м выпуске был помещен составленный С.Л. Авалиани указатель литературы о реформе 1861г.; в нескольких номерах "ИОБО" был напечатан указатель Л.А. Чижикова "Odessica": Библиографические материалы по истории города Одессы". В указатель вошли и некоторые работы самого И.А., в частности – его книга о профессоре А.И. Маркевиче.

Во-вторых, как председатель ОБО, И.А. неоднократно представлял Общество на различных торжественных заседаниях многих научных и культурных обществ Российской империи, учебных заведений. Так, 22 октября 1911г. он представлял ОБО на 100-летнем юбилее Общества любителей российской словесности (членом которого он сам стал во время своей работы в Московском университете); на праздновании 7 ноября 1911г. в Санкт-Петербурге Имп. Академией Наук 200-летия со дня рождения М.В. Ломоносова; на праздновании 27 марта 1915г. в Москве 50-летнего юбилея Имп. Московского археологического общества (членом которого он также являлся). И.А. был избран депутатом ОБО на XVI Всероссийский археологический съезд в Пскове (21 июля – 6 августа 1914г.) и др.

Темы докладов на заседаниях ОБО должны были проходить утверждение у одесского градоначальника. Случалось, что тот или иной доклад мог быть по разным причинам отменен. Так, например, 16 мая 1914г. градоначальник "не признал возможным допустить"⁸ доклад В.О. Недзельского о книге М. Гершензона "Декабрист Кривцов и его братья", который был намечен на 17 мая. И только лишь по личному ходатайству самого И.А. "доклад был разрешен"⁹ и собрание состоялось.

И.А. неоднократно жертвовал значительные суммы на издание "ИОБО". Вносов даже в лучшие дни ОБО, когда число его членов

превышало 550 человек, не хватало, и поступали они не всегда регулярно. Так, в 1911 г. И.А. внес на издание "ИОБО" 118 руб. 98 коп.; в 1912-1913 гг. – 3 выпуска "ИОБО" были целиком изданы на его пожертвования (168 руб. 98 коп.); а в 1916 г. именно И.А. положил начало сбору добровольных пожертвований для продолжения издания "ИОБО" – он первым внес 100 рублей¹⁰. Активно участвовал И.А. и в разработке различных проектов ОБО. Так, при его непосредственном участии была составлена и разослана анкета, "для выяснения книжных богатств г. Одессы, Новороссийского края, Бессарабии и Крыма". Позже он разрабатывал подобную анкету "для выяснения книжных богатств в русских заграничных библиотеках (в Лондоне, Париже, Брюсселе, Чикаго)".

Деятельность И.А. на посту председателя ОБО была высоко оценена членами ОБО. 17 мая 1914 г. состоялось чрезвычайное собрание¹¹ в связи с истечением трехлетнего срока пребывания И.А. на посту председателя главы ОБО. Выступивший на заседании товарищ председателя А.М. Дерибас дал краткую характеристику деятельности И.А. на посту главы общества и в конце своего выступления заявил, что он "...не может себе представить ОБО без И.А. Линниченко"¹². Другие кандидатуры даже не были предложены; и И.А. единогласно, без баллотировки, был избран председателем ОБО на второе трехлетие.

Как член ОБО, И.А. неоднократно выступал на заседаниях с сообщениями на различные темы. Мы можем условно разделить их на несколько групп. Первая – это сообщения биографического характера, посвященные юбилею научной деятельности ученых-историков: И.А. были прочитаны доклады о В.О. Ключевском (14 мая 1911 г.), В.О. Семевском (5 окт. 1916 г.), В.В. Хвойке (1 нояб. 1914 г.), В.П. Ламанском (31 янв. 1915 г.), Н.М. Карамзине (14 сент. 1916 г.), Ф.Е. Корше (24 февр. 1915 г.), М.Ф. Владимирском-Буданове (1 апр. 1916 г.), В.Ф. Миллере (13 нояб. 1913 г.), М.М. Ковалевском (1 апр. 1916 г.) и др. По случаю 300-летия восшествия на престол династии Романовых, на 26 заседании (23 февраля 1913 г.) И.А. прочитал доклад о деятельности царей Михаила Федоровича и Алексея Михайловича. Диапазон данных им портретов был необычайно широким: от Вильяма Шекспира (14 сент. 1916 г.), до одесского краеведа Л.С. Матеевича (28 нояб. 1915 г.). Вторую группу составляют рецензии на исторические труды. Среди них можно выделить рецензии И.А.: "О трудах XV-го археологического съезда" (26 нояб. 1911 г.); на книги Л.В. Падалки "Прошлое Полтавской территории и её заселение" (17 окт. 1915 г.), "Происхождение и значение слова Русь" (24 февр. 1915 г.); В.Г. Ляскоронского "Киевский Вышгород в удельно-вечевое время" (17 мая 1914 г.), "История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия" (рецензия не была прочитана на заседаниях ОБО, но опубликована на страницах "ИОБО" – Т. I, вып. 5) и др. Сюда же можно

отнести и целый ряд выступлений И.А., посвященных новинкам зарубежной исторической литературы ("Pamiętniki Zigmunta Kotuzyńskiego". Krakow, 1911. (27 марта 1914 г.) и др.)

В отдельную группу можно выделить выступления, связанные с археографическими изысканиями И.А.: "Из дневника Шевырева" (9 апр. 1912 г.) и "Два неизвестных письма Фридриха Великого" (18 марта 1914 г.).

Четвертую группу составляют выступления, посвященные юбилею какого-либо общества или научного учреждения (на этих юбилеях, как уже упоминалось выше, И.А. зачастую присутствовал как представитель ОБО). Так, им были прочитаны сообщения: "Общество любителей российской словесности" (по случаю столетнего юбилея ОЛРС) (15 нояб. 1911 г.); о праздновании 200-летия со дня рождения М.В. Ломоносова (15 нояб. 1911 г.); о 100-летнем юбилее Имп. Публичной библиотеки (1 февр. 1914 г.); о 50-летнем юбилее Румянцевского музея в Москве (1 февр. 1914 г.); о 50-летнем юбилее Имп. Археологического общества (18 апр. 1915 г.). В своих выступлениях И.А. давал характеристику деятельности этих обществ, раскрывал основные этапы их развития.

В пятую группу мы выделили несколько выступлений литературоведческого характера: "Мои встречи с Л.Н. Толстым" (13 нояб. 1913 г.), "Источник рассказа Толстого "Ходынка"" (20 окт. 1912 г.) и др.

Значительная часть выступлений И.А. на заседаниях ОБО (особенно биографического характера) была позже напечатана: на страницах "ИОБО"; в газете "Одесские новости"; в его сборнике "Речи и поминки" (Одесса, 1914, 319с); в журнале "Голос минувшего". Ряд его сообщений вышли отдельным оттиском. Многие выступления (причем не только свои) И.А. сопровождал демонстрацией картин, гравюр, книг из собственной коллекции.

К работе в ОБО И.А. привлекал и своих учеников: прежде всего, - М.Е. Слабченко и Д.Г. Атлас, которые выступили на заседаниях ОБО с целым рядом интересных сообщений: "Старая Одесса в русской литературе первой половины XIX ст.", "Архив профессора А.И. Маркевича" (Д.Г. Атлас); "Высшая полиция в Московском государстве XVII в.", "Министерство полиции. (По данным Назимовского архива)", рецензия на "Систематический указатель журнала "Киевская старина" (М.Е. Слабченко).

I-ая мировая война оказала влияние на деятельность ОБО: началось сокращение числа членов; взносы, которые и без того вносились с трудом, не могли собрать даже на выпуск "ИОБО". В 1917 г. вышли 3-6 выпуски 5 тома "ИОБО", после чего издание периодического органа ОБО было прекращено. Однако говорить об окончании деятельности ОБО в 1917 г. нельзя¹³. Материалы местной периодической печати (газеты "Одесские новости", "Южная мысль", "Одесский листок" за эти годы) свидетельствуют о том, что работа ОБО продолжалась.

Особый интерес для нас представляет заметка, опубликованная 11 октября 1917 г. в "Одесских новостях" о прошедшем 10 октября 1917 г. очередном заседании ОБО. В ней, во-первых, И.А. назван "председателем общества", что свидетельствует о прошедших в ОБО выборах (в мае 1917 г. истекало второе трехлетие пребывания И.А. на посту главы ОБО и архивные данные о его переизбрании на очередное трехлетие пока не выявлены). Во-вторых, из её содержания можно сделать вывод о том, что члены ОБО видели дальнейшую деятельность Общества по-разному. Так, профессор В.Ф.Лазурский обратил внимание на резкое уменьшение числа членов ОБО и выступил с предложением расширить тематику докладов ОБО: "...если бы общество объявило темы на злобы дня, то двери его ломились бы от наплыва посетителей". Против этого выступил И.А., который подчеркнул, что общество "...должно представлять собою оазис, где можно отдохнуть и отвлечься от политики и, в беседах на вечные, не преходящие темы, забыть о тревожных вопросах нервной современности"¹⁴.

Вероятно, в 1919 г. деятельность ОБО была прекращена¹⁵. И.А. после своего увольнения из Новороссийского университета 23 апреля 1919 г.¹⁶ мог быть отстранен и от участия в работе ОБО.

Когда в 1920-1921 гг. произошло возрождение ОБО¹⁷, то И.А. (покинувший Одессу в январе 1920 г. вместе с отступающими частями Белой армии) находился к тому времени в Симферополе и работал в Таврическом университете. Никаких связей с Одессой он до самой своей смерти в 1926 г. не поддерживал¹⁸, и в деятельности ОБО больше не принимал участия¹⁹.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Гуменюк М. *Бібліографічні товариства на Україні//Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. - 1965. - №2. - С. 44-49; Машкова М.В. История русской библиографии начала XX века (до октября 1917 года). - М., 1969. - С. 434-435; Корнийчук І.І. Історія української бібліографії: Дожовтневий період: (Нариси). - Харків, 1971. - С. 262-265; Зленко Г.Д. Одеське бібліографічне товариство: К 75-літтю со дня заснування//Вечерня Одеса. - 1981. - 19 августа (№193); он же. Одно из первых в России//Советская библиография. - 1981. - №4. - С. 53-54; Смицок Л.М. Одеське бібліографічне товариство//Одеси-200: Тези доп. міжнар. наук.-теорет. конф. 6-8 верес. 1994. - Одеса, 1994. - Ч.2. - С. 113-114; Самойлов Ф.О., Скрипник М.О., Ярещенко О.Т. Одеса на зламі століть (кінець XIX - початок XX ст.). - Одеса, 1998. - С. 140-142.*

2. Гуменюк М. Указ. соч. - С. 45.

3. *Известия Одесского библиографического общества при Имп. Новороссийском университете (далее - ИОБО).* - Одесса, 1911. - Т.1, вып.1. - С.3.

4. *Государственный архив Одесской области (далее - ГАОО).* - Ф.45. - Оп.4. - Д.2842. - Л.2.

5. *Линниченко И.А. Задачи библиографии//ИОБО.* - Одесса, 1911. - Т.1, вып.1. - С.16.

6. Там же. - С.17.

7. *ИОБО.* - Одесса, 1914. - Т.3, вып.3. - С.185.

8. *ГАОО.* - Ф.45. - Оп.4. - Д.2842. - Л.87а.

9. Там же.
10. ИОБО.-Одесса, 1916.-Т.5, вып. 1-2.-С.71.
11. ГАОО.-Ф.45.-Оп.4.-Д.2842.-Л.82.
12. ИОБО.-Одесса, 1914.-Т.3, вып.3.-С.185.
13. Гуменюк М. Указ. соч.-С.48.
14. В библиографическом обществе//Одесские новости. – 1917. –11 окт. (№10539)
15. Зленко Г.Д. Одесское библиографическое общество: К 75-летию со дня основания//Вечерняя Одесса.-1981.-19 августа(№193); он же. Одно из первых в России//Советская библиография.-1981.-№4.-С.53-54
16. ГАОО.-Ф.45.-Оп.4.-Д.1424.-Л.13.
17. Деятельность Одесского библиографического общества за 1921-22 гг. /Народное просвещение.-1922.-№6-10.-С.72.
18. Боровой С.Я. Воспоминания. – М,1993.-С.96
19. Деятельность Одесского библиографического общества...С.72.

С.В.Милевич

“НОВАЯ ХРОНОЛОГИЯ”: РАЗМЫШЛЕНИЯ ИСТОРИКА (НА МАТЕРИАЛАХ ИСТОРИИ РОССИИ IX-XVII вв.).

Поводом к размышлениям о хронологии русской истории послужили работы Г.В.Носовского и А.Т.Фоменко, заполнившие книжный рынок в середине-второй половине 1990-х годов¹ и снискавшие себе последователей². Объявив ныне действующую историческую хронологию скалигеровской, ненаучной, они предлагают свой вариант глобальной хронологии, а вместе с ним – новый вариант всемирной истории. Речь идет о разработке концепции новой хронологии исторического развития, суть которой заключается в значительном “укорачивании” истории на основании передатировки и иной трактовке исторических источников. Для России “сдвиг” составляет 100 и 410 лет, в глобальной хронологии - 330, 1050 и 1800 лет. В связи с чем “реальная история”, по мнению вышеназванных авторов, начинается для Европы с IX-X вв. для России с XIV в. В основу концепции положен анализ “различных числовых характеристик, содержащихся в исторических текстах ... и не требующих осмысления содержания текстов”³. Речь идет о моделировании процесса “утери информации с течением времени”. Казалось бы все ясно: потеря информации прямо пропорциональна прошедшему времени. Но как определить универсальный числовой коэффициент, если в каждом промежутке времени действует своя совокупность факторов. Фоменко А.Т. предложил использовать математический принцип “затухания частот”, который применительно к историческому материалу должен помочь определить хронологически правильный порядок отдельных фрагментов

текста и обнаружить дубликаты. В основе исторического аспекта этого принципа лежит совершенно верное утверждение о том, что каждое поколение рождает новые исторические лица. При смене поколений они меняются⁴. Подсчет количества упоминаний того или иного имени должен помочь хронологизировать события и выявить дубликаты. Принцип применим в рамках анализа одного источника, например, для определения правильного хронологического порядка его фрагментов. Но вряд ли возможно его использование для исторического моделирования прошлого. В разных источниках будет разная скорость “затухания” (т.е. упоминания одних и тех же имен). Кроме того, имена традиционно повторялись. Нумерация имен ясности не вносит. В литературе известен Василий II Дмитриевич, он же Василий I (1389-1425 гг.), Василий III, он же Василий II Темный (1425-62 гг.) и др.⁵. При статистической обработке без учета смыслового содержания текста, не сложно вышеназванных посчитать дубликатами друг друга. Мы убеждены, что математическими методами можно уточнить датировку письменного источника или порядок глав в нем, но нельзя определить достоверность летописи или реконструировать исторический процесс. Суть новой трактовки истории России, предложенной А.Т.Фоменко и Г.В.Носовским, а вернее ее виртуальной реальности, кратко может быть изложена следующим образом. Российская история началась в XIV веке в районе Среднего Поволжья. Собираение земель в единое русское государство вошло в историю под названием “татаро-монгольское завоевание”, а установление правящей династии – “призвание князей-варягов”. Возникшее государство было военизированным и называлось Русь или Золотая Орда. Первым князем-ханом был Георгий Данилович = Георгий Всеволодович, Чингизхан, Юрий Долгорукий, Мстислав Удалой, Рюрик. До середины XIV века столицей государства был Ярославль, в ту пору называемый Великий Новгород. Во 2-м пол. XIV века Дмитрий Донской = Тохтамыш основал Москву и после Куликовской битвы, состоявшейся на ее территории, туда была перенесена столица русско-ордынского государства. Старая династия просуществовала до конца XVI века, когда была отстранена от власти и физически уничтожена Романовыми. Период борьбы старой и новой династий известен как “смута”, в результате которой была уничтожена русско-монгольская орда как форма российской государственности, создана империя нового образца, уничтожены письменные исторические памятники и написана новая романовско-скальгеровская история с хронологическими сдвигами в 100 и 410 лет, в результате чего произошло наложение двух эпох: 945-1174 гг. и 1363-1598 гг. возник династический параллелизм. Этот вариант российской истории по заказу Романовых был изложен в специально созданной Радзивиловской летописи и оформлен в качестве официальной

версии, а затем вошел во все учебники по истории России и признавался до последнего времени.

В основе пересмотра истории России – абсолютное недоверие к письменным источникам в их традиционной форме и гипертрофированный показ роли Романовых. При этом речь идет не о реально существовавших правителях – Михаиле Федоровиче и его потомках, а о некой абстрактной субстанции с общим названием “Романовы”. Возникают вопросы: как могло профессиональное войско – орда проиграть гражданскую войну и на какие социально-политические силы опирались Романовы в борьбе против законных владетелей? Из всех письменных источников отечественного происхождения авторы “новой хронологии” признают только Радзивилловскую летопись, назвав ее древнейшей, с которой списывались остальные списки Повести временных лет, но датировав ее при этом XVIII веком⁶. Традиционная датировка – XV в. При этом он не является древнейшим: Лаврентьевская и Ипатьевская летописи на 100 лет старше. При глобальном недоверии к летописям целесообразно было бы вспомнить о других видах письменных источников: древнейших грамотах на пергаменте (XII век); списки Русской Правды (Кормчая, 1280). и др. Особым доверием авторов “новой хронологии” пользуются работы Н.А.Морозова⁷, особенно неопубликованный 8-й том его работы “Христос”, в котором предлагается новый вариант российской истории.

Создавая собственную реконструкцию истории, авторы достаточно вольно обращаются с датами, отбрасывая то, что не вписывается в установленные “сдвиги”. С математической точки зрения и 130 и 85 округляются до 100, как и оговаривается для одного из “сдвигов”. Но по отношению к реальному историческому развитию допуск в 20-30 лет – это возможность смены не одного правителя, о чем говорят и сами авторы: “если для какого-либо правления есть несколько вариантов, мы указываем только один, лучше всего укладывающийся в параллелизм”⁸. Совмещаются две эпохи: 945-1174 гг. и 1363-1598 гг. Первая – 229 лет, вторая – 235 лет; между эпохами – по начальной дате – 418 лет. Куда “уходят” 127 лет между эпохами? Это они составляют дополнительный 90/100 летний “сдвиг”? Но в таблице он охватывает период от Даниила Московского до Дмитрия Донского (82 года по началу правления). Расчет по правителям, помещенным в таблице династического параллелизма⁹, при 400-летнем сдвиге дает несовпадение до 10 лет, при 100-летнем – 27 лет. Материал таблиц и его анализ в тексте не всегда совпадают. Например, в тексте указывается, что оригиналом является период 1300-1600 гг., а при составлении таблиц отсчет идет от 1363 г. Это при том, что математический эквивалент средней длительности правления, высчитанный авторами “новой хронологии”, равен 17,1¹⁰. В отношении выявленных дубликатов

тоже много нестыковок, вызывающих ряд вопросов. Почему Юрий Данилович и Иван I Калита, как “оригиналы” XIV века, имеют свое “фантомное отражение” в каждом предшествующем веке (XIII, XII, XI вв.) а Семен Гордый, Дмитрий Донской, Иван III – только одного (XIII в.). Почему Александр Невский в XIII в. имел два татарских имени – Берке и Неврой, как удалось избежать наложений при составлении родословных? Каждый князь-фантом, как и его оригинал, имеет свое генеалогическое дерево, т.е. своих предков и потомков, причем количество последних в разных поколениях дубликатов неодинаково. Так, в цепочке Иван Калита = Батый = Ярослав Всеволодович = Андрей Боголюбский = Ярослав Мудрый, у каждого из князей было разное количество детей. Если суммировать всех упоминаемых дубликатов Ивана I¹¹ и разместить их в хронологической последовательности, то цепочка получится гораздо длиннее: Ярослав Мудрый = Андрею Боголюбскому = Ярославу Всеволодовичу = Батью = Ивану Калите = Узбеку = Гедимину = Василию II. Убрав монгольские и литовские параллелизмы, получим 5 русских князей-дубликатов, двое из которых жили в период, определенный А.Т. Фоменко и Г.В. Носовским как “оригинал” (1300-1600 гг.). В соответствии с концепцией “новой хронологии” это означает, что каждый из них (Иван I и Василий II) должны иметь своих “персональных” дубликатов. При этом общий хронологический сдвиг от Ивана I до Ярослава Мудрого составляет ~ 306 лет, а до Василия II – 406 лет. Не удалось избежать и других неточностей. Иван Калита называется отцом Дмитрия Донского, в то время как последний – его внуком¹². Мы рассмотрели одну цепочку дубликатов, в “новой хронологии” их масса. И такая же масса вопросов и противоречий. Например, проблема равнозначности в историческом процессе оригинала и его дубликатов. Так, дубликатом Семена Гордого назван Александр Невский. По нашему убеждению эти князья неадекватны друг другу: по количеству лет правления, по количеству детей, по военно-политическим заслугам.

Аналогичное несоответствие имеет место и в паре Дмитрий Донской (1359-1389 гг.) и Дмитрий Переяславльский (1276-1295 гг.). В отношении Дмитрия Донского следует отметить, что при последовательном столетнем сдвиге по методике “новой хронологии” все время (в XIII, XII, XI веках) попадаешь на нескольких правителей, т.е. Дмитрий Донской в династический параллелизм со сдвигом в 100 или 400 лет не вписывается. Из вышеизложенного следует вывод: если допустить верность утверждения о наличии хронологических сдвигов в русской истории и наложении периодов друг на друга, придется признать невозможность восстановления истории доромановского периода. Авторы ищут дубликаты, но при этом временной промежуток “оригинал-фантом”

все время разный, но считается за 100 или 400 лет, при этом берутся дубликаты в каждом веке (как для Ивана Калиты и Юрия Даниловича) или только один, или все в одном веке (как в случае с Иваном IV); только собственно русски? или вперемешку с монгольскими или литовскими, причем не оговаривается сколько должно быть дубликатов.

Интересная реконструкция предпринята в отношении Ивана IV и его ближайших потомков¹³. Кратко она может быть изложена в 2-х позициях.

1. Время Ивана IV (1533-1584 гг.) распадается на 4 периода с самостоятельными правителями: а) собственно Иван IV (1533-1547 гг.). Он же под именем Василия Блаженного (1547-53 гг.); б) его малолетний сын Дмитрий Иванович (1553-63 гг.), правление Избранной рады; в) Иван Иванович, второй сын Грозного (1563-72 гг.), опричина, как террор против Романовых в условиях уже начавшейся борьбы за власть; г) Симеон Бекбулатович, младший сын Ивана III (1572-84 гг.), венчался на царство под именем Ивана. 2. Новое толкование родословного дерева царей эпохи Грозного:

Иван III (1462-1505 гг.)

Василий III (1505-33 гг.)

Симеон=Иван (1572-84 гг.)

Иван IV (1547-53 гг.)

Федор Иванович (1584-98 гг.)

Иван (1563-72 гг.) Дмитрий (1553-63) Борис Годунов (1598-1605 гг.)

Дмитрий Иванович (1605-11 гг.) Федор Борисович (1605 г.)

(Лжедмитрий I и II)

1605-11 гг. - смута, утверждение Романовых.

Традиционная трактовка:

Иван III (1462-1505 гг.)

Василий III (1505-33 гг.)

Иван IV (1533-84 гг.)

Иван (ум. 1581 г.) Федор (1584-98 гг.) Дмитрий (ум. 1591 г.)

Цари разных династий: Борис Годунов (1598-1605 гг.). Федор Годунов (1605 г.), Лжедмитрий I (1605-06 гг.), Василий Шуйский (1606-10 гг.), Лжедмитрий II (1607-10 гг.), Семибоярщина (1610-13 гг.), Михаил Романов (с 1613 г.), утверждение династии Романовых. Из всего сказанного о времени Ивана IV заслуживает внимания предположение о том, что возможно Лжедмитрий I и II могли быть кем-то из детей царствующих особ, возможно выкраденных в политических целях и воспитанных под другим именем, с далеко идущими политическими планами. Не исключено, что Романовы

причастны к их появлению в российской истории. Однако, все гипотезы требуют доказательств, а не умозаключений. Так как в концепции “новой хронологии” мы не нашли убедительных доказательств, то предложенную реконструкцию считаем виртуальной реальностью, которую правильнее было бы назвать “воспоминанием о прошлом, которого не было”.

Общий вывод напрашивается сам собой: нельзя реконструировать исторический процесс математическими методами без учета “смыслового компонента”, тем более – без доказательств, только на основе логических построений, хронологических, географических, лексических сдвигов и параллелей.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Фоменко А. Т. *Глобальная хронология. Исследования по истории древнего мира и средних веков. Математические методы анализа источников.* – М. -1993; Носовский Г. В., Фоменко А. Т. *Новая хронология и концепция древней истории Руси, Англии и Рима (факты, статистика, гипотезы).* – в 2-х томах. – М. -1995; их же: *Империя. Русь, Турция, Китай, Европа, Египет. Новая математическая хронология древности.* – М. -1996, 1997; их же: *Русь и Рим. Т. 1-2.* – М. -1997; их же: *новая хронология Руси.* – М. -1997; их же: *Библейская Русь (русско-ордынская империя и библия. Новая математическая хронология древности).* В 3-х томах. – М. -1998

2. Валянский С. И., Калюжский Д. В. *Новая хронология земных цивилизаций.* – М. -1996; Бушков А. *Россия, которой не было. Загадки, версии, гипотезы.* – М. -1997.

3. Носовский Г. В., Фоменко А. Т. *Империя.* – С. 55.

4. Там же. с. 45-48.

5. *Тысячелетие России. 862-1862.* – Симферополь. -1992.

6. Носовский Г. В., Фоменко А. Т. *Новая хронология Руси.* – С. 25 – 27; *Империя.* – С. 82 – 83.

7. Морозов Н. А. (1850-1946) – революционер – народник и ученый. Почетный член АН СССР по химическому и физико-математическому отделению. Морозов Н. А. *Христос.* – Т. 1-7. – М. -1924-1932.

8. Носовский Г. В., Фоменко А. Т. *Империя.* – С. 647.

9. Там же – С. 647-652; *Новая хронология Руси.* – С. 53-63.

10. Их же: *Империя.* – С. 48.

11. Их же: *Новая хронология Руси.* – С. 51, 56, 57, 120, 157.

12. Там же: С. 141, 149.

13. Там же: С. 168-193.

ИСТОЧНИКИ ИЗУЧЕНИЯ ВЛАДЕЛЬЧЕСКИХ ПОВИННОСТЕЙ МОНАСТЫРСКИХ КРЕСТЬЯН СЕВЕРО- ЗАПАДА РОССИИ ВО ВТОРОЙ ЧЕТВЕРТИ XVIII в.

Вторая четверть XVIII в. характеризовалась развитием рыночных отношений вишь, проникновением их в отдаленные районы России, и в гллубь – охватом не только промысловых занятий населения, но и земледелия. Рыночные отношения оказывали воздействие на феодальные хозяйства, владельцы которых стремились приспособиться к новым условиям. Изменялась экономическая структура таких имений. Однако подавляющая масса владений втягивалась в рыночные отношения медленно. Это прежде всего относится к хозяйствам духовных феодалов. Если в предшествующие столетия монастырские вотчины экономически представляли собой хорошо организованные хозяйства, то в первой половине XVIII в. их состояние ухудшилась. Комплекс архивных документов фонда Александро-Свирского монастыря позволяет подробно обрисовать организацию вотчинного хозяйства, формы эксплуатации зависимых крестьян во второй четверти XVIII в. В этот период монастырь увеличил отработочные повинности. Почти вдвое выросли нормы на жатве – с 30 суслонов ржи и 60 суслонов овса с тягла в “1 лук” в первой четверти XVIII в. до 50 суслонов ржи и 100 суслонов овса во второй четверти столетия. Введена новая повинность – вывоз навоза на поля. Работа выполнялась крестьянами на своих лошадях с “1 лука” по 6 дней.

В прошлые времена для косьбы монастырских лугов крестьяне высылали только косцов. Сгрэбали и метали сено монастырские служки и нанятые монастырем работники. Теперь же власти все работы на покосе переложили на крепостных, так что каждый взрослый должен был 20 дней с “1 лука” отбыть на покосе¹. Резко возрос объем повседневных работ. В 1722-1723 гг. “недельная работа” составляла 3 недели с тягла в “1 лук”, в 1728 г. – 8 недель в год. В челобитной 1760 г. крестьяне жаловались на то, что в 1759 г. архимандрит в самое горячее время, летом заставил крестьян 7 недель ремонтировать монастырскую мельницу. В прежние времена это делали нанятые монастырем работники. Тогда же монастырь предпринял попытку принудить выполнять отработочные повинности в полном объеме крестьян деревень, в первой четверти XVIII в. вносивших только денежный оброк². Обслуживание рыбных тонь ловцами, мельниц - мельниками, возка

в зимнее время дров, бревен, теса, скалы, извести – все на крестьянских лошадях, прядение монастырской пеньки, изготовление толокна и т. д. – таково изнурительное изделие. Его размеры целиком зависели от производства феодала. Архивные материалы позволяют определить величину отработок, приходившихся на 1 крестьянский двор. Весной каждый двор высылал 1 человека на 5 дней пахать монастырскую пашню. В середине июня все крестьяне “без остатка” выгонялись для возки навоза на поля, “который разбивают, расстилают и запахивают”. Норма выработки – 6 дней с “1 лука”, приблизительно 5 дней с 1 двора. А в пору сенокоса с “1 лука” – 20 дней. Требовалось отряжать 2-х человек – косца и гребца. В итоге около 30 дней взрослые крестьяне каждого двора трудились на монастырских лугах. На жатву яровых и озимых хлебов отводилась 9 дней с “1 лука” или 7 дней с двора; посев озимых 6 дней с “1 лука” или 5 дней с двора. Безусловно, эти цифры приблизительны, ибо работы не ограничивались указанными нормами, чаще всего их превышали. Сами монастырские власти в официальных отчетах сообщали, что “для кошения и грабитвы сена и для жатвы и собирания хлеба работают крестьяне и крестьянки не поровну в год, в дождливые времена и больше”. Иногда уборочная затягивалась на полтора, а то и два месяца³. Много времени отнимали текущие работы: ремонтные, строительные в конюшнях, амбарах, сетовязнях, мельницах, рубка и возка дров и т. д. Порядок высылки на эти работы в разные годы менялся. Как и в первой четверти XVIII в., использовались либо “годовые работники”, либо “недельные”. В 30-е начале 50-х гг. монастырь предпочитал требовать “годовых работников”. Каждая волость их выделяла, исходя из общего числа тягол – “луков”, наложенных на жителей. А мирские власти проводили раскладку по дворам. В 30-40 гг. крестьяне вместо себя подражали в “годовые работники” “наймитов”, оплачивая их труд 7 руб. на год. Сами крестьяне эту процедуру называли “наймом”. В 1736 и 1738 г. в монастыре ежегодно работало по 39 “наймитов”. Следовательно, в год на насм “годовых работников” крестьяне расходовали 273 руб., каждый двор в среднем тратил около 2 руб. на оплату наймитов. Вероятно, со временем сумма найма возросла, так как в 1753 г. крестьяне отказались нанимать “годовых работников”. В челобитной монастырским властям свой отказ они мотивировали “всеконечным разорением”. В жалобе содержалась просьба принять на лето “недельных работников” из числа самих крестьян, “чтоб повелено было поочередно ходить на работу”. Челобитье было удовлетворено. Помимо “недельных работников”, крестьяне должны были выделять на год 6 сторожей и 4-х мельников. Подсчет показал, что 34 чел./дня в году крестьяне каждого двора отбывали “недельную” работу в монастыре⁴.

Наибольший объем работ приходился на 5 летних месяцев. В дополнение летом с крестьян требовали 3-х пастухов, а весной и осенью на

4 месяца – 12 повцов рыбы. В общей сложности каждый крестьянский двор в течение летнего времени должен был отработать в монастыре 71,5 чел./дн., а в неделю около 4 чел./дн. Во второй четверти XVIII в. несравненно чаще, чем в начале столетия, вотчинные власти производили замену изделья денежными платежами. Последнее позволяет выразить величину отработочной ренты в деньгах. Пахота, возка навоза, посев озимых оценивались по 10 коп., сенокос – 8 коп. в день 1 человеку. Ужин 50 суслонов ржи или овса заменяли выплатой 50 коп. за каждый вид работы. Пастуху за 6 месяцев пастбы – 4 руб. 50 коп. “Недельная работа” оценивалась 10 коп. за день⁵. Общая же величина изделья 1 крестьянского двора в денежном исчислении достигала 7 руб. 70 коп. в год. При денежной оценке отработочной ренты нужно иметь в виду, что нашими расчетами не учтен целый ряд работ, которые ежегодно выполняли крестьяне: пряли пряжу по 10 фунтов с каждого “лука”, делали толочно из зерна, сверх всякой нормы производили различные срочные работы. Однако и полученная сумма весьма убедительно показывает насколько возросли за истекшие 20 лет в Александро-Свирской вотчине размеры изделья. В первой четверти XVIII в. их величина была в два с лишним раза ниже и составляла с одного крестьянского двора около 3 руб. 26 коп. Подобная форма эксплуатации была очень удобна феодалу - монастырю. Она с трудом поддавалась учету. При желании вотчинник мог увеличить ее до необычных размеров. Не случайно барщина в скрытой форме, в форме отработок просуществовала в России до начала XX в.

Натуральная часть феодальной ренты, как и в первой четверти XVIII в., включала выплату “пятины”, столовых и лесных припасов. Тяжелым платежом оставался хлебный оброк, хотя с годами поступления “пятины” в монастырские житницы уменьшались. Это объясняется как падением роли земледелия в хозяйствах крестьян, так и прогрессирующим расслоением крепостных вотчины, обеднением значительной части дворов. В урожайный 1754 г. величина “пятины” равнялась лишь 1 четверти 2,5 четверика всех зерновых с 1 двора, в пересчете на деньги 2 руб. 71 коп., в то время как в урожайный 1720 г. ее величина в расчете на 1 двор составляла 4 четверти 2,4 четверика на сумму 8 руб. 66 коп⁶. Помимо хлебной “пятины”, с каждого двора брали по 1 фунту коровьего масла, 8 штук яиц, по 2,4 фунта сухих грибов общей стоимостью 11 коп. Как и прежде, крестьяне обязаны были давать в монастырь “лесные припасы” с 1 двора: теса 4 штуки, скалы бересты 7,3 штуки, дубовой коры или ивняка по 1 аршину, дров по 1,4 сажени, бревен по 4,4 штуки – на сумму 1 руб. 96 коп. Общая величина натуральных повинностей 1 крестьянского двора в пересчете на деньги равнялась в среднем 4 руб. 78 коп. Из них около 57% приходилось на пятинные взносы. По сравнению с первой четвертью XVIII в. натуральная

часть ренты сократилась в 2 раза, что обусловлено уменьшением поступления "пятины". Говоря о величине натуральной части ренты, нужно также иметь в виду, что монастырь систематически нарушал им же установленные нормы. Так случилось в неурожайный и "скотьего падежа" 1758 г. Осенью во время обмолота ржи монастырь потребовал соломы ржаной и яровой с каждого "лука" по 5 тукачей⁷. Между тем поставка соломы не входила в повинность крестьян. В 1752 г. по указу вотчинной конторы крепостные Люговской волости выделили липовых веревков – с каждого "лука" по 20 сажень. Деревни Сермаксы в августе 1752 г. по приказу архимандрита "к празднику чудотворцевой памяти" поставили в монастырь бочку сигов и бочку лососей, в сентябре д. Гакручей – бочку икры и 5 бочек сигов и в ноябре еще 6 бочек рыбы, 5 пудов икры. В 1759 г. все крестьяне сверх нормы рубили бревна и дрова для монастырского подворья в Олонце, возили их на своих лошадях. Недоимку выплачивали деньгами из расчета 40 коп. за сажень⁸. Перечень экстренных поборов и работ можно было бы продолжить. Общая сумма всех видов ренты составила 12 руб. 43 коп. на 1 двор.

Денежный оброк продолжал существовать в промысловых деревнях Сермаксы и Гакручья. Помимо денежного платежа в 2 руб. 20 коп. с двора в год, крестьяне были обязаны выполнять большой объем издельных работ: косить сено, рубить дрова, ремонтировать рыбные тони и т. д., а также поставлять натурой определенное количество рыбы⁹. В основной части вотчины денежного оброка не было. Но монастырские власти практиковали замену натуральных взносов и работ деньгами. В годы неурожая со всех крестьян "деньгами брали за "пятинный" хлеб и "столовые припасы" по местным торговым ценам. В 30-40-х гг. деньгами крестьяне оплачивали труд нанятых ими "годовых" работников. Иногда вместо пастухов для пастьбы монастырского стада, ловцов рыбы, сторожей и т. д. также собирались деньги. Можно сделать вывод, что во второй четверти XVIII в. в вотчине продолжала существовать изнурительная смешанная форма ренты с непомерно возросшим изделем.

Для массы крестьян выполнение владельческих повинностей сочеталось с выплатой долгов. Как и в первой четверти XVIII в., крестьяне брали у монастыря по заемным кабалам хлеб, деньги, скот. Возвращали деньгами, работой в монастырском хозяйстве, ремесленными изделиями, сеном, дровами и т. д. Долги имели почти все крепостные. Долговая кабала была хронической. По нескольким долговым книгам за вторую четверть XVIII в., сохранившимся в фонде монастыря, можно установить, что крестьяне, не успев выплатить долг по одной "статье", брали новый ... и так продолжалось годами. В долговых книгах 50-х г. нередко можно встретить доимку за 40-е годы XVIII в. Платежи и отработки по кабалам в сочетании

с высокой феодальной рентой разоряли крестьянские хозяйства. При сравнении владельческих повинностей в первой и второй четвертях XVIII в. обращает внимание уменьшение натуральной части ренты во второй четверти XVIII в. Последнее произошло вследствие сокращения поступлений "пятинного" зерна. На наш взгляд, наблюдаемые явления были вызваны, во-первых, заметным падением роли земледелия в промысловой Подберезной части вотчины, во-вторых, интенсивно протекавшим расслоением крестьян. Бедные крестьянские хозяйства плохо использовали надельные земли. Разработки подсек у них также были малы. Таким образом, облегчение в платеже натуральной ренты, якобы происшедшее во второй четверти XVIII в., оказывается мнимым. Второй вывод, к которому приводит параллельное рассмотрение повинностей в первой и во второй четвертях XVIII ст. — значительное увеличение отработочной ренты в виде барщины и изделия. Во второй четверти, особенно с 50-х г. XVIII в. в северных районах страны и нечерноземья явно наметилось увеличение доли денежных платежей в феодальной ренте. А к 50-м г. — замена натуральных платежей денежными. В Александро-Свирском монастыре денежный оброк в сочетании с изделием был лишь в двух волостях. В основной же части вотчины продолжала преобладать натуральная рента. Денежные же платежи практиковались как эквивалентная замена натуральных видов ренты. Между тем хозяйства крестьян были тесно связаны с рынком и могли платить повинности деньгами. Уже в 20-30-е г. XVIII в. крестьяне вотчины боролись за замену владельческих натуральных повинностей денежным 40-копеечным оброком. А в ходе волнений монастырских крестьян начала 60-х г. требовали перевода в разряд государственных, отмечая в числе прочих преимуществ положения государственных крестьян и то, что они вносили оброк деньгами. Причины сохранения натуральных платежей и изделия в Александро-Свирской вотчине коренятся в структуре монастырского хозяйства, которое слабо втягивалось в рыночные связи. На протяжении первой половины XVIII в. методы ведения хозяйства в Александро-Свирском монастыре оставались неизменными. В отношении своих крестьян шли по пути простого увеличения традиционных видов ренты, денежное выражение которой было в несколько раз выше того, что платили государственные и даже помещичьи крестьяне. Усиление эксплуатации крепостных власти монастыря возвели в главный принцип хозяйствования. Однако это не могло спасти монастырское хозяйство от развала, который проявился в 50-60-х г. XVIII в. Расстройство экономики, паразитизм братии, существование за счет крестьянства — эти явления характерны не только для Александро-Свирского монастыря. Таким образом, изученные материалы позволяют заключить, что вторая четверть XVIII в. принесла

крестьянам Александрo-Свирского монастыря возрастание феодальной эксплуатации в её самых тяжелых и изнурительных формах – барщины и издѣлья. Она была непосильной не только для группы “скудных” и “среднестатейных” хозяйств, так как поглощала доходы, а нередко и необходимую часть бюджета крестьянской семьи. Высокая рента, её примитивные формы замедляли расширенное воспроизводство и “прожиточных” хозяйств. Все это обусловило активное участие крепостных Александрo-Свирской вотчины в развернувшейся борьбе монастырских крестьян России за перевод их в разряд государственных.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Архив СПб. И.И. ФИРИАН. – Ф.3. – Оп.2. – Д.269; Оп.1. – К.26. – П.2; К.19. – П.10.
2. Там же. – К.14. – П.6; К.24. – П.5; – К.26. – П.2.
3. Там же. – К.25. – П.3,4; – К.18. – П.8; – К.19. – П.6; – К.27. – П.4.
4. Там же. – К.15. – П.16; – К.18. – П.8; – К.19. – П.6; – К.22. – П.9.
5. Там же. – К.23. – П.4; – К.24. – П.7; – К.25. – П.1,3,6.
6. Там же. – К.23. – П.6; – К.11. – П.2.
7. Там же. – К.24. – П.10; – К.25. – П.3.
8. Там же.
9. Там же. – К.25. – П.4; – К.26. – П.3.

И.С.Гребцова

“НОВОРОССИЙСКИЙ КАЛЕНДАРЬ” КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ КРАЯ

В свете видовой классификации исторических источников весьма близкими к периодической печати по содержанию, организационно-издательским и литературно-жанровым формам являются многочисленные продолжающиеся издания. Таким специфическим продолжающимся изданием был и выходивший в Одессе ежегодник “Новороссийский календарь”.

Первая попытка издания календарей была предпринята еще в начале 20-х годов XIX в.¹ Однако их выпуску воспротивилась Петербургская Академия наук, обладавшая монопольным правом на издание календарей в России. Тем не менее, в 1831 г. в Одессе вновь вышел в свет календарь на 1832 г. Этот шаг провинции был повторно опротестован Академией наук, но губернской администрации совместно с руководством недавно основанного в крае Одесского учебного округа удалось добиться у правительства разрешения на систематическое издание календарей. “Календари – Calendrier” на 1832 г. и 1834 г. были двуязычными и выходили на русском и французском языках². Помимо обширного справочного материала они содержали сведения по статистике Одессы. С 1835 г.

календарь получил название "Новороссийский" и стал издаваться на русском языке. Параллельно с ним в 1835 г. и 1836 г. выходил его французский вариант "Calendrier de la Nouvelle Russie, public par P.M.", включавший лишь справочные сведения. Первоначально календари издавались при канцелярии генерал-губернатора Новороссийского края и Бессарабии М.С. Воронцова. Они быстро превратились в пользовавшееся спросом и доверием у читателей издание. В 1834–1836 гг. "Новороссийский календарь" редактировал член Одесского приказа общественного призрения, известный журналист П.Т. Морозов. Совместно с редактором "Одесского вестника" М.П. Розбергом он также явился инициатором издания "Одесского альманаха на 1831 год", положившего начало выпуску литературных альманахов в крае.

Первые календари были невелики по размеру, не имели четко разработанной внутренней структуры, открывались обычно портретом известного государственного деятеля или литографическим изображением исторического памятника края. Они включали святцы, сведения о транспорте и почтовых перевозках, ярмарках, статистические материалы. "Календарь на 1838 год" редактировал чиновник "для собирания и составления статистических сведений" канцелярии генерал-губернатора П.М. Яхневич, что обусловило увеличение в нем статистической информации.

Назначенный в середине 1837 г. попечителем Одесского учебного округа Д.М. Княжевич, ранее длительное время служивший в министерстве финансов и принимавший участие в издании литературных журналов в Петербурге, добился передачи "Новороссийского календаря" из ведения канцелярии генерал-губернатора Ришельевскому лицезу. В период издания этого ежегодника Ришельевским лицезом его редактировали, сменяя друг друга, профессора лицеза: Н.Н. Мурзакевич, И.Г. Михневич, А.М. Богдановский и другие. С начала 40-х гг. XIX в. окончательно оформилась структура "Новороссийского календаря", который теперь состоял из четырех отделов. Увеличился размер и объем издания.

"Отделение первое" включало православный, католический, протестантский, мусульманский, иудейский календари, православный месяцеслов, роспись религиозных праздников и постов, сведения о небесных явлениях (затмениях солнца и луны) и т.д.

"Отделение второе" содержало таблицы географического положения городов края, расстояний от них до столиц и губернских городов России, Царства Польского и Княжества Финляндского. Естественным продолжением этой тематики был "Новороссийский дорожник", включавший указатель маяков, почтовых дорог в крае, сведения о транспорте и страховых конторах. Неотъемлемой частью второго отдела стали "Хронологические показания достопримечательных событий

Новороссийского края и Бессарабии". Эта своеобразная хронологическая таблица впервые открывала "Новороссийский календарь на 1839 год", а при новой структуре издания обрела свое постоянное место. Таблица содержала ряд сведений по ранним периодам истории (первоначально с 988 г. – крещения Руси, позднее с 513 г. до н. э. – похода персидского царя Дария на скифов), но основная её часть посвящена истории земель, входивших в состав Новороссийского края и Бессарабии. Ей свойственна четкая датировка присоединения отдельных территорий края к Российской империи, основания городов и местечек, заводов и фабрик, учебных и медицинских учреждений, научных и благотворительных обществ, изменений в административно-территориальном делении и т. д. Эти сведения существенно дополнял "Указатель достопримечательнейших предметов в городах и местечках Новороссийского края и Бессарабии", где представлены данные по каждому населенному пункту о числе жителей, особенностях городской застройки, количестве домов, церквей, мельниц, театров, учебных заведений, магазинов, лавок, перечислены основные занятия населения, промыслы. Заметное место во втором разделе заняли также статистические таблицы, которые обобщали многочисленные данные по губерниям Новороссийского края и Бессарабской области, включая сведения о количестве земли, городов, сел, деревень, колоний, числе родившихся и умерших, сочетавшихся браком, иноверцев. Статистические таблицы обычно сопровождались краткими комментариями.

Периодически второй отдел расширялся за счет введения дополнительных рубрик – "Древняя топография некоторых мест" и "Древние названия некоторых мест", также представляющих определенный интерес для исследователей. Входивший в состав второго отдела "Указатель ярмарок в городах, местечках и некоторых селениях Новороссийского края и Бессарабии" содержит ценный материал о развитии местной торговли. В 40-е гг. XIX в. во втором разделе постоянно публиковалась таблица курса обмена ассигнаций на серебро. Она явилась отражением реализации финансовой реформы Е. Ф. Канкрин, проводимой в России с 1839 г. по 1844 г. с целью стабилизации денежной системы. Таблица фиксировала осуществлявшуюся в русле реформы девальвацию ассигнаций и перевод всех коммерческих сделок на серебро, при котором один серебряный рубль равнялся 3 руб. 50 коп. ассигнациями. В "Новороссийском календаре" эти материалы публиковались прежде всего в интересах торгово-промышленных кругов южного региона, остро нуждавшихся в стабильности денежного курса.

"Отделение третье" состояло из двух частей: "Новороссийский адрес-календарь" и "Одесские адреса". Первая часть включала перечень всех учреждений и организаций региона от канцелярии генерал-губернатора

до благотворительных обществ с поименным составом их членов. Анализ этих материалов, поданных в хронологической последовательности за определенный период, позволяет проследить структурные и штатные изменения в административно-бюрократическом аппарате края, его социальный состав, расширение сети учебных и медицинских заведений, благотворительных организаций в городах и местечках Новороссии и Бессарабии. Вторая часть позволяет выявить местонахождение в Одессе первой половины XIX в. конкретных учреждений и организаций, адреса частных лиц, установить старинные названия улиц.

Если второй и третий отделы "Новороссийского календаря" содержат ценный для историка справочный материал, то "Отделение четвертое" сближает это издание с периодикой, так как включает характерные для периодической печати первой половины XIX в. обстоятельные обзоры и статьи по типу неофициальной части "Губернских ведомостей". В 40-е гг. постоянно, а в 50-е гг. XIX в. периодически в четвертом отделе публиковались статьи под названием "О внешней торговле Новороссийского края и Бессарабии" за конкретный год или период. Первоначально автором их был профессор истории и статистики Ришельевского лицея Ф.К.Брун, активно работавший также в Одесском статистическом комитете, где вел отчетность о развитии торговли в крае. Результаты своих статистических исследований он обычно публиковал в "Одесском вестнике", а обобщенные материалы помещал в "Новороссийском календаре".

Ф.К.Брун одним из факторов стремительного развития Новороссийского края считал "чрезвычайное развитие внешней торговли"³. Всесторонне обосновывая на страницах ежегодника значение внешней торговли, он сумел раскрыть не только прямое, но и косвенное влияние её на социально-экономическую структуру страны. "При том важность внешней торговли, - подчеркивал автор, - и в хозяйственном отношении не может быть оцениема по тем только суммам, которые она непосредственно прибавляет к общей массе торговых оборотов государства: важность сия в гораздо высшей степени проявляется в оживлении разных других отраслей материальной деятельности, а по сему самому нередко и в расширении торговых оборотов внутри государства"⁴. Помимо преамбулы, поясняющей основные положения статьи, Ф.К.Брун, всегда включал в текст раздельную характеристику морской и сухопутной торговли. Особо подробно им рассматривалось развитие морской торговли в крае: отход и прибытие кораблей в порты Азово-Черноморского бассейна, анализ ввозимых и вывозимых товаров и т.д. Многочисленные сведения были обобщены в специальных таблицах. Более сжато освещалась сухопутная внешняя торговля, представленная в крае в основном в форме

транзитной торговли через Новоселицкую таможенную на австрийской границе, а также Скулянскую таможенную и заставы на границе с Молдавией и Валахией. После выхода Ф.К.Бруна из состава статистического комитета обзоры о развитии внешней торговли с 1853г. стал составлять известный экономист и статистик И.П.Сокальский. Его перу принадлежат глубокие аналитические статьи в "Новороссийских календарях" на 1853, 1854, 1855 и 1857 гг. Сотрудничество И.П.Сокальского в ежегоднике продолжалось вплоть до его отъезда в Харьков, куда он был приглашен в 1858г. на должность профессора кафедры статистики Харьковского университета.

В статьях И.П.Сокальского сохранилась прежняя структура изложения проблемы, но изменились некоторые подходы и оценки. Так, он попытался рассмотреть развитие внешней торговли первой половины XIXв. как целостную систему, проследить цикличность в её развитии, закономерности периодов подъема и упадка. "В колебаниях торговли Новороссийского края и Бессарабии мы можем постоянно следить за повторением одних и тех же явлений. Мы видим в самом деле, что периодически и почти правильно повторяются годы, которые, как верхушки пирамиды, выдаваясь из круга прочих, образуют около себя группы других более или менее благополучных, а за ними следуют годы, обороты которых слабы", - отмечал автор. К благополучным годам в развитии внешней торговли края И.П.Сокальский относил 1839, 1847 1852, 1853 гг., к неблагоприятным – 1841-43, 1851 гг. Большое внимание он уделил особенностям развития внешней торговли в 1853г., когда внешнеторговый оборот Новороссии и Бессарабии достиг 70 млн. руб. сер., в то время как в обычные годы он колебался в пределах от 35 до 40 млн. руб. сер. Неурожай в Европе породил особый спрос на ввозимое зерно. Роль экспортеров зерна на европейский рынок взяли на себя Россия и США. Однако, в 1853г. США не смогли составить России на внешнем рынке столь же серьезную конкуренцию, как в 1847г. Эту мысль И.П.Сокальский подтверждал таблицей товарооборота США, составленной на основе ряда источников, которую сравнивал с данными по Новороссийскому краю. Автор сделал вывод о том, что "весь отпуск хлеба из Соединенных Штатов в 1853 году едва может сравниться с отпуском хлебных продуктов из одной Одессы". Анализируя развитие внешней торговли края в первой половине XIX в., И.П.Сокальский с уверенностью заявил, что несмотря на смену "счастливых и неблагоприятных для нашего края годов", средний уровень торговых оборотов "беспрестанно поднимается". После отъезда И.П.Сокальского из Одессы статьи о развитии внешней торговли перестали публиковаться в "Новороссийском календаре".

Заметное место в четвертом разделе ежегодника занимали статистические и топографические описания края, его отдельных губерний,

градоначалств, больших и малых городов. Статистические описания – традиционная форма для российской статистики первой половины XIX в., развивавшейся в русле государственного управления. Статистическими материалами их можно назвать лишь условно, ибо в основе этих историко-статистических очерков лежало описание, дополненное некоторыми количественными данными. Статистические описания не имели единой программы. Их авторами были как профессиональные историки, статистики, краеведы, так и энтузиасты-любители: А. Скальковский, Ф. Домбровский, Е. Шевелев, И. Лиликов и многие другие. Особой глубиной и содержательностью отличались статистические описания, составленные известным историком А. А. Скальковским и краеведом, редактором “Таврических губернских ведомостей” Ф. М. Домбровским⁸.

Близки к статистическим описаниям историко-статистические очерки об иностранных поселенцах в Новороссийском крае и Бессарабии. В статье секретаря Общества сельского хозяйства Южной России Г. И. Соколова “О колониях южного края России” освещен процесс переселения на территорию края немецких и болгарских колонистов. Автор рассматривал свою статью как “материалы для статистики”, в связи с чем попытался выявить особенности правового статуса колонистов, различия в наделении их земель, охарактеризовать денежные повинности и сборы, оброчные статьи, направления в развитии сельского хозяйства и промыслов, в колониях⁹. Отличается детальностью статья немецкого колониста Э. Вальтера “Описание Молочанского колонистского округа” об основании немецких колоний в Екатеринославской губернии¹⁰. Глубокий анализ состояния еврейских земледельческих колоний в Новороссийском крае предпринял на страницах ежегодника Ф. Захариевич¹¹.

Издаваемый Ришельевским лицеем “Новороссийский календарь” не мог обойти молчанием развитие образования в крае. Автором большинства статей по этой проблеме был профессор истории и философии лицея И. Г. Михневич. В его статьях “Краткое известие об Одесском учебном округе” (“Новороссийский календарь на 1843 год”) и “Исторический взгляд на учебные заведения Новороссийского края и Бессарабии” (“Новороссийский календарь на 1844 год”) содержалась общая характеристика развития образования в регионе. Специальная статья И. Г. Михневича “Ришельевский лицей и состоящая при нем гимназия с пансионом”, опубликованная в “Новороссийском календаре на 1851 год”, посвящена внутренней структуре главного учебного заведения края первой половины XIX в.

На страницах ежегодника нашел отражение процесс становления и развития благотворительности в регионе. Уже в “Новороссийском

календаре на 1835 год" была помещена статья без подписи "Взгляд на заведение общественного призрения в Одессе", в которой подробно освещалась деятельность Одесского приказа общественного призрения и находившихся в его ведении учреждений. Есть основания предполагать, что автором статьи был член Одесского приказа общественного призрения, редактор "Новороссийского календаря" той поры П.Т.Морозов. В четвертом отделе публиковались сообщения о создании и деятельности национальных благотворительных обществ¹². Видный одесский благотворитель А.С.Стурдза посвятил статью "Одесская богадельня сердобольных сестер" в "Новороссийский календарь на 1853 год" истории основания учрежденной им на частные пожертвования общины для подготовки медицинских сестер и их работе в больнице при богадельни.

Издание уделяло внимание и трудностям, с которыми сталкивались в своей деятельности благотворительные заведения края. Так, статья "Одесская лечебница для приходящих", автором которой был ее сотрудник А.Линк, посвящена непростому периоду ее истории, когда капитал лечебницы "по мере увеличивавшихся расходов и умножившимся числе больных" значительно сократился. Характеризуя деятельность лечебницы со времени ее основания в 1835г., автор отметил ее безусловную пользу для Одессы. Среди причин сокращения материальных возможностей лечебницы А.Линк на первое место поставил тот факт, что сумма пожертвований, а также "число попечителей и подписчиков, к величайшему сожалению, в последние годы ощутимо убавилось"¹³. Ряд публикаций по проблемам развития медицины принадлежал профессору Ришельевского лицея, доктору судебной медицины А.А. Рафаловичу.

В середине XIX в. заметное место на страницах "Новороссийского календаря" заняли обширные статьи, посвященные видным деятелям края. Публикация И.Михневича "Биография герцога де-Ришелье" ("Новороссийский календарь на 1850 год"), И.Минакова "Дмитрий Максимович Княжевич" ("Новороссийский календарь на 1860 год"), а также редакционная статья "Материалы для биографии светлейшего князя М.С. Воронцова" в "Новороссийском календаре на 1863 год" написаны в форме биографических очерков и содержат ценные сведения о жизни и деятельности этих выдающихся людей.

В "Новороссийском календаре" периодически публиковались ценные исторические источники. Так, в годы Крымской войны в четвертом отделе ежегодника были помещены военные донесения о бомбардировании Одессы 10 апреля 1854г., взятии английского фрегата "Тигр", безуспешном нападении англо-французских кораблей на очаковские укрепления, представлявшие собой подробную хронику военных событий в крае¹⁴. Раввин Беим в 1859 г. опубликовал выдержки из

пергаментных рукописей, найденных в синагогах в районе Чуфук-Кале (близь Бахчисарая), позволяющие проследить историю пребывания в Крыму караимов, с примечаниями о религии, обрядах и обычаях этого народа¹⁵.

Издание "Новороссийских календарей" Ришельевским лицеем прекратилось после его преобразования в университет. В 1866 г. календарь был выпущен издателем И.Ф. Федоровым, а с начала 70-х гг. XIX в. он вновь, как в первые годы существования, издавался канцелярией генерал-губернатора. Большое место в календарях второй половины XIX в. заняли рекламные объявления. С 1874 по 1890 гг. "Новороссийский календарь" не выходил. В начале 90-х гг. XIX в. была предпринята кратковременная попытка его возобновления, когда были изданы календари на 1891, 1892, 1893 гг. На этом выпуск "Новороссийских календарей" прекратился.

Таким образом, выходивший в XIX в. в Одессе ежегодник "Новороссийский календарь" оставил заметный след в истории издательского дела. Для исследователей это издание является многоплановым источником по истории Новороссийского края и Бессарабии. На его страницах публиковались как официальные материалы справочного характера, так и многочисленные историко-краеведческие статьи. Особую ценность в качестве исторического источника представляют в силу постоянной периодичности и сопоставимости данных публикации ежегодника за первую половину и середину XIX в. Характерной особенностью календарей второй половины XIX в. стало введение в его состав обширного раздела рекламных объявлений, а недостатком нерегулярность выхода.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Печать в Новороссийском крае. (Исторический очерк)//Юг. -1882. -январь. - С.66.
2. Календарь на 1832 год - *Calendrier pour l'annee 1832*. -Одесса, 1831; Календарь на 1834 год - *Calendrier pour l'annee 1834*. -Одесса, 1833.
3. Новороссийский календарь на 1842 год. -Одесса, 1841. -С.287.
4. Новороссийский календарь на 1847 год. -Одесса, 1846. -С.329.
5. Новороссийский календарь на 1855 год. -Одесса, 1854. -С.371.
6. Новороссийский календарь на 1857 год. -Одесса, 1856. -С.401.
7. Новороссийский календарь на 1855 год. -Одесса, 1854. -С.371.
8. См. подробнее: Непомнящий А.А. Очерк развития исторического краеведения Крыма в XIX - начале XX века. -Симферополь, 1998. -С. 19,21.
9. Новороссийский календарь на 1848 год. -Одесса, 1847. -С.356-371.
10. Новороссийский календарь на 1851 год. -Одесса, 1850. -С.380-397.
11. Новороссийский календарь на 1853 год. -Одесса, 1852. -С.396-416.
- 12. Новороссийский календарь на 1846 год. -Одесса, 1845. -С.349-351; Новороссийский календарь на 1863 год. -Одесса, 1862. -С. 60-61;
13. Новороссийский календарь на 1854 год. -Одесса, 1853. -С.411.
14. Новороссийский календарь на 1855 год. -Одесса, 1854. -С.416-434.
15. Новороссийский календарь на 1859 год. -Одесса, 1859. -С.431-444.

ПРАЦЯ А.Г.ЛЕБЕДИНЦЕВА “ХАНСЬКА УКРАЇНА” ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

В історії Південної України період кінця XVII-початку XVIII ст. досліджений недостатньо. Це був бурхливий час після згасання другої Української держави, який яскраво відбив зазіхання на українські землі сусідніх держав - Росії, Польщі, Туреччини, Кримського Ханства, напружених пошуків окремими представниками козацької старшини шляхів відстоювання незалежності цих теренів. Історичних джерел для вивчення цього періоду історії Південної України відносно небагато. Тому інтерес, більшою мірою джерелознавчий, ніж історіографічний, для аналізу етнічного складу населення цих земель, його культури та елементів менталітету становить стаття Арсенія Гавриловича Лебединцева “Ханська Україна”, й, особливо, надруковані як додаток до неї, рідкісні документи церковного походження¹.

А. Лебединцев (1818-1898) був найстаршим братом в багатодітній родині сільського священика Канівського повіту. Освіту А. Лебединцев здобув в Київській семінарії, а після закінчення її - у Київській Духовній академії. Тут навчалися і два його молодші брати - Петро та Теофан. В майбутньому П. Лебединцев став відомим церковним діячем, протоієреєм Софіївського собору в Києві, викладачем Київської Духовної академії, автором багатьох праць про початки християнства в Україні, історичну топографію Києва та про київські храми. Він був редактором “Киевских Епархиальных Ведомостей”, друкував проповіді українською мовою. Другий брат - Теофан, був відомим істориком-дослідником української церкви XVIII ст. В 1882 році виступив одним з засновників журналу “Киевская старина” й до 1887 року був його редактором та видавцем. А Лебединцев був пройнятий українофільськими настроями як і його брати, тому не дивно, що його увагу привертала історія Південної України.

3 1843 року А. Лебединцев служив священиком Одеського кафедрального собору та займався викладацькою діяльністю в Одеській духовній семінарії². В 1848 році його було призначено до Севастополя благочинним церков Південного берегу Криму (в православному церковному управлінні - це священик, який виконує адміністративні обов'язки відносно декількох церков). Його доповідні листи єпархіальному владиці Інокентію про церковні справи започаткували цикл “Севастопільських листів”, які пізніше були надруковані в “Киевской старине”³. Ці листи А. Лебединцева містили важливі свідчення сучасника облоги Севастополя часів Кримської війни (1853-1856 рр.) і стали яскравим

документом історичних подій, який досі недостатньо використаний дослідниками.

Після війни у 1856 році, незважаючи на пропозиції по влаштуванню його до однієї з столичних церков, А. Лебединцев повернувся до Одеси. Тут він служив священником у церкві Стрітєння, а з 1873 року став кафедральним протоієреєм. Паралельно з службовою діяльністю він захоплено займався розробкою історії церкви XVIII-початку XIX ст. на Півдні України⁴

Першим дослідником, який віддав належне значення працям А. Лебединцева був його сучасник професор Новоросійського університету, славіст О. Кочубинський. Він виступив у 1900 році зі статтею пам'яті А. Г. Лебединцева. О. Кочубинський відмітив захоплення історією братів Лебединцевих, а про Арсенія подав докладний біографічний опис, в якому підкреслив, що його в житті постійно оточували люди, які любили, цінували й вивчали українські старожитності. Найбільш цінною працею А. Лебединцева О. Кочубинський вважав "Ханську Україну". Ця праця була вперше надрукована в 1860 році за часів загальнодемократичного підйому в країні й посилення українофільських настроїв серед передової української інтелігенції.

У березні 1912 року на засіданні Одеського товариства історії та старожитностей після доповіді професорів М. Г. Попруженка та А. М. Гамова, було прийнято рішення - у зв'язку з сторіччям Бухарестського мирного договору (квітень 1812 року, за яким були виведені з-під влади Туреччини південно-західні українські землі між річками Дністер та Прут з фортецями Аккерманом, Кілією, Ізмаїлом та молдавські землі з фортецею Бендери) передрукувати роботу А. Лебединцева "Ханська Україна" в записках Товариства, "тому що вона може слугувати цінним історичним матеріалом", але малодоступна читачеві внаслідок рідкості "Херсонских Епархиальных Ведомостей" за 1860 рік, в яких стаття з'явилась друком вперше⁵.

У своїй праці А. Лебединцев зосередився на вивченні специфіки місцевого устрою церковно-релігійного життя, яке поряд з мовою, побутовими традиціями було надбанням національної культури українців. Автор не замикався в вузько конфесійних проблемах, а подав загальне тло подій в усіх аспектах розмаїтно-насиченого життя мешканців теренів між Бугом та Дністром. Робота базувалась на рідкісних документах, які автор вилучив з архіву місцевої консисторії, частину з яких надрукував як додаток до статті. Сюди увійшло 15 документів. Це були 12 ставлених архієрейських грамот, які видані священникам на посаду. В них знаходились цінні данні про географічне розташування приходів та їхнє населення, а також свідчення про постійні утиски місцевого православного населення з одного боку

кочуючими ордами, які несли матеріальні нищення, з іншого - польськими священиками, які намагались насильницькі повернути православних до католицизму. Ці факти підтверджує і надрукований в додатку лист митрополита Іоакима⁷. Навіть використання недовговічного будівельного матеріалу, з якого традиційно будували в цій місцевості церкви та житла, було обумовлено нетривалістю існування будівель, які постійно руйнувались⁸.

У наведеній А.Лебединцевим статистичній відомості, яку склав священик Роман Іванов, містяться важливі данні про кількість дворів та слобід, кому вони належали, чисельність чоловіків, жінок, дітей в них. В цьому документі знаходимо цікаву інформацію про національний склад окремих поселень, що дозволяє прослідкувати етнічне розселення людності на теренах між Бугом та Дністром. Зокрема цікаво що в кінці XVIII ст. ще вирізнялись в окрему етнічну групу від молдаван волохи⁹.

Щоб довести, що терени міжріччя Дністра й Буга з давніх давен заселені українцями А.Лебединцев робить екскурс в історію, починаючи відлік від часів Київської Русі. Автор посилається на давні руські літописи, які твердять, що весь берег Чорного моря з найдавніших часів був заселений слов'янами й належав південно-руським князям¹⁰. Він відстоює думку, що українське населення поселилось на цих землях задовго до татаро-монгольської навали. Давні мешканці, за словами автора, пережили століття владарювань мінливих чужинців, й тільки змінили назви давніх "руських племен" на нове ім'я "українського народу". В середині XVII ст. український характер цих земель було підтверджено за часи Б.Хмельницького. Право України на міжріччя Буга та Дністра в документах цього періоду визнавали Польща і навіть Туреччина, які вважали, що зазначені терени є тимчасово загарбаними Кримським Ханством. В подальші роки, як твердять документи, хоча тло степу давали кочові орди, підвладні Кримському Ханству, берегові річні полоси - по лівому берегу Дністра, й правому Буга були заселені християнами, й збільшувались, в тому числі, втікачами з Поділля, Великої Росії, Молдови.

Те що осіле безперервне життя українського населення на зазначених теренах продовжувалось й у XVIII ст. підтверджується й уживанням в церковних документах назви "Україна". Співставляючи титули молдавських священиків (все православне населення цих земель входило до їх пастви), А.Лебединцев прослідкував еволюцію вживання назви "Україна" в документах церковного характеру. Вперше включив у свій титул назву "Ханська Україна" митрополит Данііл, який мав кафедру в Ізмаїлі. Найдавніша його грамота, яку віднайшов А.Лебединцев відноситься до 1761 року. Свій титул в документах Данііл писав, як "Данііл, милостю Божою митрополит Провєславія, Томарівський, Хотинський, всього побережжа Дунайського і Дністровського та цілої України Ханської"¹¹.

У наступних документах молдавських священників термін для позначення земель між Бугом та Дністром змінювався від визначення “Ханська Україна” до “України”, тобто підтверджувало споконвічний характер заселення цих земель українцями. Зокрема той же Данііл у грамоті 1772 року вже вживав назву “Україна”¹². Наступник Даніїла Іоакім підписувався - “Іоакім, милостю Божою митрополит Проевлавій, Томарівський, Хотинський і всього володіння українського” (підкреслено нами - Т.П.)¹³. Ще далі пішов митрополит Кирило. Він здійснював пасторські дії на цих землях наступним за Іоакімом. Свої документи він підписував як “Кирило, милостю Божою митрополит Проевлавський, Томарівський, Хотинський та всієї України” (підкреслено нами - Т.П.)¹⁴.

Приділення такої великої уваги еволюції назви цих земель мало підкреслити відвічне українське заселення на берегових смугах по лівому березі Дністра і по правому Буга. Змінювання назви цієї території в документах свідчить не лише про вагому чисельність українського населення (що навіть молдавські митрополити включили його назву в свої титули), а й про зростання його активності у володінні зазначеними теренами у XVIII ст.

Назва “Україна” зникає з ужитку церковних документів після Яського мирного договору (грудень 1791 року), за яким терени між Бугом та Дністром увійшли до складу Росії, а місцеве духовництво було приєднано до Катеринославської єпархії.

Продовжуючи свій екскурс в історію, А. Лебединцев показав подальше засвоєння краю. В статті знаходиться свідчення про те, що частину зруйнованих церков було відбудовано і відновлено колишніми запорізькими козаками, які продовжують лінію автохтонного розвитку й існування українців на зазначених теренах¹⁵.

Хронологічно автор закінчує студіювання першою половиною XIX ст. Через специфіку службової діяльності А. Лебединцев опрацьовував звіти священників, які надходили з усіх куточків теренів між Бугом та Дністром. Спираючись на ці першоджерела, він склав загальну картину про стан церковних справ регіону. Тому цінною з джерелознавчого погляду є інформація наведена у статті про кількість церков та монастирів, їх розташування у зазначений період¹⁶.

Ця праця та додатки до неї доводять вагомість для історичних досліджень церковних джерел, які ще слабо використовують в своїх дослідженнях історики. Стаття “Ханська Україна” містить важливі данні для вивчення історії заселення краю та розташування населених пунктів, а також їх етнічний склад. А. Лебединцев через вивчення документів церковного характеру, розкрив новий аспект культурного життя мешканців мікроріччя Буга та Дністра, написавши, як сам зазначав, “церковний літопис” краю¹⁷.

Робота А.Лебединцева та документальні додатки до неї становлять джерелознавчу цінність й потребують подальшого аналізу з позицій сучасних методів дослідження й використання у історичних студіях.

ПРИМІТКИ:

1. Лебединцев А. Ханская Украина // Херсонские Епархиальные Ведомости. - 1860. - №6. - С.301-322.
2. Кочубинский А. На память о протоиерее А.Лебединцеве // Записки Одесского общества истории и древностей (- ЗООИД). - Т.22. - С.67-68.
3. Лебединцев А. Письма его к преосвященному Иннокентию // Киевская старина. - 1896. - №1. - С.1-9; №2. - С.152-176; №5. - С.146-175; №7. - С.30-63.
4. Лебединцев А. Описание Одесского кафедрального Преображенского собора // Херсонские Епархиальные Ведомости. - 1860. - №3. - С.128-137; №4. - С.161-173; Лебединцев А. Церковь Св. Екатерины в Одессе // Херсонские Епархиальные Ведомости. - 1860. - №8. - С.506-511; Лебединцев А. Столетие церковной жизни Крыма // ЗООИД. - Т.13. - С.201-219.
5. Кочубинский А. Вказана праця // ЗООИД. - Т.22. - С.71-76.
6. Лебединцев А. Ханская Украина // ЗООИД. - Т.31. - С.1-2.
7. Лист митрополита Іоакіма преосвященному Никифору // Там само. - С.17.
8. Лебединцев А. Вказана праця // ЗООИД. - Т.31. - С.10.
9. Статистична відомість, складена Романом Івановим // ам само. - С.23.
10. Лебединцев А. Вказана праця // ЗООИД. - Т.31. - С.10-11.
11. Свідомство, видане Данілом отцю Дмитру // Там само. - С.13-14.
Термін "Просвявіс" походить від молдавської назви Браїлова, головного єпархіального міста, й по ньому вже називалась вся єпархія. Томарова - молдавська назва Рені.
12. Свідомство, видане Данілом отцю Тимофію // Там само. - С.14-15.
13. Свідомство, видане Іоакимом отцю Герасиму // Там само. - С.16-17.
14. Свідомство, видане Кирилом ієрею Федору // Там само. - С.18.
15. Лебединцев А. Вказана праця // ЗООИД. - Т.31. - С.8.
16. Там само. - С.11.
17. Там само. - С.1-2.

В.М.Хмарський

АРХЕОГРАФІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОДЕСЬКОГО ТОВАРИСТВА ІСТОРІЇ ТА СТАРОЖИТНОСТЕЙ: ПЕРШИЙ КРОК

Великий внесок у розвиток археографії на Півдні України зробило засноване у 1839 р. Одеське товариство історії та старожитностей (далі – Товариство). Своєрідними рубежами у науковому житті Товариства були його "Записки", що виходили до 1919 р. Перший том "Записок", який з'явився друком у 1844 р., служить яскравою ілюстрацією п'ятирічного доробку Товариства у всіх сферах його діяльності.

Члени-засновники Товариства – Д.М.Княжевич (президент), О.С.Стурдза (віце-президент), М.Н.Мурзакевич (секретар), А.Я.Фабр, М.М.Кир'яков – з самого початку намагались здійснювати широку

програму у залученні до його складу якнайбільшого числа дослідників Південної України, які б розробляли різні напрямки історичної науки. Не дивно, що одним з них була археографія, адже традиція археографічної діяльності у регіоні і місті почала складатись ще напередодні виникнення Товариства¹.

У Статуті, прийнятому 1839 р., було зазначено, що Товариство засновується “для розповсюдження історичних і археологічних відомостей про Південну Росію, переважно про Новоросійський край і Бессарабію”. Там само було визначено шість основних завдань, які воно зобов’язувалось виконувати. Друге з них мало суто археографічне спрямування: “Зайнятись пошуком, розбором та поясненням документів і актів, що стосуються історії зазначеного краю”². В одному з наступних розділів Статуту було вказано на механізм за яким члени Товариства передбачали збирати історичні джерела: “Для досягнення своєї мети, всіма можливими засобами, Товариство передбачає послуги кожному, хто має на руках якийсь пам’ятник або документ, що стосується предмету його занять, прохаючи доставити його для дослідника, визначення або пояснення і якомога повного описання. Виконання цього Товариство покладає на одного або кількох членів з числа запропонованих президентом. Доставлений пам’ятник або документ, після описання, повертатиметься його власникові, а опис, якщо на це заслуговує, друкується для загального відому”³.

На початку 1840 р. на двох засіданнях – урочистому (4 лютого) та звичайному (14 березня) – президент Д.М.Княжевич висунув 13 пропозицій щодо діяльності Товариства як на найближчу, так і на віддалену перспективу. У п’ятьох з них йшлося про: збирання документальних джерел на слов’янських, тюркських, романських та ін. мовах; відбір, переклад та видання з супровідними примітками і коментарями витягів з наративних джерел періоду античності і середньовіччя, насамперед тих, що торкались Південної України і Молдови (Новоросії і Бессарабії); збирання усних (легенди, казки, пісні тощо), лінгвістичних (назви населених пунктів, топоніми, гідроніми та ін.), поведінкових джерел (звичаї, свята, звички тощо)⁴. З цими пропозиціями Товариство погодилося, і на останньому із згаданих засідань було вирішено звернутись до всіх дійсних членів та кореспондентів зі спеціальним циркуляром (адже Д.М.Княжевич був попечителем Одеського учбового округу), в якому була викладена програма дій на майбутнє. Причому особливі прохання були направлені до керівництва Чорноморського флоту (М.І.Лазарев), Бессарабської області (П.І.Федоров) та епархіального начальства⁵.

Програма, яку запропонував Д.М.Княжевич, значно розширила первинні плани членів-засновників. Її появу слід пов’язувати перш за все з тим, що завдяки М.С.Воронцову покровителем Товариства став великий

князь Олександр Миколайович, а імператор виділив на допомогу науковцям значні кошти (п'ять тисяч крб. асигнаціями). Як зазначили пізніше самі члени Товариства, з початком 1840 р. у його житті розпочалась нова доба⁶.

Отже, вже протягом першого року існування Товариства у його програмних документах було визначено такий напрямок діяльності як археографія, який передбачав збирання, опис та публікацію історичних джерел.

Пошук історичних джерел вівся у Товаристві різними шляхами. У перші роки вагоме місце посідали архівні експедиції. Так, у 1839 р. М.Н.Мурзакевич здійснив подорож до архіву скасованої фортеці Св. Дмитра Ростовського (неподалік сучасного міста Ростов-на-Дону у Росії). Власне мандрівка відбулася ще до офіційного відкриття Товариства, але майбутній секретар подбав, щоб з майже шести сотень відібраних документів кінця XVII-XVIII ст. 78 потрапили у розпорядження цієї наукової установи⁷. Подорож А.О.Скальковського по відомих архівах Новоросії, здійснена у травні - липні 1839 р. також не входила до програми діяльності Товариства. Проте він звітував про неї на одному з засідань і згодом передав до його зібрання 14 копій документів з архіву колишнього Катеринославського намісництва⁸. Не залишалась поза увагою членів Товариства і Одеса. На урочистому засіданні 4 лютого 1840 р. О.С.Стурдза зробив доповідь "Про документи і старі грамоти стосовно історії Молдавії і Бессарабії", які він бачив в Одеському міському музеї. У квітні 1841 р. Товариство одержало дозвіл на упорядкування архіву фортеці Св. Єлисавети (сучасний Кіровоград). Доручено було зайнятись цим Г.І.Соколову, який наступного року представив Товариству 37 копій документів про заселення Південної України. Розшук писемних джерел був одним (хоча і не головним) із завдань подорожей, які здійснили Д.М.Княжевич і М.І.Надеждін (1840-1841) по Молдові, Румунії та південно-слов'янських землях, В.В.Григор'єв та О.Ф.Негрі (1843) по Криму. Активний пошук єврейських старожитностей проводив на Кавказі (Дербент) та у Криму (у синагогах Чуфут-кале, Карасубазарі, Ескі Кримі, Феодосії) А.С.Фіркович. Він представив Товариству кілька десятків стародавніх рукописів зі святого писання, що містили багато написів на берегах і мали великий інтерес для маргіналістики⁹.

Основним джерелом постачання історичних матеріалів Товариству були індивідуальні "представлення" або подарунки його почесних, дійсних членів, кореспондентів або сторонніх осіб. Останні, проте, незабаром після дарунків могли отримати статус "здобувача" ("сореєвнователя") як це було у випадках з таврійським муфтієм Сеїд Джеміль-Ефенді або О.С.Ключарьовим з Кам'янець-Подільського.

"Предсталення" значно переважали над дарунками. Тому збирання історичних джерел зростало досить повільно. Причому серед поповнень

перших років переважали плани, карти, схеми, малюнки і навіть картини, яких на початку 1841 р. уже нараховувалось 55, а у листопаді 1844 р. стало 89. Зібрання власне рукописів вперше зафіксовано у “Звіті” Товариства лише 1843 року у кількості десяти. Через рік воно збільшилось лише на дві одиниці. Отже, дарунки писемних джерел були в цей період поодинокими. Найбільше виділялись тут М.Н.Мурзакевич, архієпископ Херсонський і Таврійський Гавриїл (В.Ф.Розанов), О.І.Казначєєв.

Зазначимо, що надіслання історичних джерел в тимчасове використання (і механізм роботи з ними) передбачалось саме Статутом Товариства (про що йшлося вище). На наш погляд це було зроблено для заохочення різноманітних власників історичних матеріалів ознайомити з ними науковців, адже Товариство на них не зазіхало. Крім того, ця наукова установа за відсутністю великих коштів (незважаючи на фінансову підтримку імператора) не могла збільшити своє зібрання рукописів шляхом купівлі. Додамо, що по-перше вона не мала і відповідного приміщення для збереження значної колекції.

Протягом перших п'ятих років писемні джерела Товариству постачали (або сприяли цьому) кілька десятків осіб. Серед них, крім названих вище, були: В.С.Андрєєв, С.Бобович, О.О.Борзенко, Гавриїл (архієпископ Рязанський), С.А.Гембачов, студент Катруца, П.І.Кеппен, Д.М.Княжевич, М.М.Кумані, М.П.Лазарєв, В.А.Линовський, Ф.І.Ляликов, О.Ф.Негрі, О.М.Павлов, С.В.Сафонов, А.Я.Фабр, П.І.Федоров, А.С.Фіркович, Є.П.Шевельов, І.П.Яковенко та інші¹⁰.

Серед історичних джерел, що надходили до Товариства переважали матеріали з історії Південної України. Причому спочатку це були документи та інші рукописи з історії Криму та Кримського ханства. Але уже у 1840 р. почали з'являтися джерела, які географічно і хронологічно виходили за ці межі. Багато було накопичено матеріалів з історії Молдови. Траплялись документи з історії інших регіонів України, Росії, Греції.

14 травня 1840 р. президент Д.М.Княжевич поставив питання про створення комітету для складання попереднього плану видання праць членів Товариства. До складу цього комітету увійшли: президент, віце-президент, секретар та М.І.Надеждін і В.В.Григор'єв. Незабаром (31 травня) вони представили план майбутнього видання, яке пропонувалось назвати “Записками Одесского общества истории и древностей”. Передбачалось, що воно складатиметься з трьох відділень: 1) дослідження (“исследования и рассуждения”); 2) збірка матеріалів; 3) т.з. “суміш”.

Перше відділення поділялось на чотири розділи – археологія, історія, географія та статистика. Відзначимо, що у першому розділі за статтями власне археологічними мали розміщуватись “статті археографічні”, які, на думку членів комітету, мали містити “описання і дослідження пам'яток

писемних, що могли б слугувати джерелом для історії, географії і статистики минулих часів". Мова йшла явно про джерелознавство, яке, проте, було представлене і в інших елементах першого відділення.

Велике місце у майбутньому виданні відводилось збірці документів. До першого її розділу віднесено пам'ятки речові, тобто публікації написів, малюнків монет, інших археологічних і зображальних джерел. Другий розділ – "пам'ятки писемні і офіційні (документи і акти)" з точними перекладами і необхідними поясненнями. Третій – "пам'ятки писемні неофіційні" – відводився для наративних джерел (включаючи легенди), які могли бути надруковані повністю або в уривках чи витягах. Четвертий – усні пам'ятки (народні пісні, сказання, перекази, прислів'я тощо). П'ятий розділ називався бібліографічним бюлетенем і в ньому мав наводитись перелік видань давніх і нових авторів, що торкались предмету занять Товариства.

На засіданні 31 травня 1840 р. було вирішено перетворити згадуваний комітет у редакційний комітет і наділено його чіткими правилами для підготовки до видання тому "Записок". Згідно цих правил всі надіслані матеріали, після обговорення, направлялись до новоствореного комітету, і саме там вирішувалось: де, коли і в якому обсязі їх друкувати¹¹.

Видання "Записок" виявилось важкою і затяжною справою. На урочистому засіданні Товариства 22 березня 1842 р. Д.М.Княжевичу довелося говорити про перешкоди, що виникли під час підготовки першого тому. У квітні того ж року президент повідомив про зібрання достатньої кількості матеріалів необхідних для його сформування, але остаточне визначення його змісту відклали на осінь. Деякі члени Товариства почали здійснювати самостійні видавничі, в тому числі і археографічні, проекти. Так, архієпископ Гавриїл (В.Ф.Розанов) видав за цей час цінне наративне джерело з історії запорозького козацтва – "Устное повествование бывшего запорожца жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки Никиты Леонтьевича Коржа" (Одеса, 1842. 95с.)

Восени 1842 р. подача матеріалів до "Записок" тривала, комітет зволікав і на початку 1843 р. президентові знову довелося пояснювати громадськості причини затримки. Проте і після цього редакційний комітет ще протягом року формував том, здійснював редакційну роботу, проводив деякі видавничі заходи (підбір шрифтів, літографування і підготовка факсимільних відтворень документів тощо) та ... приймав нові матеріали. Лише 29 серпня 1844 року Д.М.Княжевич представив Товариству перший том "Записок"¹².

Том, як і передбачалось складався з трьох відділень. Перше з них ("Рассуждения и исследования") зазнало найменших змін. Воно поділялось на чотири розділи ("Археологія", "Історія", "Географія", "Статистика"), які включали сім статей. У трьох з них – С.В.Сафонова "Остатки греческих

легионов в России, или нынешнее население Балаклавы”, М.І.Надеждіна “О местоположении древнего города Пересечина, принадлежавшего народу угличам” та А.О.Скальковського “Сравнительный взгляд на Очаковскую область в 1790 и 1840 годах”¹³ – було опубліковано документи.

У своїй статті С.В.Сафонов “для переконливості оповідання” вніс у канву описуваних подій шість документів (с. 209-214, 216-219, 225). Вони торкаються історії переселення архіпелазьких греків на південь України (1764-1797). М.І.Надеждін, готуючи статтю про один міських центрів східних слов’ян Пересічень, намагався пов’язати його історію з населеним пунктом у Бессарабській області (нині селище Пересічене Оргіївського району Республіки Молдова). На прохання Товариства бессарабський військовий губернатор П.І.Федоров допоміг віднайти і представив авторові список і переклад грамоти молдавського воєводи Ілії (1396) (тут є неточність, оскільки у згаданому році воєводою був Штефан I, а воєвода Ілляш (Іліє) правив у 1432-1433, 1435-1436 та 1436-1442 рр.). Обидва тексти було надруковано у примітках до статті М.І.Надеждіна. А.О.Скальковський у своїй статті опублікував два рапорти катеринославського губернатора В.Каховського (1792), в яких містились описи приєднаної у 1791 році до Російської імперії Очаківської області (с.260-266). Вони не увійшли свого часу до першої частини його твору “Хронологическое обозрение истории Новороссийского края” (1836), на сторінках якого також можна знайти опубліковані документи. А згадані рапорти В.Каховського А.О.Скальковський знайшов лише у 1839 р. в Херсонському губернському архіві під час чергової архівної подорожі.

Відділення друге першого тому “Записок” – “Збірка матеріалів” – зазнало деяких змін. Перший його розділ було названо “Пам’ятки монументальні” і присвячено, в основному, написам і монетам. Другий розділ – “Документи і акти” – є суто археографічним і в ньому міститься сім публікацій. Відкриває розділ догвірна грамота сербського короля Стефана Уроша I Великого з містом Дубровник (1254)¹⁴. Сербські землі звільнились наприкінці XII ст. від візантійського панування і король Стефан Урош проводив політику їх об’єднання. В цій справі він намагався залучити на свій бік заможні далматинські міста і насамперед найпотужніший серед них Дубровник (сучасна Хорватія). Оригінал цієї грамоти передав у власність Товариству Д.М.Княжевич, до якого вона потрапила від Є.Обреновича – колишнього президента Ради Сербського князівства (яке користувалось на той час правами автономії у складі Османської імперії). Копію її ще у 1840 р. надрукував у Белграді П.Карано-Тврткович в “Сербских споменицах”, але редакційний комітет вирішив оприлюднити і оригінал. На жаль упорядник (М.Н.Мурзакевич) не надрукував перекладу, хоча у примітках разом з детальним описом самого документу подав його стислий зміст.

Одним з перших придбань Товариства були два ярлики, що належали хану Золотої Орди Тохтамишу (Гійас ад-дін Тохтамиш) (1382) та кримському хану Сеадет-Гірею (Саадет-Гірей) (1523), і які були земельними пожалуваннями¹⁵. Свого часу їх було передано новоросійському і бессарабському генерал-губернатору як доказ прав власності на землю в Криму. У 1838 р. М.С.Воронцов переправив документи до Азіатського департаменту Міністерства іноземних справ. Звідти вони повернулись з перекладом Я.О.Ярцева і потрапили у розпорядження Товариства. Археографічною обробкою їх спочатку зайнялись О.О.Борзенко та В.В.Григорьев, але довести до друку було доручено останньому. Василь Васильович Григорьев (1816-1881), автор "Історії монголів" (1834), професор східних мов у Рішельєвському ліцеї (1838), один з головних сходознавців у Товаристві (до свого від'їзду з Одеси у 1844 р.), не лише опублікував ярлики з перекладами (с.338-342), але і підготував ґрунтовний коментар.

Далі у розділі опубліковані ще дві грамоти молдавських воєвод (господарів). Перша – земельне пожалування Олександра Доброго (Александру чел Бун) (1407), за якого влада господарів у Молдавському князівстві значно зміцнилась. Цей документ подарував Товариству М.І.Надеждин, який придбав його під час мандрівки по Молдові¹⁶. Упорядника, який після тексту оригіналу "для ліпшого розуміння" подав текст грамоти тодішньою російською транслітерацією, ретельний опис документу і текстуальні примітки, не зазначено, але є всі підстави вважати ним секретаря М.Н.Мурзакевича¹⁷. Друга – грамота (копія) воєводи Антіоха Кантемира на підтримку Кипріянівського монастиря (1698)¹⁸. Її представив Товариству кореспондент І.А.Нелідов, а підготував до друку, ймовірно, все той же М.Н.Мурзакевич (хоча в своїй "Автобіографії" він про це не пише).

Після грамот молдавських господарів редакційний комітет вирішив, за хронологією, надрукувати грамоту і указ російського царя Петра І. Грамоту (від 1 жовтня 1704 р.) адресовано полковникові Ізюмського полку Ф.В.Шидловському. В цьому об'ємному документі мова йде про необхідність наведення порядку на південному прикордонні цього наймолодшого тоді полку на Слобідській Україні. Зокрема говорилось про правобережжя Сіверського Донця, район торських і бахмутських соляних промислів – регіон, який був зоною спільного заселення і господарчої діяльності запорозьких і донських козаків, населення слобідських полків і Гетьманщини, і в той же час був об'єктом нападу татар. Копію грамоти доставив архієпископ Гавриїл (В.Ф.Розанов). Згодом у розпорядженні Товариства опинилось ще кілька її списків, але всі зусилля знайти оригінал виявились марними. Тому було вирішено надрукувати зведений із всіх списків варіант, а за основу взяти примірник архієпископа Гавриїла¹⁹. Упорядник як і в попередньому випадку залишається невідомим.

Указ Петра I (від 21 вересня 1724 р.) про розшуки кам'яного вугілля у басейні Дону у межах тодішньої Воронежської губернії (сучасна територія Росії) М.Н.Мурзакевич знайшов в архіві фортеці Св. Дмитра Ростовського. Сам же він його підготував до друку і опублікував з невеличкими примітками і таким самим коментарем²⁰. З того ж самого архіву він опублікував ще один документ – донесення російського резидента при кримському хані Олександра Никифорова про обставини позбавлення влади Крим-Гірея і передачу ханського престолу турецьким урядом Селім-Гірею III у 1764 р.²¹

Третій розділ другого відділення також змінив назву. Тепер це були “Повествования и сказания”, які обмежились у першому томі однією археографічною публікацією. До одного з перших придбань Товариства належали наративні джерела, які представили С.В.Сафонов та О.І.Казначєв. Перший з них одержав від мурзи М.Аргінського зроблений у 1812 р. Азмет-мурзою список “Історії кримських ханів” (назва умовна) невідомого автора на турецькій мові. Другий подав рукопис під назвою “Сказання про те, хто були ханами в Криму з 880 по 1191 рік хіджри”. Обидва рукописи було передано на розгляд В.В.Григор'єва, який на засіданні 31 грудня 1839 р. повідомив про необхідність їх опублікування. Щоправда другий рукопис був уже 1833 року надрукований на французькій мові в “Journal Asiatique” і мав кілька списків, які варто було б розшукати. На засіданні вирішили передати опіку над першим рукописом до О.Ф.Негрі, оскільки В.В.Григор'єв тимчасово від'їжджав до Петербургу, а стосовно другого – підготовку до друку на деякий час відклали²².

Олександр Федорович Неґрі (1784-1854) – дипломат і науковець, за визначенням суворого М.Н.Мурзакевича “хороший орієнталіст”, який оперативним перекладав все, що йому потрапляло до рук і торкалось Сходу²³. Спочатку він планував здійснити значне і, ймовірно, окреме видання. Воно мало містити вказівки на різночитання у всіх можливих списках, докладні географічні і лінгвістичні примітки, і могло стати врешті посібником для вивчення тюркських мов²⁴. Проте рукопис “Історії кримських ханів” не виправдав сподівань сумлінного дослідника і в “Записках” він вирішив опублікувати лише уривки з 257-сторінкового тексту²⁵. Після стислої характеристики рукопису упорядник лаконічно передав зміст майже п'ятої частини тексту, присвяченої оповіданням від Адама до Чингіз-хана. Лише після цього він почав наводити витяги з рукопису. Більш детально джерело наводиться розпочинаючи з засновника династії кримських ханів Хаджи-Гірея. Завершує своє оповідання автор правлінням Арслан-Гірея (1748-1756). Зазначимо, що упорядник обмежився мінімумом текстуальних приміток.

“Сучасна бібліографія” – така, трохи змінена від первинного плану, назва останнього розділу. Його зміст, а також протоколи і звіти, свідчать,

що члени Товариства чітко реагували на появу видань, в тому числі і археографічних, присвячених історії краю. У першому томі наведено огляди дев'яти книг, серед яких сім – публікації наративних джерел. Це видання творів античних авторів (підготував П.В.Бекер), подорожі 30-х рр. XIX ст. П.С.Всезоложського (М.І.Надеждин), А.М.Демидова (К.П.Зеленецький), Й.Г.Коля (В.М.Княжевич), маршала О.Мармона (Д.М.Княжевич) та збірка різноманітних матеріалів, яку упорядкував О.Пржездецький (В.А.Линовський)²⁶. Всі згадані видання з'явилися протягом 1839-1841 рр. у Вільні, Дрездені, Лейпцігу, Москві і Парижі. Отже, у порівнянні з первинним планом, відпав один розділ (з усними пам'ятками).

У третьому відділенні першого тому під назвою "Суміш", яке складається з трьох розділів – "Літопис Товариства", "Кореспонденція" та "Повідомлення", археографічне значення має останній. В ньому представлена камеральна археографія – описи джерел, що за якихось причин не могли бути надруковані. Перший опис – п'ять документів турецькою мовою (переважно султанські фірмани) з історії Молдови кінця XVII - XVIII ст., на які свого часу звернув увагу в Одеському міському музеї О.С.Стурдза²⁷. Хоча у "Звіті" Товариства укладачем опису названо В.В.Григорьєва, є підстави визнати авторство за О.Ф.Негрі²⁸. Безумовно, укладачами наступного списку з 15 документів, які представили Товариству Сеїд Джеміль-Ефенді, С.Бобович, О.О.Борзенко, Є.П.Шевельов та Катруца, є О.Ф.Негрі та В.В.Григорьєв, а не лише останній, як зазначено у згаданому "Звіті". У цьому списку названо шість фірманів турецьких султанів і дев'ять ярликів кримських ханів, які охоплюють час з 1543 по 1778 рр.²⁹ Також звертає на себе увагу джерелознавчий огляд директора Одеського єврейського училища Б.Штерна про знахідки, які зробив він і євпаторійський учитель А.С.Фіркович. І хоча там нема докладного переліку відшуканих матеріалів, читач отримує досить повне уявлення про 133 пам'ятки, які хронологічно охоплюють період з 598 по 1817 рр.³⁰ До камеральної археографії можна віднести також список малюнків відомого українського мандрівника першої половини XVIII ст. В.Григоровича-Барського, який склав М.Н.Мурзакевич (один малюнок було опубліковано). 50 оригінальних малюнків, які вважалися на той час втраченими з зображеннями святих місць Близького Сходу, монастирів і церков Греції, передав Товариству у 1841 р. архієпископ Гавриїл (В.Ф.Розанов)³¹.

Одним з напрямків діяльності Товариства було збирання історіографічних джерел. У цей час було придбано цілу низку невиданих і невідомих творів видатних археологів І.П.Бларамберга та П.Де-Брюкса³², хоча у першому томі жодного з них не було надруковано. Також там не відбився такий напрямок діяльності як переклади уривків з античних авторів стосовно Північного Причорномор'я. Ініціатором цієї справи був вчитель грецької школи М.Г.Палеолог, який представив переклади з багатьох

класиків, в тому числі Гомера, Геродота, Гесіода, Арістотеля тощо. Робили також переклади з античних джерел і інші автори (О.Ф.Панагіодор-Ніковул). Перекладались твори вірменського історика V ст. Мойсея Хоренського (Г.К.Айвазовський) та Константина Багрянородного (М.П.Протопопов)³³.

Таким чином, на сторінках першого тому "Записок" нараховується 11 публікацій та чотири описи джерел. Публікації репрезентують 17 документів і одне наративне джерело, які торкаються історії України, Молдови, Росії, Сербії і Хорватії, охоплюючи період з XIII - до середини XVIII ст. (тексти джерел займають у томі понад 10 відсотків його обсягу). В описах історичних матеріалів перелічено 71 і згадано 133 одиниці різноманітних джерел. Не були надруковані у першому томі внаслідок заборони Петербурзького комітету духовної цензури "Життя" Стефана Сурозького (VIII ст.) та Іоанна Сучавського (XIV ст.)³⁴.

Методика видання історичних джерел у першому томі не була ще досконалою. Рівень її у різних випадках, навіть у межах кожного з трьох розділів, де вони були надруковані, відрізнявся. Слід відзначити прагнення археографів Товариства якнайточніше передавати тексти джерел (кілька публікацій супроводжувались навіть факсимільними відтвореннями документів), намагання супроводжувати їх хоча б елементарним науково-довідковим апаратом. У той же час майже всім публікаціям бракувало докладних передмов і ґрунтовних коментарів.

Отже, протягом перших років існування Одеське товариство історії і старожитностей розпочало здійснювати, разом з іншими напрямками діяльності, широку археографічну програму. Внаслідок цього його члени знайшли, зібрали, придбали або ознайомились зі значною кількістю історичних джерел. Частина їх була опублікована і описана на сторінках першого тому "Записок", який став першим підсумком і основою для подальшої археографічної діяльності Товариства.

ПРИМІТКИ:

1. Хмарський В. М. Початок археографічної діяльності в Одесі // *Записки історичного факультету ОДУ. Вип. 4. - Одеса, 1997. - С. 183-186.*
2. *Устав Одесского общества истории и древностей. - Одесса, 1839. - С. 1.*
3. *Там само. - С. 12.*
4. *Державний архів Одеської області (далі - ДАОО). - Ф. 93. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 21 зб. - 22.*
5. *Отчет о состоянии и действиях Одесского общества истории и древностей (далі - Отчет 1840). - Одесса, 1841. - С. 7-8.*
6. *Учреждение, состав и действия Общества // Записки Одесского общества истории и древностей (далі - ЗООИД). - 1844. - Т. 1. - С. 567, 571.*
7. *Там само. - С. 575; Мурзакевич Н. Н. Автобиография. - Одесса, 1889. - С. 142-143.*
8. *Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. - Ф. V. - Спр. 614. - Арк. 13-18.*
9. *Учреждение, состав и действия Общества. - С. 574-576; Отчет 1840. - С. 14; Отчет о путешествии, совершенном в 1840 и 1841 годах по Южно-Славянским землям / ЗООИД. - 1844. - Т. 1. - С. 518; ДАОО. - Ф. 93. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 141.*

10. Отчет 1840.—С.4,7,14; Отчет Одесского общества любителей истории и древностей с 1-го января по 14-е ноября 1841 года.—Одесса, 1842.—С.2,12; Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1841 по 14 ноября 1842 года.—Одесса, 1843.—С.5,15,21,22; Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1842 по 14 ноября 1843 года.—Одесса, 1843 (далі — Отчет 1843).—С.14,20,21; Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1843 по 14 ноября 1844 года.—Одесса, 1845 (далі — Отчет 1844).—С.17; ДАОО.—Ф.93.—Оп.1.—Спр.1.—Арк.9,28,37,42,54,60,76зв.,110,156зв.

11. Отчет 1840.—С.11-13; ДАОО.—Ф.93.—Оп.1.—Спр.1.—Арк.28зв.,32зв.,34зв.

12. ДАОО.—Ф.93.—Оп.1.—Спр.1.—Арк.88,90-90зв.,108,112зв.,124,129,148,162. Про причины затримки выходу першого тому "Записок" див. ЗООИД.—1844.—Т.1.—С.[1-IV].

13. ЗООИД.—1844.—Т.1.—С.205-238,244-256,257-276.

14. Договорная грамота сербского крала Стефана Уроша с Дубровником (Рагузою) // Там само.—С.335-336.

15. Ярлык Тохтамыша и Сеадет-Гирея // Там само.—С.337-346; Отчет 1840.—С.4; Отчет 1843.—С.15; Отчет 1844.—С.5.

16. Грамота молдавского воеводы Александра, о пожаловании Михаила Попиш, за службу, двумя селами // ЗООИД.—1844.—Т.1.—С.346-348.

17. Мурзакевич Н.Н. Автобиография.—С.163.

18. Грамота, данная монастырю Киприана в Бессарабии, Антиохом Константином Воеводою Молдо-Влахийским, в 1698 г. // ЗООИД.—1844.—Т.1.—С.349-351.

19. Грамота Петра I-го, 14 октября 1704 года // Там само.—С.351-372.

20. Указ Петра I-го, 21 сентября 1724 года о приисках каменного угля // Там само.—С.372-374.

21. Донесение российского резидента при крымском хане Никифорова о низложении Крым-Гирея // Там само.—С.374-378.

22. ДАОО.—Ф.93.—Оп.1.—Спр.1.—Арк.15зв.—16.

23. Мурзакевич Н.Н. Автобиография.—С.146-147.

24. Отчет 1840.—С.4.

25. Извлечения из турецкой рукописи Общества, содержащий историю крымских ханов // ЗООИД.—1844.—Т.1.—С.378-392.

26. Там само.—С.433-436; 438-515.

27. Турецкие акты, хранящиеся в Одесском городском музее // Там само.—С.637-638.

28. Отчет 1844.—С.15; Отчет 1840.—С.14; ЗООИД.—1844.—Т.1.—С.637; ДАОО.—Ф.93.—Оп.1.—Спр.1.—Арк.47-48.

29. Татарские и турецкие акты, доставленные в Общество // ЗООИД.—1844.—Т.1.—С.638-640.

30. Древние еврейские кодексы и другие памятники // Там само.—С.640-649.

31. Рисунки Василия Барского // Там само.—С.649-651.

32. Приобретение Обществом неизданных сочинений Бларамберга // Там само.—С.652; Приобретение Обществом сочинений дю-Брюкса // Там само.—С.652-653.

33. Отчет 1840.—С.16; Отчет 1844.—С.6; ДАОО.—Ф.93.—Оп.1.—Спр.1.—Арк.9-9зв.

34. ДАОО.—Ф.93.—Оп.1.—Спр.1.—Арк.135.

ДО ПИТАННЯ ПРО АРХЕОГРАФІЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ О. І. МАРКЕВИЧА

Олексій Іванович Маркевич (1847-1903 рр.) – людина різносторонніх знань та інтересів: історик, краєзнавець, археограф, етнограф, літератор, публіцист. Творча спадщина О. І. Маркевича вивчена відносно слабо, хоча в останній час спостерігається підвищення уваги до аналізу його життя та творчості¹. Перша спеціальна науково аргументована розвідка з історії археографічної діяльності О.І.Маркевича нещодавно надрукована відомим дослідником розвитку археографічних студій на Півдні України В.М.Хмарським. У своїй статті, яку В.М.Хмарський розглядає як постановку проблеми, автор слушно наголошує на актуальне завдання подальшої всебічної її розробки².

О. І. Маркевич був відомий широкому загалу науковців перш за все своїми працями з історіографії, історії Півдня України та Московської держави (зокрема, працями з історії місництва в XV-XVII ст.). В той же час у житті О. І. Маркевича чільне місце посідала археографічна діяльність. Він енергійно займався пошуком та збиранням історичних документів, вивченням їх та введенням у науковий обіг.

Дослідницьку роботу з архівними матеріалами О. І. Маркевич розпочав на рубежі 60-70-х рр. XIX ст., працюючи над магістерською дисертацією “Русская историография в отношении к местничеству” у Московському архіві міністерства юстиції. Тут він виявив велику кількість архівного матеріалу з історії місництва у Московській державі XV-XVII ст. Крім того, О. І. Маркевич працював в Московському архіві іноземних справ, а згодом – в архіві скасованого Новоросійського та Бесарабського генерал-губернаторства. Пік діяльності О. І. Маркевича по виявленню та археографічній обробці історичних джерел припадає, в основному, на останнє двадцятиліття його творчого шляху.

З кінця 80-х рр. XIX ст. О. І. Маркевича було залучено до праці в археографічних комісіях. У лютому 1889 р. він був обраний дійсним членом Таврійської місцевої архівної комісії. Через рік став дійсним членом Нижегородської губернської архівної комісії. Крім того, О. І. Маркевич був обраний дійсним членом Костромської губернської архівної комісії, Воронежської губернської архівної комісії та Катеринославської губернської архівної комісії. В грудні 1896 р. його було обрано членом щойно заснованої Археографічної комісії Московського археографічного товариства³.

Завданнями археографічних комісій було вивчення різних видів історичних та історико-юридичних документів, їх критичний розбір,

розробка питань методології підготовки видань архівних документів, складання архівних описів, розміщення та зберігання історичних документів.

Незабаром О. І. Маркевич став добре відомим у археографічному світі як наполегливий та енергійний діяч. Працюючи в Одесі на кафедрі російської історії в Новоросійському університеті, О. І. Маркевич активно займався пошуком та збиранням історичних матеріалів на Півдні України. Тільки у 1890 р., обстежуючи архіви державних установ та закладів місцевого самоврядування, він опрацював в Таврійській губернії більше як 500 справ, готуючи їх до подальшого збереження в архіві⁴.

Займаючись пошуком історичних матеріалів, О. І. Маркевич вів активну публікаторську діяльність. Серед опублікованих ним документів є різноманітні матеріали: грамоти, автографи, рескрипти, накази, історичні пісні.

За тематикою археографічні публікації О. І. Маркевича можна об'єднати у декілька груп: документи з історії Запорозької Січі, документи з історії Південної України, документи з російської історії, етнографічні та фольклорні матеріали. В особистому фонді О. І. Маркевича в Державному архіві Одеської області збереглися зошити з народними піснями, зібраними О. І. Маркевичем та його учнями. Деякі з них ще й досі не надруковані⁵. Важливу групу документів становлять листи вчених та громадських діячів з особистого архіву О. І. Маркевича, які він частково опублікував.

Найбільша кількість історичних матеріалів О. І. Маркевичем була надрукована в "Записках Одесского общества истории и древностей"⁶. Це, перш за все, документи з історії Півдня України і заснування Одеси, зокрема: накази Катерини II адміралу Й. Рибасу, листи герцога Рішельє до Миколаївського військового губернатора М. Л. Язикова, листи Г. О. Потьомкіна до О. В. Суворова, рапорти Й. Рібаса із Гаджибея та інші. В замітці "К биографии А. А. Скальковского" О. І. Маркевич опублікував записки А. О. Скальковського до графа М. С. Воронцова про зберігання знайденого ним Запорозького Архіву та про заснування історичного архіву в Одесі. На сторінках "Записок" О. І. Маркевичем були опубліковані цінні матеріали з історії сербських поселень на Півдні України⁷. Ретельний аналіз кількості археографічних публікацій О. І. Маркевича в "Записках Одесского Общества истории и древностей" зроблено В. М. Хмарським⁸.

О. І. Маркевич публікував документи на сторінках популярних часописів свого часу. Два документи з історії козаччини – "Ордер П. И. Калнышевского к куринным отаманам Бугогардовской паланки" та "Грамота Московського уряду до донських козаків про українські справи" з закликом до Донського війська підтримати Ю. Хмельницького в боротьбі проти Кримського ханства – були надруковані О. І. Маркевичем в "Записках" Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка у 1897 р.⁹

На сторінках українознавчого журналу “Киевская старина” історик опублікував етнографічні та фольклорні матеріали: “Загадочная песня” про Вітчизняну війну 1812 р., “Меры против вечерниц и кулачных боев в Малороссии”, “Как началось знакомство великоруссов с песнями малороссийскими”, “Образчик малорусских эпитафий XVIII в.”¹⁰

Деякі документи були надруковані О. І. Маркевичем в часописі “Русская старина” (лист Катерини II до обер-прокурора Синоду П. П. Чебишева, указ князя О. Д. Меншикова поч. XVIII ст., листи історика І. І. Срезневського особистого характеру)¹¹.

Документи з історії розвитку пароплавства та торгівлі на Півдні України – “Дела канцелярии Николаевского военного губернатора. Связка № 4, дело № 113: О восстановлении в Севастополе коммерческого порта” та “Возобновление русского торгового судоходства на Черном море в к. XVIII в.: Патент Георгию Кромиде, данный Потемкиным от 13 декабря 1787 г.” – О. І. Маркевич опублікував в “Известиях Таврической ученой архивной комиссии”¹².

О. І. Маркевич здійснював археографічні публікації і окремими виданнями. Ним були надруковані документи Череповецького Воскресенського монастиря та документи з історії калужських купців Дехтеревих¹³.

Багато документів О. І. Маркевич опублікував на сторінках своїх досліджень. В “Додатках” до докторської дисертації “История местничества в Московском государстве в XV-XVII вв.” він надрукував родовід князів В. Ю. Голіцина та І. П. Шуйського¹⁴. В статті “Южная Русь при Екатерине II” було опубліковано витяг з наказу Катерини II генерал-прокурору кн. О. О. Вяземському 1764 р. про ліквідацію гетьманства на Україні¹⁵. В замітці “Дело о Марковичах в тайной канцелярии” – витяги з справ таємної канцелярії 1747-1748 рр.¹⁶. Генеалогічні пошуки О. І. Маркевича не обмежилися цією публікацією. В особистому фонді О. І. Маркевича в Державному архіві Одеської області збереглися неопубліковані документи сім’ї Марковичів-Маркевичів¹⁷.

З пошуком історичних джерел та їх зберіганням було тісно пов’язане заняття О. І. Маркевича камеральною археографією.

Перший опис матеріалу ним був здійснений в роботі “О местничестве. Ч. 1. Русская историография в отношении к местничеству” (розділ XXIV-XXIX), де історик описав винайдені ним в Архіві міністерства юстиції справи з історії місництва, родовідну книгу князів Рєпніних I пол. XVII ст.¹⁸. Велику увагу О. І. Маркевич звертав на розрядні книги XVII ст., що було пов’язано з його науковими інтересами. Опис розрядної книги, яка збереглася в бібліотеці Новоросійського університету, історик навів в дослідженні “О местничестве. Ч. 1. Русская историография в отношении к местничеству”. Опис розрядної книги, яку передав О. І. Маркевичу

одеський професор-історик В. О. Яковлев, він надрукував в "Додатках" до монографії "История местничества в Московском государстве XV-XVII вв."¹⁹. Під час наукового відрядження за кордон, О. І. Маркевич зробив опис рукопису розрядної книги, яка знаходилася в Парижській національній бібліотеці²⁰. Багато уваги приділив О. І. Маркевич підготовці опису актів з історії Слобідської України XVII-XVIII ст. з особистого архіву одеського громадського діяча та мецената графа М. М. Толстого²¹. Над описом цього архіву він працював кілька років, доробляючи та переробляючи його.

О. І. Маркевича турбував стан збереження історичних джерел. Він звертався до Одеської громадськості з сторінок газети "Одесские новости" з закликом обережно поставитися до знищення нібито непотрібних, не маючих цінності на перший погляд історичних документів, бо вони можуть складати значний інтерес для науки²².

Історик піклувався і намагався довести за необхідне створення в Одесі регіонального архіву Південної України, розпочату ще А. О. Скальковським. В своїй доповідній записці на ім'я Одеського градоначальника у 1901 р. він писав про нагальне завдання – заснування в Одесі центрального для південного краю архіву, основою якого, на думку О. І. Маркевича, повинен був стати багатющий архів скасованого на той час Новоросійського генерал-губернаторства²³.

Таким чином, О. І. Маркевича, який виявив, зібрав, описав та надрукував значну кількість історичних документів та матеріалів, по праву можна кваліфікувати як плідного археографа. В результаті його активної археографічної діяльності були збережені та увійшли в науковий обіг багато цінних історичних джерел.

ПРИМІТКИ:

1. Див.: Алексей Иванович Маркевич (1847-1903). Библиографический указатель / Сост.: В. В. Самодурова, И. В. Максименко. – Одесса, 1997. – С. 149.
2. Хмарський В.М. Олексій Маркевич як археограф (до постановки проблеми) // Записки історичного факультету. – Одеса, 1999. – Вип.8. – С.234-240.
3. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.150. – Оп.1. – Спр.125. – Арк. 1, 4, 7, 14, 16.
4. Отчет о деятельности Таврической ученой архивной комиссии за 1890 г. / Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1891. – № 12. – С. 111.
5. ДАОО. – Ф. 150. – Оп. 1. – Спр. 10-13.
6. Див.: Мирошніченко В.А. Деятельность А.И. Маркевича в Одесском обществе истории и древностей (по материалам "Записок ООИД") // Записки історичного факультету. – Одеса, 1997. – Вип.5. – С.160-165.
7. Записки Одесского общества истории и древностей. – 1889-1906. – Т. 15-26.
8. Хмарський В.М. Вказ. праця. – С.237-238.
9. Записки Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка. – 1897. – Т. 18, 20.
10. Киевская старина. – 1884. – № 7, 9; 1899. – № 2.
11. Русская старина. – 1881. – № 12; 1887. – № 1, 8; 1897. – № 9; 1898. – № 10; 1899. – № 4.

12. *Известия Таврической ученой архивной комиссии.* – 1899. – № 29; 1891. – № 12.

13. *Маркевич А. И. Акты Череповецкого Воскресенского монастыря.* – М., 1902. – С. 10; *Маркевич А. И. Калужские купцы Дехтеревы.* – Одесса, 1891. – С. 100.

14. *Маркевич А. И. История местничества в Московском государстве в XV-XVII вв.* – Одесса, 1888. – С. III. – XXXIX.

15. *Маркевич А. И. Южная Русь при Екатерине II // Новороссийский календарь.* – 1893. – Т. 2. – С. 46-75.

16. *Маркевич А. И. Дело о Марковичах в тайной канцелярии // Киевская старина.* – 1891. – № 5. – Т. 33. – С. 298-303.

17. ДАОО. – Ф. 150. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 1-9.

18. *Маркевич А. И. О местничестве. Ч. 1. Русская историография в отношении к местничеству.* – К., 1879. – С. 372-430.

19. *Маркевич А. И. История местничества в Московском государстве в XV-XVII вв.* – Одесса, 1888. – С. XXXIX-С. XIII.

20. *Маркевич А. И. Разрядная книга в Парижской национальной библиотеке // Журнал министерства народного просвещения.* – 1890. – Ч. 267, январь. – Отд. 2. – С. 303-309.

21. *Маркевич А. И. Столбы, принадлежащие гр. М. М. Толстому // Киевская старина.* – 1889. – № 2. – С. 506-512; № 3. – С. 746-751; *Маркевич А. И. Описание актов, принадлежащих гр. М. М. Толстому.* – Одесса, 1891. – С. 58.

22. *Маркевич А. И. Вниманию Одесского городского управления // Одесские новости.* – 1898. – 3 марта.

23. *Маркевич А. И. Центральный архив в Одессе. Докладная записка // Одесские новости.* – 1901. – 26 января.

С.А.Булатович

ОБ ОДНОЙ ПРОБЛЕМЕ МОНЕТНОГО ДЕЛА ЭЛЛИНИСТИЧЕСКОЙ ТИРЫ

Золотые статеры, относимые к эллинистической Тире, не раз становились объектом пристального внимания исследователей. Тем не менее, отдельные моменты, связанные с этой группой монет, еще не до конца ясны. Не выяснены причины обращения Тире к чеканке статеров эллинистического типа, не обоснованы археологически возможности экономики города в эпоху эллинизма, подвергается сомнению сам факт принадлежности Тире этих эмиссий¹. Все сказанное дает основание еще раз вернуться к проблеме тирасских статеров и рассмотреть ее с точки зрения экономического потенциала самого полиса и его роли в системе понтийских греческих колоний.

Результаты разработки истории межполисных отношений античного Причерноморья и появившийся в последнее время ряд работ, посвященных этой тематике², не позволяют умалять значение Тире как связующего звена в политических и торговых контактах между античными государствами Северного и Западного Понта. Тира была в эпоху эллинизма

равноправным партнером в этих контактах и принимала непосредственное участие в событиях, затрагивавших весь регион в целом. В то же время археологические памятники из Тиры позволяют, хотя и далеко не достаточно подробно, реконструировать характер ее экономики в III - II в. до н.э., когда в городе чередовались периоды упадка и подъема экономики³.

Активное участие Тиры в политической и экономической жизни Припонтийских полисов и заметное тяготение к городам Левого Понта находит подтверждение в эпиграфических памятниках, из которых мы узнаем, например, о тесных контактах с Каллатией и даже о возможном участии в широкомасштабной войне из-за Том, в которую были втянуты многие города⁴. Тира, как и Ольвия, оказалась в лагере союзников Византия. Тенденцию участия Тиры в общепонтийских процессах демонстрируют, на наш взгляд, и нумизматические источники, а именно, золотые монеты лисимаховского типа с начальными буквами имени города на оборотной стороне.

В эту эпоху повсеместно в Причерноморье распространяются золотые статеры македонских царей Филиппа II и Александра III, а также фракийского царя Лисимаха и других эллинистических монархов, что определило в дальнейшем путь развития не только денежного обращения, но и монетного дела ряда причерноморских городов. Значение эллинистического золота было столь велико, что монеты с типами Александра и Лисимаха чеканятся некоторыми городами еще два столетия спустя после смерти этих правителей. В разное время - с III до середины I в. до н.э. статеры александровского и лисимаховского типа выпускают Истрия, Одесс, Тома, Каллатия, а также их южные соседи Византий и Калхедон. При этом, интенсивность и продолжительность этой чеканки указанными городами не была одинаковой. К этим городам несомненно следует относить и Тиру⁵.

Несмотря на довольно скромный характер монетного дела Тиры в эллинистическое время и колебания ее экономики, вряд ли стоит категорически отвергать возможность ее участия, хотя и кратковременного, эпизодического в выпуске столь популярного средства денежного обращения как подражания золотым эллинистическим статерам. Возможно, объяснение столь неожиданного, по словам П.О.Карышковского, явления следует искать не столько в экономической ситуации в самой Тире (известной нам лишь в общих чертах), сколько в характерной для этого периода общепонтийской экономической, политической и культурной общности, на которую прямо указывают эпиграфические и археологические материалы, засвидетельствованные также и для Тиры. Другое дело, что эти данные не столь многочисленны как для соседней Ольвии, или Каллатия. Но таково же положение и в

отношении Том и Одесса⁶, которые, как известно, также чеканли золото. При этом, одним из элементов экономической общности как раз и было обращение общепризнанной как греками, так и соседними варварскими племенами валюты - эллинистических статеров.

Нет необходимости останавливаться подробно на нумизматической стороне атрибуции относимых к тирасскому производству статеров, как впрочем и статеров городов Левого Понта. На этот счет существует обширная литература.

Отметим только, что то среди относимых к ней статеров можно выделить несколько серий. Раньше всего обратили на себя внимание исследователей золотые монеты лисимаховского типа с сокращением ТΥ и трезубцем аналогичным изображению на монетах Византия⁷. Другую группу лисимаховских статеров, относимых к Тире, объединяет монограмма из тех же букв, помещенная под треном или в поле слева. Предполагают также принадлежность Тире статеров александровского и лисимаховского типа с изображением столь популярного в монетной типологии города бодающего быка⁸. Однако в отношении этих двух последних серий нет твердой уверенности в месте их чеканки, поскольку бодающий бык является символом и некоторых других городов, в частности, Калхедона, что ставит под сомнение определение этих монет как тирасских. Напротив, тирасское происхождение двух первых серий не вступает в противоречие ни с общей картиной эволюции выпуска таких монет в городах Северо-западного Причерноморья и Византия, ни с экономической и политической ситуацией в регионе. В целом, картина обращения и чеканки золота городами Левого Понта выглядит следующим образом. В III в. до н.э. из всех монетных дворов региона наибольшей активностью отличалась Каллатия⁹, что связывают с ее экономическим расцветом накануне войны с Византием и возросшими потребностями в валюте во время войны. Вторым по значению был монетный двор Одесса, о чем можно судить по составу Анадольского клада. Золотые статоры выпускали также Истрия и Томы. Особое оживление деятельности монетных дворов городов Левого Понта наблюдается в эпоху Митридата VI Евпатора.

Для целей нашей работы представляется важным вопрос о хронологической принадлежности эллинистических статеров понтийского региона. Сложность установления датировок таких монет по каждому центру остается достаточно актуальной. Так, для Одесса А.Сериг предполагал начало выпуска статеров только после смерти Лисимаха. Такого же мнения придерживается Г.Поэнару Бордя. А.Рогальский относит первые выпуски статеров александровского типа лишь ко второй половине III в. до н.э., а лисимаховских к еще более позднему периоду.

Л.Мюллер еще не знал статеров александровского типа, принадлежащих Истрии, Томи и Каллатию. Их удалось выделить Е.Т.Ньюелу

в Анадо́льском кладе. Несколько позже К.Реглинг также признал чеканку Истрией статеров, отнеся их к выпуску к III и II в. до н.э. Сложнее обстоит дело с каллатийской чеканкой. Вероятно, как и в Одессе, выпуск здесь статеров начался сразу после смерти Лисимаха. Однако, атрибуция монет, относимых к Каллатию, затрудняется тем, что различные варианты монограмм из начальных букв имени города для статеров александровского типа и буквенных сокращений для лисимаховских, а также изображение бодающего быка могут обозначать также Калхедон. Г.Познару Бордя датирует первые выпуски эллинистического золота в Каллатии второй четвертью III в. до н.э. сразу после смерти Лисимаха. Золото чеканила также Месембрия. Большинство городов Западного Понта продолжает выпуск статеров и в эпоху Митридата VI Евпатора, причем, довольно интенсивно¹⁰. Объяснение этому факту видят в особенностях политики Митридата по отношению к причерноморским городам и необходимости в денежных средствах из-за увеличения военных расходов понтийского царя. Предполагается даже выпуск золота лисимаховского типа на царском монетном дворе. Действительно, многие статеры обнаруживают в изображении головы на лицевой стороне портретные черты самого Митридата, однако более серьезным аргументом не в пользу последнего предположения является стилистическое своеобразие монет каждого из припонтийских городов.

Наиболее подробно в настоящее время разработана классификация статеров Византия. Именно статеры этого города получили наибольшее распространение в Северном Причерноморье. Среди сравнительно поздней серии (нач. II в. до н.э.) наиболее интересны эмиссии с изображением трезубца, украшенного дельфинами - символа Византия. Такой же символ присутствует на монетах некоторых Западно-Понтийских городов. Разработанная хронология византийских статеров с трезубцем, украшенном дельфинами, позволяет датировать подобные выпуски Истрии, Одесса и других полисов, в том числе, Тиры. В этой, в принципе однородной группе, выделяются эмиссии с портретными чертами Митридата. Отсутствие такого признака на тирасских статерах еще более суживает рамки их выпуска.

Композиционная однородность статеров лисимаховского типа с трезубцем требует объяснения, как впрочем и сам факт участия в чеканке этих эмиссий Тиры. А.Н.Зограф отметил необычайное совпадение во всех деталях византийских статеров, представленных в собрании Эрмитажа, с одним из статеров Тиры¹¹. Этот факт может быть как результатом приглашения в Тиру монетного резчика из Византия, так и следствием заказа Тирой эмиссии непосредственно на монетном

дворе Византия. В тоже время, присутствие на монетах ряда городов византийской эмблемы может свидетельствовать в пользу союза между ними¹² при главенстве последнего. Известно о значении Византия в политической жизни региона. Его ведущая роль в экономике греческих городов обуславливалась исключительностью местоположения, позволявшего контролировать выход из Понта. Эпоха эллинизма была для городов Северного и Северо-Западного Понта временем тесных экономических связей, а также общности их взаимоотношений с окружавшими варварами и потребности в денежных средствах для сдерживания их натиска. В течение всей эллинистического периода, несмотря на временные конфликты между понтийскими полисами и все усиливавшуюся конфронтацию с варварами, внутривосточный рынок, а также связи со Средиземноморьем продолжали развиваться¹³. Все это могло способствовать возникновению союзов между отдельными городами. Начало II до н.э. характеризуется подъемом экономики в понтийских городах, развитием торговли, особенно в результате действий Фарнака¹⁴. В этих условиях вполне мог сложиться союз, результатом которого стал выпуск совместной валюты — пестисимаховских статеров под эгидой Византия. Нет ничего невозможного в том, что на короткое время к этому союзу могла присоединиться Тира, ранее (в к. III в. до н.э.) уже имевшая опыт выпуска небольшой серии золотых статеров того же лисимаховского типа, но без трезубца. Экономический упадок Тиры наступил не ранее второй четверти II в. до н.э., в то время как в первых десятилетиях этого столетия, (а к этому отрезку времени принадлежат ее статеры с трезубцем), город еще достаточно активно проявлял себя как торговый центр. Здесь следует вспомнить и о давних связях Тиры с Родосом (с к. IV в. до н.э.), с которым был тесно связан Византий. Особенно возрастает родосский импорт в Тиру с середины III в. до н.э. Торговые интересы Тиры в отношении с Родосом также могли побудить ее на союз с могущественным Византием. Серьезным аргументом в пользу активного участия Тиры в экономической и политической жизни Восточного региона может являться все более получающее признание предположение о создании Тирой единого полисного государства во главе с Никонием¹⁵, что несомненно усилило ее позиции. В таких условиях присоединение Тиры к выпуску столь важного средства торговли и умиротворения варваров не кажется невозможным.

В заключении, уместно еще раз вернуться к отмеченной А.Н. Зографом необычайной стилистической близости одной из серий лисимаховских статеров Тиры и Византия. Учитывая многочисленные доказательства культурного обмена между понтийскими городами в эпоху эллинизма, в частности приглашение в Ольвию (или Истрию)

архитектора из Византия, можно согласиться с предположением о таком же приглашении в Тиру зарекомендовавшего себя монетного мастера из того же Византия. Тем более, что в истории Тирасского монетного двора подобное обращение к услугам высококвалифицированного художника демонстрируют серебряные драхмы города, повторяющие тип одной серии кизикинов и не уступающие последним в художественном исполнении штемпеля.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Фролова Н.А. К истории монетной чеканки Тиры в эллинистический период// Всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов. СПб., 1994. С.90.
2. См., напр.: Античные полисы и местное население Причерноморья. Материалы международной научной конференции. - Севастополь, 1995 (далее АПМНП).
3. Карышковский П.О., Клейман И.Б. Древний город Тира. - К., 1985. - С.63 сл.; Самойлова Т.Л. Тира в VI-I вв. до н.э. - К., 1988. - Гл.2.
4. Карышковский П.О., Клейман И.Б. Указ. соч. С.57-64; см. также Виноградов Ю.Г. Понт Эвксинский как политическое и экономическое единство и эпиграфика// АПМНП. С.29-30; 40-41.
5. Seyrig H. Parion au 3e siecle avant notre ere //Haralld Ingholt (ed.).Centennial Publication of the American Numismatic Society. New York.1958. P/189-213; Price M.J. The coinage in the name of Alexander the Greate and Philip Arrideus// A British Museum Catalogue. L., 1991. V.1-2.; Morkholm O. Early Hellenistic coinage. Cambridge. 1991. P.428 ff.
6. См. Виноградов Ю.Г. Ук. Соч. С.29,40.
7. Зограф А.Н. Монеты Тиры. М., 1957. С.71; Nicorescu. Two Gold coins of Tyras. TINC. L.,1936. P.96-97.
8. Price M.J. Op. cit.P.196.
9. Poenaru Bordea G. Le tresor de Marasesti// Dacia.1974.18/ P.125.
10. См. соответствующую литературу: Булатович С.А.К вопросу о золотых статерах лисимаховского типа, чеканенных в Тире. Материалы по археологии Северного Причерноморья . К.,1983. С.172-179.
11. Seyrig H. Monnaies hellenistique de Byzance et Calcedoine// Essays in Greek coinage hresented to E.S.Robinson. Oxford.1968.1. P.196.
12. См.,напр., Герасимов Т. Антични и средновекове монети в България. София,1976. С.59,60,69.
13. Блаватская Т.Д. Западнопонтийские города в VII-I вв. до н.э.М.,1952; Невская В.П. Византий в классическую и эллинистическую эпоху. М.,1953.
14. Виноградов Ю.Г. Ук. Соч. С.35-37.
15. АПМНП. С.83,122.

АНГЛО-ШОТЛАНДСЬКІ ВЗАЄМИНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1560-х років.

В серпні 1561 р. королева Шотландії й колишня королева Франції, вісімнадцятирічна Марія Стюарт, залишала Францію. “Як тільки корабель вивели з гавані, піднявся вітер і матроси розгорнули паруси. Спираючись обома руками на борт біля керма на кормі, вона заголосила, звертаючись до того місця на березі, звідкіля ми відпливли та повторюючи все той же сумний вигук: “Прощай, Франціє” – поки над нами не розгорнулась темрява. Коли їй запропонували піти до каюти, щоб відпочити, вона рішуче відмовилась. Їй приготували постіль на фордеці. Засинаючи, вона суворо наказала помічникові рульового, щоб, як тільки почне світати, і французький берег буде ще видно, він негайно її розбудив, навіть якби йому знадобилось кричати над самим її вухом. І доля благословила її палке бажання. Бо вітер скоро затих, довелось йти на веслах і за ніч корабель відійшов недалеко. Із світанком вдалині все ще виднівся французький берег. Як тільки рульовий виконав її бажання, вона зіскочила з постелі й, не відриваючись, дивилась вдалину, без кінця повторюючи все ті ж слова: “Прощай, Франціє! Франціє, прощай! Я відчуваю, що більше тебе не побачу!” – згадував один із супутників королеви.¹

Література про Марію Стюарт незліченна. Без перебільшення можна сказати, що світ дізнався про Шотландію із книжок про шотландську королеву. Романтичне XVIII ст. створило вічно юну постать жінки-королеви, образ якої постійно тиражується з тих пір. В рамках традиційної юніоністської історіографії Марія Стюарт оцінювалась як негативна політична фігура – противник приєднання Шотландії до Англії.² “Нова шотландська історична школа” визнає за Марією Стюарт право на пошук і власної долі, і окремішного шляху Шотландії.³

Відмовившись ратифікувати Единбурзький договір 1560 р., королева Марія та король Франциск II недвозначно показали небажання Франції погодитись як із внутрішньою ситуацією в Шотландії, так і з новим розкладом сил на Британських островах. У Франції не бачили ніякої іншої, крім військової, можливості повернути королеві Марії владу в Шотландії. Тому в листопаді розпочалась підготовка військової операції вторгнення силами французької армії, найманих військ папи римського за підтримки північних католицьких шотландських кланів.⁴

Іншим варіантом шотландського урегулювання у Парижі вбачався шлюб графа Аррана з однією з французьких принцес з наступним призначенням графа Аррана регентом.⁵ Смерть 5 грудня 1560 р. короля Франциска II кардинально змінила взаємини між трьома країнами.

Нова ситуація потребувала корегування шотландського курсу, бо вже напрацьований план базувався на проанглійській політиці шотландської аристократії при відстороненості королеви Марії. Контрдії англійської дипломатії лежали у площині прийняття попередніх умов повернення королеви Марії додому, головним з яких повинно стати визнання у повному обсязі Единбурзького трактату.⁶

Прихід до влади у Франції опозиційних герцогам Гізам правлячих кіл вибив із рук королеви Марії єдину реальну можливість силового тиску на шотландських аристократів і примусив її погодитись на запропоновані умови. Однак, пройшло чимало часу перш ніж уряд Шотландії виробив нову стратегію відносин з Англією.⁷ Керуючись чинниками геополітичного характеру: географічним положенням на острові, єдністю релігії, спільною боротьбою проти французів, шотландці виступили за унію корон Шотландії й Англії. "Об'єднання голів", тобто корон можливе при слідуючих обставинах: королева Марія відмовляється від своїх прав на англійську корону за життя королеви Єлизавети, або у випадках появи її прямих нащадків, в іншому випадку королева Єлизавета актом парламенту визнає королеву Шотландії першою спадкоємницею англійського престолу.

Пропозиції, з якими прибув до Лондона У.Мейтланд, обговорювались в Таємній раді Англії. Воно як раз і показало, що вибір між підпорядкуванням Англією Шотландії й збереженням союзних відносин та особистою безпекою англійської королеви робиться на користь останнього. І королева Єлизавета, і більшість Таємної ради відмовились визнати Марію Стюарт спадкоємницею англійської корони. Безумовно, все це обставлялось різними застереженнями, насамперед про неможливість вирішення поспіль такого складного питання.⁸

Перевіркою шотландського курсу Англії явилась англо-французька війна 1562-1564 рр. В особистому посланні до королеви Марії англійська королева мотивувала вторгнення на територію Франції необхідністю захисту англійських підданих та допомоги законній владі короля Карла IX і Катерини Медичі. Відповідь королеви Шотландії виявилась достатньо дипломатичною: висловившись з сумом про втручання Англії у внутрішні справи Франції та про неможливість осуду ні королеви Єлизавети, ні герцогів де Гізів, вона дистанціювалась і від подій громадянської війни у Франції, і від англійської інтервенції.

З початком 1563 р. королева Марія активізувала свою шлюбну політику, що в історіографії вважається засобом посилення тиску на англійську Таємну раду. Намагання У.Мейтланда через герцога де Гіза

вийти на імператорського кандидата не здійснилось через смерть самого герцога де Гіза. Наступною спробою У.Мейтланда стали переговори з іспанським послом у Лондоні відносно сина Філіппа II принца дон Карлоса. Без будь-якого успіху закінчились і шотландсько-французькі переговори. Лондону потрібно було визначитись у відношенні до шлюбу королеви Марії. Представник Англії у Шотландії Т.Рандольф визнав у серпні, що королева Єлизавета бачить нареченого шотландської королеви у особі англійця шляхетного походження. Нарешті, після довгих зволікань у березні 1564 р. на роль чоловіка Марії Стюарт, тобто короля Шотландії шотландцям офіційно запропонували лорда Роберта Дадлі, фаворита, а за чутками, що циркулювали при європейських дворах, коханця королеви Єлизавети. Така шокуюча пропозиція порізно оцінювалась й сучасниками й істориками. М.Лі, Д.Маки, У.МакКаффри та інші бачили в цьому намагання затягнути переговори про шлюб, перервати усі інші шлюбні контакти та звабити королеву Марію новою надією на визнання її династичних прав.⁹ Для У.Уернмаха та Г.Дональдсона така пропозиція виглядала нічим іншим як спробою відмовити королеві Марії в її претензіях на англійську корону.¹⁰ К.Рід вважав кандидатуру лорда Дадлі цілком свідомим бажанням королеви Єлизавети.¹¹ Ю.М.Брандт, згоджуючись з подібним трактуванням, пояснює крок англійської королеви бажанням зберегти вже збудовану модель англо-шотландських відносин.¹²

Не менш важливе значення, якщо не більше, для розвитку взаємин між двома країнами й двома королевами має історія сватання та шлюбу Г.Дарнлея, одного з найбільш вірогідних кандидатів на спадкоємство англійської корони й одного з найменш передбачених кандидатів на руку шотландської королеви. Деякі історики припускали наявність серйозного відношення королеви Єлизавети до цього варіанту, в якому вона не знаходила недоліків. Другі дослідники схилились до визнання дипломатичної перемоги королеви Марії, яка бажаючи цього шлюбу та розраховавши його переваги, обіграла англійських політиків.¹³ Однак можуть бути й інші припущення, особливо якщо розглянути обидва шлюбні варіанти в сукупності.

Першим на дипломатичну сцену виступив Р.Дадлі: його кандидатуру назвали в березні 1564 р. Королева Марія, на великий подив майже всіх, погодилась провести переговори про умови шлюбу. Однак, лише в жовтні королева Єлизавета видала інструкції англійським уповноваженим графу Бедфорду та Т.Рандольфу про ведення шлюбних переговорів. В них розглядалися політичні відносини двох країн, констатувалась наявність антианглійської політики. Інструкції не вміщували ніяких конкретних зобов'язань, які б витікали зі шлюбу графа Лестера. Тому в грудні 1564 р. з'явився лист графа Меррея та

У.Мейтланда до У.Сесіля, де попередньою умовою згоди з кандидатурою графа Лестера мало стати парламентське визнання спадкоємицею англійської корони королеви Марії. Та в січні 1565 р. відповідь стала не потрібною, бо королева Єлизавета об'явила про рішення не призначати наступника корони поки вона сама не визначиться з власним шлюбом.¹⁴ В лютому остаточно з'ясувалась безперспективність шлюбного варіанту з графом Лестером й на фінішну пряму до шотландської корони вийшов Г.Дарнлей. Закулісні маневри довкола цього дев'ятнадцятилітнього юнака, звичайно, відомі лише частково, але безперечно, що якісь натяки про шлюбні перспективи доходили до нього з обох сторін: і з боку королеви Марії, і з боку королеви Єлизавети. На прохання останньої до Шотландії у вересні 1564 р. відбув граф Ленокс, батько Г.Дарнлея та ворог Стюартів, якого свого часу вигнали з Шотландії. Про шлюбні плани, пов'язані з Г.Дарнлеєм знали у Шотландії, повідомляли про це Лондон й отож, там мали потрібну інформацію. Та, незважаючи на такі відверті перестороги, в січні 1565 р. Г.Дарнлей особисто від'їхав до Шотландії з дозволу королеви Єлизавети. Фактично, кандидатура нового претендента була запропонована з одного боку, а з другого – саме в цей час з'явилась заява королеви Єлизавети про намір влаштувати свою долю.¹⁵ В кінці кінців, ці маневри й визначили вибір шотландської королеви.

Таким чином, з двох найгірших варіантів, запропонованих королевою Єлизаветою королеві Марії, остання вибрала, на перший погляд, кращий. Шотландська королева керувалась особистими почуттями, забувши про інтереси власної країни. Вірніше, навіть, не згадавши про них. Можливо королева Марія виправдовувалась міркуваннями про концентрацію спадкоємних прав на англійську корону в одних руках. Але саме це й виявилось примарою. Кандидатури Г.Дарнлея і графа Лестера, як чоловіків Марії Стюарт, знімали небезпеку передачі спадкоємних прав англійської корони іноземному католицькому монарху. Звичайно, обидві фігури персоніфікували різні шляхи виведення Марії Стюарт з династійної гри. У випадку графа Лестера королева Єлизавета розраховувала на вірність, а у випадку Г.Дарнлея – на честолюбство, яке усувало від англійського трону двох католицьких претендентів, в тому числі й першого принца крові англійського двору. Практично, це була майже єдина можливість відправити з Англії найвірогіднішого, але найнебезпечнішого для протестантської частини Англії, більшості членів Таємної ради, особисто королеви Єлизавети, католицького претендента.

Королеву Єлизавету влаштовували обидва варіанти також і за їх наслідками. Через графа Лестера зберігалось контрольоване управління Шотландією, Г.Дарнлей надавав можливість неконтрольованого керування, тобто тиску шотландської аристократії

на корону і особисто на королеву Марію. Річ у тому, що більша частина шотландських лордів являлась ворогами родини Ленноксів: герцог Шателъєро з усіма Гамільтонами, граф Аргайл з усіма Кемпбеллами, граф Гленкери з усіма Кантингсами, графи Еглінгтон, Кессіліс, Мортон, Енгюс з усіма Дугласами, граф Меррей і більша частина інших лордів. Вже одна звістка про приїзд графа Леннокса до Шотландії за повідомленням звітди, викликала невдоволення багатьох "друзів Англії". Тому союз Г. Дарнлея і королеви Марії неминуче вів до опозиції й смуту в країні, а там вже владі не до англійських справ.

Прогнози Лондону стали виправдовуватись вже навесні 1565 р. Граф Меррей після бурхливого пояснення з сестрою виїхав у квітні з Единбургу. Найвпливовіші магнати герцог Шателъєро, граф Аргайл та їх клани виявили ворожість намірам королеви Марії. Таємна рада Англії повідомила опозиційних шотландців про готовність співробітничати з ними.¹⁶ Незважаючи на те, що 29 червня 1565 р. відбулась церемонія шлюбу королеви Марії з Г. Дарнлеєм, в Англії залишились все ж більше задоволені, ніж засмучені, попри численні дипломатичні протести.

Таким чином, англо-шотландські взаємини першої половини 1560-х рр. зафіксували перехід від політики конфлікту попередніх років до відносин партнерів. Та їх сталість хоча і базувалась на спільності державних інтересів двох держав була нетривка, бо стимулювалась головним чином особистим бажанням королеви Марії стати спадкоємницею англійської корони. Розуміння цього активізувало участь Англії у шлюбній політиці шотландської королеви. Запропоновані англійською стороною дві кандидатури (граф Лестер та Генрі Дарнлей), а не одна, як вважали історики, вирішили шлюбне питання за англійським сценарієм та забезпечили в подальшому загальний контроль над зовнішньополітичною орієнтацією Шотландії.

ПРИМІПКИ

1. Цит.: Цвейг С. *Марія Стюарт*. - Мінск, 1992. - С. 53.
2. Read C. *Mr. Secretary Cecil and Queen Elizabeth*. - L., 1955; Rowse A. *The Expansion of Elizabethan England*. - L., 1955; Lee M. *John Maitland of Thirlestane and the Foundation of Stewart Despotism*. - Oxford, Princeton, 1959; Wernham R. *Before the Armada. The Growth of English Foreign Policy*. - L., 1966; MacCaffrey W. T. *The Shaping of the Elizabethan Regime*. - L., 1969; Crowson P. S. *Tudor Foreign Policy*. - N. Y., 1973.
3. Donaldson G. *Scotland: James V to James VII*. - L., Edinburgh, 1965; Ferguson W. *The Scotland's Relations with England. A Survey to 1707*. - Edinburgh, 1977; Wormald J. *Court, Kirk and Community. Scotland, 1470-1625*. - L., 1981.
4. *Queen Elizabeth and her times, a series of original letters*. Ed. by T. Wright. - V. 1. - L., 1838. - P. 184; *Calendar of the State Papers relating to Scotland and Mary, Queen of Scots. 1547-1603*. - In 13 v. - V. 1. - Edinburgh, 1898. - № 943.
5. Forbes P. A. *Fully view of the Public Transactions in the reign of Queen Elizabeth*. - V. 1. - L., 1740. - P. 1081.
6. *Calendar*. - V. 1. - № 902, 903, 993.
7. *Ibid.* - № 999, 1011.

8. Брандт Ю.М. Шотландия в европейской системе государств (вторая половина XVII в.)-М., 1993.-С.58.

9. Lee M. Jr. James Stewart, Earl of Moray.-L., 1953.-P.119-120; MacCaffrey W. Op. cit.-P.117-119; Mackie J. History of Scotland.-L., 1977.-P.162-163.

10. Wernham R. Op.cit.-P.270-271; Donaldson G. Mary Queen of Scots.-L., 1974.-P.77-78.

11. Read C. Op. cit.-P.303-304.

12. Брандт Ю.М. Указ. соч.-С.67.

13. Lee M. Jr. James Stewart...-P. 118-123; Брандт Ю.М. Указ. соч.-С.68-70.

14. CSP, Scot.-V.2.- № 101, 120, 126, 127, 287.

15. Ibid.- № 72, 84, 110, 151.

16. Ibid.- № 178, 186, 191, 196, 202.

И.В.Немченко

ТОМАС ГОББС О ПРИЧИНАХ И ХАРАКТЕРЕ АНГЛИЙСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ СЕРЕДИНЫ XVII ВЕКА

Идеи Томаса Гоббса Малмсберийского - одна из наиболее ярких страниц в интеллектуальной жизни Англии XVII века. Хотя сегодня Гоббс известен в первую очередь как философ и политический теоретик, каждому, кто обратится к его учению о государстве, неизбежно приходится встретиться с еще одним проявлением его разносторонних способностей - историографией.

"Бегемот: История причин гражданских войн в Англии"¹ был написан в 1668 году в форме диалога. Известно, что Гоббс отдал его на суд Карлу II, где этот труд получил весьма холодный прием. Публикация "Бегемота" была запрещена. Тем не менее, в 1679 году он выдержал четыре подпольных издания без ведома Гоббса.

"Бегемот" был издан официально в 1682 году, уже посмертно. В кратком предисловии книгоиздатель сообщает, что хотя мистер Гоббс в свое время был против издания работы, ее нельзя не опубликовать, ибо ни одна другая книга не пользуется столь большим спросом у покупателей.²

Диалог охватывает события с 1640 года до реставрации и содержит экскурсы в историю Англии и Европы. Наиболее полно, как и обещает название, освещен период до начала гражданских войн, когда расколовшие страну внутренние противоречия проявились в полной мере, но еще не приняли характер вооруженной борьбы. История гражданских войн, республики, Протектората и, наконец, Реставрации преподнесена, по большей части, фактологически, хотя и здесь угадывается основная идея автора. Дело в том, что грозные события середины XVII века Гоббс видел сквозь призму своей уже полностью сформировавшейся политической системы. Математически абстрактная и рационалистическая, система эта содержала идею сильной государственной власти, выведенную, в конечном

итоге, из естественных прав индивидуума. Более или менее полный анализ политического учения Гоббса и объяснение его особенностей остаются за пределами настоящей работы. Нас интересует, как теоретические положения Гоббса проявились в его историографической работе, так как важнейшие абстрактные понятия предшествующих трудов получают в "Бегемоте" конкретно-историческую расшифровку и иллюстрацию.

Несмотря на неослабевающий интерес к политическим идеям Гоббса, современная историография уделяет "Бегемоту" незаслуженно мало внимания. Гоббс – историк лишь редко упоминается в сугубо специальных изданиях как автор скорее политического памфлета, нежели серьезного исследования.³

Прежде чем перейти к исследованию содержания "Бегемота", проанализируем некоторые основные понятия, которыми оперирует Гоббс. Поскольку речь идет об историческом сочинении крупного философа, понятийный аппарат этого сочинения представляет большой методологический и научно-познавательный интерес.

Предмет исследования Гоббса – Английская революция середины XVII века, и мы обратимся к кругу понятий, которые служат для обозначения явления, осознаваемого сегодня как революция.

Чаще всего Гоббс употребляет слово "восстание" – "rebellion" – "восстание, о котором мы сейчас говорим"⁴; "восстание Долгого Парламента"⁵; "наказание восставших"⁶; все, что сделано в течение первого года гражданской войны, проходит под одним названием "восстание"⁷; предложения, которые Парламент посылал королю, суть "настоящее восстание" и т.д. Иногда он использует термин "sedition"⁸; распространение взглядов Аристотеля и других античных авторов привело в конце концов к "бунту и гражданской войне"⁹, "бунтарские пресвитерианские священники"¹⁰ и т.д. И "rebellion" и "sedition" не равнозначны гражданской войне. "Rebellion", очевидно, понятие более широкое, включающее в себя "civil war". Слово "sedition" часто встречается в сочетании с "civil war", и не только в "Бегемоте", но и в предшествующих работах.¹¹ Иногда "sedition" выступает в роли восстания, в основном, а работах, написанных до "Бегемота": так, "sedition" – болезнь великого Левиафана.¹² Гоббс изредка упоминает о революции как о "волнениях" – "troubles"¹³ и как об анархии.¹⁴

Интересно, отличает ли Гоббс терминологически Английскую революцию от прочих восстаний и мятежей, упоминаемых в "Бегемоте" и других сочинениях. Мы пришли к выводу, что не отличает. Например, заговор Катилины у Гоббса – "sedition",¹⁵ В "Бегемоте" собеседник В. недоумевает, как реформация Генриха VIII не вызвала в Англии восстания (rebellion).¹⁶ Там же упоминается о восставших шотландцах ("Scots rebelled").¹⁷ Но самое убедительное, на наш взгляд, то, в каком контексте представлено понятие "rebellion", когда оно явственно передает суть

событий 40-50-х годов XVII в. Приведем несколько выдержек из "Бегемота". Пресвитерианское духовенство не могло добиться своих целей "до этого последнего восстания".¹⁸ Описывая Реформацию, временно прерванную католической реакцией Марии Тюдор и углубленную затем Елизаветой, Гоббс говорит: "И так продолжается по сей день, исключая перерыв, порожденный этим последним восстанием".¹⁹ В другом месте он называет революцию "эти волнения" или "последние волнения".²⁰ Анализ терминологии, таким образом, позволяет заключить, что Гоббс воспринимал революцию как одно из целых восстаний, последнее хронологически, но не качественно отличное. Такое же восстание могло вспыхнуть в Англии в ответ на Реформацию Генриха VIII, хотя этого и не случилось.

Только однажды употребляет Гоббс слово "revolution", в самом конце "Бегемота". В. говорит: "I have seen in this revolution a circular motion of the sovereign power"²¹. Но в данном случае "revolution" не означает социальную революцию. "Revolution" - не только "революция", но и "вращение, оборот". В приведенной фразе речь идет именно о круговороте, поэтому логично предположить, что Гоббс использовал слово в его первоначальном значении. Это не единственный случай употребления Гоббсом термина "revolution". В своей философской работе "О теле" он излагает суть открытия Коперника "... of the revolution of earth on its own axis"²², что еще раз подтверждает высказанное предположение.

Подзаголовок "Бегемота" - "История причин гражданских войн в Англии", хотя работа охватывает более широкий спектр проблем.

Попытаемся выделить первичные предпосылки развернувшихся в 40-е годы событий.

Основную причину гражданских войн Гоббс видит в испорченности людей, воспринявших вредные доктрины. О таких доктринах он говорит подробно во всех своих предшествующих работах, посвященных вопросам политики. Это утверждения, что частное лицо - подданный - может судить о том, что хорошо, а что плохо, что королю нужно повиноваться лишь в том случае, если он поступает справедливо, что повинаясь против своей совести суверену, подданный совершает грех, что носитель верховной власти подчинен гражданским законам и власть эта может быть разделена, что святость может снизойти на человека свыше, что подданный обладает абсолютным правом собственности, исключаяющим право суверена, что суверен может довольствоваться ограниченной властью.²³ Мы видим, что все эти "вредные" идеи были распространены среди сторонников парламента.²⁴ В "Бегемоте" нет столь полного перечисления доктрин, ведущих к мятежу, как в "Элементах закона", "О гражданине" и "Левиафане", но ясно, что Гоббс полностью придерживается прежних взглядов.

О некоторых идейных источниках развязывания гражданских войн прямо говорится в "Бегемоте". Один из них – влияние демократических идей античного мира. Гоббс, как известно, считал, что полномочия государства и свобода подданных одинаковы при всех формах государственного устройства. От античных же мыслителей – Платона, Аристотеля, Сенеки, Цицерона, Плутарха – пришло заблуждение, что свобода бывает только в демократических государствах. Отсюда вытекала доктрина о законности тираноубийства.

В "Бегемоте" Гоббс упоминает о значительном количестве образованных людей из высших слоев общества, прочитавших в юности книги греческих и латинских авторов, где свобода ассоциировалась с народным правлением, а монархия презрительно именовалась тиранией. Из таких людей, по большей части, сложилась мятежная палата Общин.²⁵ Средством распространения демократических идей стали университеты, где изучались труды античных мыслителей вместо политического учения о необходимости сохранения и укрепления государства. Тем самым, - пишет Гоббс, - университеты сыграли для англичан роль троянского коня²⁶.

Второй идейный источник восстания носит чисто религиозный характер. "Несчастье, - пишет Гоббс, - произошло полностью от пресвитерианских проповедников, которые длительным использованием своих актерских способностей сильно восхваляли восстание".²⁷ Гоббс рассматривает исторические корни пресвитерианства. В период Реформации Генриха VIII мирянам было разрешено толковать Библию. Один из участников диалога – А. – говорит, что это разрешение послужило причиной появления многих сект, которые скрывались до начала царствования последнего короля, а потом обнаружили себя, послужив причиной беспорядков в государстве. Немалое значение имела и деятельность английских эмигрантов времен Марии Тюдор. Свое изгнание они провели в странах, где реформированной религией управляло собрание священников. По возвращении, им захотелось такой же славы и почитания, но они смогли их добиться не ранее "этого последнего восстания" и не без помощи шотландцев. Впрочем, - замечает Гоббс, - они были вскоре побеждены другими сектами, которые возникли в большом количестве благодаря интерпретации Писания и проповедям самих же пресвитериан.²⁸

Обращает на себя внимание, что, говоря о губительном для умов подданных влиянии античных идей, Гоббс имел в виду образованные классы английского общества. Описывая же религиозные истоки мятежа, он обращается к народным низам и торговому люду. Ведь масса народа может научиться своим обязанностям только с кафедры и по праздникам, и именно этим путем ее научили непослушанию.²⁹ Гоббс, таким образом,

отметил одну из основополагающих черт предреволюционного идеологического климата. Как пишет М.А.Барг, рассматривая вопрос о соотношении двух главных форм ренессансной идеологии, "реформаторы и гуманисты апеллировали к различным интеллектуальным слоям и по необходимости пользовались различным словарем и системой образов. В одном случае их заимствовали из Библии, в другом – из языческого наследия греко-римской древности".³⁰

В то же время под различной по своему характеру идеологической оболочкой Гоббс видит общность целей, враждебных единой системе абсолютизма и англиканской церкви.

Наконец, еще один источник гражданской войны, которому Гоббс придает особое значение во всех своих работах, – нежелание подданных платить большие налоги. Это неудивительно – вопросы о неприкосновенности собственности и о характере налогообложения играли первостепенную роль в происходящей социально-политической борьбе, и Гоббс не мог оставить их без внимания.

В каждой из своих теоретических работ он пишет о необходимости справедливого распределения налогов и объясняет их сущность. Перечисляя в "О гражданине" доктрины и мнения, ведущие к мятежу, он как бы прерывает себя и вводит в повествование раздел, который называется так: "Слишком большие денежные налоги, даже самые справедливые и необходимые, располагают людей к мятежу"³¹. Разрушительная сила материальных обстоятельств не уступает разрушительной силе идей. Впрочем, было бы преувеличением считать, что истоки революции Гоббс видит в материальных условиях жизни людей.

"Но как получилось, что люди стали такими испорченными? – спрашивает В. – И что за люди были те, которые их так совратили?"³² А. отвечает, что совратители были разных видов, и характеризует каждый в отдельности.

Первый вид – это священники, именующие себя представителями бога и претендующие на данное свыше право каждого из них управлять своим приходом, а их собрания – целой нацией.³³ Это пресвитериане. Немного ниже В. спрашивает, как пресвитериане достигли огромной власти, распространившейся не только на жителей Лондона, но и на большую часть всех английских городов и рыночных местечек? А. объясняет это следующим образом. Во-первых, они были весьма красноречивы и умели обратить людей на свою сторону. Во-вторых, в людях еще не остыл гнев на римскую церковь, и пресвитериане могли с честью для себя возводить подозрения на епископов в недостаточном очищении от идолопоклонства. В-третьих, их молитвы производили впечатление экспромта, что они объясняли вмешательством Святого духа. Отсюда произрастало

недовольство молитвенником, который есть установленная форма, продуманная заранее, чтобы люди видели, чему они должны говорить "аминь".³⁴ В-четвертых, в своих проповедях они почти никогда не выступали против грехов, прибыльных для торговцев и ремесленников, таких как притворство, ложь, надувательство, лицемерие. Милосердия они требовали только для своих пасторов и других правоверных, к немалой выгоде для большинства жителей торговых местечек и для себя. В-пятых, они проповедовали, что человек, чувствующий в себе присутствие Святого духа, может быть уверен в спасении души. Это привело к тому, что люди со спокойной совестью мошенничали и злобствовали против тех, кто не был признан среди святых, а иногда и против этих тоже. В-шестых, они, в самом деле, с большой добросовестностью и суровостью обличали два греха — плотское вожделение и богохульство, и очень хорошо делали. Но под их влиянием простой народ поверил, что грех заключается только в нарушении третьей и седьмой заповедей, и без колебания обманывал и злобствовал, в то же время стараясь избежать нечистоты или, по крайней мере, ее огласки. В результате своих проповедей пресвитериане получили власть над душами молодых людей, которые отчаялись и считали себя проклятыми богом, так как не могли "созерцать восхитительный предмет без восхищения", по мнению Гоббса, совершенно естественного.³⁵

Выслушав эту убийственную характеристику пресвитериан, В. в соответствии с отведенной ему Гоббсом ролью, полу-утверждает, полу-спрашивает: "Все же иные из них, в самом деле, часто проповедовали против угнетения". "Это правда..., — соглашается А. — но перед теми, кто был от него достаточно свободен". Простой народ легко поверит, что он угнетенный, и никогда, + что он угнетатель. Одной из уловок пресвитерианских проповедников было убедить народ, что он угнетен королем или епископом, или и тем и другими сразу, чтобы при случае склонить его на сторону своей партии.³⁶

Описание партии пресвитериан свидетельствует о глубокой наблюдательности Гоббса и его таланте историка. Увидев в пресвитерианах не только религиозное течение, он связал особенности их проповедей с интересами, в основном, торгового населения Лондона и других городов. Гоббсу удалось передать наиболее отталкивающие черты пресвитерианской партии и пуританизма вообще — ханжество, ограниченность, нетерпимость к инакомыслящим.

В то же время Гоббс несправедлив к пуританам, усматривая в их проповедях лишь корыстные замыслы и жажду власти. Мыслитель — рационалист не верит в искренность одержимых религиозными идеями современников уже в силу того, что идеи эти питает вера, а не разум. Заимствованные из Ветхого завета страсти и иллюзии, которые сыграли

роль революционной идеологии событий середины XVII века, в изображении Гоббса выглядят не более как упражнением в красноречии честолюбивых обманщиков.

Вторую группу “совратителей” народа составляют паписты. А. говорит, что она была весьма многочисленной, хотя и уступала пресвитерианам. Католики “несмотря на то, что папская власть в Англии была отменена, все еще сохраняли веру, что папа должен управлять нами...”³⁷ Гоббс пишет, что они, ссылаясь на Библию, стремились обосновать превосходство духовной власти над светской. Тем не менее, в “Бегемоте” он не дает прямого и исчерпывающего объяснения роли папистов в подготовке революции, говоря только, что они порадовались бы любым беспорядкам в стране, которые, возможно, открыли бы путь к восстановлению власти папы. Именно поэтому он назвал их среди разрушителей государства в Англии при короле Карле.

К третьей группе принадлежит немалое число людей, которые не проявили себя вначале беспорядков, но вскоре выступили с требованием свободы религии. Одни из них – индипенденты – считали, что конгрегации должны быть свободны и независимы друг от друга. Другие секты – анабаптисты, люди пятой монархии, квакеры, адамиты и т.д. возникли в результате частной интерпретации Писания. Появлению этих сект способствовали проповеди пресвитериан.

Четвертая группа включает “безмерное число” людей из высших слоев общества, начитавшихся книг греческих и римских авторов, о которых шла речь выше.

Следующая группа “совратителей” – жители Лондона и других крупных торговых городов. Восхищаясь процветанием Нидерландов после свержения власти испанского короля, они были склонны думать, что подобная перемена в Англии принесет им такое же процветание.

“У Лондона, вы знаете, - замечает А., - большое чрево, но ни интереса, ни вкуса к вопросу о правом и неправом”.³⁸ В участии Лондона и других городов в волнениях Гоббс видит частное проявление общего правила. В. говорят, что на многих исторических примерах можно увидеть, как маловероятно длительное и опасное восстание без подстрекательства со стороны какого-нибудь огромного города, имеющего в своем чреве одну или две армии.³⁹

В завершение А. замечает, что богатые торговцы, являясь обычно первыми подстрекателями восстания в расчете на свою силу, по большей части, первыми раскаиваются, обманутые теми, кто командует их силами. Это также исторически верное замечание Гоббса: как известно, дельцы Сити были наиболее правой, консервативной частью лагеря революции, поддерживающей ее лишь на первом этапе и склонной к компромиссу с королевской властью.

В шестую группу “совратителей” входит “очень большое число людей”, которые либо растратили свои состояния, либо находили их слишком скромными для тех достоинств, которые они себе приписывали. Еще были физически крепкие люди, не нашедшие способов честно добывать свой хлеб. Они стремились в койне в надежде укрепить свое положение, удачно примкнув к какой-нибудь партии. Соответственно, они служили тем, у кого было больше денег.⁴⁰

Таким образом, значительная часть дворянства и большинство простого люда участвовали в мятеже исключительно из соображений материальной выгоды. Сюда же можно отнести и городских торговцев, о которых уже шла речь. Более того, обедневших дворян и торговцев Гоббс считает “совратителями”, то есть инициаторами революции.

Наконец, перечислив все виды “совратителей”, А. говорит, что народ в целом был темен. Вряд ли один из десяти тысяч знал, по какому праву им командуют, зачем нужно платить налоги и считал себя хозяином того, что ему принадлежит.⁴¹

Характерно, что Гоббс, переходя от одной группы “совратителей” к следующей, неоднократно подчеркивает многочисленность состава каждой из них. По сути, Гоббс описывает общественные силы революции, не только “совратителей”, но и “сращенных”.

Остается уточнить, что подразумевал Гоббс под “испорченностью” людей, сыгравшей столь роковую роль в развязывании конфликта. Очевидно, что “испорченность” есть искаженные представления подданных о собственном благе, ибо стремление индивидуума к пользе для себя Гоббс не считал порочным уже потому, что полагал естественным; это важнейший элемент его политического учения. Не случайно в “Бегемоте” устойчиво словосочетание “невежество и испорченность людей”. Непонимание спасительной роли суверена для каждого подданного, незнание истинного учения “о правом и неправом” приводят к антигосударственным выступлениям.

Остановимся на вопросе о взаимоотношениях упоминавшихся выше групп мятежников между собой и с другими религиозно-политическими партиями. Прежде всего, Гоббс обращается к разногласиям между пресвитерианами и сторонниками епископата.

Каждая из этих партий, находясь у власти, подавляла не только догмы другой, но и все доктрины, враждебные ее интересам, а следовательно, всякую истинную философию, которая не могла благоприятствовать ее притязаниям и любому отклонению от подчинения суверенной власти.⁴² Под этой последней Гоббс подразумевает свое политическое учение.

Связывает ли автор “Бегемота” интересы англиканского духовенства и стюартовской монархии согласно известной формуле Якова I “без

епископа нет короля"? А. так отвечает на вопрос В., почему сторонники Парламента последовательно выступали против епископов: "Потому что они (епископы) хотели использовать свои догмы и притворной святостью сделать короля и его партию ненавистными народу, с чьей помощью они намеревались установить демократию и сместить короля или оставить ему титул, если он будет действовать согласно их целям".⁴³ Епископы, таким образом, не только не друзья, но враги короля. Мы видим, что А. обвиняет их и в тех провинностях, которые, как известно, были им чужды, ставит их в один ряд с "совратителями народа".

Пресвитериане, стремившиеся к власти, ненавидят епископов за то, что последние "слишком властны". Основной причиной свержения епископов Гоббс считает "зависть пресвитериан", которым удалось внушить народу ненависть к епископату. Итак, и пресвитериане, и епископы — претенденты на власть, и рознь между ними не имеет ничего общего с борьбой сторонников и противников Карла I. В. выражает радость, что епископы, по крайней мере, не имеют отношения к казни короля, будучи врагами тех, кто его казнил.⁴⁴

Какова же роль самого короля в событиях, предшествующих гражданской войне? Король пассивен. Гоббс весьма подробно описывает парламентскую борьбу против прерогативы короны. Карл, которого Гоббс изображает как человека и монарха, наделенного всеми возможными добродетелями, лишен реальной силы, и оба участника диалога это неоднократно подчеркивают.⁴⁵ Его роль сводится, главным образом, к отказам подписывать петиции, направленные Парламентом. После подачи "19-ти предложений" и отказа короля их санкционировать "обе стороны" начинают готовиться к войне. Но действия Карла I — ответная мера. "Когда Парламент собирает солдат, — спрашивает В., — не было ли законным собирать солдат королю, чтобы защищать себя и свое право, даже если бы к этому не было иного основания, кроме его собственной сохранности?"⁴⁶ А. отвечает утвердительно. Итак, Карла вынудили вступить в борьбу. В. говорит, что не может себе представить, как король мог рассчитывать на победу.

Кто выступил на стороне короля? Гоббс неоднократно упоминает о "королевской партии", но уделяет ей лишь малую долю того внимания, с которым он рассматривает враждебные королю группировки. Не считая военной силы, чье участие несомненно, короля окружали "советники, лорды и другие достойные и опытные личности".⁴⁷ Гоббс, однако, расценивает их заслуги весьма критически. В. прямо спрашивает, в чем заключалась их вина. А. отвечает, что их единственная вина состояла в том, что они считали английскую форму правления "смешанной" монархией, а не абсолютной и полагали, что в случае полного подчинения Парламента

королю в стране установится тирания. Это убеждение умалило их стремление обеспечить победу короля в войне и делало их склонными к компромиссу, хотя все они видели, что Парламент намерен полностью узурпировать королевскую власть. Гоббс пишет о широком распространении в Англии этой порочной идеи, и не только среди "королевской партии". Большинство лордов Парламента и английского дворянства были привержены монархии, но не абсолютной, а "смешанной". Так, лорд Эссекс, захваченный общим течением, был ее сторонником, не понимая, что власть может быть только абсолютной, вне зависимости от того, принадлежит ли она Парламенту или королю.⁴⁸

Гоббс дает нелестные характеристики и отдельным роялистам, например, лорду Страффорду. Правда, последнего нельзя упрекнуть в симпатиях к ограниченной монархии: А. говорит, что Страффорда обвинили в измене королю, потому что он хотел уничтожить права Парламента. В. спрашивает, знал ли об этом король. А. отвечает, что знал, и недоумевает, как можно обвинить в измене королю человека, которого сам король не считает изменником. Но лорд Страффорд - беспринципный честолюбец. А. говорит, что, по его наблюдениям, люди, своим упрямством добивающиеся продвижения, теряют цель, и наоборот, государи, которые покупают повиновение своих подданных, способствуя их продвижению, рано или поздно оказываются в затруднительном положении. "Ибо на рынке, где почести и власть покупаются упрямством, найдется великое множество людей, способных их купить не хуже моего лорда Страффорда".⁴⁹

Итак, накануне гражданской войны у короля малочисленные и ненадежные союзники и много сильных врагов. Это пресвитериане, которые выступают в союзе со светскими джентльменами и богатыми горожанами, католики и сторонники епископата. Все три группы ненавидят друг друга и стремятся каждая к своим целям. Гоббс подчеркивает вражду между разными категориями мятежников. Антикоролевские устремления каждой из них, в основе которых лежит жажда власти, неизменно оборачиваются ненавистью к другим претендентам на суверенитет.

Чтобы полнее осознать картину предреволюционного периода, вставшую со страниц "Бегемота", мысленно оставим в стороне отношение каждой из группировок к королю Карлу. Соперничество и вражда, разделявшие подданных, сами по себе противны духу учения Гоббса о гражданском состоянии людей. Выступления против власти суверена опасны не тем, что на смену старому носителю государственной власти может придти новый, а тем, что прекращение суверенитета освобождает децентрализующие силы, заложенные в природе человека. Гоббс не случайно постоянно подчеркивает в своих теоретических работах, что

восстания против государственной власти представляют собой рецидивы войны всех против всех. Показывая в "Бегемоте" генезис событий 40-х годов XVII века, Гоббс с самого начала раскрывает связь антигосударственных выступлений с разделением подданных на несколько враждующих лагерей.

Интересно, что вторую гражданскую войну Гоббс вообще не связывает с королем. Он не только не виновник, но совершенно непричастен. В. так говорит о потерях в 1648 году: "Я не очень сожалею о гибели тех людей, которые приписывают королю то, что сами делают, находясь в ссоре".⁵⁰ Таким образом, вторая гражданская война, в отличие от первой, вообще исключает борьбу короля с Парламентом.

Остановимся на положении внутри сторонников Парламента.

Проповеди пресвитериан породили множество сект – появились броунисты, анабаптисты, индепенденты, люди пятой монархии, квакеры. В результате "у пресвитериан не было более опасного врага, чем выводок, который они высидели".⁵¹

В течение 1647 и 1648 гг. развертывается борьба между Парламентом и армией, которую представляет Оливер Кромвель. "Это вероломство на вероломстве, - говорит В., - сначала вероломство Парламента по отношению к королю, затем вероломство армии по отношению к Парламенту".⁵² А. не считает, что индепенденты были хуже, чем пресвитериане: и те, и другие были готовы уничтожить все, что преграждало путь их честолюбию. Таким препятствием стал король, так как "пока законный король жив, захваченная власть не может быть в достаточной безопасности". В. высказывает предположение, что пресвитериане во имя исполнения своих целей были не менее индепендентов склонны к убийству короля. А. с ним соглашается. Кроме того, король был казнен после своего поражения в войне, развязанной в результате подстрекательства пресвитериан. Следовательно, пресвитериане ответственны и за смерть всех погибших в ходе войны – ста тысяч человек в Англии, Шотландии и Ирландии.⁵³

Итак, партия Парламента разделилась, армия выступила против Парламента. Гоббс не говорит о каких-либо идейных различиях между ними. Основная цель Кромвеля – занять место короля. Значительная, если не большая, часть армии стремилась только к грабежу, разделу земли и имущества врагов. Эти люди также примкнули к Кромвелю, считая, что этим они добьются своего. Армия, таким образом, была в руках Кромвеля. Личность будущего лорда-Протектора Гоббс оценивает так: "... он не представлял собой что-то определенное, но, примыкая всегда к самой сильной фракции, принимал ее цвет".⁵⁴ А. говорит, что это обычная политика Кромвеля.

В “Бегемоте” Гоббс упоминает и о левеллерах. В начале 1649 г. – говорит А., – “английская армия, зараженная агитаторами, обдумывала, как поделить землю среди избранных, имея в виду себя и тех, кто им нравился, которые в связи с этим именовались левеллерами”.⁵⁵ Агитаторы, по Гоббсу, были в руках Кромвеля. Сомнительно, что Гоббс вообще считал левеллеров отдельной партией. Согласно “Бегемоту”, у них нет никаких политических целей, они даже не претендуют на власть.

Гоббс несправедлив к левеллерам: как известно, они ставили перед собой именно политические задачи. В то же время, они не выдвигали требования равенства имуществ, в отличие от истинных левеллеров, чьим идеологом был Джерард Уинстенли.⁵⁶

Гоббс – один из первых историков Английской революции. Его оценка левеллерского движения без существенных изменений была унаследована авторами XVIII и XIX вв. До середины XIX века левеллеров не рассматривали как отдельную политическую партию, отличную от индипендентской. До недавнего времени им приписывали требование равенства имуществ. М.А.Барг в своей работе “Народные низы в Английской буржуазной революции XVII века”⁵⁷ дифференцировал левеллеров, чья, по преимуществу политическая, программа была менее демократической, чем полагали предшествующие исследователи, и “истинных левеллеров”, выступивших против экономического неравенства.

Третья и четвертая части “Бегемота”, в основном, посвящены краткому изложению фактических событий: оценки борющихся партий лишь изредка вклиняются в ход изложения.

Остановимся на внутривнутриполитической обстановке в Англии при Ричарде Кромвеле.

27 января 1659 г. Ричард Кромвель созвал Парламент. В. говорит, что принципы этой палаты Общин, без сомнения, не отличались от принципов того Парламента, который начал восстание. Если бы она могла собрать достаточно сильную армию, то обошлась бы с Протектором так же, как когда-то поступили с королем, а затем генерал армии, как и раньше, разогнал бы Парламент, оставив “охвостье”. К этому времени сложилась следующая расстановка сил. Протектор против Парламента и армии, Парламент против армии и Протектора, армия против Протектора и Парламента.⁵⁸ Обстановка, таким образом, характеризуется теми отношениями между различными партиями, что накануне гражданских войн (лагерь пресвитериан – католики – епископы) и в ходе их (король – Парламент – армия).

В связи с этим уместно поставить общий вопрос: что же увидел Т.Гоббс в Английской революции середины XVII века?

Рассматривая теоретически вопросы государства, Гоббс писал, что прекращение суверенной власти означает возврат к естественному

состоянию, характеризующемуся войной всех против всех. Иногда он прямо идентифицировал мятеж или гражданскую войну с рецидивом естественного состояния. “Бегемот” – произведение историческое, хотя и написанное автором абстрактной политической системы. Силы, действующие в революции, – политические и религиозные партии, сражающиеся армии, парламенты – исторически конкретны. Это отличает их от подданных, мятежников и правителей, описанных в теоретических работах Гоббса, где они суть абстракции. В свете политической системы Гоббса Английская революция – это война всех против всех; в историческом плане из “Бегемота” следует, что это – междуусобье. Отличие периода с 1640 по 1660 гг. от восстаний прошлого было не качественным, а, скорее, количественным: в Англии проявились все возможные виды несправедливости и безрассудства, какие только существуют в мире.⁵⁹

Такое понимание “Бегемота” помогает осознать, как идея неограниченной власти государства – важнейшая в политическом учении Т. Гоббса – смогла сформироваться в эпоху кризиса абсолютной монархии в Англии, накануне буржуазной революции. В современных событиях Гоббс увидел действие центробежных сил, враждебных государственному началу – носителю внутреннего единства страны. Подобно гуманистическим политическим теоретикам XVI века – Н. Макиавелли и Ж. Бодену, – Гоббс отстаивал своей политической системой необходимость сильного, наделенного абсолютными полномочиями государства как альтернативы децентрализации и хаоса междуусобий, мощный всплеск которых он увидел в событиях середины XVII века.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. *The English Works of Thomas Hobbes* // Ed. by W. Molesworth, v. VI, London, 1840.
2. *English Works.* – v. VI. – p. 163.
3. Lips J. *Die Stellung des Thomas Hobbes zu den politischen Parteien der Grossen Englischen Revolution.* Leipzig, 1927; Macgillivray R. *Thomas Hobbes's History of the English Civil War. A Study of "Behemoth"* / *Journal of the History of Ideas.* V.31. № 2. 1974; Hartman M. *Hobbes's Concept of Political Revolution* / *Journal of the History of Ideas.* V.47. 1986. № 3.
4. *English Works.* – v. VI. – p. 218.
5. *Ibid.*, p. 389.
6. *Ibid.*, p. 298.
7. *Ibid.*, p. 317.
8. *Ibid.*, p. 296.
9. *Ibid.*, p. 283.
10. *Ibid.*, p. 298.
11. *Ibid.*, v. III, p. 315.
12. *Ibid.*, Introduction.
13. *English Works.* – v. VI. – pp. 363, 220.
14. *Ibid.*, p. 298.

15. *Ibid.*, v.II, p.161; v.IV, p.209.
16. *Ibid.*, v.VI, p.186.
17. *Ibid.*, p.400.
18. *Ibid.*, p.191.
19. *Ibid.*, p.188.
20. *Ibid.*, p.220.
21. *Ibid.*, p.418.
22. *Ibid.*, v.I, p.427.
23. *Ibid.*, v. II, p.150-159; v.III, p.309-317; v.IV, p.200-209.
24. *Английская буржуазная революция XVII века. Под ред. Е.А.Косминского и Я.А.Левитского.*—М., 1954.—Т.1.
25. *English Works.*—v.VI, p.168.
26. *Ibid.*, p.213.
27. *Ibid.*, p.363.
28. *Ibid.*, p.191.
29. *Ibid.*, p.213.
30. *История средних веков. Под ред. М.Л.Абрамсон.*—М., 1964.—С.498.
31. *English Works.*—v.II.—p.159.
32. *Ibid.*, v.VI, p.166.
33. *Ibid.*, p.167.
34. *Ibid.*, p.194.
35. *Ibid.*, p.193-196.
36. *Ibid.*, p.196.
37. *Ibid.*, p.167.
38. *Ibid.*, p.292.
39. *Ibid.*, p.320.
40. *Ibid.*, p.168.
41. *Ibid.*, p.168-169.
42. *Ibid.*, p.283.
43. *Ibid.*, p.275.
44. *Ibid.*, p.282.
45. *Ibid.*, p.169, 305.
46. *Ibid.*, p.331.
47. *Ibid.*, p.306.
48. *Ibid.*, p.303.
49. *Ibid.*, p.254.
50. *Ibid.*, p.349.
51. *Ibid.*, p.333.
52. *Ibid.*, p.335.
53. *Ibid.*, p.282.
54. *Ibid.*, p.333.
55. *Ibid.*, p.365.
56. У Гоббса левеллеры стремятся не столько к всеобщему равенству имущества, сколько к распределению между собой имущества врагов.
57. Барг М.А. Народные низы в Английской буржуазной революции XVII века. Движение и идеология истинных левеллеров.—М., 1967.
58. *English Works.*—v.VI.—p.405.
59. *Ibid.*, p.165.

ПРОБЛЕМА ГРАЖДАНСКОГО УСТРОЙСТВА ДУХОВЕНСТВА В ПОЛИТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ КОНСТИТУАНТЫ 1789-1790 гг.

Французская революция XVIII века - одно из важнейших переломных событий во всемирной истории. Важнейшим аспектом ее политического развития является религиозная антиклерикальная политика Конституанты - Национального Учредительного Собрания Франции. Она отражала, в рамках формирующегося в то время политико-парламентского механизма, более широкие процессы и тенденции французской и европейской буржуазной демократии, не потерявшие во многом в плане исторического опыта становления гражданского общества и формирования правового государства своего значения и сегодня.

Предпосылками буржуазного антиклерикализма во Франции кануна и периода ее Великой революции были: социально-экономический крах феодальной системы, глубокий политический кризис абсолютистского государства и его важнейшей опоры - католической церкви, идейное влияние философии Просвещения.

Пришедшее в результате революционного подъема в стране в 1789 г. к власти буржуазное Национальное Учредительное Собрание осуществляло во Франции при поддержке народных масс и сил революционной демократии гражданское устройство церкви и раздел ее имущества путем его распродажи среди буржуазии и крестьянства. Это вызвало конфронтацию государства и католической церкви, выступившей основной политической силой феодальной контрреволюции в стране. Основными формами клерикальной контрреволюции в ее борьбе против демократизации обществ и государства являлись:

- а) саботаж законов о гражданском устройстве духовенства;
- б) разжигание религиозной вражды между католиками и протестантами;
- в) политическая деятельность духовенства по восстановлению абсолютизма;
- г) организация вооруженных мятежей и выступлений верующих против государства;
- д) шпионаж в пользу иностранных держав;
- е) преследование атеистов и религиозных вольнодумцев¹.

Важнейшим оплотом клерикалов выступил Ватикан, открыто поддерживавший французское "неприсяжное" духовенство и мятежных дворян.

Некоторые слои низового духовенства создали так называемую конституционную или "присяжную" церковь, лояльную по отношению к

государству и выступавшую, главным образом, на политической платформе крупнобуржуазного крыла революции.

Большую роль в развитии антиклерикальной мысли Франции XVIII века и становлении конституционной церкви сыграли политические идеи великого философа-просветителя Монтескье о светском характере государства, развитии общественной жизни как закономерного процесса, не зависящего от божьей воли, примате государственного начала над церковным, религии как продукте деятельности законодателей². Эти идеи послужили и теоретико-идеологической основой политико-правовой концепции реформы церкви одного из лидеров Конституанты - Талейрана, которую "мятежный" епископ выдвинул в своей знаменитой речи в Учредительном Собрании 10 октября 1789 г.³ Основным постулат речи Талейрана - секуляризация огромных имуществ церкви, что позволяло Конституанте как бы достроить здание буржуазного правового государства, разрешив в конституционно-буржуазном духе четыре чрезвычайно важные структурные проблемы церковной реформы и экономического переустройства Франции:

1) вывести из кризиса государственную казну и спасти национальный кредит;

2) пустить церковные земли в свободный капиталистический оборот, подорвав тем самым во многом экономические основы феодализма в стране и закрепив ведущую роль буржуазии не только в промышленности, но и в сельском хозяйстве;

3) превратить церковь из полунезависимого структурного подразделения абсолютистской монархии в состоящую на службе у буржуазного государства армию чиновников в рясах;

4) в связи с этим перестроить саму структуру церкви, упразднив одни и частично реформировав другие ее корпорации.

Концепция Талейрана была по сути дела своеобразной программой Конституанты по реализации на практике антиклерикальных политико-правовых идей просветителей, и в особенности Монтескье, что во многом помогло заложить во Франции основы новой государственности и утвердить суверенитет нации.

Очень существенной задачей в плане окончательного подчинения церкви государству являлось, по мнению французских парламентариев, перестройка ее внутренней организации. С точки зрения политиков и идеологов буржуазии это был не менее принципиальный вопрос, чем уничтожение церковного землевладения.

Своеобразным первым вариантом такой перестройки явился доклад церковного комитета Учредительного Собрания, сделанный депутатом этого Собрания и членом указанного комитета Дюран-Майяном 23 ноября

1789 г. Оценивая в целом этот доклад, следует указать на его очень большую умеренность. Устранение римского первосвященника от участия в делах французской церкви, сокращение числа священников, некоторое участие департаментских властей в избрании епископов, и почти полная неприкосновенность прежней структуры церкви, - вот по сути дела и все содержание проекта Дюран-Майяна. Такая попытка компромисса между духовенством и буржуазией не могла удовлетворить даже ее верхи. Попытка клерикалов, имевших сильные позиции в церковном комитете Учредительного Собрания, отстоять свою позицию оказалась безуспешной.

В начале 1790 г. в составе комитета произошли определенные персональные изменения. В него вошли видные буржуазные юристы Мартино, Трейяр, Ланжойне и др., которые повели его работу совершенно в ином русле, отражением чего и стал новый проект церковной реформы, предложенный от имени комитета Мартино 21 апреля 1790 г. Этот проект почти без изменений и стал основой нового декретируемого Учредительным Собранием, закона о гражданском устройстве духовенства.

Можно отметить, что социальный заказ крупной буржуазии по церковному вопросу нашел в проекте Мартино свое почти классическое воплощение.

“Несомненную истину, подтверждаемую к тому же опытом всех времен и народов, - заявил Мартино, - составляет то, что нравы являются важнейшим связующим звеном, самой твердой опорой общественного спокойствия, самым верным защитником благополучия государства. Но какие могут быть нравы, там, где нет религии?”

Такое заявление с его стороны, конечно, не было случайностью. Французская крупная буржуазия того времени, проводя церковную реформу с целью реорганизации устройства клира на новой основе, отнюдь не покушалась на религию как таковую, ибо видела в ней одну из прочных основ социального мира, надежную духовную узду для “черни”. Вместе с тем, как мы уже указывали ранее, верхи буржуазии были кровно заинтересованы в быстрой интеграции католицизма в формирующуюся структуру буржуазного государства как неотъемлемой части его идеологического аппарата, своеобразной армии буржуазных чиновников в рясах, выполняющих соответствующую социальную функцию освещения капиталистического предпринимательства и его государственно-правовых институтов. Поэтому красной нитью через проект Мартино проходит мысль о том, что выборы католического клира отдаются в руки так называемых активных граждан, по сути дела крупной буржуазии, которая занимает преобладающие позиции в муниципалитетах и других выборных органах власти. Об этом, в частности, прямо говорит

ст.3 раздела II. Она декларирует право избирательных собраний департаментов и дистриктов избирать соответственно епископов и священников. Избрание епископов утверждает король, а священников - епископ. Статья 20 устанавливает, что "вновь избранный епископ не имеет права обращаться к римскому епископу для получения от него какой бы то ни было конфирмации".

Огромное значение имели и положения проекта Мартино о сокращении числа епархий /83, по числу департаментов/, упразднении капитулов и ряда других духовных учреждений и, в особенности, о штатных должностях церковников и о жаловании духовенства, получаемого им от государства на основе своего рода "табели о рангах", т.е. сетки ставок для различных категорий духовенства. Духовные лица, не принятые на государственную службу, могли получать пенсию от государства. Епископы и кюре, избранные на свои должности, должны были приносить присягу на верность не только королю, но и принятой Национальным собранием конституции.

Нетрудно заметить, что проект Мартино ставил церковь в положение чиновника полностью зависимого от своего работодателя, т.е. буржуазного государства, почти полностью упраздняя ее независимость от римского папы и короля. Можно отметить, что проект Мартино имел известное прогрессивное значение, выходявшее за рамки интересов только крупной буржуазии. Оно заключается в том, что, по сути дела, церковь превращалась в частное объединение граждан на религиозной почве, находившееся под контролем государства. Вне всяких сомнений, в условиях того времени это был большой шаг вперед. Однако законопроект церковного комитета Учредительного Собрания отличался и определенной противоречивостью, что объясняется не только колебаниями крупной французской буржуазии в целом.

Для того, чтобы представить себе это более рельефно, достаточно сопоставить указанный документ с положениями о свободе совести и вероисповедания знаменитой "Декларации прав человека и гражданина", принятой все тем же Учредительным Собранием 26 августа 1789 г. за несколько месяцев до дебатов по законопроекту Мартино. Из них достаточно ясно вытекал принцип светского характера государства и отделения церкви от государства. Было невозможно совместить несовместимое: равенство граждан и свободу совести с государственной религией. Однако крупная буржуазия и связанное с ним либеральное дворянство склонны были по-своему интерпретировать принципы Декларации, памятуя известные изречения Вольтера:

1) "Если бы бога не было, его нужно было бы выдумать".

2) "Хотите, чтобы ваш народ был спокоен и могуч - пусть религия подчиняется закону государства".

Такой подход "сильные мира сего" буржуазной Франции к указанной проблеме вызвал горячую дискуссию в Учредительном Собрании, продолжавшуюся с конца мая до середины июля 1790 г. Разумеется, итог ее в условиях, когда депутатский корпус находился под преобладающим контролем политических течений крупной буржуазии, был предreshен. Усилиями Ле-Шапелье, Бернава, Трельяра законопроект Мартино был, как уже указывалось выше, превращен в закон. Однако характер дискуссии во французском парламенте по проблеме гражданского устройства духовенства во многом показателен, ибо демонстрирует известную поляризацию политических сил во французском обществе. Немногочисленные представители мелкой буржуазии в Собрании, будущие монтаньяры, критиковали законопроект с демократических позиций, указывая на то, что он отстраняет от участия в выборах большинство народа. Показательным в этом отношении явилась речь в Учредительном Собрании депутата от Арраса, будущего вождя якобинцев Максимилиана Робеспьера, с которой он выступил 31 мая 1790 г. Критикуя недемократичность предложенной Мартино избирательной процедуры и такой ее порядок, при котором епископы и священники могли избираться только из числа клириков, Робеспьер предложил нижеследующее: "Принцип первый. Все общественные должности являются социальными институтами и имеют целью своего существования лишь благо и порядок общества. Из этого следует, что в обществе не может существовать ни одной бесполезной для него должности".

"Принцип второй. Так как церковные должности установлены для счастья людей и блага общества, то из этого само собой вытекает, что право их замещения принадлежит народу. Из этого следует не только то, что народ имеет право избирать своих епископов. Но равным образом и то, что необходимо устранить препятствия, установленные комитетом".

"Принцип третий. Так как церковные должности установлены для блага общества, то из этого следует, что размер их вознаграждения должен находиться в зависимости от их пользы и интересов общего блага, а вовсе не от стремления обогатить тех, кто будет занимать эти должности... Очень решительно высказался Робеспьер и в парламентских дебатах по поводу предложения аббата Жакемара о выборах церковников голосами самого духовенства. Он находил порочной практику избрания епископов и кюре административными собраниями, а не самими избирателями.

Соображения, высказанные Робеспьером, свидетельствуют о том, что, не отвергая в принципе основные положения законопроекта Мартино, он стремился углубить их в сторону их большей демократизации. Эта тенденция нашла еще большее свое отражение и конкретизацию в предложениях Робеспьера и другого представителя демократического

крыла Собрания Дюкенуа об уничтожении должностей архиепископов и кардиналов и о лишении епископа права утверждать священников, избранных населением. Умеренное большинство Учредительного Собрания, поддержанное клерикалами, категорически отвергло эти предложения Робеспьера и Дюкенуа.

Следует, правда, оговорить и то, что критика Робеспьером предложения Жакмара нашла определенную поддержку со стороны таких "сталпов" Собрания как Барнав и Ле-Шапелье, вполне солидаризировавшихся с ней. Такой на, первый, взгляд, парадокс политиковедения лидеров умеренных вполне объясним при более детальном анализе событий. Будучи заинтересованной в соответствующей ее социальным интересам перестройке католической церкви, крупная буржуазия Франции отнюдь не собиралась разрушать сложившуюся в ней иерархию отношений "верхов" и "низов" в целях демократизации.

Идеи, высказанные Робеспьером и другими представителями демократической левой в Собрании и отвергнутые им, тем не менее, становились материальной силой, находя самую широкую поддержку среди демократической общественности Франции.

В качестве общего вывода отметим, что при всех своих недостатках в условиях определенной полярности мнений во французском парламенте принятое Конституантой законодательство о гражданском устройстве было крупным шагом на пути демократизации Франции в конце XVIII века.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. См. Михайлов Я. (Захер) Великая Французская революция и церковь. В 2-х тт. - М.: ОГИЗ, 1931. - Т. 1.
2. См. напр.: Монтескье Ш.Л. Персидские письма - М.: ГИХЛ, 1956.
3. *Archives parlementaires*. - P., 1828. - Т. IX. - P. 415-416.
4. *Ibid.* - Т. XXVI. - P. 172.
5. *Ibid.* - Т. XXIX. - P. 216.
6. *Ibid.* - P. 221-222.
7. *Ibid.* - P. 284-285.

Ф.О. Самойлов

ЗІСТОРІЇ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ В РОСІЇ НА ПРІКІНЦІ XIX - НА ПОЧАТКУ XX СТ.: ДИСКУСІЇ, ПЛАНИ, РЕОРГАНІЗАЦІЇ, УРЯДОВА ПОЛІТИКА

На межі XIX-XX ст. провідне місце в російській системі вищої освіти за науково-педагогічним рівнем професорсько-викладацького складу та кількістю студентів належало університетам. В основному вони готували юристів, вчителів середньої школи, юристів. З числа випускників

університетів формувалася корпус викладачів вищої школи.

Вивчення діяльності університетів дореволюційної Росії має досить солідну історіографічну традицію¹, але чимало аспектів цієї теми потребують подальшого, більш глибокого і ґрунтовного дослідження. Це стосується серед іншого і участі наукової та педагогічної громадськості у обговоренні питань реорганізації учбового процесу, проєктів вдосконалення структури, визначення обсягів та джерел фінансування університетської освіти тощо.

В означений період роль університетів, як “однієї з форм організації наукової роботи та головного шляху проникнення її в загальнолюдську культуру” неухильно зростає². Викладачі, співробітники, студенти університетів часто виступали засновниками тих чи інших наукових товариств, історичних та художніх музеїв, бібліотек, на громадських засадах читали лекції, проводили тематичні вечори, чим вносили значний вклад в популяризацію наукових знань, підвищення загальноосвітнього та культурного рівня народу³. Чимало університетських викладачів брали участь у створенні учбових закладів, що діяли на громадських засадах і відкривали доступ до вищої освіти тим групам молоді (перед усім жінок), для яких воно було практично неможливе.

На початку ХХ ст. помітно більшої актуальності набула для університетської громадськості проблема докорінної реорганізації учбового процесу. Детальному обговоренню вона була піддана в 1902, 1905 і 1906 рр. на офіційних нарадах професорів при Міністерстві народної освіти, присвячених реформі вищої школи та розробці основ нового університетського уставу. Як домінуюча на цих нарадах визначилася ідея про необхідність заміни “курсової системи” викладання, що панувала у вищих учбових закладах ще з початку ХІХ ст., “предметною”. “Курсова система”, базуючись на непорушній програмі, була побудована на принципі суворого дотримання послідовності проходження наукових дисциплін через обов’язкові лекції та семінари з піврічними та річними іспитами у встановлений час. Прибічники “предметної системи” вбачали хибність попередньої методи у “примусовості”, що нівелює студентів, ігнорує їхні здібності, інтереси. На протигагу курсовій, нова система не суперечить індивідуалізації навчання, оскільки вона була “прив’язана” не до курсів, а до учбових планів, які під керівництвом викладачів укладалися самими студентами у відповідності з їхніми схильностями та науковими інтересами. Конкретний план являв собою індивідуалізовану варіацію учбових дисциплін, що була підпорядкована завданню поглибленого вивчення, засвоєння головного предмету.

Студент повинен був самотужки організувати свої заняття, складати іспити по мірі готовності до них та за погодженням з викладачами, мав право відвідувати тільки ті лекції, які вважав необхідними для оптимального,

ефективного засвоєння учбового матеріалу у відповідності з індивідуальним предметним планом. Важливішу роль набували практичні заняття (просемінарії та семінарії), індивідуальні консультації викладачів. За таких учбово-методичних умов професор ставав як би старшим колегою студента.

В повсякденне життя російської вищої школи "предметна система" почала впроваджуватися з 1906 р. Порівняно швидко вона увійшла в учбовий процес народногосподарських інститутів та неурядових вищих учбових закладів. Більш обережно, часом навіть насторожено, поставилася до неї університетська професура, яка визнавала за краще самотужки укладати учбові плани, однотипні для різних університетів. Для студентів установлені були обов'язкові, незалежні від індивідуальних планів заліки та іспити, введені графіки занять та ін. Практика засвідчила, що "предметна система" мала не тільки переваги, але й недоліки, пов'язані з різким збільшенням строків навчання багатьох студентів, які не могли самотійно адаптуватися до абсолютно вільного, не регламентованого учбового режиму. Якісно нові умови виявилися не під силу і багатьом викладачам, оскільки вимагали особливого педагогічного таланту, значних витрат часу і т.п.

На початку XX ст. більш помітним, особливо в університетах, став розрив між рівнем розвитку науки та методами викладання. Чимало університетських викладачів ставили питання про вдосконалення методичного забезпечення учбового процесу, стрижнем якого лишалася лекція-монолог. Викладацький корпус поділився на противників лекцій, як основного метода навчання, і тих, хто тою чи іншою мірою виступав за збереження їх ведучої ролі в системі університетського викладання. Противники лекцій твердили, що "лекційна система, привчаючи до пасивного, некритичного сприйняття чужих думок, притупляє розумові здібності слухачів, вбиває в них прагнення до самотійної праці та мислення"⁴. Що ж пропонували противники лекційної системи? Вони бачили вихід у спільній роботі професорів та студентів над певними, конкретними науковими проблемами. Великі надії покладалися на заняття-бесіди професорів з ключових тем, з якими студенти знайомилися заздалегідь за попередньо рекомендованою літературою⁵: Підвищувалася і роль письмових робіт з питань, що входили до провідної проблеми курсу. Така система, на думку її прибічників, дозволяла б професору при розгляді конкретного питання спілкуватися не з слухачами, які встигли ознайомитися лише з азбукою наукової дисципліни по тому чи іншому посібнику, але з цілком підготовленими людьми, що мають власні судження, оцінки, свою позицію. Таким чином, мова йшла про активізацію учбового процесу в університеті передусім через лабораторні заняття, семінари, письмові роботи.

Досить вагомими були аргументи й тих, хто не вважав лекцію пасивним методом навчання. Так, наприклад, професор М.І.Карєєв відзначав, що лекція потребує великого розумового напруження, бо слухачу необхідно уважно стежити за тим, що викладається, в тому темпі та послідовності, які пропонує лектор, це, в свою чергу, сприяє активному сприйняттю студентом учбового матеріалу⁶. Наука, писав М.І.Карєєв, не стоїть на місці, вона постійно розвивається і друковані видання, як правило, не встигають відбивати найновіші її досягнення. Тому лекції є найбільш зручною формою ознайомлення студентів з останніми результатами, досягненнями науки⁷. Чимало учасників дискусії обґрунтовували доцільність поєднання різних методів, включаючи й лекційний.

До першої російської революції жорстко погоджена з міністерською програмою лекція продовжувала посідати центральне місце в методиці університетського викладання. Щоправда, при міністрі народної освіти М.П.Боголепові дозволялися семінари і практичні заняття, але тематика їх суворо контролювалася. Провідна роль лекції була дещо послаблена впровадженням “предметної системи”, але корективи, що були затим внесені до неї, багато в чому повернули лекційному викладанню колишню значимість. На це, зокрема, вказує така заява професора О.Ф.Фортунатова, зроблена ним в 1916 р.: “Ми рішуче відмовляємося визнати реальне значення за тою великою кількістю лекцій, яке на папері прикрашає наші розклади занять, а на справді так слабо відвідується студентами”⁸.

На початку ХХ ст. університетська система потребувала модернізації, оскільки, за словами В.І.Вернадського, “не могла пристосуватися до тих зовнішніх рамок життя, які зараз панують в країні”⁹. Явно відставав від потреб країни розвиток мережі університетів, їх організаційна структура. Як правило, вона складалася з фізико-математичного (з природничим та математичним відділеннями), історико-філологічного (з історичним та словесним відділеннями), юридичного та медичного факультетів. Пропозиції наукової, торгово-промислової громадськості щодо відкриття нових університетів, включення в їхню структуру факультетів народно-господарського профілю залишилися без належної уваги уряду. Безрезультатно клопотали професорські колеги і про відкриття нових кафедр, про офіційний дозвіл на розширення старих та введення нових учбових програм.

Перша світова війна помітно підвищила акції вищої школи, яка могла значною мірою задовольнити дефіцит армії у командних кадрах, а оборонну промисловість забезпечити потрібною кількістю спеціалістів. Для цього необхідно було провести реформу всієї системи вищої освіти. Координатором її розробки виступив міністр народної освіти П.М.Ігнат'єв. Всупереч поглядам багатьох представників правлячих кіл він вважав за необхідне розвивати не тільки вищу професійно-технічну, але й

університетську освіту. У поданні на ім'я імператора від 21 червня 1916 р. стверджував: "...Як би не висувати наперед значення професійної освіти, необхідно мати на увазі, що університети є єдиними розсадниками цілих категорій діячів, без яких не може обійтись ні вища школа, ні середня загальноосвітня і професійна школи, ні державна та громадська робота"¹⁰.

З літа 1915 р. в Міністерстві народної освіти було розгорнуто підготовку перспективного плану розвитку вищої школи. При цьому "університетська" його частина була віднесена до компетенції створеної при Міністерстві Ради у справах вищих учбових закладів. В розробці ж плану розвитку вищої професійно-технічної школи ініціатива віддавалася низці відомств, діяльність яких в цьому напрямку координувала Рада у справах професійної освіти.

Однією з суттєвих перешкод на шляху університетського будівництва стала царська резолюція від 2 квітня 1912 р., яка категорично забороняла створення нових університетів. Міністр народної освіти у своєму "всепідданішому" поданні від 13 червня 1916 р. особливо підкреслив значення університетів у забезпеченні країнами кадрами спеціалістів, тому що "вище наукове викладання, пов'язане з розробкою наук, потребує сукупних зусиль... представників різнорідних груп наук"¹¹. Аргументація міністра справила на царя враження, в результаті заборона на відкриття нових університетів була знята. Почалася досить енергійна, особливо за умов воєнного часу, розробка програми університетського будівництва, яка, на жаль, не була завершена. Після відставки П.М.Ігнат'єва в грудні 1916 р. програму остаточно згорнули¹². У відповідності з програмою нові університети передбачалося відкрити в Ростові-на-Дону, Пермі¹³, Самарі, Ярославлі, Воронежі (чи Тамбові), Катеринославі (чи Сімферополі, чи Керчі), Вільно (чи Могильові, чи Смоленську, чи Мінську), Владивостоці, Ташкенті¹⁴. Пропозиції щодо місця розташування нових університетів були досить добре обгрунтовані. Вони враховували реальний стан середньої та вищої освіти в різних регіонах країни, можливості їх додаткового фінансування з місцевих джерел та забезпечення науково-педагогічними кадрами.

В роки першої світової війни університети опинилися дійсно в особливо важкому стані. На одному з засідань Ради у справах вищих учбових закладів у вересні 1916 р. констатувалося, що дорожнеча продуктів, скорочення надходжень оплати за навчання у зв'язку з призовом студентів на фронт створили в бюджеті університетів дефіцит в розмірі 727 тис. крб. В 1917 р. він досяг вже 1678 тис. крб.¹⁵ В 1915 р., за оцінкою Міністерства народної освіти, на будівельні роботи університетами було витрачено 7 млн. крб., хоча потреби становили 15 млн. крб.¹⁶

Політика царського уряду щодо університетів носила двоїстий характер. З одного боку, влада, відчуваючи гостру потребу у кадрах вищої

кваліфікації, змушена була йти на розвиток університетів, інших вищих учбових закладів; з іншого - намагалася реформувати вищу школу таким чином, щоб створити систему підготовки наскільки можливо лояльних режиму спеціалістів. Враховуючи очевидне зростання національно-визвольних рухів в межах Російської імперії, самодержавство визнавало за краще формувати професорсько-викладацький корпус, так само як в основному і студентський контингент, головним чином з православних та росіян. В 1917 р. в університетах країни росіяни становили 85,6% викладачів (694 чол. з 811)¹⁷. З представників інших національностей, серед університетських викладачів домінували (друге місце після росіян) - німці - 8% (65 чол.). Це стало наслідком цілеспрямованої політики царату. Викладачі з німців вважалися найбільш лояльними в політичному відношенні. Русифікаторська політика приносила свої плоди. Це добре видно на прикладі прибалтійських губерній: В 1889 р. в Юр'євському університеті було біля 87% професорів та викладачів німецької національності і тільки 8,7% росіян. В 1917 р. це співвідношення докорінним чином змінилося: 9,8% - німці, 75,4% росіяни¹⁸. У Варшавському університеті викладав всього один поляк, та й то тільки з 1906 р., коли в програму була введена польська словесність.

Релігійно-національний аспект мало урядове регулювання і складу студентства. Університети були російськими за мовою викладання і призначалися для юнацтва в першу чергу православного віросповідання. Тим самим самодержавство намагалася, з одного боку, усунути можливість студентських антиурядових виступів, а з іншого - заради збереження цілісності імперії загальмувати розвиток національної свідомості народів, що входили до її складу. У відгуку на проект плану державної оборони, який обговорювався в Раді міністрів в 1908 р., міністр народної освіти О.М.Шварц писав: "Необхідно рішуче відхилити усілякі домагання іногородців на яку б то не було відокремленість та націоналізацію школи. Керівним началом має бути єдина російська державна школа на всіх її ступенях і для всіх без винятку іногородців імперії... У всіх учбових закладах повинно неухильно і суворо послідовно забезпечуватися навчання і виховання в дусі любові до російської народності і російських ідеалів..."¹⁹. Серед студентів переважали особи православного віросповідання. В 1913-1914 учбовому році в 10 університетах Росії вони склали 74,7% (26670 з 35695)²⁰.

Одним з елементів урядової політики щодо вищої школи взагалі та університетів зокрема був курс на зменшення серед студентства питомої ваги єврейської молоді, яку влада вважала ініціатором багатьох революційних виступів, акцій протесту. Для учбових закладів різного типу, в тому числі і для університетів, встановлювалися процентні норми для євреїв. В 1901 р. в зв'язку з активізацією студентського руху міністр народної

освіти П.С.Ванновський наказав знизити процентні норми з 10% до 7% у межах смуги осілості, з 5% до 3% поза нею та з 3% до 2% - в столицях, причому розрахунки віднині робилися, виходячи не з загальної кількості вступників, а пофакультетно. Циркуляром від 2 липня 1902 р. попередні процентні норми були встановлені для Варшавського, Новоросійського університетів та Ризького політехнікуму²¹.

Процентні норми викликали гостру критику не тільки більшості студентів та професорів, але й невдоволення багатьох громадських та державних діячів. Так, в 1902 р. одеський міський голова П.О.Зелений порушив перед Міністерством народної освіти клопотання про збільшення процентної квоти для Новоросійського університету до 30%. В Одесі, писав він, третина населення - євреї, отже на них, припадає і третина витрат на потреби освіти²². До прохання додавався список з 27 кандидатів в студенти. В приватному листі з цього приводу міністр фінансів С.Ю.Вітте рекомендував прийняти їх до університету понаднормативно, тому що ці юнаки належали переважно до родин відомих одеських торговців та промисловців²³.

Скасувати процентні норми вважали за доцільне і деякі державні діячі. Так, при призначенні на посаду міністра народної освіти І.І.Толстой зробив С.Ю.Вітте таку заяву: "Вважаю своїм обов'язком попередити Вас, що я є рішучим прибічником повної рівноправності всіх національностей;...в освітній сфері я прибічник негайного скасування процентної норми при вступі до вищих навчальних закладів...". 20 січня 1906 р. Рада міністрів піддала цю проблему спеціальному обговоренню. За скасування процентних норм висловилися прем'єр-міністр С.Ю.Вітте, обер-прокурор св. Синоду А.Д.Оболенський, міністр фінансів І.П.Шипов, головноуправляючий землеробством і землеустроєм М.М.Кутлер. За їх збереження голосували міністри: внутрішніх справ П.М.Дурново, морський О.О.Бірільов, юстиції М.Г.Акімов. Цар підтримав меншість такою резолюцією на меморії Ради міністрів: "Єврейське питання може бути розглянуто в загальній скрупульозності тоді, коли я визнаю це своєчасним"²⁴.

Перша світова війна змусила царат суттєво пом'якшити процентні обмеження. Рада міністрів своєю постановою від 10 серпня 1915 р. встановила пільговий прийом до вищої школи учасників війни та їх дітей без огляду на їх національність та віросповідання²⁵. В результаті в 1916 р. питома вага студентів іудейського віросповідання, наприклад, в Новоросійському університеті зросла з 10% до 33%²⁶.

В здійсненні контролю за життям вищої школи уряд активно використовував і законодавство. Правовий статус професорсько-викладацького корпусу університетів в роки війни став ще більше регламентуватися діючими законами, відомчими розпорядженнями,

університетськими статутами. Незважаючи на це, викладачі університетів, громадські діячі, за прикладом західноєвропейських колег, відстоювали принципи академічної автономії, яка передбачала:

- визнання за владою права контролю лише основних параметрів діяльності вищих учбових закладів, але не всеохоплюючого керівництва ними;
- право на самопоповнення викладацького складу шляхом обрання на відповідні посади Радою професорів без узгодження з бюрократичними інстанціями;
- вибори адміністрації учбових закладів та його підрозділів (ректор, проректор, декани та ін.);
- колегіальне самоврядування викладацького корпусу;
- свободу наукових досліджень та викладання без бюрократичних регламентацій.

Вся система урядових заходів, починаючи від законодавчих актів і кінчаючи заробітною платнею, привілеї, які надавала влада професорам і викладачам університетів, покликані були перетворити їх на безостережних союзників адміністрації в її боротьбі із студентським рухом. Сутність цього традиційного ставлення самодержавства до університетських вчених досить влучно сформулював ще в 1887 р. тодішній міністр народної освіти І.Д.Делянов: “Краще мати на кафедрі викладача з середніми здібностями, ніж особливо обдаровану людину, яка, проте, не дивлячись на свою вченість, розтлінним чином діє на розум молоді”²⁷. Саме цій меті був підпорядкований і порядок заміщення вакансій в університетах: міністр заповнював їх за власним розсудом і лише у виняткових випадках дозволяв Раді університету обирати кандидата на посаду та подавати його на затвердження²⁸. Заповнюючи вакансії політично благонадійними кандидатами, Міністерство народної освіти інколи не затверджувало на посадах викладачів, обраних радами тих чи інших університетів, таким чином “вигнання окремих професорів для тероризації тих, що лишалися, було поставлено метою практичної політики...”²⁹. Молодші викладачі університетів (в основному приват-доценти) після обрання радою професорів затверджувалися попечителем учбового округу.

Політичне обличчя професорсько-викладацького корпусу характеризувалося домінуванням в ньому ліберальних рис. Вимоги академічних свобод були для нього несамоцілю, а лише одним з напрямків соціально-економічного, політичного та культурного прогресу Росії. Політичний ідеал російського ліберального професора чітко висловив один з активістів кадетської партії історик О.О.Кізеветтер: “Росія має бути конституційною і парламентською монархією”³⁰. Зразком гармонійного поєднання в державному устрої монархічного та парламентського начал

була для багатьох ліберальних професорів Великобританія, яка, на думку П.Г.Виноградова, "неухильно просувається в демократичному напрямку, але просувається за добрим англійським звичаєм, без стрибків, під тиском скоріше практичних міркувань, ніж абстрактних принципів"³¹. "Я не знаю, вдасться чи ще Росії пройти до нового ладу шляхом, близьким до того, яким пройшла Німеччина в 1848 р., але не сумніваюсь, що треба мобілізувати всі зусилля, аби вийти на цей шлях, а не на дорогу, обрану Францією в 1789 р.", - писав він в 1905 р. в одному з своїх "Політичних листів", що отримали широкий резонанс, співчуття і підтримку в ліберальних колах. П.Г.Виноградов застерігав, що в разі, якщо Росія опиниться на шляху Франції, то на неї чекають "нечуванні небезпеки, а може й загибель"³².

Серед університетської професури були і представники "правих". Це була відносно малочисельна, але агресивна, підтримувана владою сила. В більшості своїй це були люди, налаштовані консервативно, контрреволюційно. Одним з прибічників такої позиції був професор російської історії Московського університету М.М.Богословський. В 1916-1917 рр. він зробив такі записи в своєму щоденнику: "Я віддаю перевагу сильній владі монарха, що стоїть над партіями... У нас революції бути не може: революція є різка заміна одного ладу іншим ладом. У нас же може бути тільки зміна хоч якогось, нині існуючого, порядку безпорядком, чи, краще сказати, зміна меншого безпорядку більшим... Революції - розкіш, яку можуть дозволити собі розвинуті суспільства, а не вчорашні раби... Революція 1917 р. поганий порядок, але все ж порядок, змінила безпорядком і розвалом і тому може бути для нас погибельною"³³.

Таким чином, наприкінці XIX - на початку XX ст. університетська освіта поступово, повільніше, ніж вимагали потреби країни, але неухильно розвивалася. Громадськість, професорсько-викладацький корпус вищої школи активно обговорювали актуальні, злободенні питання її реформування. Політика ж уряду спрямована була в першу чергу на запобігання поширенню ліберальних, тим більше революційних ідей.

ПРИМІТКИ:

1. Див.: Бутягин А.С., Салтанов Ю.А. *Университетское образование в СССР*. - М., 1957; Иванов А.Е. *Высшая школа России в конце XIX - начале XX века*. - М., 1991; *Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР (конец XIX - начало XX в.)*. - М., 1991; Попова Т.Н. *Институт приват-доцентства в университетах Российской империи (2-я пол. XIX - нач. XX в.)* // *Записки исторического факультета*. - Вып. 7. - Одеса, 1998. - С. 122-130; Щетинина Г.И. *Университеты в России и устав 1884 г.* - М., 1976 та ін.

2. Вернадский В.И. *Письма о высшем образовании*. - М., 1913. - С. 7.

3. Див.: Степанский А.Д. *История научных учреждений и организаций дореволюционной России*. - М., 1987.

4. Симоненко Г.Ф. *Возможно ли возрождение наших университетов при сохранении в них нашей системы преподавания*. - Варшава, 1901. - С. 32.

5. Там само. - С. 20.
6. Кареев Н.И. Выбор факультета и прохождение университетского курса. - СПб., 1897. - С. 75.
7. Там само. - С. 79.
8. Фортунатов А.Ф. По вопросам научной школы. - М., 1916. - С. 9.
9. Вернадский В.И. Письма о высшем образовании. - С. 8.
10. Російський державний історичний архів (далі - РДІА), ф.1276, оп. 12, спр. 1657, арк. 48.
11. Там само. - С. 94 зв.
12. В основному запропоновані П.М.Ігнат'євим заходи увійшли в програму діяльності Комісії з реформи вищої школи при Міністерстві народної освіти Тимчасового уряду.
13. Обидва ці університети реально були створені: перший в 1915 р. в зв'язку з евакуацією в Ростов-на-Дону Варшавського університету, другий - в 1916 р. як евакуація Петроградського університету.
14. РДІА, ф. 733, оп. 226, спр. 292, арк. 16-27 зв.
15. Там само, оп. 156, спр. 281, арк. 197.
16. Объяснительная записка Министерства народного просвещения на 1916 г. - Пг., 1915. - С. 11.
17. Підраховано автором за: Список лиц, служащих по ведомству Министерства народного просвещения на 1917 г. - Пг., 1917.
18. История Тартусского университета. 1632-1982. - Тарту, 1982. - С. 133.
19. РДІА, ф. 1276, оп. 5, спр. 143, арк. 11-12.
20. Отчет министра народного просвещения за 1913 г. - СПб., 1916. - Ведомость № 6.
21. РДІА, ф.733, оп.156, спр. 304, арк. 40.
22. Там само, оп. 151, спр. 460, арк. 2.
23. Там само, арк. 18 зв.
24. Там само, оп. 153, спр. 315, арк. 4 зв.
25. Там само, оп. 226, спр. 161, арк. 42 зв.
26. Там само, спр. 312, арк. 72.
27. Див.: Щеткина Г.И. Университеты в России и устав 1884 года. - С.177.
28. Полное собрание законов. - Собр. III. - Т.4. - № 2404. - Ст. 99.
29. Вернадский В.И. 1911 г. в истории русской умственной культуры. - СПб, 1912. - С. 17-18.
30. Кизеветтер А.А. На рубеже двух столетий. (Воспоминания. 1881-1914). - Прага, 1919. - С. 409.
31. Виноградов П.Г. Итоги XIX века // История XIX века. - Т. VIII. - М., 1907. - С. 254.
32. Русские ведомости. - 1905, 5 августа.
33. Цит. за: Черепнин Л.В. Академик М.М.Богословский // Исторические записки. - Т.93. - М., 1974. - С.245, 247.

А.М.Фесенко

К ВОПРОСУ О "НОВОМ КУРСЕ" Л.Д.ТРОЦКОГО

Продолжительное время отечественные исследователи предвзято, тенденциозно писали о жизни и деятельности Л.Д.Троцкого. Начиная со второй половины 1920-х гг. и вплоть до конца 80-х гг. ряд важнейших событий советской истории, связанных с этим именем, подвергался фальсификации. Сталин, узурпировавший власть в стране, был заинтересован в

замалчивании имен и наследия своих политических противников и конкурентов.

После XX съезда КПСС, несмотря на попытки десталинизации, отношение к Л.Д.Троцкому и другим участникам антисталинской оппозиции существенно не изменилось. Были смягчены лишь наиболее вульгарные формулировки. Деятельность Л.Д.Троцкого по-прежнему трактовалась как враждебная партии и государству, получение подлинных документов, способных пролить свет на эти вопросы, было затруднено даже для исследователей. Опираясь в основном сталинскими трактовками тех или иных событий истории советского периода, отечественные ученые продолжали "разоблачение теории и практики троцкизма"¹.

Со второй половины 80-х гг. благодаря допустимости идеологического плюрализма, возвращения в научный оборот из спецхранов произведений многих искусственно забытых партийно-государственных деятелей, стал возможен отказ от старых стереотипов, политизированных оценок их места и роли в отечественной истории.

В данной заметке предпринята попытка по-новому подойти к изучению, интерпретации одного из наиболее значимых моментов в деятельности Л.Д.Троцкого - дискуссии вокруг "Нового курса". Ряд положений этой брошюры Л.Д.Троцкого, не оцененной должным образом по сей день, имеют принципиальное значение для понимания ряда ключевых моментов советской истории, характера внутрипартийной борьбы по поводу направлений развития страны.

До конца 80-х гг. советские обществоведы были практически единодушны в оценках роли "Нового курса" в обострении борьбы за власть в РКП(б). Утверждалось, что именно Троцкий, наряду со Сталиным, являлся одним из инициаторов этой борьбы, поскольку он претендовал "на особое положение в партии"². Соответственно делался вывод, что "Новый курс" являлся оружием Троцкого в борьбе с политическими конкурентами. На наш взгляд, указание на то, что появление "Нового курса" диктовалось исключительно соображениями борьбы за лидерство и в конечном счете за власть, существенно затрудняет возможность объективного анализа теоретических положений, содержащихся в этой брошюре Л.Д.Троцкого, ее роль в целом. Следует учитывать, что в начале 20-х гг. Лев Давыдович и без того обладал значительной властью и влиянием. Он являлся членом многих руководящих партийных органов, занимал ключевые должности в госаппарате. Обладая недюжинными организаторскими, ораторскими, публицистическими способностями, что он в полной мере проявил в годы революции и гражданской войны, Троцкий имел большой авторитет в партии. Показателем этого являлось и то, что В.И.Ленин часто советовался с Троцким по важнейшим вопросам, часто поддерживал его позицию³. Не

случайна и последняя характеристика Лениным Троцкого как "самого способного человека в настоящем ЦК"⁴. С другой стороны, достаточно хорошо известны методы борьбы за власть И.В.Сталина и Г.Е.Зиновьева, которые стремились любыми методами изолировать не только Троцкого, но и еще живого, но уже тяжело больного В.И.Ленина.

Как нам кажется, появление "Нового курса" было связано не с какими-то особыми претензиями Троцкого, а с его обеспокоенностью имевшими место в советской действительности и партийной жизни негативными явлениями. На это Троцкий обращал внимание и ранее. Например, еще с 1921 г. он высказал обеспокоенность излишне частым вмешательством Секретариата и других партийных органов в государственные и хозяйственные вопросы⁵, в феврале 1923 г. - выступил против предложения Зиновьева о "разделении труда" среди членов Политбюро для "заведования" определенными ведомствами, сумел добиться более четкого распределения полномочий между основными партийными органами⁶. Наконец, во время дискуссии осенью 1923 г. Троцкий вместе со своими единомышленниками выступили против ограничений внутрипартийной демократии, против диктата Секретариата над партией и против существования неуставных группировок среди руководства⁷.

Авторитет Л.Д.Троцкого и его союзников был настолько значителен, а критика ими ряда руководящих деятелей ЦК настолько обоснованна, что Сталин и его сторонники вынуждены были отступить для того, чтобы собраться с силами. Состоявшийся вскоре Пленум ЦК взял на себя миссию сворачивания дискуссии и поиска путей налаживания сотрудничества с Троцким и его единомышленниками⁸. В декабре 1923 г. на заседании Политбюро Л.Д.Троцким, И.В.Сталиным, Г.Е.Зиновьевым совместно была принята и распространена резолюция "О партстроительстве", в которой речь шла о настоятельной необходимости изменения стиля партийного руководства⁹. В этой связи Троцким и была написана брошюра "Новый курс", призванная раскрыть, разъяснить партийным массам смысл упомянутой выше резолюции Политбюро. Да и сам термин "новый курс" был заимствован Троцким именно из данной резолюции¹⁰.

С точки зрения тактики борьбы за власть выпуск полемического "Нового курса" после компромиссной резолюции Политбюро был серьезным просчетом Троцкого. Это давало повод его противникам обвинить автора в намерении в очередной раз взбудоражить партию, накалить обстановку. Но, как нам кажется, обнародование брошюры не было связано с какими-то тайными намерениями Троцкого. Позднее, на XIII съезде партии, Троцкий заявил по этому поводу: "...я выполняю только свой долг члена партии, который предупреждает свою партию о том, что

считает опасностью”¹¹. Только спустя годы Троцкий осознает масштабы той кампании, которая против него разворачивалась и которую он назовет “заговором эпигонов”¹².

Главным лейтмотивом всего “Нового курса” является предостережение об опасности бюрократизации партии. Эта идея была не нова, ее в свое время высказывал и В.И. Ленин, который в усилении коллективности руководства видел одно из средств против раскола из-за амбициозности интриганства и “круговой поруки” отдельных лидеров партии¹³. Многие из этих мыслей были скрыты от рядовых партийцев тогдашним руководящим ядром ЦК. Троцкий как раз и хотел напомнить эти ленинские заветы, доказать их злободневность¹⁴.

За время, прошедшее от появления на свет последних ленинских работ до выступления Л.Д. Троцкого, произошел ряд событий, усиливших его тревогу за судьбу партии. Недаром Троцкий отмечает, что “старый курс” именно за последние месяцы обнаружил наиболее отрицательные и прямо-таки нестерпимые черты аппаратной замкнутости бюрократического самодовольства...”¹⁵. Чем же именно были опасны проявления бюрократизации и замкнутости аппарата? Троцкий считал, что это с неизбежностью приведет к идейному перерождению и в конечном счете - к системному кризису и партии, и советской власти. Под перерождением Троцкий понимал образование группировок и фракций и отрыв аппарата от партийной массы¹⁶. Позже, уже в эмиграции, он дополнит эту мысль, отмечая, что бюрократизация чревата именно изменой идеям революции, термидорианской реакцией. К такому результату может привести то, что “у того слоя, который составлял аппарат власти, появились свои самодовлеющие цели, которым он стремился подчинить революцию”, приобщенность ко всеобъемлющей и все менее контролируемой власти, привилегиям, стремление уйти от тривиальной повседневной работы неизбежно ведут к “освобождению мещанина в большевике”¹⁷. Явления эти, как указывал Троцкий, только начинали проявляться, пока они “развиваются медленно и почти незаметно, зато потом обнаруживаются сразу”¹⁸. К тому же в перерождающийся партаппарат могут проникать чуждые, чисто карьеристские элементы, которые изначально никак не связаны с идеями и целями революции, как их понимали большевики.

С другой стороны, процессы перерождения возможны и “в низах” партии: “не чувствуя себя активными участниками общепартийной работы...значительные круги партии стали бы искать для себя суррогата (фальшивой замены) партийной самостоятельности...”¹⁹. Отрываясь от партийного аппарата, рядовые коммунисты могут постепенно попасть под влияние чуждой идеологии. Август 1991 г. как раз и показал уровень

В болгарських селах сільські Ради утворено шляхом призначення їхнього складу райвиконкома. До нових органів влади залучалися люди в першу чергу люди віддані радянській владі, котрі брали участь в бойових діях; активісти, що проявили себе в 1940-1944 роках. Так, згідно постанові ЦК КП(б)У від 1 квітня 1944 року "Про керівні органи місцевих Рад депутатів трудящих" необхідно було підбирати для роботи в місцевих органах влади людей "...з кількості передових осіб, що виявили себе в боротьбі з німецькими загарбниками..."⁸. Часто сільські ради очолювали люди, які були на цій посаді перед війною. Окрім цього, робітники місцевих Рад повинні були належати до певних соціальних верств, здебільшого найбідніших.

Однак, незважаючи на точні інструкції по підборі кадрів в місцеві органи влади, були випадки, коли в сільські Ради проникали люди, минуле яких було несумісне з новими політичними умовами. Так, в селі Криничне Болградського району секретарем сільради був Балев Петро Павлович, який був в минулому членом примарії. Членами сільради тут також були Ламбов Василь Георгійович, котрий мав 20 га землі, Чанев Микола Іванович (мав зв'язок з куркулями). Голова тієї ж сільради, Желясков Семен Петрович, що мав 8.5 га землі, видал свою дочку за сина куркуля Денкова Івана Семеновича і цим викликав підозри органів НКДБ⁹.

Офіційне оформлення правового статусу жителів Придунайського краю як громадян СРСР почалося восени 1944 року. З 15 жовтня по 1 листопада органи НКВС провели перереєстрацію населення починаючи з 14-ти років. В 1945р. громадяни отримали паспорти тривалістю у рік. В травні-червні 1946 року, по закінченні терміну їхньої чинності, вони були замінені на 5-річні. Безстрокові паспорти отримали орденоносці, інваліди Великої Вітчизняної війни та особи віком 55 років і старіші¹⁰. Як і в інших областях України, паспорти отримали тільки жителі міст і райцентрів. Тому більшість болгар паспортів не отримали, так як вони були сільськими жителями та практично не мали бойових нагород. Виняток склали жителі районних центрів Суворово і Ново-Іванівка.

Зі звільненням Придунайського краю болгари взяли участь у всенародній кампанії допомоги фронту. Ця допомога являла собою збір грошових засобів, харчів, надання свого транспорту, передплату на військову позику, нарешті, мобілізацію населення в промисловість.

Одним з видів продовольчої допомоги фронту були "червоні обози", коли цілі каравани селянських возів, завантажених зерном, з прапорами і транспорантами організовано вирушали з сіл на пункти здачі зерна. Вже 6 вересня селяни села Багате Суворовського району відправили до Ізмаїлу 75 возів з зерном (1700 пудів)¹¹. Тільки за п'ять днів болгарські селяни здали на пункти Заготзерна 200 тон зерна. Селяни села Криничне

організували червоний обоз і здали за один день 73 тони пшениці, селяни села Залізничне – 55 тон. Продовжуючи збільшувати темпи здачі зерна до 23 вересня 1944 р. по області здано 4382 тони зерна. За цей час декілька червоних обозів організовано в селах Болградського, Арцизького, Ново-Іванівського і Суворовського районів¹².

Значні суми внесено болгарами по передплаті на IV Державну Військову позику. Жителі села Червоноармійське передплатили на 502600 карбованців, з яких 51 тис. внесли готівкою. В селі Кам'янка сума передплати склала 427000 крб. (51 тис. готівкою), в селі Кальчево – 465000 крб., Табаки – 217000 карбованців. Деякі вносили досить значні суми (природно, по селянським міркам того часу). Селянка Саказли М. А. (Кам'янка) передплатила 5 тис. крб., Божков С. Г. (Кам'янка) – на 10 тис. крб, Коса І. Н. (Червоноармійське) – на 4 тис. крб., Буюкли Г. П. (Червоноармійське) – на 5 тис. крб. і інші. Безапеляційний натиск влади призвів до масової участі населення в передплатній кампанії. Наприклад, в селі Залізничне передплатили 450 людей, в селі Кальчево – 615, в селі Кам'янка – 1278¹³.

Широке розповсюдження в краї мав збір грошових засобів на конкретні військові проекти. В Лоцинівській сільradі (Болградський район) розгорнули збір засобів на будівництво бойових літаків. До 8 грудня 1944 р. тут зібрано більше 8 тис. карбованців. Селяни Острівненської сільradи зібрали на будівництво танкової колони 70 тис. карбованців. Селяни села Багате Суворовського району зібрали 102 тис. карбованців¹⁴. Жителі Болградського району внесли з особистих заощаджень на будівництво бойових кораблів Дунайської військової флотилії 1749 тис. карбованців. До кінця січня ця сума збільшилася до 2074 тис. карбованців. В Татарбунарському районі до кінця січня 1945 р. внесено для цієї ж мети 1142 тис. карбованців¹⁵. В середині квітня 1945 р. заступник начальника Управління Корабелебудівництва ВМФ через районну газету повідомляв жителів Болградського району про те, що зібрані ними засоби використано на будівництво бронекатера, якому надано назву "Болградець"¹⁶.

Значні суми, внесені болгарми в фонд Перемоги, однак, не є підставою для твердження, що вони мали високі громадянські почуття у відношенні до радянської держави. Державно-патріотичний рух не набув широкого розповсюдження серед болгар. Радянські порядки багато в чому суперечили віковим соціально-економічним і націо-нально-культурним традиціям болгарського етносу. Болгар і гагаузі, на відзнаку від інших етнічних груп Придунав'я, не призивали служити в Червону Армію. Альтернативою цьому була мобілізація їх для роботи на промислових об'єктах країни. По суті, болгари і гагаузи в перші роки радянської влади не були визнані державою повноцінними громадянами. Довготривала війна, відсутність об'єктивної інформації, репресивна політика сталінського режиму викликали у болгар настрій амбівалентності у відношенні до СРСР.

Звідси і небажання здавати гроші у фонд допомоги фронту, брати участь в заходах радянської влади.

Складний повоєнний час, економічні труднощі, голод, репресивна державна політика, а також сільськогосподарський характер придунайських районів, відсутність великих міст, незнання населенням нових законів, ігнорування владою національної специфіки регіону та інші чинники – все це сприяло появі в селі значних недоліків і перегинів в виконанні вказівок “згори”. В цих умовах виняткова роль припадала на місцеве сільське керівництво. Оскільки сільські органи влади формувалися з місцевого населення, певні шари болгарського населення отримали можливість підняти свій соціальний статус займаючи місцеві керівні посади.

Незважаючи на жорстке підпорядкування райвиконкомом і райкомом КП(б)У, положення в селі прямо визначалося тим, які люди очолять сільраду. В повоєнні роки від них нерідко залежало не тільки матеріальне благополуччя, але і фізичне існування. Голова сільради разом з радянсько-партійним активом вирішували всі життєво важливі питання: розподіл землі, обкладення по обов’язковим поставкам, мобілізація в промисловість, надання допомоги і інше. З певними застереженнями можна сказати, що голови сільрад, а трохи пізніше і голови колгоспів, були на селі повними господарями положення. Вони могли за найменшу провину (а інколи і без неї) побити людину, заарештувати її, посадити у підвал. Не раз були виклики до сільради для допитів, причому в нічний час, шантаж, вимагання, хабарництво, обшуки, конфіскація майна, зведення особистих рахунків, використовуючи посадове місце. Районне керівництво дивилося на це скрізь пальці, бо ці люди мали одну перевагу перед іншими – були сліпо віддані радянській владі. Вони виконували (і перевиконували) будь-яку, навіть найнездійсненну і безглузду вказівку “згори”.

Особливо яскраво виявлялися репресивні, жорстокі засоби керівництва на місцях в проведенні хлібозаготівель. Ця кампанія була взята під контроль органами прокуратури, які жорстко вимагали виконання поставлених завдань. Але навіть робітники прокуратури вимушені були перепиняти діяльність деяких керівників, найбільш палких у здійсненні цього завдання.

Помічник прокурора Ізмаїльської області Лузяніна під час відрядження в Татарбунарський район перевірила ряд сіл за фактами порушення “революційної законності”. Відвідала вона і болгарське село Дмитрівка. В своїй доповідній записці прокурору Ізмаїльської області вона називала серед засобів проведення хлібозаготівель поголовні обшуки і вилучення збіжжя до останнього зерна, хуліганські прояви, знущання, побиття, насильство, існування розстрілу, масові виклики у нічний час жителів сіл, штучне збільшення обкладення селян¹⁷. Одне перерахування цих дій неприпустимих навіть по законам військового часу в СРСР ставить місцеве керівництво на одну сходинку із зухвалими злочинцями.

Голова колгоспу “Перемога” (село Нові Трояни), Шишман, систематично бив колгоспників, заарештовував їх, тримав під вартою по дві та більше діб. Доведені до відчаю, селяни залишали колгосп і виїжджали із села. В 1947 р. виїхало 50 чоловік¹⁸. Голова Виноградненської сільради Стоянов М. Ф. часто бив селян, причому, в нетверезому стані. В грудні 1944 р. він застрелив односельця Георгієва, за що був засуджений¹⁹.

Масовий характер носили факти побиття колгоспників керівником колгоспу ім. Третьої п’ятирічки (село Виноградівка Арцизького району) Камбуром І. Д. Побиття учинялися з самого незначного приводу. Наприклад, Атанасов А. А. зірвав 200 грам зелених стручків гороху з колгоспного поля, Гаєв Г. Ф. просив видати йому аванс на трудовні, Вилков і Йовчев були побиті за зауваження на адресу голови колгоспу. Причому, після жорстоких побоїв деякі з потерпілих просто помирали (Гаєв Г. Ф., Йовчев К. М., Вилков). На скарги селян районне керівництво не реагувало²⁰. Подібні епізоди мали місце в усіх районах області.

На нашу думку, найбільш важливим для селян Придунайського краю було питання про землю. У вирішенні земельного питання обласна влада керувалась законами і нормативними актами початку 40-х років. Для Ізмайльської області встановлювалася гранична норма землекористування на один селянський двір – 20 гектар. Всі надлишки передавалися у фонд розподілу землі безземельним і малоземельним селянським господарствам. Наділення землею таких господарств здійснювалося виконкомом районних Рад депутатів трудящих через районні земельні відділи, а на місцях – сільрадами через земельні комісії²¹.

Земельні реформи, розпочаті восени 1944 р., в основному завершено в 1945 році. Оскільки повоєнні земельні реформи були ширше і глибше довоєнних, то і їх наслідки виявилися значнішими. Вони ліквідували землеволодіння церков, монастирів, поміщиків, учасників антирадянських акцій. Обмежуючи багатоземельні господарства, реформи завдяки цьому завдавали істотний удар і по заможним господарствам. Якщо врахувати, що вони супроводжувались перерозподілом житлових і господарських будівель, інвентаря, худоби, то можна стверджувати, що економічна потужність заможних селянських господарств була серйозно підірвана, а їхня питома вага в соціальній структурі бесарабського села різко скоротилася вже в перші місяці радянської влади.

Велика роль в радянізації західних областей відводилася земельним общинам. По-станова про їхню організацію була прийнята урядом в березні 1945 року. Ізмайльський облвиконком своїм рішенням від 9 квітня 1945 року зобов’язав райвиконкоми закінчити організацію земельних общин до 1 травня²². Общини утворювалися в кожному селі і виконували функції часткового упорядника землекористуванням. Їх обов’язок входив нагляд за громадськими землями, лісами, луками, землевпорядними і

меліоративними роботами, організацією супряг і взаємодопомоги, а також турбота про жителів, що понесли втрати від стихійних лих і таке інше.

Незважаючи на те, що керівництво справами общини було за статутом достатньо демократичним (загальні збори, а в період між зборами – обрана Рада), всі рішення земельної общини набирали чинності тільки після затвердження виконкомом сільради²³. Таким чином, керівництво земельною общиною фактично повністю підкорялося голові сільради, а значить, ні про яку самостійність не могло бути і мови.

До 25 липня в Болградському районі утворено 32 земельні общини, в Ново-Іванівському районі – 34, в Тарутинському – 18. По чотири общини створено в селі Городне, Оріхівка, по дві в селі Голиця, Делени, Виноградне, Острівне²⁴.

В болгарських селах земельні общини встигли провести певну роботу. Так, в селі Кубей земельна община організувала ремонт і будівлю 8 мостів, 48 криниць, 15 км ґрунтової дороги, 328 супряг та посів на площі в 22 гектари²⁵. В селі Кальчево з ініціативи Ради земельної общини відремонтовано три колодязі, 6 км ґрунтової дороги, клуб, медпункт, побудовано лазню, камеру для дезинфекції. Обласна газета відзначала значні результати діяльності земельних общин в селі Багате, Делени, Колісне, Виноградівка Тарутинського району²⁶.

Всього до 1 жовтня 1946 р. в області організовано 435 земельних общин²⁷. З утворенням колгоспів необхідність в них відпала, і, незабаром, в зв'язку зі суцільною колективізацією, земельні общини припинили своє існування. Позитивно оцінюючи діяльність земельних общин в болгарських селах, слід сказати, що таким шляхом влада певною мірою готувала селян до переходу на колективні засоби ведення господарства.

Після перших заходів радянської влади, особливо з початком колективізації, в голодні роки, а також в зв'язку зі всіляким здирством, болгарами все частіше виявлялося негативне відношення до радянських порядків. В першу чергу незадоволення виявляли люди, що разом з матеріальним положенням повністю втратили свій соціальний статус.

На закритому партійному зібранні Ново-Іванівського району в жовтні 1944 р. член ВКП(б) Болонжкін повідомляв, що "...класова боротьба в районі розпалюється в зв'язку з деяким натиском на куркулів по хлібопостачанню...", "...серед населення розповсюджуються ворожі чутки, виявляються диверсійні дії, такі як напад на голову Александровської сільради...". Вказувалося, що необхідно розгорнути більшу масово-політичну роботу серед бідняцького населення для створення "твердої опори в селі у виконанні всіх господарсько-політичних заходів"²⁸.

Ряд висловлювань колишніх куркулів підтверджує наявність антирадянських настроїв серед болгар. Колишній торговець Килєв Ф. С. (Суворове) в бесіді з селянами говорив: "Радянська влада не довго нас буде

грабувати, скоро війна поверне по-іншому і Радам прийдеться звідси втікати". Аналогічні думки висловлювали Драганов П. С., Македонський Т. І., Даланов Ф. Ф. з того ж села, Димов А. Д. (Холмське), Бандура Г. Н. (Василівка) і інші²⁹. Багато болгар чекали подальшого розвитку політичних подій, закінчення війни, приходу англійців і американців. Селянин села Колісне Старший Савва в бесіді з односельцями говорив, що при демократичній владі жити краще, ніж при комунізмі, що після війни Англія і Америка встановлять в Бесарабії демократичний лад. Селянин села Ярове Губан А. Ф. на питання завідуючого клубом, чому він не дозволяє своїм дітям відвідувати клуб відповів: "Я нізащо своїх дітей в клуб не пущу. На днях прийдуть англійці та американці, що вони мені тоді на це скажуть. Ні, я почекаю що буде далі, а підставляти свою голову під лихо не стану..."³⁰. Багато людей вірили в швидке повернення румунської влади і в 1945 році (Паскалов П. Ф. (Лющинівка), Туркул Н., Сарчев Д. (Болград) і інші)³¹.

На відміну від Західної України, де радянській владі доводилося затверджуватися буквально зі зброєю в руках, в Придунайському краї радянська влада не знаходила відкритого опору. Переселенське минуле болгар, невизначене почуття Батьківщини, замкненість і консервативність їхнього національно-культурного розвитку, ряд соціально-економічних чинників – все це призводило до відсутності широкого суспільно-політичного руху, і, як слідство, до неможливості дієвого опору радянській владі. Крім того, частина болгарського бідництва і інтелігенції підтримували радянську владу, бачачи в ній альтернативу румунським порядкам. Інша частина болгар, яка працювала в румунських державних структурах і мала чимале майно, евакуювалася в Румунію.

Ігноруючи специфіку національного розвитку Придунайського краю, радянська влада поставила місцевих болгар (поряд з іншими етнічними групами) в ситуацію надзвичайної соціальної і психологічної напруги, коли обстановка насильства і страху перетворювалася в неодмінні атрибути сільського життя. Радянська влада висунула цілком нові критерії цінностей настанов і призвела до зміни соціальної структури болгарського села, її внутрішнього психологічного клімату. Вона нанесла відчутний удар і по матеріальному благополуччю болгар. Терористичні засоби вилучення сільськогосподарської продукції остаточно підірвали довіру болгар до нової влади.

ПРИМІТКИ:

1. 7 серпня 1940 р. в складі Української РСР була створена Акерманська область, в яку входили Ізмаїльський і Акерманський повіти. 7 грудня область була переіменована в Ізмаїльську, обласним центром стало місто Ізмаїл.

2. Підраховано за: Державний архів Одеської області (далі: ДАОО), Ф. ИР-424, оп. 1, спр. 864, арк. 4-5, 7-13, 16-21.

3. Таблицю складено за: ДАОО, Ф. ИР-424, оп. 1, спр. 864, арк. 3-21.

4. ДАОО, Ф. ИР-882, оп. 1, спр. 8, арк. 247.
5. Там само, Ф. Р-7746, оп. 1, спр. 163, арк. 119.
6. Там само, арк. 38.
7. Там само, арк. 87.
8. Там само, Ф. Р-7109, оп. 1, спр. 1, арк. 2.
9. Там само, спр. 4, арк. 2-4.
10. Придунайская правда. - 1944. - 11 жовтня; 1946. - 24 квітня.
11. Там само, 1944. - 6 вересня.
12. Там само, 14 вересня; 23 вересня.
13. Ленинский путь. - 1945. - 8 травня; 20 травня; 24 травня.
14. Придунайская правда. - 1944. - 9 грудня; 10 грудня; 20 грудня.
15. Там само. - 1945. - 10 січня; 14 січня; 24 січня; 31 січня.
16. Ленинский путь. - 1945. - 19 квітня.
17. ДАОО, Ф. Р-7716, оп. 2, спр. 51, арк. 80-84.
18. Там само, спр. 445, арк. 14.
19. Там само, Ф. П-4980, оп. 1, спр. 144, арк. 8.
20. Там само, Ф. Р-7716, оп. 2, спр. 445, арк. 15-16.
21. Там само, спр. 126, арк. 96, 101.
22. Советский Придунайский край (1940-1945 гг.). Документы и материалы / Сост. А.Д. Бачинский, А.П. Белобородова, И.В. Гречуха и др. - Одесса: Маяк, 1968. - С. 304-305.
23. За большевистские темпы. - 1946. - 4 червня.
24. ДАОО, Ф. П-4980, оп. 1, спр. 241, арк. 67; Ф. ИР-938, оп. 1, спр. 2, арк. 81-90, 97.
25. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГО), Ф. 1, оп. 75, спр. 167, арк. 2.
26. Придунайская правда. - 1945. - 6 липня; 1946. - 20 січня; 4 червня.
27. ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 75, спр. 167, арк. 1.
28. ДАОО, Ф. П-3451, оп. 1, спр. 5, арк. 11-13.
29. Там само, Ф. П-4980, оп. 1, спр. 52, арк. 8-9, 32-34.
30. Там само, арк. 33-34.
31. Там само, Ф. П-7709, оп. 1, спр. 26, арк. 35-36.

О.П. Дудник

ТУРЦИЯ И АРАБСКИЕ СТРАНЫ: УСТАНОВЛЕНИЕ ВЗАИМОПОНИМАНИЯ В ОТНОШЕНИЯХ СТРАТЕГИЧЕСКИХ ЗАДАЧ РЕГИОНА

Ближний Восток, обладающий богатейшими нефтяными ресурсами и имеющий важное стратегическое значение, занимает особое место в системе международных отношений. Турция расположена в непосредственной близости к Арабскому Востоку, она имеет общие границы с Сирией и Ираком. Турецкое руководство, отдавая предпочтение военно-политическому союзу с США и странами – членами НАТО, все же пыталось, исходя из прагматических соображений, сохранять определенную самостоятельность в разработке и проведении собственного регионального курса. Важное направление внешней политики Турции –

сближение с мусульманскими странами с целью развития торговли и экономического сотрудничества, установление с ними взаимопонимания в отношении стратегических задач в регионе. В последние годы Турция успешно расширяла связи со странами Ближнего и Среднего Востока. В целях укрепления своих позиций в регионе, завоевания доверия мусульманских стран, Турция заявила о следующих принципах своей политики:

- установление и развитие тесных отношений со всеми арабскими странами, независимо от политической ориентации;
- невмешательство в конфликты между странами региона;
- поддержка мирных решений региональных проблем без какого-либо внешнего вмешательства;
- поддержка арабских стран в ближневосточном конфликте;
- в том числе и поддержка палестинского народа "в его законном деле".

Однако путь к кристаллизации отношений с арабскими странами был длительным.

После окончания второй мировой войны произошли кардинальные изменения в отношении сил в мире. Стал необратимым процесс ликвидации колониальной системы, и на международную систему стали выходить освободившиеся страны Азии, и в частности Ближнего и Среднего Востока. Хотя старые державы – Англия и Франция – вышли из второй мировой войны в значительной степени ослабленными, они продолжали оказывать известное влияние на ближневосточные дела.

С конца 40-х гг. Ближний Восток стал объектом особого внимания США, которых он привлекал своим положением на стыке Европы, Азии и Африки, а также своей нефтью. Ближневосточную политику США определяли три круга интересов:

- стратегическое положение;
- эксплуатация богатейших в мире нефтяных месторождений;
- урегулирование политического будущего Палестины.

Большую ставку в своей ближневосточной политике США сделали на Турцию, которая оценивалась ими как гарантия западных интересов на Востоке. Правящие круги Турции, в свою очередь, стремились занять значительное место в военно-политической системе НАТО. Турецкие руководители стали все больше ориентироваться на США, которые теснили своего британского союзника².

Внешняя политика турецких правящих кругов ориентированная главным образом на США и НАТО, вызвала недовольство ряда руководителей арабских стран, которое еще больше усилилось в связи с дружественными отношениями, установившимися между Турцией и Израилем. Турция стала первым ближневосточным государством,

признавшим Израиль де-факто и де-юре. Это усиливало враждебное отношение к Турции значительной части арабского мира.

В 50-е гг. Англия и США настойчиво стремились оформить на Ближнем Востоке союз. Характерной чертой ближневосточной ситуации в данный период стала активизация деятельности США. В начале 50-х гг. США в своей ближневосточной политике отдавали приоритет задаче создания военного блока с обязательным включением в него арабских государств. В подобных проектах Турции отводилась далеко не второстепенная роль. США и Англия использовали Турцию в целях вовлечения Египта – ведущей арабской страны, которая до того проводила открыто антиамериканскую политику, в военно-политические блоки на Ближнем Востоке. Однако египетское руководство указывало на два важных фактора, препятствующих сближению Египта с Турцией: во-первых, развитие отношений Турции с Израилем и, во-вторых, инициатива Турции по созданию на Ближнем Востоке оборонительного пакта совместно с США и Англией. Египет выступал против создания системы совместной обороны с Западом, поддерживая свое стремление усиливать арабское единство. Поскольку переговоры Турции с Египтом не дали результатов, Вашингтон стал подготавливать условия для создания блока с участием государств так называемых “северного яруса” (Турции, Ирана, Ирака, Пакистана). Госсекретарь США Дж. Ф. Даллес рассчитывал, что в дальнейшем в него войдут и арабские страны. В создании нового союза, Турции вновь отводилась одна из главных ролей³.

В результате 24 февраля 1955 г. был подписан договор о создании пакта между Турцией и Ираком. Страны обязались сотрудничать в целях безопасности и обороны; стороны также указали, что пакт будет открыт для всех членов Лиги арабских стран или для любого другого государства⁴. Начало Багдадскому пакту было положено.

Египет и ряд других арабских стран обвинили Ирак в нарушении единого фронта арабских государств. Учитывая подобную реакцию, руководители Иордании, Ливана и некоторых других арабских стран, в тайне симпатизировавшие новому пакту, не осмелились к нему присоединиться. Задача турецкой дипломатии еще больше осложнилась после того, как 4 апреля 1955 г. к Багдадскому пакту присоединилась Англия. В ответ на заключение турецко-иранского пакта состоялись переговоры между Египтом, Саудовской Аравией и Сирией, в результате которых 6 марта 1955 г. было объявлено о создании между этими тремя странами общего военного командования и объединения их вооруженных сил. Большинство стран Арабского Востока поддержали это решение.

В 50-е гг. появилось размежевание среди стран Ближнего и Дальнего Востока на две группы: государства, выступающие за политику неприсоединения (Египет, Сирия, Саудовская Аравия, Йемен) и государства

поддерживающие блоковую политику (Пакистан, Иран, Ирак, Ливия, Ливан, Судан, Иордания), которую возглавила Турция. И все же, по ряду вопросов, непосредственно затрагивающих ее интересы, Турция выступала на стороне арабских государств. Так, она поддерживала резолюцию арабских стран по Палестине, надеясь, что это будет содействовать их присоединению к планируемому ближневосточному блоку⁵. Турки не хотели ухудшать отношений с арабами из-за второстепенных вопросов, памятуя о главном, о привлечении их в Багдадский пакт. В том же 1955 г. расширение пакта все же имело место, однако, не за счет арабских стран. К турецко-иракскому-английскому пакту присоединились мусульманские страны Пакистан и Иран. Главная роль в едином союзе отводилась Турции, именно она служила связующим звеном между НАТО и Багдадским пактом⁶. Одновременно турецкие руководители развивали дипломатические и экономические связи с Израилем. И это не случайно, так как Запад рассматривал Турцию и Израиль как своих наиболее надежных союзников на Ближнем Востоке. Турция была склонна включить Израиль в ближневосточный союз, обеспечив тем самым турецко-израильское сотрудничество. Однако турецкие лидеры хорошо понимали, что подобный шаг привел бы к полному разрыву связей с арабским миром⁷.

После официального оформления Багдадского пакта Турция стала активным проводником западной политики на Ближнем и Среднем Востоке, что наглядно проявилось во время и после Суэцкого кризиса 1956 г. Турция выступила с осуждением действий египетских руководителей, объявивших о национализации Всеобщей кампании Суэцкого канала, которая нанесла серьезный удар по экономическим и политическим интересам западноевропейских стран, и в первую очередь, Англии и Франции, которые вместе с Израилем попытались вооруженным методом изменить ситуацию. Турция стала единственным государством Ближнего и Среднего Востока, которое заняло их сторону. В результате Суэцкий кризис еще больше подорвал позиции Турции в арабском мире. Турецкая внешняя политика, и в частности позиция, занятая ею в поддержку плана о создании международной организации по управлению каналом, что означало сохранение иностранного контроля над ним, подверглась резкой критике в Арабских странах.

В результате иракской революции 1958 г. новое иракское правительство объявило о выходе из Багдадского пакта. Оно аргументировало это тем, что Ирак выходит из пакта, так как не хочет вмешательства других членов пакта в свои внутренние дела⁸. Таким образом, Багдадский пакт оказался без Багдада, поэтому позднее, в 1959 г. было объявлено о том, что пакт получил новое название – Организация центрального договора (СЕНТО).

Таким образом, в 50-х гг. политика, проводимая Турцией, вызвала недоверие к ней большинства арабских государств, стремившихся проводить независимый курс, и привела, фактически, к ее изоляции на Ближнем Востоке, что не способствовало претворению в жизнь ее устремлений обеспечить себе лидерство на Ближнем Востоке. Это положение поставило Турцию перед необходимостью внести изменения в свой внешнеполитический курс. Это проявилось в стремлении проводить более независимую политику в рамках НАТО и в попытках улучшения отношений с другими странами, и в первую очередь арабскими.

Кипрский кризис 1963-1964 гг. и ряд, последствий с ним связанных, в известной мере обусловили появление обозначенных выше тенденций. Реакция в мире на кипрские события явилась своего рода катализатором перемен во внешней политике Турции. Одной из важнейших тенденций, наметившихся в этой области, стал более трезвый подход турецких руководителей к отношениям со странами Запада, стремление к проведению более независимого от США курса, к отказу от политики односторонней ориентации. В результате важным направлением турецкой внешней политике в 60-е гг. стал курс по расширению отношений с арабскими странами. Турецкая дипломатия добивалась изменения позиции арабских государств в свою пользу по кипрскому вопросу. Однако участие Турции в НАТО и СЕНТО оказывали сдерживающее влияние на арабский мир. Кроме того, недовольство и враждебность большинства арабских стран вызвало развитие турецко-израильских отношений, которыми Турция не собиралась поступиться⁹.

Однако с 1963 г. можно наблюдать медленный, но уверенный процесс сближения Турции с Ираком. Одной из причин подобного сближения было наличие общей для обеих стран курдской проблемы.

Турецкое правительство направило в арабские государства миссии доброй воли. Впервые после создания Багдадского пакта турки попытались начать диалог с арабами. Одной из главных целей миссий было разъяснение основных принципов турецкой политики, и в частности особенно волновавших арабов вопросов турецко-израильских отношений. Постепенно у турецкого правительства выработалась определенная точка зрения на развитие отношений с арабскими соседями. Турция решила взять курс на укрепление двухсторонних связей со всеми арабскими режимами, независимо от их ориентации, и не вмешиваться в межарабские разногласия.

При этом, турецкое правительство никоим образом не шло на ухудшение отношений с Израилем, за которым стояли многие члены НАТО, и в первую очередь США. Не желая обострять отношения со своими западными союзниками и, одновременно стремясь реализовать новые направления своего внешнеполитического курса, правящие круги Турции

пытались проводить политику лавирования или нейтралитета между арабскими странами, с одной стороны, и Израилем, и стоящими за ним державами, с другой.

Важную роль в завоевании Турцией симпатий и поддержки в арабских странах со второй половины 60-х гг. стал играть религиозный фактор. Акцент на религиозной общности Турции и арабских государств производил определенное впечатление на арабских мусульманских лидеров. Турецкое правительство, несмотря на светские принципы идей Атаюрка, впервые подчеркнуло значение духовных ценностей ислама. Стремясь упрочить связи с арабскими государствами в целом, Турция, в частности, была заинтересована в развитии отношений с Египтом. Со второй половины 60-х гг. проявляется тенденция к осторожному сближению двух стран.

Таким образом, середина и конец 60-х гг. характеризовались попытками турецкого правительства расширить свои связи с арабским миром в целом, что было обусловлено, прежде всего, прагматическими соображениями, стремлением заручиться поддержкой арабов по важным для Турции вопросам. Турецкая дипломатия настойчиво искала возможности сочетать определенный уровень поддержки арабских стран со стремлением не вызвать недовольства Израиля. После Израильской агрессии 1967 г. против Египта, Иордании и Сирии турецкое правительство, не желавшее обострять отношения с арабскими странами, было вынуждено занять более четкую позицию. Оно высказывалось за вывод израильских войск с оккупированных арабских территорий. Эта позиция явилась известным шагом вперед, хотя Турция и воздержалась от каких-либо акций в отношении Израиля, не пожелав официально объявить его агрессором. Такая двойственность объяснялась тем, что Турция продолжала считать приоритетным направлением своей политики сотрудничество с США и участие в НАТО. Несмотря на заявление об исламской солидарности с братьями по религии – арабами, она практически не изменила своего отношения к Израилю. Однако позиция, которую заняло турецкое правительство в результате событий 1967 г., вызвала одобрение в арабских странах, что способствовало дальнейшему развитию турецко-арабских связей. Одной из причин, по которой Турецкое правительство заняло проарабские позиции, – была политическая: арабы поддерживают Турцию в кипрском вопросе. Однако в целом стремление Турции укрепить связи с арабскими государствами было гораздо глубже, и свидетельствовало, об осознании большинством турецких политических деятелей необходимости, вырабатывать самостоятельный региональный курс. Укрепление отношений с Арабским Востоком правительство Турции проводило параллельно с сокращением обязательств перед западными

странами, а не в ущерб этим обязательствам. Заинтересованные в тесных связях с Западом и вместе с тем в проведении собственной региональной политики, турецкие руководители постоянно подчеркивали свой нейтралитет в ближневосточном конфликте¹⁰.

Энергетический кризис, разразившийся в результате ближневосточного кризиса и "нефтяной войны", объявленной арабскими государствами, привели к возникновению определенных трений между США, с одной стороны, и их европейскими союзниками по НАТО, с другой. Позиция турецкого руководства в данной ситуации оказалась более близкой западноевропейской. Турция, как и другие члены НАТО, отказалась дать согласие на использование своего воздушного пространства американским военным самолетам, несущим вооружение и военное оборудование в Израиль. Таким образом, в межнатовских разногласиях Турция заняла сторону не США, а западноевропейских союзников. И хотя турецкие руководители не обладали достаточной свободой действий, они все же пытались отмежеваться от американской ближневосточной политики. Порой турецкая сторона пыталась даже противостоять нажиму со стороны США по вопросам, касавшимся ближневосточной ситуации. И подобная политика начала приносить все возрастающие дивиденды в плане усиления влияния Турции на Ближнем Востоке. Эти тенденции проявились достаточно заметно в начале 80-х гг. В своих отношениях с арабскими странами Турция, насколько это было возможно, старалась оставаться в стороне от региональных конфликтов. Турецкая сторона не имела к ним непосредственного отношения, а лишь пыталась поставить на солидную основу связи с арабскими странами. Турция считала, что хотя она и признает Израиль, это не должно являться препятствием для развития ее связей с арабским миром. Турецкая точка зрения на урегулирование ближневосточного конфликта сводилась к признанию необходимости вывода израильских войск с оккупированных арабских территорий, к необходимости решения палестинского вопроса, лежащего в основе ближневосточного конфликта, в том числе создание его независимого государства. Однако одновременно Турция подчеркивала, что она с известным вниманием будет расценивать результаты подписанных в сентябре 1978 г. кэмп-дэвидских соглашений между Египтом и Израилем. При создавшейся ситуации турецкие правящие круги ушли от негативной оценки этих соглашений, оставшись верными политике осторожного маневрирования¹¹.

После кэмп-дэвидских соглашений и египетско-израильского договора, подписанного в марте 1979 г., Турция оказалась в весьма сложной ситуации: произошло известное обострение отношений между нефтедобывающими арабскими странами, с одной стороны, и США и

НАТО - с другой. При этом на Турцию, остро нуждающуюся и в западной помощи, и в арабской нефти, оказывался серьезный нажим каждой из сторон. В подобной сложной ситуации, несмотря на нежелание турецкого руководства ясно высказывать свое отношение к событиям в регионе, оно, тем не менее, начало понимать, что для сближения с арабскими странами, для укрепления чрезвычайно выгодных для Турции связей недостаточно фокусировать внимание лишь на религии и исторической общности, а необходимо делать упор и на политических связях. Следовательно, можно утверждать, что Кэмп-Дэвид явился новым этапом в ближневосточной политике Турции и что активное сближение с арабским миром, получило новую окраску. Обозначилось стремление турецкого руководства уйти от осуждения Кэмп-Дэвида под видом отмежевания от арабских противоречий и региональных дел при одновременном развитии выгодных для себя двухсторонних, прежде всего экономических, связей со странами региона. Подобная позиция вызвала известное недовольство в арабских странах, и, понимая это, турецкое правительство пыталось доказать, что Турция – неотъемлемая часть региона и что ее собственная безопасность прочно связана с регионом. Чтобы добиться в этом успеха, Турция должна была продемонстрировать, что ее внешняя политика независима от США по вопросам, касающимся Ближнего Востока, и что ее не в коем случае нельзя рассматривать как проводника западной политики¹².

После военного переворота 12 сентября 1980 г., подготовленного и проведенного военными, в ближневосточной политике Турции появились новые аспекты. Турецкое руководство начало понимать необходимость большего упора на политические отношения, то есть добиваться единства точек зрения Турции и арабских стран по ряду важных политических вопросов, связанных, прежде всего с Ближним Востоком. Турция стала активнее оказывать поддержку арабскому миру в деле разрешения ближневосточного конфликта, снизила уровень своих отношений с Израилем. Все это не замедлило дать достаточно ощутимые результаты: экономические связи между Турцией и арабскими странами значительно расширились, укрепились и политические.

Осенью 1980 г. на Ближнем Востоке появился новый кризисный очаг: началась ирано-иракская война. Турция с самого начала выступила с ее осуждением и отказалась оказывать помощь какой-либо из воюющих сторон. В то же время эта война была использована турецким правительством для получения определенных экономических выгод. Имея общую границу с обеими странами, Турция оказалась транзитным центром, связывающим две воюющие нефтедобывающие страны с государствами Европы, Средиземноморья и Ближнего Востока. Создавшаяся ситуация привела к сотрудничеству с обоими государствами,

но, все же, в большей степени с Ираном. Это сближение вызвало озабоченность США, Израиля и особенно Англии, которая, как известно, была не довольна тем, что Турция потеснила ее в качестве главного экономического партнера в торговле со странами Ближнего Востока.

Попытки Турции содействовать снижению уровня военной напряженности были продиктованы опасениями, что действия, развернувшиеся непосредственно у ее границ, могут иметь непредсказуемые последствия, несмотря на дружественные отношения, существующие у Турции с обеими воюющими сторонами. Политическая подоплека турецкого нейтралитета в ирано-иракской войне выражалась так же в том, что все три государства – Ирак, Иран и Турция – опасались обострения курдской проблемы: курды населяют в основном пограничные районы этих государств, и поэтому волнения курдов в одной из стран легко могут перекинуться на другие¹³.

В целом связи с ближневосточным регионом рассматривались и рассматриваются в турецких политических кругах сквозь призму всего комплекса экономических и политических вопросов, стоящих перед страной. Большинство политических и общественных деятелей Турции, анализируя ближневосточное направление во внешней политике страны, подчеркивали его исключительную значимость. Они исходили из стремления обеспечить Турции роль лидера на Ближнем Востоке, при сохранении ее традиционных связей с Западом и Арабским Востоком. Расчет строился на том, что Турция, учитывая собственные интересы на Ближнем Востоке, сможет выступать в регионе как страна, к мнению которой прислушиваются.

Таким образом, турецкие лидеры достаточно четко определили свои цели – сохранить и упрочить связи с НАТО и одновременно занять лидирующее положение в регионе. Не могло быть и речи о том, чтобы Турция, развивая свои отношения с Ближним и Средним Востоком, повернулась спиной к Западу, а, осуществляя экономическую интеграцию с Западом, отбросила бы в сторону свои связи с Ближним Востоком.

Современный подход Турции к Ближнему Востоку определяется рядом принципов: Турция воздерживается от того, чтобы принимать чью-либо сторону в местных конфликтах, но она может выступать посредником, если ее попросят заинтересованные стороны. Турция соблюдает принципы невмешательства во внутренние дела арабских стран. Она предпочитает развивать с ними отношения на двухсторонней основе.

Подытоживая сказанное выше, можно утверждать, что турецкая внешняя политика сводится к упрочению связей с Западом, поддержания нормальных отношений с соседями и интенсивному развитию связей с исламским, в первую очередь арабским миром, использованию его нефти, рынков и капиталов для стабилизации турецкой экономики.

В середине 80-х начале 90-х гг. внешнеполитическая линия турецкого правительства ориентирована на то, чтобы сделать Турцию мостом между странами Запада и ближневосточного региона, на то, что бы сделать Турцию экономическим и политическим центром этого региона. Оно полагает, что в настоящее время сложилась подходящая обстановка. Ливан, бывшим одним из крупнейших банкиров мира, надолго утратил свое значение вследствие израильской агрессии и этнорелигиозной междоусобицы. Иран и Ирак настолько истощили себя восьмилетней войной, что не могут претендовать на заметную роль. Египет, хотя и был реабилитирован рядом арабских государств, после подписания кэмп-дэвидских соглашений, все еще не восстановил своих позиций.

Некоторые арабские государства отпугивают иностранных инвесторов своей консервативностью или агрессивностью. Призывы же Турции держать капиталы на ее территории нашли благоприятный отклик, как на Западе, так и на Востоке. А доверие финансовых кругов стран Запада и Востока, как и относительно высокий уровень промышленного развития, создают благоприятные условия для того, чтобы Турция, в перспективе, стала играть более значительную политическую и экономическую роль в ближневосточном регионе¹⁴.

В настоящее время турецко-арабские отношения превратились в фактор, который необходимо учитывать при анализе положения на Ближнем Востоке. Лидеры ряда арабских стран стали рассчитывать на политическую поддержку Турции в критические моменты развития региональной ситуации. Заинтересованы они и в расширении экономического сотрудничества с этой страной. Новые отношения Турции с арабскими странами объективно сдерживают турецкое руководство в проведении такого ближневосточного курса, который бы полностью отвечал американским интересам в регионе. Судя по всему, тенденция к увеличению удельного веса турецко-арабских связей в системе международных отношений на Ближнем Востоке является достаточно устойчивой и получит дальнейшее развитие.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Милославский Г.В. Интеграционный потенциал региона//Восток.-1996.-№ 5.-С.5-6.
2. Очерки истории Турции.-М.,1983.-С.153-160.
3. Похверия Б.М. Внешняя политика Турции после второй мировой войны.-М.,1976.-С.139-147.
4. Прокофьев В. Агрессивный блок СЕНТО.-М.,1963.-С.15.
5. Марунов Ю.В. Арабо-турецкие отношения на современном этапе.-М.,1961.-С.81.
6. Новейшая история Турции.-М.,1968.-С.280-283.
7. Ближний и Средний Восток.-М.,1976.-С.143-146.
8. Иванова И.И. Турецко-арабские отношения и их место в системе международных связей на Ближнем Востоке (1945-1983).-М.,1985.-С.27.

9. Старченков Г.И. Современная Турция.-М.,1989.-С. 38-42.
10. Турция. История, экономика, политика.-М.,1984.-С.118-124.
11. Ближний и Средний Восток.-М.,1976.-С.147-150.
12. Старченков Г.И. Современная Турция.-М.,1989.-С.45-52.
13. Жигалина Н.В. Курды в Турции//Восток.-1995.-№5.-С.91.
14. Киреев Н.Г. Турция – путь в Европу или возвращение в Центральную Азию?// Восток.-1996.-№5.-С.62-64.

Д.И.Евтушенко

РАСШИРЕНИЕ НАТО И РОССИЙСКО-УКРАИНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ

С окончанием “холодной войны” и распадом Советского Союза в Восточной Европе в начале 1990-х г. образовалась ситуация вакуума силы. Биполярность уступила место неопределенности, связанной с формирующейся многополярностью. Этот переходный период характеризуется возрастанием военнополитической роли НАТО, в котором США являются лидером. Важное значение в этом плане США отводят расширению НАТО на восток, которое проводится под лозунгом защиты и укрепления демократии в странах Восточной Европы.

Окончательно включив страны восточно-европейского региона в сферу своего влияния, Вашингтон сможет значительно усилить свое воздействие и на процессы в СНГ. Одной из определяющих целей США в отношении СНГ является стремление противодействовать процессам реинтеграции в рамках Содружества и не допустить возрождения России как мировой сверхдержавы. При этом Вашингтон возлагает надежды на использование в своих интересах противоречий России с другими странами СНГ, особенно с Украиной, которую, на мой взгляд, США стали рассматривать как сферу американских интересов.

В этих условиях Россия крайне негативно относится к перспективе расширения НАТО на восток, видя в этом стремление Запада перераспределить сферы влияния в Восточной Европе, и выступает за замену трансатлантического альянса на такую военно-политическую структуру, в которой она сама могла бы играть заметную роль. Проводя политику противодействия продвижению НАТО на восток, Россия пытается противопоставить расширяющемуся альянсу что-то подобное военно-политическому блоку стран СНГ. Важным шагом в этом направлении явилось подписание ряда соглашений: в феврале 1995г.

Договора о дружбе, добрососедстве и сотрудничестве между Россией и Белоруссией, в апреле 1996г. Договора об образовании Сообщества двумя этими государствами, 29 марта 1996 г. - Договора между Российской Федерацией, Республикой Белоруссией, Республикой Казахстан

и Киргизской Республикой об углублении интеграции в экономической и гуманитарной областях¹. Развитию интеграционных процессов призвано способствовать и подписание соглашений о Таможенном союзе между Россией, Белоруссией и Казахстаном.

27 мая 1997г. в Париже президент Р. Ф. Б. Н. Ельцин и руководство альянса подписали "Основополагающий акт НАТО-Россия", который должен был стать залогом устранения или хотя бы смягчения напряженности в отношениях двух сторон и создать основу для постоянного сотрудничества России и НАТО в сфере безопасности. Серьезным препятствием к достижению этой цели является то, что ни одно из положений этого документа не ограничивает права каждой из сторон принимать решения и действовать самостоятельно. Ни на одном из этапов этот документ не дает России права "veto" по отношению к действиям другой стороны. Таким образом, НАТО сохранило способность к независимой деятельности. "Основополагающий акт НАТО-Россия" не подчиняет НАТО какой-либо другой организации и никоим образом не может снизить политической или военной эффективности Североатлантического союза².

Большинство представителей российской политической элиты считает, что продвижение НАТО на восток угрожает не только политическим, но и экономическим позициям России в странах восточно-европейского региона, а также в СНГ, что "для нее существенно сократятся возможности политических, научно-технических и культурных отношений со странами Восточной Европы, которые будут скованы блоковой дисциплиной, диктатом и контролем США"³.

Выход НАТО к границам Украины, Беларуси и стран Прибалтики значительно повышает возможности США для усиления здесь политического, экономического и военного влияния, что противоречит российским интересам⁴. При этом Украине, по мнению российских политологов, отводится особое место в восточно-европейской политике США. Она "провозглашена главным партнером США в Центральной и Восточной Европе"⁵. Россия, не смотря на резкое падение экономических, военных и политических возможностей оказывать влияние на международные отношения, продолжает считать себя великой евразийской державой и не может примириться с потерей статуса супергосударства. Это обстоятельство, а также отсутствие прежнего советского военного доминирования в Восточной Европе и быстрое расширение НАТО на восток укрепляют стремление Москвы закрепить за собой роль безусловного лидера хотя бы на постсоветском пространстве, превратить СНГ в сферу своего влияния. Кроме того, как любое государство, Россия стремится окружить себя поясом дружественных, а еще лучше союзных государств, которые бы ограждали ее от непосредственного

соприкосновения с исламским миром на Юге и с НАТО – на Западе⁶.

Результативность политики России по укреплению Содружества и своей роли в нем в значительной степени зависит от состояния российско-украинских отношений. Союзные отношения между Россией и Украиной существенно укрепили бы геополитические позиции России и создали бы дополнительные возможности для маневрирования российской дипломатии при решении вопросов европейской безопасности⁷. От состояния российско-украинских отношений зависит также в значительной мере судьба экспортных поставок России в Европу нефти и газа, а значит экономическое состояние Российской Федерации.

В отличие от России главной внешнеполитической задачей Украины на современном этапе является укрепление связей с Западом и интеграция в его основные политические и экономические структуры. Киев ощущает себя органической частью Центральной и Восточной Европы и стремится к скорейшему вступлению в Европейский Союз, членство в котором обещает приобщение к западным стандартам и ценностям. На мой взгляд, прозападная политика Киева объясняется еще и отсутствием внутренних финансовых ресурсов, которые не обходимы для проведения экономических реформ, что заставляет его просить финансовую помощь у Запада. На ослабление российско-украинских отношений прежде всего влияет то, что “Российская Федерация является экономическим банкротом и не в состоянии помочь осуществлению технологической модернизации в странах СНГ”⁸. Вместе с тем надежды Киева на получение широкомасштабной экономической помощи и инвестиций в украинскую промышленность не оправдались, так как Запад не намерен вкладывать свои средства в нереформируемую экономику. В тоже время зависимость Украины от России в энергетической сфере и обоюдовыгодная заинтересованность в экономическом сотрудничестве делают Российскую Федерацию главным экономическим партнером Киева.

Украина, которая стремится стать органической частью объединяющейся Европы и найти свое место в мире, особое значение придает развитию стабильных и партнерских отношений с Соединенными Штатами, которые не только являются единственной, на сегодня, мировой сверхдержавой и лидером западного мира, но и играют верховную роль в поддержании безопасности в Европе. “Украина заинтересована в развитии предложенной США программы “Партнерство во имя мира” и последующем вступлении в НАТО, что, как она полагает, облегчит ей будущую интеграцию в западные экономические и политические структуры”⁹, нейтрализует угрозу своей безопасности и независимости со стороны России. Поэтому Украина “первой среди стран СНГ присоединилась к программе НАТО “Партнерство во имя мира” и активно участвует в ее реализации, спокойно относится к перспективе расширения

НАТО на восток". (10) Продолжая развивать линию сотрудничества с альянсом, Киев заключил "Хартию об особых отношениях между НАТО и Украиной", в которой "подчеркивается решающая роль НАТО в формировании новых отношений безопасности в Евроатлантическом регионе"¹¹. Украина рассматривает СНГ не как этап в восстановлении России как супердержавы, а как средство "цивилизованного развода" республик бывшего СССР. Нынешнее украинское руководство отказалось от участия своей страны в системе коллективной безопасности Содружества и предпочитает статус ассоциированного членства в рамках Экономического союза СНГ. По его мнению, тесная интеграция Украины в Экономический союз СНГ могла бы только помешать достижению цели интеграции в ЕС¹².

Украина, действительно, занимает особое положение в Европе. В то время как страны центрально-восточного региона Европы и прибалтийские республики ориентируются на НАТО, а Россия и Белоруссия объединяются в противовес расширяющемуся альянсу, Украина, которая расположена между этими двумя сторонами, заявила о своем внеблоковом статусе и проведении так называемой "многовекторной политике", в которой сотрудничеству как с Западом, так и с Россией отдается одинаково важное и приоритетное значение. Киев стремится к интеграции с Западом в политических, экономических и военных сферах, но вместе с тем не может позволить себе значительного ухудшения отношений и с Россией. Вместе с тем "именно сегодняшняя линия неопределенности дает Украине право претендовать на "привилегированное сотрудничество с НАТО, так как интерес к ней со стороны двух выше названных сторон заключается не только в ее географии, но, прежде всего, в ее политическом выборе, в направлениях внешней политики"¹³. Украина сегодня абсолютно не готова к вступлению в НАТО, прежде всего из-за экономических трудностей. Подав заявление о своем желании вступить в альянс, Украина "станет в один ряд с другими претендентами, причем займет далеко не первое место в очереди и потеряет заинтересованность со стороны НАТО"¹⁴. В тоже время такой шаг Украины приведет к значительному ухудшению и без того сложных отношений с Российской Федерацией. Однако и длительное сохранение внеблокового статуса для нее не выгодно, так как, в условиях приближения альянса к ее границам и нарастания противостояния между НАТО и Россией, может привести к превращению Украины в буферную зону и ослаблению ее стратегических позиций.

После расширения альянса, добившись желаемого, Польша, Чехия и Венгрия - наиболее активные страны-участницы "Партнерства во имя мира" - покинут эту программу и тем самым значительно ослабят ее. Вместе с тем вступление в НАТО выше перечисленных стран, а тем более дальнейшее расширение альянса, может привести к выходу России из

“Партнерства”, что крайне негативно скажется на безопасности Европы в целом и Украины в частности. Кроме того без тесного сотрудничества России с НАТО после расширения, альянсу будет сложно оправдать свое заявление о том, что он стремится к “укреплению безопасности всех европейских держав, как членов так и не членов блока, а не к замене одного раскола Европы новым расколом”¹⁵. Включение Польши, Венгрии и Чехии в состав НАТО позволит США окончательно утвердить свое господство в Центральной Европе и перейти к борьбе за включение в свою сферу влияния ряда бывших советских республик. Среди оставшихся претендентов на вступление в НАТО наиболее активными будут прежде всего страны Балтии: Эстония, Латвия и Литва, которые мотивируют свое стремление вступить в альянс, как тем, что это поможет быстрее интегрироваться в Европейский Союз, так и желанием отгородиться от нестабильной России. Попытка НАТО принять в свои ряды прибалтийские республики может привести к восстановлению открытого противостояния между альянсом и Россией. Все это хорошо осознают в Москве и это не может не сказываться отрицательно как на отношениях между НАТО и Россией, так и на отношениях между Россией и теми республиками бывшего Советского Союза, которые поддерживают тесные отношения с НАТО и стремятся интегрироваться в ведущие западные структуры. Для Украины такое развитие событий крайне невыгодно, так как она окажется в положении “серой зоны” между НАТО и Россией.

В целом, исходя из выше сказанного, можно сделать вывод, что в Европе завязывается новый узел противостояния между Россией и Западом, что крайне негативно отразится как на развитии российско-украинских отношений, так и на национальной безопасности Украины. Таким образом, Украина не только не выиграет от продолжающегося ухудшения отношений между Россией и Западом, но и окажется в центре нарастающего противостояния. На мой взгляд, в ближайшем будущем бывшие республики Советского Союза, особенно Украина, превратятся в арену ожесточенной борьбы между Западом и Россией, что заставит Киев отказаться от внеблокового статуса и окончательно определиться с какой из выше перечисленных сторон он намерен интегрироваться. Принятие такого решения будет крайне болезненно для Украины, так как она абсолютно не готова сделать выбор, и в корне изменит ее дальнейшую судьбу.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Шмелев Б. А. Новые геополитические реальности в Европе и российско-украинские отношения. // *Российско-украинские отношения: преемственность и развитие*. – Одесса, 1996. – С. 21

2. Бранденбург У. НАТО и Россия: естественное партнерство. // *Вестник НАТО*. – Брюссель, 1997. – С. 21

3. Дашинцев В. И. Национальные интересы России и Украины в свете экспансии

- НАТО на восток. // Российско-украинские отношения: преемственность и развитие. – Одесса, 1996. – С. 58
- 4. Там же. – С. 59
- 5. Дергачев В. А. Сравнительный анализ экономических реформ в России и Украине. // Российско-украинские отношения: преемственность и развитие. – Одесса, 1996. – С. 43
- 6. Шмелев Б. А. Российско-украинские отношения: в каком направлении они движутся? // Российско-украинские отношения: преемственность и развитие. – Одесса, 1997. – С. 74
- 7. Шмелев Б. А. Новые геополитические реальности в Европе и российско-украинские отношения. // Российско-украинские отношения: преемственность и развитие. – Одесса, 1996. – С. 10-11
- 8. Ципко А. С. О причинах самораспада СНГ. // Российско-украинские отношения: преемственность и развитие. – Одесса, 1997. – С. 93.
- 9. Коваль И. Н. Стратегическое партнерство Украины и России: миф или реальность? // Российско-украинские отношения: преемственность и развитие. – Одесса, 1997. – С. 43-44
- 10. Шмелев Б. А. Новые геополитические реальности в Европе и российско-украинские отношения. // Российско-украинские отношения: преемственность и развитие. – Одесса, 1996. – С. 11
- 11. Макконнелл Д. Хартия об особых отношениях с НАТО поможет Украине вновь занять подобающее ей место в Европе. // Вестник НАТО. – Брюссель, 1997. – С. 25
- 12. Фомин С. Проблемы внешнеэкономической ориентации Украины. // Евроатлантический вестник. – К., 1997. – N18. – С. 8
- 13. Гречанинов В. Общественный взгляд на выбор политической позиции Украины. – Одесса, 1997. – С. 2
- 14. Там же. – С. 3
- 15. Мацейко Ю. М. Расширение НАТО и Украина. // Евроатлантический вестник. – К., 1996. – N11. – С. 2

И. Д. Черных

ВОСТОК В КОНТЕКСТЕ ГЕНДЕРНОЙ ИСТОРИИ

Гендерная история, оформившаяся в 80-е годы XX века, является одной из самых молодых и интенсивно развивающихся исторических дисциплин. Термин гендер (от английского - род) использовался еще в 60-70-е годы в западной историографии, в первую очередь, авторами "новой социальной истории", работавшими в области так называемой "женской истории".

подавляющее большинство исследований было посвящено месту и роли женщин в процессе становления новоевропейской цивилизации, так как "женская история" идейно была ориентирована на феминистское движение¹.

Однако в русле "женской истории" публиковались и работы по истории Востока. Не претендуя на всесторонний их историографический

анализ, обратим внимание на тот факт, что эти работы, как правило, носили нарративный характер. Авторы этих исследований описывали положение женщин в те или иные исторические эпохи на Востоке без объяснения причин сложившейся ситуации. Так, в статье П. Чин Чун на основе широкого круга китайских источников фактически представлена систематизированная информация о положении женщин в императорском дворце в период династии Северная Сун (960-1126)².

Аналогичная тенденция прослеживается и в работе ныне покойной Фанни Дэйвис, которая довольно детально описывает жизнь представительниц высших слоёв общества в Османской империи в период 1718-1918 гг. При этом используются как западные, так и турецкие источники, в первую очередь мемуары. Автор акцентирует внимание на угнетённом положении женщин и связывает это с "классическим исламом"³. Таким образом, складывается впечатление, что положение женщин в Османской империи практически не изменялось за весь период её существования.

Типичной представительницей "новой социальной истории" является Дж. Е. Такер. В её монографии на основе фондов египетских архивов анализируется роль и место женщины в экономике Египта XIX века, отражён и спектр социальной дифференциации.

Вышеупомянутые работы Ф. Дэйвис и Дж. Е. Такер получили весьма скромную оценку в американской историографии⁴.

Что касается работ, посвящённых собственно феминистскому движению на Востоке, то следует упомянуть книгу Шерон Л. Сиверс "Цветы в соли: Истоки феминистского сознания в современной Японии"⁵. Хотя работа вышла в 80-е годы, в ней абсолютно не учитывается социокультурная специфика японского общества. Хронологические рамки работы ограничиваются периодом Мэйдзи (1868-1912). Вряд ли целесообразно говорить о феминизме в Японии этого периода, даже о его "истоках". Упомянутые в этой книге Кисида Тосико и Кано Суга принимали участие в политической жизни Японии, не вычлняя женской проблемы из общего контекста борьбы за конституционные права. Так; Кисида Тосико, которая до начала политической карьеры была фрейлиной императорского двора, принимала участие в политической борьбе в 80-е годы как член конституционной партии, которая затем стала парламентской⁶. А журналистку Кано Суга, казнённую в 1911 году по "делу об оскорблении трона", называют японской Софьей Перовской. Она была намного радикальнее самого Котоку Сюсюй: На суде она заявила: "Я считаю, что императора необходимо свергнуть, потому что с экономической точки зрения он является главарём грабителей, с политической - корнем преступлений, а с идеологической - главным источником предрассудков"⁷. Идеалом этой несомненно незаурядной женщины с неровным характером были русские народовольцы.

В работе Шерон Сиверс не уделяется должного внимания Фукуда Хидэко, создавшей в 1882 году первую женскую организацию “общество женской солидарности”, целью которой была просветительская деятельность. Однако и для этой основоположницы феминистского движения защита прав женщин не была основным содержанием политической деятельности в период Мейдзи. Фукуда Хидэко называют дальневосточной Жанной д'Арк. В 1887 году она получила четыре года тюрьмы за нелегальную организацию сбора средств и создания добровольческих отрядов для отправки их в Корею. Фукуда Хидэко и её сподвижники считали, что “Япония должна помочь установлению независимости Кореи от Китая, как в своё время Франция помогла Соединённым Штатам добиться независимости от Англии”⁸. С феминистским движением непосредственно связана только вторая половина жизни Фукуда. В 1907 году она основала журнал “Женщины мира”.

Несомненная заслуга “женской истории” в том, что её представители при анализе социальных отношений, смысла и природы социального неравенства использовали наряду с категориями “класс”, “раса” и категорию “гендер”. То есть гендер стал составляющим элементом истории социальных отношений. Так, в работе Кеннет Болхэтчет, посвящённой критике колониальной политики Великобритании в Индии, присутствуют эти три категории⁹.

На рубеже 70-80-х годов при анализе гендерных проблем, в том числе в их исторической ретроспективе активно используются методы психоанализа. Критическое осмысление применения этого метода в гендерных исследованиях содержится в работе Джоан Скотт.

При применении психоанализа к восточным, в первую очередь, традиционным обществам, следует учитывать, что фрейдизм есть результат обобщения культурного опыта западной цивилизации. Сферу подсознательного у восточного человека вряд ли можно объяснить с помощью фрейдистской трёхчленной формулы “Я”, “Сверх-Я” и “Оно”. Само соотношение между индивидом и коллективом оказывается иным, ибо коллектив и его нормы не противопоставляются индивиду, а скорее воспринимаются как его продолжение. Иначе говоря, восточный человек обладает коллективистским сознанием. Очевидно, что ценностные установки на Западе и на Востоке не одинаковы. К примеру представление о смерти, как и представление о бессмертии: для христианина это личное воскресение, как “я”, а на Востоке, в первую очередь, индусо-буддистского ареала, - слияние с Абсолютом.

В аналитической психологии К. Юнга присутствует идея о том, что для традиционных культур, к которым, как правило, относятся восточные, динамическое равновесие между различными уровнями психики

осуществляется с помощью мифов, обрядов и ритуалов. В них, заметим, отражены исконные для восточных цивилизаций гендерные представления.

При изучении Востока в контексте гендерной истории исходным положением является социокультурная детерминация различий иерархии полов. Вычленимся четыре элемента гендера: культурные символы, часто противоречивые; комплекс нормативных утверждений, которые ограничивают спектр интерпретации вышеупомянутых символов (эти нормативные утверждения выражены в религиозных, научных, юридических, политических и образовательных доктринах); социальные институты: семья, рынок рабочей силы, система образования, политика и др.: самоидентификация индивида¹⁰.

Важнейшей проблемой изучения гендерной истории Востока является преодоление европейских стереотипов. Приведём только один пример. Для понимания социокультурной специфики гендерных отношений в традиционном Китае базовой является теория инь-ян, изложенная в древнейшем памятнике “И цзин”. Типичная трактовка этой теории в европейской историографии сводится к следующему: инь - женское, пассивное, отрицательное, тёмное начало, ян - мужское, активное, положительное, светлое начало¹¹. В действительности, теория инь-ян отражает двуединую природу вещей, их взаимообратимость, взаимочередуемость, одно со временем превращается в другое. Неизбежное взаимочередование инь-ян исключает постоянные оценочные характеристики, взаимодействуя, инь-ян порождают то доброе, то злое. Итак, в основе мышления древних китайцев лежала взаимообратимость и взаимозависимость женского и мужского, а не их антагонизм. Но всё же не случайно в формуле инь-ян, инь стоит на первом месте. Инь как покой, пассивность соответствует буддистско-даосскому идеалу¹². Мифологема женского начала в даосском трактате представлена следующим образом: “Вот вещь, в хаосе возникающая, прежде неба и земли родившаяся! О беззвучная! О лишённая формы! Одиноко стоит она и не изменяется. Повсюду действует и не имеет преград. Её можно считать матерью Поднебесной. Я не знаю её имени. Обозначая иероглифом, назову её дао; произвольно давая ей имя, назову её великое.”¹³

Китайские исследователи даосизма считают, что в тексте “Дао-Дэ цзина” права женщин всегда выше мужских прав¹⁴.

Изучение истории Востока в контексте гендерной истории позволит наиболее точно восстановить не только отдельные аспекты социальной истории, но и наиболее полно отразить специфику менталитета человека традиционного восточного общества.

Сложной и практически не изученной является проблема изменения гендерных представлений и отношений на Востоке в результате “европейского культурного вызова” в XIX-XX столетиях.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Подробнее см.: Scott J. W. *Gender: a useful category of historical analysis* // *The American Historical Review*. 1986, №5, vol. 91, p. 1503-1075.
2. Ebrey P. Rev. on: Priscilla Chung Chang. *Palace Women in the Northern Sung*. 960-1126 // *The American Historical Review*. 1987, №3, vol. 92, p. 721.
3. Davis Fanny. *The Ottoman Lady: A Social History from 1718 to 1918*. (Contributions in Women's Studies, number 70.) Westport Conn.: Greenwood. 1986., p. xiv.
4. Reid Donald Malcolm. Rev on: Fanny Davis: *The Ottoman Lady: A Social History from 1718 to 1918*; Judith E. Tucker. *Women in Nineteenth-Century Egypt* // *The American Historical Review*. 1987, №4, vol. 92, p. 1011.
5. Sharon L. Sievers. *Flowers in Salt: The Beginnings of Feminist Consciousness in Modern Japan*. Stanford: Stanford University Press. 1983.
6. Подробнее см.: Иванова Г.Д. "Дело об оскорблении трона". Демократические движения в Японии девятисотых годов, его герои и литература. М., 1972.
7. Цит. по: Очерки новой истории Японии (1640-1917). М., 1958, С.55.
8. Цит. по: Иванова Г.Д. Указ. соч. С. 173.
9. Ballhatchet Kenneth. *Race, Sex and Class under the Raj: Imperial Attitudes and Policies and their Critics, 1793-1905*. New York: St. Martin's Press. 1980.
10. Scott J. Op. cit. p. 1067-1068.
11. Фиджеральд С.П. *Китай. Краткая история культуры*. СПб. "Евразия", 1998. С.36.
12. Подробнее см.: Григорьева. Т.П. Один из случаев влияния китайской философии на мировоззрение японцев (замечки филолога). // Роль традиции в истории и культуре Китая. М., 1972. С. 92-95; Дюмулен Ф. История Дзэн буддизма. Индия и Китай. СПб., 1994. С. 32 - 114.
13. Дао Дэ Цзин // Древнекитайская философия. Собрание текстов. Т.1, М., 1972. С. 122.
14. Подробнее см.: Торчинов Е.А. Даосское учение о "женственном" // Народы Азии и Африки. 1982. №6. С. 99-107.

Софронис Парадисопулос

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГРЕЧЕСКОГО БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОГО ОБЩЕСТВА В ОДЕССЕ В ПОСЛЕДНЕЙ ТРЕТИ XIX ВЕКА

В последние годы история греческой общины Одессы привлекает к себе пристальное внимание исследователей разных стран. Несмотря на это, многие проблемы все еще остаются малоизученными. К их числу относится и вопрос о деятельности Греческого благотворительного общества. В греческой историографии упоминания о нем есть только в книге последнего председателя этого общества Е. Павлидиса "Греки в России и 33 года Афинского общества российских греков".

Большинство греческих общин в Украине объединялось вокруг религиозных братств, филантропических или благотворительных обществ. Организация этих обществ основывалась на уставах, в которых была попытка сочетать национальные и религиозные традиции своей родины с нормами, существовавшими в стране пребывания. Общества боролись за

признание их местными властями в качестве юридических лиц. Объединение переселенцев в этих обществах ставило перед собой цель выполнить три основных задачи: социального обеспечения, образования, и, особенно, выполнения религиозных потребностей членов общин. Таким образом греки-переселенцы отстаивали свои социальные права и одновременно сохраняли свою духовную и идеологическую связь с Родиной.

В Одессе такая организация возникла в 1871 г. под названием "Греческое благотворительное общество". Существовавшие до этого в городе благотворительные объединения греков носили ограниченный характер и оказывали, в основном, помощь переселенцам во время волнений в Греции. Таковыми были: "Греческое филантропическое общество" (1821), известное как "Филики Этерия", "Братство Греческой церкви Святой Троицы" (было создано 25 января 1864 г.) "Греческое филантропическое общество" (1865).²

Хотя в уставе Одесского братства и говорилось о "вспомоществовании" бедным, больным и неимущим православным", его главной целью было "поддержание в добром устройстве и благолепии Одесской Греческой церкви". Греческое благотворительное общество в Одессе, согласно своему Уставу, имело право содержать на свои средства религиозные, образовательные и другие греческие учреждения. Поэтому с его появлением Братство Греческой церкви прекратило своё существование в декабре 1872 г., а своё имущество передало Греческому благотворительному обществу.⁴

Еще в конце 1860-х гг. 9 греков - почётных граждан Одессы взяли на себя инициативу по созданию в Одессе Греческого благотворительного общества. В 1867 г. они обратились к градоначальнику с просьбой утвердить Устав общества. Эти 9 человек во главе с Ф. Родоканаки, собственно, и были лидерами греческой общины в Одессе. Но только 25 августа 1871 г. они получили положительный ответ из Министерства внутренних дел России.⁵

То, что в первоначальном уставе было оговорено как цель Греческого благотворительного общества - содействовать преуспеваю. Греческого коммерческого училища и было причиной задержки его открытия. Примечательна резолюция Министерства просвещения: "Греческое училище с принадлежащими ему капиталами и собственностью составляет принадлежность всего греческого общества, а следовательно, приводит его в зависимость от вновь образуемого 9 почётными лицами Общества, в котором, на основании § 2 проекта Устава, правом присутствия в общем собрании и правом подачи голоса будут пользоваться только те, кто взял на себя обязательство вносить ежегодные взносы, что будет

несправедливо по отношению к другим неплатящим членам общества” Далее говорится: “На основании § 5 проекта Устава уполномоченные Общества избирают из своего числа 3-х попечителей для заведования делами Училища. Эти попечители, по § 12 проекта, должны совещаться с эфорами (попечителями) заведения о делах, касающихся как материальной, так и нравственной пользы Училища; в случае же существенных разногласий стороны обращаются к уполномоченным за разрешением споров. До 1870 г. управление училищем и надзор за ним, на основании утвержденного Министерством Народного Просвещения в 1843 г. плана этого заведения, принадлежали исключительно эфорам, которые и были ответственными перед учебным начальством лицами за свои действия по училищу после утверждения Устава образующегося Общества эту ответственность и попечительство над училищем должны будут разделить с эфорами и уполномоченные Общества, что равносильно безответственности эфоров. Учитывая то, что в проекте совершенно не определены взаимные отношения эфоров и попечителей, такая неопределённость отношений неминуемо повлечёт за собой взаимные недоразумения и пререкания, которые, несмотря на посредничество уполномоченных, способны нанести только вред училищу”⁶ Поэтому в конечном итоге Греческое коммерческое училище формально существовало отдельно и финансировало заведения Греческого благотворительного общества.

Тот факт, что Греческое благотворительное общество в Одессе возникло сравнительно поздно, объясняется несколькими причинами. Во-первых, тем, что экономические, социальные и религиозные потребности греческой общины заметно возросли в конце 60-х гг., во-вторых, в это время со стороны российских властей усиливается процесс русификации, задевающий национальные и экономические интересы греков Одессы.

С самого начала создания Общества его задачами было содействовать преуспеванию Греческой церкви, облегчать нужды соотечественников, оказывать финансовую и материальную помощь греческой бедноте путём благотворительных сборов, бесплатной медицинской помощи, предоставления бесплатного жилья, беспроцентного кредита. Общество открывает школы в помещении Греческой церкви, проводит её реставрацию, помогает существующим заведениям и открывает новые.⁷

Общество управлялось Советом из 12 человек и попечителями, которых выбирало генеральное собрание сроком на 3 года. Совет избирал Председателя, вице-председателя, кассира, секретаря, позже - попечителей женского училища, комиссию по делам дома для престарелых. 10 декабря 1871 г. после выборов определился первый совет правления общества: Ф. Родоканаки - председатель, Г. Г. Маразли - вице-председатель, И. Вудина -

кассир. Члены: С. Ралли, И. Мавро, М. Севастопуло, Д. Далтос, Ар. Вулисмас, Ф. Склаво, А. Параскева, Ф. Маврокордато и А. Зарифи.⁸

Одним из основных направлений в деятельности греческой общины стало открытие женского училища. Ещё до основания Общества члены общины 20 декабря 1870 г. создали комиссию, которая занялась разработкой плана открытия в Одессе Греческого женского училища и содействием деятельности Греческого коммерческого училища, существовавшего в Одессе с 1817 г. Членами этой комиссии были: С. Ралли, Апостолос Параскевас, Г. Маразли, А. Зарифи, К. Контопулос, Архимандрит Вулисмас, А. Тзимбопулос, Г. Кефалас, С. Комбофектан, Е. Калафатис, К. Каравиас.⁹ Общество не только форсировало работу комиссии, но и взяло на себя всю основную работу по созданию и последующей деятельности женского училища, выступив в качестве его постоянного спонсора.

На заседании правления Общества 11 сентября 1872 г. была выработана годовая смета на 1872-1873 учебный год, которая составила 3.800 рублей. Разместили училище в доме Маврокордато и пригласили в качестве преподавателей гг. Елену Николаиди (греческий язык, чистописание, арифметика, рукоделие) и Амалию Смирнопулу (русский, французский, немецкий языки и фортепиано, чистописание, арифметика, рукоделие). Открытие и освящение Греческого женского училища состоялось 5 ноября 1872 г.¹⁰

Вскоре после открытия греческая молодёжь дала в Одессе представление трагедии "Аристодимос" в пользу Греческого женского училища. Выручка составила 194 рубля.¹¹

В конце сентября 1873 г., в виду ожидания приезда в Одессу Королевы эллинов Ольги, Греческое благотворительное общество ходатайствовало перед Архиепископом Одесским и Херсонским Димитрием о разрешении Обществу построить в церковной ограде здание для Греческого девичьего училища, приурочив закладку здания ко дню прибытия в Одессу Королевы. Расходы на построение в размере около 40 тысяч рублей серебром взял на себя председатель Греческого благотворительного общества Ф. Родоканаки. На заседании общего собрания Общества, которое состоялось 2 июня 1874 г., было решено назвать училище "Эллинским Родоканакиевским девичьим училищем".¹²

Родоканакиевское училище было училищем "второго разряда". К сожалению, точные данные о количестве учащихся отсутствуют. Есть сведения, что их было 96.¹³ Кроме того, в училище уже существовали два класса "А" и "Б", три подготовительных класса и детский сад.¹⁴

В начале 1878 г. в училище воспитывались 168 девиц, из которых 120 учились бесплатно, причём 20 из них находились на полном обеспечении Общества. В конце 1896 г. число учениц составляло уже 232.¹⁵ В девичьем

училища преподавали видные педагоги, в том числе и из Греции. Для этой цели Греческое благотворительное общество имело тесные связи с "Обществом по распространению греческого образования и науки", которое помогало в поставке книг и поиске педагогов. Позже выпускники училища могли поступить в третьи классы афинских гимназий (законом № 717/1937 Родоканакиевское училище было признано равным с гимназиями Греции).¹⁶

Доходы Греческого благотворительного общества складывались из ежегодных взносов его членов (3 рубля), частных пожертвований, а также унаследованного имущества разных лиц, которое являлось неприкосновенным финансовым фондом общества. Десять процентов годовых доходов общества составлял так называемый "запасной капитал". Остальная часть доходов раздавалась неимущим и бедным семьям, а также шла на содержание различных греческих учреждений. В среднем, каждый год раздавали неимущим около 3.000 рублей в зависимости от доходов.

Например, из отчёта о приходе и расходе сумм за 1877 г. видна деятельность Общества. Приход Общества составил до 19 тысяч рублей. Эта сумма образовалась из следующих взносов: от Греческого коммерческого училища получено (в счёт принитающихся с него денег) по заёмному письму 2.225 рублей, членских взносов собрано 6.980 руб., поступило завещанных покойным Н.Б. Мавро - 2.000 руб., Г.Г. Маразли пожертвовано для раздачи неимущим накануне праздников 550 руб., от Греческого коммерческого училища получено субсидии - 4.000 руб., взносов с воспитанниц за учение в Родоканакиевском училище - 1.602 руб., субсидии в пользу церкви от Греческого коммерческого училища для содержания хора певчих - 600 руб., процентов с завещанных сумм и кредитных бумаг - 803 руб., от Г.Г. Маразли из вырученной от выставки картин суммы - 42 руб., и оставались с прошлого года 285 руб. Из этих сумм израсходовано: на жалование учителям Родоканакиевского училища - 2.197 руб., роздано неимущим - 2.133 руб., на содержание певческого хора и жалование настоятелю церкви - 4.006 руб., на жалование секретарю и канцелярские расходы - 621 руб., и возвращено в уплату кратковременных займов - 3.850 руб.¹⁷

При Греческом благотворительном обществе был основан в 1896 г. дом для престарелых на средства Г.Г. Маразли. Строительными работами этого дома руководили видные члены Общества: С. Триархи, М. Маврокордато, К. Параскева, и П. Лефа.¹⁸ К 25-й годовщине Греческого благотворительного общества (25 августа 1896 г.) состоялось торжественное открытие дома для престарелых, который назван "Маразлиевским".¹⁹ Позднее в ограде дома для престарелых Николаос Маврокордато построил церковь Святого Николая для религиозных нужд престарелых. Для

содержания дома Г.Г. Маразли подарил обществу дом на Пушкинской, 66, доходы которого шли на содержание дома. Решение о создании дома для престарелых было принято ещё в 1892 г. Тогда было решено построить его в ограде Греческой церкви на углу улиц Успенской и Ришельевской, на площади 120 кв. метров. Но в итоге дом для престарелых был размещён в принадлежащем Греческому благотворительному обществу двухэтажном особняке на Малом Фонтане.²⁰ Уже 14 сентября 1896 г. первые 11 пожилых мужчин и женщин получили право бесплатного пребывания в нём. Первым куратором дома стала Е. Мармариу. К 1896 году Общество насчитывало 334 члена, его неприкосновенный капитал равнялся 26.500 рублям, и “запасной” капитал - 8.160 руб.²¹ Члены общества составляли примерно 7 % от общего количества греков, проживавших в это время в Одессе, что объясняется тем, что Общество имело элитный характер.

В феврале 1882 г. умер председатель Общества Родоканаки. В память о нём члены Общества выбрали нового председателя только через год. 12 августа 1883 г. Г.Г. Маразли был избран его пожизненным президентом.²²

Греческое благотворительное общество продолжало существовать и дальше. Последнее упоминание о нём в архиве относится к 1919 г.

Анализ деятельности общества в Одессе свидетельствует о том, что оно оказывало серьёзное влияние на социально-экономическую, культурную и религиозную жизнь греческой общины города и области. Оно способствовало национальному сплочению греков, сохранению ими своей самобытности и процветанию общины в многонациональном городе.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. РбхлЯдзт Елехи. П Елзныумът фзт СшуЯбт кбй фб 33 цсьнйб фтх ен БиЮнбйт УцмбфеЯпн фицн ек СшуЯбт ЕллЮнцн. - БиЮнб, 1953.

2. УбкеллбсЯпх У.Г. ЦйлыкЮ ЕфбйсеЯб, Пдзууът 1909. - У. 24; РбхлЯдзт Елехи. Ор. сит. - У. 172, 174; Пятигорский Г.М. Критское восстание 1866 - 1869 гг. и греки Одессы /неопуб./ Автор выражает благодарность за предоставление статьи.

3. РбхлЯдзт Елехи... Ор. сит. - У. 172-173.

4. ГАОО - ф. 765, оп. 1, д. 4, л. 4.

5. Там же - ф. 1, оп. 147, д. 117, лл. 1, 1 об., 31.

6. Там же - ф. 1, оп. 147, д. 117, л. 13 об., 14-14 об.

7. Там же - ф. 763, оп. 1, д. 1, лл. 12-18 об.

8. Там же - д. 2, л. 1.

9. Там же - ф. 764, оп. 1, д. 1, л. 6.

10. Там же - ф. 765, оп. 1, д. 2, л. 7, 9.

11. Там же, л. 9 об.

12. Там же - л. 14 об., 19 об.; 3 ен Пдзууо ЕкклзюЯб фзт БгЯбт Фсйбднт 1808-1908. - Пдзууът, 1908. - уу. 37-39.

13. БхгзфЯдзт К. Фп «Спдкбнйкейн РбсиенбгцгеЯп Пдзууопэ. // ЙуфсЯб. Мьсфйнт 1993. - уу. 116-119.

14. ГАОО. - ф. 765, оп. 1, д. 2, л. 19.

15. Там же - ф. 764, оп. 1, д. 2, л. 4, 32, 32 об., 33.
16. РбхлЯдэт Елехи. Ор. сц. - У. 178.
17. "Одесский вестник", 1878: 31 января. № 25.
18. ГАОО. - ф. 764, оп. 1, д. 3, л. 28; Книныйумт фпх МбсБулейпх гзспкпиеЯпх
фзт ЕлзпкпЮт Бзбипесгзпз Кпйпфзфпт. Еп Пззуу, 1901. - 13 У.
19. ГАОО. - ф. 764, оп. 1, д. 2, л. 6.
20. РбхлЯдэт Елехи. Ор. сц. - У. 179.
21. ГАОО. - ф. 764, оп. 1, д. 2, лл. 11, 25; д. 3, л. 30
22. Там же. - ф. 765, оп. 1, д. 2, лл. 37 об., 25.

Н.П. Горбатюк

ДИАСПОРЫ КАК ФАКТОР В СОВРЕМЕННОЙ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ КАНАДЫ (НА МАТЕРИАЛАХ АМЕРИКАНО- КАНАДСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ)

Послевоенный период в развитии системы международных отношений сопровождался процессом глобализации и роста взаимозависимости различных субъектов международных отношений. В этот период в качестве основных участников на международную арену выходят международные и региональные организации, транснациональные корпорации, а также этнические группы, которые активно включаются в систему межгосударственных отношений. Трансформация диаспор в заинтересованных участников современной системы международных отношений определялась активизацией миграционных процессов после окончания второй мировой войны, а также выходом на передний план в межгосударственных отношениях вопросов, связанных с проблемами национализма, плюрализма и правами человека.

Современные диаспоры получали широкие возможности для самоорганизации с целью защиты своих интересов. Этот процесс в последствии привел к тому, что этнические общества постепенно начинают трансформироваться в политически и экономически состоявшиеся группы давления. Это способствовало возрастанию исследовательского интереса к роли и месту диаспор в системе международных отношений. Активное изучение диаспоры как субъекта международных отношений началось сравнительно недавно - с середины 70-х годов. До этого времени невнимание к диаспорам со стороны исследователей-международников объяснялось господством в теории международных отношений теории реализма, согласно которой основным действующим лицом в системе международных отношений считалось национальное государство. В этой связи практически не уделялось внимание негосударственным субъектам международных отношений, к которым и относятся этнические группы. В конце 60-х - начале 70-х г.г. Карл Дейтч и Джеймс Розенау выдвигают идею

о существовании связующих групп (linkage groups), которые создают альтернативу государствам как основным субъектам международных отношений.¹ Выдвижение данной идеи дало толчок к эмпирическому изучению межгосударственных организаций, негосударственных организаций и транснациональных корпораций в качестве субъектов системы международных отношений. Изучение подобных групп внесло некоторые коррективы в теорию международных отношений. Эти группы, названные "связующими", стали рассматриваться в качестве субъектов международных отношений, поскольку удалось выяснить, что они способны влиять на формирование внешнеполитического курса того или иного государства. Таким образом и диаспоры стали классифицироваться как негосударственные действующие лица на международной арене. Согласно определению, "международный актер" должен, во-первых, своими действиями стимулировать развитие межгосударственных отношений, во-вторых, оказывать влияние на формирование внешней политики государств и, в-третьих, обладать статусом автономной единицы.² Эффективность действий диаспоры в качестве одного из игроков в современной системе межгосударственных отношений зависит от двух групп факторов: первая группа факторов связана с уровнем и степенью организованности самой диаспоры как автономного субъекта, а вторая группа факторов связана с характеристиками внутриполитической системы страны проживания, уровнем развития политических, экономических и гражданских свобод в принимающем обществе.

Обращаясь к первой группе факторов, связанных с непосредственными характеристиками диаспорного организма, прежде всего следует выяснить насколько этническая группа соответствует статусу заинтересованных групп давления. Согласно определению, предложенному Робертом Престхаусом в его работе "Аккомодация элит в канадской политике" (Elite Accommodation in Canadian Politics), заинтересованные группы давления - это общности, организованные на основе определенных ценностей, в ряду которых наиболее существенны политические требования, что делает эти общности vis-a-vis правительства, других групп общества и общественного мнения.³ Заинтересованные группы могут быть сгруппированы в соответствии с главным принципом объединения ее членов. Так, этот принцип может носить экономический и неэкономический характер. Соответственно следует различать экономические и неэкономические заинтересованные группы. В качестве неэкономических групп могут быть названы организации ветеранов, женские организации и этнические организации, а также религиозные общины и научно-исследовательские организации, занимающиеся вопросами внешней политики.

В случае, когда имеет место превращение этнической группы в заинтересованную группу давления, а иными словами, включение этнической группы в политическую жизнь страны с целью защиты интересов этнического сообщества, происходит процесс этнической мобилизации. Способность к действию в этом случае определяется, прежде всего, степенью организованности, уровнем социально-политической адаптированности ее членов в новом обществе, а также их профессиональными и экономическими характеристиками. Согласно указанным показателям американский исследователь Дж. Армстронг предложил разделить диаспоры на "пролетарские" (proletarian) и "мобилизованные" (mobilized).⁴ Мобилизованными диаспорами могут считаться те этнические группы, которые в ходе своего развития достигли значительных материальных и культурных успехов в сравнении с другими (не основными) этническими группами, проживающими в принимающей стране. Мобилизованная диаспора имеет свою оформившуюся элиту, которая имеет тесные связи с местной элитой. Эмиграция для членов мобилизованной диаспоры носит как правило вынужденный характер и вызвана политическими и религиозными неэкономическими мотивами. Представители этих диаспор отличаются высоким профессиональным и образовательным статусом и способностью к быстрой интеграции в новое общество. Пролетарские диаспоры формируются преимущественно представителями тех слоев населения, которые неудовлетворены своим социально-экономическим статусом на родине и переселяются в другие государства по экономическим причинам. Представители этих диаспор слабо интегрированы в новое общество, замкнуты, имеют низкие профессиональные и образовательные характеристики и занимают второстепенное положение в принимающем обществе. Их организации создаются, как правило, для того, чтобы облегчить интеграционный процесс для своих членов в инокультурной среде на начальной стадии пребывания. К пролетарским диаспорам на сегодняшний день могут быть отнесены трудовые турецкие и арабские диаспоры в странах Западной Европы и Северной Америки. Классическим примером мобилизованной диаспоры могут служить архетипические (archetypal) еврейская и армянская диаспоры, наиболее успешно включившиеся в процесс этнической мобилизации.⁵

К внутренним характеристикам диаспоры, которые способствуют успешности процесса этнической мобилизации, наряду с необходимостью иметь развитую организационную структуру, могут быть отнесены наличие общей идеологии и общей для подавляющего большинства членов этнической группы цели.⁶ В этом ряду идеология имеет первостепенное значение, поскольку способствует определению содержания и контуров

этнического единства, а также обеспечивает этнический коллектив моральным правом на защиту своих интересов. Идеология, как правило, делает ударение на общности интересов всех членов общины, что способствует их объединению для достижения какой-либо конкретной задачи. Тесно связан с идеологией второй фактор, обеспечивающий успешность действий этнической группы - наличие цели или целей, единых для подавляющего большинства членов этнической группы. Цели могут быть либо внутренние, связанные с жизнью и функционированием диаспоры в инокультурной среде принимающего общества, либо внешними, так или иначе связанные со страной выхода. Достаточно часто складывается ситуация, при которой разное время прибытия в страну, а также разница поколений способствует возникновению разнонаправленных целей внутри одной и той же этнической группы. Единство действий в этом случае удастся сохранить, если у сообщества определяется единая для всех членов цель. Как правило, такая цель связана со страной выхода. Так случилось с украинской этнической группой Канады, у которой высокий уровень внутренней организации, несмотря на разнонаправленность потребностей у эмигрантов первой, второй и третьей волн, а также у представителей первого и последующих поколений эмигрантов, был достигнут благодаря выдвиганию единой для всех членов группы цели. Ее содержание можно определить как совместные действия, направленные на содействие достижения Украиной статуса независимого государства. В соответствии с этой общей целью формировались цели более частного характера, связанные с функционированием диаспорного организма как такового.

Вторая группа факторов, определяющая успешность действий диаспоры в качестве организованных групп давления, связана с внутривнутриполитической структурой и степенью развитости демократических свобод в стране проживания. Уровень политической открытости и толерантности в стране проживания детерминирует степень продвинутости диаспоры к механизмам принятия политических решений в такой самой мере, как и уровень организованности внутри самой этнической группы. Согласно утверждению Г. Шеффера, исследовавшего положение диаспор в системе международных отношений, современные диаспоры ощущают себя более комфортно в плюралистических обществах Запада, которые имеют опыт приема и абсорбации иммигрантских масс, и в которых новые диаспоры после определенного периода адаптации получают реальную возможность организации своих действий в качестве заинтересованных групп давления.⁷

Таким образом, количество и качество организаций, созданных по этническому принципу, напрямую зависят от системы политической власти

в стране проживания. Наиболее успешно развиваются этнические организации в государствах с американской политической системой, которые характеризуются слабым государством и сильным обществом. В странах с сильным (наделенным широкими административными полномочиями) государством и слабым обществом этнические группы не имеют достаточных механизмов влияния на процесс принятия политических решений и практически не способны участвовать в процессе выработки внешнеполитического курса страны. К таким странам могут быть отнесены Япония, арабские и большая часть латиноамериканских государств.

Канада и Австралия не могут быть отнесены ни к первой, ни ко второй категории, а составляют особую третью категорию. С одной стороны обе страны открыты и плюралистичны как США и страны Западной Европы, но, с другой стороны, в обеих странах аппарат принятия внешнеполитических решений централизован и обособлен от общества.

Особенности политической культуры Канады и особенности структуры правительства являются, по словам канадского исследователя Б. Даймока, системными побудителями к действию для заинтересованных групп.⁸ Канадская политическая культура, считает он, принимает и содействует продвижению интересов групп в политической и общественной жизни. К этим особенностям можно отнести действие "принципов репрезентативности", "принципа региональной привязки", расширенную автономию канадских провинций в вопросах международного сотрудничества и действие официальной политики "многокультурности". Благодаря первому из них в кабинет министров должны войти представители от всех провинций, основных языковых групп Канады, адепты двух основных канадских церквей - католической и протестантской. Эта особенность политического устройства в государстве дает дополнительную возможность заинтересованным группам давления, в том числе и этническим, оказывать влияние на политику федерального правительства страны путем введения в кабинет "своих" министров. Однако нужно считаться с тем фактом, что министерский пост, полученный подобным образом будет второстепенным. Суть второго принципа заключается в том, что распределение части постов в кабинете происходит в соответствии со спецификой экономической специализации регионов страны, в результате чего сложилась практика закрепления определенных министерских постов за депутатами от определенных провинций, вне зависимости от того, какая партия находится у власти. Таким образом, существующий принцип региональной привязки дает возможность заинтересованным этническим группам давления заранее готовить продвижение "своего" министра в федеральное правительство, используя в ходе выборов так называемые этнические голоса..

Провинциальный уровень власти служил инструментом, представляющим региональные интересы, поскольку в политической системе Канады, в отличие от США, орган (Сенат), предназначенный для защиты этих интересов не выборный, а назначаемый. Во-вторых, Канада, являясь традиционно эмигрантским государством большое внимание уделяла и продолжает уделять вопросам, связанным с иммиграционным процессом. Комплекс вопросов, относящихся к данной сфере, находится под совместной юрисдикцией провинциальных и федерального правительств, поэтому с самого начала правительства провинций принимали активное участие в деятельности по привлечению новых эмигрантов, что вело к установлению контактов с зарубежными государствами.

Это с одной стороны укрепляет социальные и культурные расхождения через утверждение принципа мозаичности канадского общества, который ограничивает возможности интеграции и ведет к стратифицированному обществу. С другой стороны, в этих условиях возможность защиты группами своих интересов выглядит как свидетельство демократизма канадской политической системы и продвигает тезис о том, что правительство руководствуется в своих действиях интересами граждан страны. Второй источник действия - особенности структуры правительства в Канаде. Во-первых, необходимо отметить важность юридически закрепленного канадского федерализма. Второй аспект связан с концентрацией политической и законодательной силы в руках исполнительной власти и незначительной ролью парламента, что ведет к созданию структуры элит на уровне исполнительной власти и бюрократии. Существование подобного элитизма в канадской политической системе привело к возникновению теории доминирующего класса (*dominant class theory*), которая, принимая положение об автономии государственного аппарата, предполагает, что этот аппарат испытывает на себе давление со стороны доминирующего класса в обществе. Под доминирующим классом в данном случае подразумевается класс в обществе, владеющий денежным капиталом. Однако само существование подобной теории дает возможность предположить, что другие (неэкономические) группы давления теоретически имеют возможность оказывать давление на правительство с целью достижения своих интересов, не смотря на то, что в данном случае сила давления и результативность будут значительно ниже, чем у экономических групп. Если говорить о конкретно взятой этнической группе, то в соответствии с данной теорией, можно предположить, что сила ее влияния на правительство страны напрямую зависит от объема капиталов, которыми владеют представители данной этнической группы.

После второй мировой войны канадские провинции стали вступать в официальные и неофициальные соглашения со штатами США и с целым рядом государств, что объяснялось необходимостью согласованности действий для решения хозяйственных вопросов в пограничных районах. Это также послужило дальнейшей интенсификации в деятельности провинций на международной арене. Интенсификация этой деятельности связана с глобализацией экономической деятельности страны, поскольку внешняя торговля была и продолжает оставаться основным фактором экономического прогресса.

Следующей особенностью политической жизни Канады, которая создает дополнительные возможности для этнических групп успешно лоббировать свои интересы как во внутриполитической, так и во внешне политической сфере, является официально действующая "политика многокультурности". Существование двух наций - основателей канадского государства - французов и англичан и их постоянное соперничество за право называться нацией, которая сыграла в процессе освоения канадских территорий большую роль, способствовало развитию полемики о вкладе представителей других этнических групп, населяющих страну. В послевоенный период предпринимаются неоднократные попытки членами небританской и нефранцузской культурных групп организоваться в так называемую "третью силу", способную к согласованным политическим действиям.¹⁰

Эмиграция из Европы, в том числе из Восточной, а также резко увеличившийся поток эмигрантов из Азии, Латинской Америки и Индии приводили к тому, что англофоны и франкофоны утрачивали статус "привилегированных" групп. Однако, попытки объединения этих разрозненных этнических групп в "третью силу" были, в большей мере, безрезультативны. Но несмотря на неэффективность этих попыток, идея объединения имела под собой вполне реальную почву, поскольку к концу 60-х - середине 70-х годов те этнические группы, которые вступили в стадию "мобилизованной диаспоры" и те, которые находились на стадии пролетарских диаспор, имели общую цель - сохранение и развитие своей этнической культуры. Так, представители "пролетарских диаспор", которые характеризуются слабой интегрированностью в общество, высоким уровнем эндогамии* (заклучение внутриэтнических браков) и высокой степенью использования родного языка в повседневном общении, с одной стороны, автоматически стремятся к консервации своей национальной культуры в инокультурной среде, а с другой - создают различные этнические организации, призванные облегчить адаптационный процесс для вновь прибывших членов группы. Этнические группы, которые находились на стадии трансформации

в "мобилизованную диаспору", подвергались высоким темпам ассимиляционных процессов, что размывало их этничность и таким образом грозило потерей статуса единой политической и экономической силы в обществе. Это вело к тому, что "мобилизованные диаспоры", как и "пролетарские диаспоры", были заинтересованы в сохранении национального языка и культуры. Совпадение интересов в этой сфере усиливалось всплеском франкоканадского национализма и событиями "тихой революции" в Квебеке, (что было, фактически, борьбой за свои экономические интересы, а следовательно, и за пропорциональное представительство англо- и франкоканадцев у власти), также способствовало возникновению у различных этнических групп идеи о защите своих национальных традиций, культуры и языка.

Этничность становится стрелом концепции самоопределения канадцев, что отличает Канаду в решении данного вопроса от большинства других стран. На деле политика многокультурности осуществляется в форме распределения правительственных грантов среди различных этнических групп, предназначенных для создания культурных центров, субсидирования этнической прессы, оказания поддержки этническим организациям в их работе в социальной сфере, бизнесе, образовании. Начиная с 1971 года, канадское правительство истратило на эти цели более одного миллиарда долларов.¹¹

Итак, внутриполитические характеристики канадского государства позволяют сделать вывод, что заинтересованные группы давления имеют достаточные условия для развития более или менее успешных действий с целью защиты своих интересов путем оказания определенного давления на институты власти. Механизмы давления на правительство страны со стороны заинтересованных групп как во внутренней, так и во внешней политике государства достаточно разнообразны и укладываются в следующие четыре модели, предложенные канадским исследователем Денисом Страйном:

1. Выдвижение в повестку дня правительства вопросов, в решении которых заинтересованы определенные группы.

2. Эффективное ограничение возможностей приемлемого выбора.

3. Эффективное сужение выбора до такого предела, когда правительство остается с возможностью единственного решения.

4. Установление административных моделей действия (применение давления в ходе исполнения принятых решений).¹²

В первые послевоенные годы общественные группы редко предпринимали попытки вмешательства в повестку дня правительства или

попытки эффективного сужения выбора в ходе принятия внешнеполитических решений. Основное внимание в сфере внешней политики было сосредоточено на двусторонних отношениях с США и событиях, связанных с "холодной войной".

Литература, посвященная истории внешней политики Канады в период с 1945 до середины 60-х годов, свидетельствует, что внешнеполитическое ведомство страны практически не ощущало на себе влияния со стороны каких-либо заинтересованных групп давления, включая этнические. Внешняя политика оставалась прерогативой Департамента иностранных дел и федерального кабинета министров. Даже в ходе решения такого жизненно важного для государства вопроса, как определение места и роли Канады в НАТО, внешнеполитическое ведомство страны не испытало на себе напора со стороны общественного мнения и заинтересованных групп. Внешняя политика продолжала оставаться предметом редкого обсуждения в ходе федеральных выборов и редко включалась в повестку дня в ходе работы федерального парламента, а Департамент иностранных дел не имел практики широкого обсуждения своих намерений и направлений действия с общественностью страны.

Начиная с 70-х годов степень общественного участия в формировании канадской внешней политики существенно возросла, что было результатом того, что теперь многие внешнеполитические решения напрямую связывались с внутренней жизнью государства. Это определило возрастающую заинтересованность групп давления в оказании воздействия на ход принятия внешнеполитических решений. В связи с тем, что расширялась сфера внешнеполитической деятельности, Департамент иностранных дел стал утрачивать монополию на принятие решений, что также создавало расширенные возможности для действия групп давления. Департамент иностранных дел вводит в практику регулярные консультации с представителями различных общественных групп по вопросам внешней политики. Правительство также использует в качестве консультантов лидеров этнических общин страны, когда дело касается урегулирования двусторонних отношений Канады и страны выхода той или иной этнической группы. Однако, что большая часть вопросов международного характера остается без внимания со стороны этнических групп. В начале 70-х годов в Канаде было проведено социологическое исследование среди высших чиновников внешнеполитического департамента, ученых и элиты средств массовой информации с целью выяснения приоритетных, по их мнению, вопросов внешней политики. В результате среди выделенных пятнадцати приоритетных направлений были названы проблемы морского пространства и рыболовства, морского законодательство, проблемы ядерного нераспространения, торговли, продовольственные проблемы и

т.д. В этом ряду только один аспект внешнеполитической деятельности, связанный с правами человека, мог так или иначе заинтересовать этнические группы страны. Именно в данном направлении внешней политики этнические группы Канады проявили себя как заинтересованные группы давления. В первом случае диаспоры активизировались в случае этнического конфликта, который имел место на их этнической родине. Этнические группы пытались оказывать влияние на канадское правительство с целью заставить его занять позицию одной из противоборствующих в данном конфликте сил. Особенно активно лоббировалась позиция федерального правительства в случае, если конфликт переходил в стадию гражданской войны и попадал в повестку дня Организации Объединенных Наций. Однако, как показывает практика, если даже канадское правительство и становилось на сторону этнической диаспоры в ходе разрешения конфликта, то конечный результат не может рассматриваться как исключительная заслуга этой группы давления. Роль этнической группы не может быть преобладающей, поскольку эта группа продолжает оставаться лишь одним из сегментов канадского общества. В то же время, она может выступать одним из факторов внутривнутриполитической среды, который как-то повлиял на решение правительства в указанном вопросе.

Во втором случае, когда этнические группы активизируются с целью оказания влияния на федеральное правительство в ходе решения проблем международной политики, речь идет о серьезных нарушениях прав человека в стране выхода этой группы. Подобные ситуации нередко имели место в годы "холодной войны", когда, восточноевропейские диаспоры, включая украинскую, активно пытались воздействовать на позицию федерального правительства. Так, в ходе противостояния двух систем в годы "холодной войны" чиновники внешнеполитического ведомства в Оттаве с вниманием относились к высказываемому лидерами украинской, польской и других восточноевропейских диаспор мнению по вопросам прав человека в странах Восточной Европы, благодаря тому, что лидеры общин получили доступ к высшим канадским чиновникам в правительстве и поддерживали антикоммунистическую позицию Оттавы на международной арене. Канадский Польский Конгресс, Латвийская Национальная Федерация Канады и Ассоциация Порабощенных Наций постоянно поддерживали интерес к вопросам, связанным с правами человека в коммунистических странах, а также интересовались вопросами либерализации иммигрантского законодательства, принятия законов, касающихся получения социальных дотаций перемещенными

лицами и проблемами взаимоотношений Канады со странами выхода этнических групп. Активную позицию заняли восточноевропейские диаспоры и в момент выработки канадской стратегии и приоритетов на переговорах по принятию Хельсинского Заключительного Акта. Особенно активно повели себя диаспоры тех государств, которые входили в блок Варшавского Договора. Они активно обсуждали данную проблему в этнической прессе и, таким образом, пытались воздействовать на общественное мнение в стране.

Однако, как и в первом случае, диаспоры продолжают оставаться лишь одним из факторов, влиявших на принятие того или иного внешнеполитического решения. Успех действий этнической группы в большей степени связан не столько с конкретными действиями ее членов, сколько с совпадением позиций диаспоры и федерального правительства в рамках обсуждаемой проблемы. Так, на примере ситуации, сложившейся вокруг Китая после военного подавления студенческой демонстрации на площади Тянь-аньминь в Пекине, можно судить о том, что этнические организации не могут играть решающую роль в принятии политических решений. Внешнеполитическое ведомство страны, проведя консультацию по данной проблеме с лидером влиятельной китайской диаспоры, который рекомендовал в качестве протеста и осуждения действий пекинского правительства наложить на Китай экономические санкции, занимало выжидающую позицию и отложило принятие окончательного решения до совещания с послом Канады в Китае. Сходная ситуация сложилась и в 1990 году, когда министр иностранных дел Джозе Кларк после встречи с лидером литовской общины в Канаде публично осудил применение советским руководством военной силы против Литвы и назвал это "серьезной потерей в советско-канадских отношениях", однако тогда же Канада отказалась признать новое правительство в Вильнюсе, на чем настаивал лидер диаспоры.¹³

В случаях, когда позиции этнической группы совпадают с позицией федерального правительства, оно часто использует этническую группу в своих интересах в качестве обоснования правомочности того или иного своего внешнеполитического решения. После официального превращения Канады в двуязычное государство правительство страны сразу же использовало этот факт для начала активной работы в различных международных организациях франкоговорящих государств, поскольку Канада имела исторически сложившуюся экономическую заинтересованность в странах франкофонной Африки. Использование французской этнической группы сыграло позитивную роль в процессе укрепления и продвижения

канадских позиций в этих странах. Канадские лидеры принимали участие в саммитах франкоговорящих стран; а в 1987 году такая встреча была проведена в Квебеке, что доказало важность французского фактора в Канаде.

Действия этнической группы в ходе решения той или иной проблемы могут быть направлены как на правительство страны проживания, так и на правительство страны выхода. Во втором случае методы воздействия могут носить политический, экономический или даже военный характер. Так, например, оказание финансовой и экономической поддержки Израилю со стороны еврейских диаспор в строительстве еврейских поселений на палестинской территории, а также активные финансовые вливания в израильскую экономику, особенно на заре существования этого государства.

Правительство страны выхода также может предпринимать попытки использования диаспоры для достижения своих целей. Так, например, китайскому правительству удалось привлечь средства представителей китайских диаспор в национальную экономику КНР, путем разработки государственной программы, поощряющей подобные капиталовложения.

Со своей стороны диаспора может искать защиты у правительства страны выхода, чаще в том случае, когда возникает угроза ее физическому существованию в стране проживания.

Диаспора может предпринимать попытки влияния на международные организации для привлечения их внимания к возникшей проблеме, а также искать поддержки у этих организаций и в случае конфликта пытаться привлечь их на сторону правительства страны выхода.

Действия диаспоры направлены против страны выхода чаще всего тогда, когда речь идет о вынужденной эмиграции по политическим мотивам. В этом случае действия этнического сообщества агрессивны и направлены на свержение существующей в стране выезда политической системы. При этом в диаспорной среде активно культивируется идея любви к родине на фоне антирежимной пропаганды. Именно такая ситуация сложилась в среде восточноевропейских диаспор после установления социалистических режимов в странах-сателлитах СССР после второй мировой войны. Такова была позиция значительной части украинской диаспоры в Канаде в отношении коммунистического режима в СССР. В случае, когда диаспора имеет жизненно важные экономические интересы в стране проживания, ее члены исповедуют принцип "двойной лояльности", при котором действия, направленные на страну выхода

ни в коем случае не должны вызывать угрозу политической, экономической и военной стабильности в стране проживания.

В целом рассматривая диаспору в многонациональном государстве, необходимо учитывать, что она является структурным элементом в его обществе. Активизация действий диаспоры в качестве субъекта международных отношений, как правило, связана с событиями, происходящими на их этнической родине и не носят регулярного характера, укладываясь в схему "вызов - реакция".

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Dimitri Constat and Athanassois Platias. *Diasporas in World Politics: the Greeks in Comparative Perspective*. - Macmillan Press, 1993 - P.8.

2. *Ib.* - P.10.

3. J. Armstrong. *Mobilized and Proletarian Diasporas*. // *American political Science Review*. - 1976. - N2. - P.394

4. Dimitri Constat and Athanassois Platias. *Diasporas in World Politics: the Greeks in Comparative Perspective*. - Macmillan Press, 1993 - P.12.

5. Milton J. Easman. *Ethnic Politics*. - N.Y.: Cornell Univ. Press, 1994. - P.38.

6. G. Sheffer. *Modern Diasporas in International Politics*. - N.Y.: St. Martin's Press, 1986. - P.5.

7. B. Dimock. *Interest groups in Canadian Foreign Policy Process: a Conceptual Overview*. - Ottawa, 1982. - P.23-24.

8. G. Pratt. *Dominant Class Theory and Canadian Foreign Policy: the Case of the Counter-Consensus*. // *International Journal*. - N.1. - winter 1983/1984. - P.100.

9. *Report of the Royal Commission on Bilingualism and Biculturalism. Book IV. The Cultural Contribution of the Ethnic Groups*. - Ottawa, 1969. - P.75.

10. K.J. Holsti. *Ethnicity and Canadian Foreign Policy*. // *Diasporas in World politics; the Greeks in Comparative Perspective*, 1993. - P.159.

11. *Ib.* - P.141.

12. *Ethnicity and Canadian Foreign Policy*. - P.150.

13. *Ib.* - P.148.

Про роботу спеціалізованої вченої ради К. 41.051.08 по захисту кандидатських дисертацій при Одеському державному університеті ім. І.І.Мечникова

Спеціалізована вчена рада К 05.01.13 (тепер К 41.051.08) за спеціальностями: 07.00.01 - Історія України, 07.00.02 - Всесвітня історія, була затверджена Наказом ВАК України № 39/7 від 31 жовтня 1996 р. для захисту кандидатських дисертацій. В складі ради 19 чоловік, з них 10 докторів наук (в тому числі 5 за спеціальністю "Історія України" і 5 за спеціальністю "Всесвітня історія"). Головою ради є доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Одеського державного університету ім. І.І.Мечникова В.Н.Станко.

В 1997 р. були захищені 5 кандидатських дисертацій:

11 лютого 1997 р. О.М.Бондарем по темі: "Українізація та національні формування у військах УВО у 1922-1935 роках". Наукові керівники – к.і.н., доцент Бачинський А.Д., к.і.н., доцент Ващенко В.П., офіційні опоненти – д.і.н., професор Кульчицький С.В. (Інститут історії України НАН України, заступник директора, к.і.н, доцент Тронько С.П. (кафедра українознавства Одеського інституту сухопутних військ), провідна організація – Одеський державний політехнічний університет.

11 лютого 1997 р. О.А.Бачинською по темі: "Дунайське (Новоросійське) козацьке військо. 1828-1869 рр.". Науковий керівник – к.і.н., доцент Самойлов Ф.О., офіційні опоненти – д.і.н., професор Кульчицький С.В. (Інститут історії України НАН України, заступник директора), д.і.н, професор Кормич Л.І. (Одеський державний університет ім. І.І.Мечникова, завідувача кафедрою соціальних теорій), провідна організація – Київський державний університет ім. Т.Г.Шевченка.

4 листопада 1997 р. О.М.Марченком по темі: "Міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст.". Науковий керівник – д.і.н., професор Гонтар О.В., офіційні опоненти – д.і.н., професор Сарбей В.Г. (Інститут історії України НАН України, зав. відділом історії України XIX - початку XX ст.), д.і.н, професор Кормич Л.І. (Одеський державний університет ім. І.І.Мечникова, завідувача кафедрою соціальних теорій), провідна організація – Запорізький державний університет.

23 грудня 1997 р. Ю.В.Котляром по темі: "Повстансько-партизанський рух українських селян у 1919 - на початку 1920 рр. (На матеріалах Півдня України)". Наукові керівники – д.і.н., професор Шелест Д.С., к.і.н., доцент Калюшко Н.І., офіційні опоненти – д.і.н., професор Сабадирьов І.Л. (Одеський державний морський університет,

кафедра українознавства), к.і.н, доцент Кривцова В.М. (Одеський філіал Української Академії управління при Президентові України, проректор), провідна організація – Херсонський державний технічний університет.

23 грудня 1997 р. А.Є.Рум'янцевою по темі: “Відродження та розвиток національних культур в Україні. 1988-1996 рр. (На матеріалах південних областей)”. Науковий керівник – д.і.н., професор Парієнко Г.К., офіційні опоненти – д.і.н., професор Гончарук Г.І. (Одеський державний політехнічний університет, зав. кафедрою історії та етнографії України), к.і.н, доцент Самоїлов Ф.О. (Одеський державний університету ім.І.І.Мечникова, зав. кафедрою нової та новітньої історії), провідна організація – Одеський сільськогосподарський інститут.

В 1998 р. були захищені 7 кандидатських дисертацій: ~

29 червня 1998 р. О.Б.Бриндаком по темі: “Ліквідація більшовиками політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 20-ті роки ХХ століття”. Науковий керівник – к.і.н., доцент Калмакан І.К., офіційні опоненти – д.і.н., професор Гончарук Г.І. (Одеський державний політехнічний університет, зав. кафедрою історії та етнографії України), д.і.н, професор Скрипник М.О. (Одеський державний економічний університет, зав. кафедрою історії України), провідна організація – Інститут Українознавства НАН України, м. Львів.

29 червня 1998 р. Л.О.Сайгаковою по темі: “Українсько-ізраїльські відносини. 1991-1997 рр.”. Науковий керівник – д.і.н., професор Аппатов С.Й., офіційні опоненти – д.і.н., професор Гура В.К. (Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, зав. відділом країн Азії та Африки), к.і.н, доцент Шевчук М.А. (Інститут соціальних наук Одеської державного університету ім. І.І.Мечникова, кафедра історії і світової політики), провідна організація – Центр близькосхідних досліджень Інституту сходознавства ім. А.Кримського НАН України.

30 червня 1998 р. Л.С.Похилою по темі: “Історичні погляди П.Куліша”. Науковий керівник – д.і.н., професор Першина З.В., офіційні опоненти – д.і.н., професор Сарбей В.Г. (Інститут історії України НАН України, зав. відділом історії України ХІХ - початку ХХ ст.), к.і.н, доцент Попова Т.М. (Одеський державний університет ім. І.І.Мечникова, кафедра нової та новітньої історії), провідна організація – Київський Національний університет ім. Т.Г.Шевченка.

30 червня 1998 р. Т.Г.Гончаруком по темі: “Торгівля України першої половини ХІХ ст.: історія вивчення”. Науковий керівник – к.і.н., доцент Ващенко В.П., офіційні опоненти – д.і.н., професор Сарбей В.Г. (Інститут історії України НАН України, зав. відділом історії України ХІХ - початку ХХ ст.), к.і.н, доцент Попова Т.М. (Одеський державний

університет ім. І.І.Мечникова, кафедра нової та новітньої історії), провідна організація – Донецький державний університет.

17 листопада 1998 р. І.М.Шкляєвим по темі: “Діяльність ВЧК на Півдні України в період революції та громадянської війни. 1917-1922рр.”. Науковий керівник – к.і.н., доцент Калмакан І.К., офіційні опоненти – д.і.н., професор Цвілюк С.А. (Одеський сільськогосподарський інститут, кафедра філософії, історії України та політології), к.і.н., доцент Гребенник Г.П. (Інститут соціальних наук Одеського державного університету ім. І.І.Мечникова, кафедра історії і світової політики), провідна організація – Дніпропетровський державний університет.

17 листопада 1998 р. Н.В.Агафоновою по темі: “Становлення національної системи освіти в Україні: 1917-1920 рр.”. Науковий керівник – к.і.н., доцент Майстренко В.Ф., офіційні опоненти – д.і.н., професор Кульчицький С.В. (Інститут історії України НАН України, заступник директора), к.і.н., доцент Чумак В.М. (Південноукраїнський державний педагогічний університет ім. К.Д.Ушинського, (м. Одеса), декан історико-філологічного факультету), провідна організація – Сімферопольський державний університет.

18 листопада 1998 р. О.Г.Шишком по темі: “Ідея державності в програмних та теоретичних документах українських політичних партій та організацій: 1900 р. - березень 1917 року”. Науковий керівник – д.і.н., професор Скрипник М.О., офіційні опоненти – д.і.н., професор Сарбей В.Г. (Інститут історії України НАН України, зав. відділом історії, України ХІХ - початку ХХ ст.), к.і.н., доцент Калмакан І.К. (Одеський державний університет ім. І.І.Мечникова, кафедра нової та новітньої історії), провідна організація – Дніпропетровський державний університет.

А.К.Лозовський, Г.С.Бондар

Історіографічні читання

3 грудня 1997 року на історичному факультеті Одеського державного університету ім. І.І.Мечникова було започатковано проведення щорічних Історіографічних читань. Декан факультету, доктор історичних наук, професор Станко В.Н. очолив оргкомітет до складу якого увійшли керівники провідних наукових товариств і організацій Одеси, представники одеських відділень всеукраїнських історичних товариств, професори, завідувачі кафедрами факультету, директор наукової бібліотеки ОДУ. Ініціатором організації читань і заступником голови стала доцент кафедри нової і новітньої історії Т.М.Попова. Перші Історіографічні читання відбулись 17 грудня 1997 року і були присвячені 150-літтю від дня народження професора Новоросійського університету

О.І.Маркевича. Відкриваючи читання, професор В.Н.Станко висловив побажання, що постійними учасниками Історіографічних читань мають стати не лише вузькі спеціалісти, але всі кому не байдужа доля вітчизняної історичної науки. Директор НБ ОДУ С.М.Старицька представила книгу "Алексей Иванович Маркевич (1847-1903). Библиографический указатель" (Одеса, 1997. 151 с.), підготовлену співробітниками бібліотеки разом з викладачами і аспірантами історичного факультету з серії "Вчені університету" (випуск "Історики"). Її було видано з нагоди відкриття Перших Історіографічних читань. В доповідях Т.М.Попової "До біографії О.І.Маркевича. Історіографія в особах: проблеми методології", д.і.н., проф. М.Ю.Раковського "Принципи регіонального підходу в історіографічних дослідженнях (на матеріалах творчості О.І.Маркевича)", к.і.н., доц. декана історико-філологічного факультету Південно-Українського педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського В.М.Чумака "Сучасний стан історичної науки в Україні та деякі проблеми історіографії як навчальної дисципліни" були розглянуті теоретичні проблеми історичної науки і історіографії.

З доповідями та повідомленнями, в яких було розкрито різноманітні сторони багатогранної діяльності О.І.Маркевича, висвітлено невідомі сторінки його життя і творчості виступили викладачі і аспіранти історичного факультету ОДУ, співробітники наукових бібліотек Одеси, представники інших вузів міста. Серед них: д.і.н., проф. зав. кафедрою українознавства і культурології Одеського державного медичного університету О.В.Гонтар "Епістолярна спадщина О.І.Маркевича"; зав. редакційно-видавничим відділом ОДНБ ім.Горького, член Спілки письменників України Г.Д.Зленко "О.І.Маркевич та Т.Г.Шевченко: до питання про особисте знайомство"; к.і.н., доц. кафедри історії України В.М.Хмарський "О.І.Маркевич – археограф"; к.і.н., доц., зав. кафедрою нової та новітньої історії Ф.О.Самойлов "О.І.Маркевич – мемуарист"; зав. бібліографічним відділом НБ ОДУ В.В.Самодурова "О.І.Маркевич і благодійність в Одесі"; к.і.н., доц. кафедри нової та новітньої історії О.Б.Дьомін "Оточення О.І.Маркевича: Ф.І.Успенський (з життя провінційної наукової інтелігенції другої половини ХІХ ст.)"; викладач кафедри історії України А.І.Мисечко "О.І.Маркевич і Л.С.Маркевич в українському русі кінця ХІХ - початку ХХ ст."; аспіранти кафедри нової та новітньої історії – І.В.Максименко "Є.М.Щепкін про діяльність О.І.Маркевича в Історико-Філологічному товаристві при Імп. Новоросійському університеті", В.О.Мирошніченко "І.А.Линниченко про О.І.Маркевича", С.Б.Прутцев "Перша лекція О.І.Маркевича в Новоросійському університеті"; аспірантка кафедри історії України О.В.Полозовська "Генеалогія роду Марковичів".

Другі Історіографічні читання відбулись на історичному факультеті 16 грудня 1998 року. Їх було присвячено 190-літтю від дня народження видатного дослідника Південної України А.О.Скальковського (1808-1898).

Відкриваючи Другі Історіографічні читання заступник голови Оргкомітету доц. Т.М.Попова відзначила, що організатори читань прагнуть зробити їх традиційною формою наукової роботи історичного факультету ОДУ, одним з видів наукового спілкування професіоналів і аматорів історії в умовах звуження інформаційно-комунікативних зв'язків на тлі певної методологічної розгубленості й інтенсивних пошуків теоретичних орієнтирів в області історичного пізнання. Проблемне поле історіографічних читань буде включати три взаємопов'язаних напрямки: історія, теорія і методологія історичної науки і історіографії; питання розвитку історіографічного процесу в регіоні; проблеми біоісторіографічних досліджень. В залежності від тематики безпосереднім організатором чергових читань буде виступати конкретна кафедра факультету, представник якої головуватиме на засіданні. “Ми будемо прагнути, – підкреслила Т.М.Попова, – щоб кожні читання супроводжувались презентацією книг – безпосередніх наслідків історіографічних досліджень викладачів факультету”. На заключення Т.М.Попова від імені оргкомітету висловила сподівання, що згодом географія учасників значно розшириться й історичний факультет ОДУ прийматиме у себе колег з інших наукових центрів України та інших країн.

Другі Історіографічні читання було відкрито презентацією монографії к.і.н., доц. кафедри історії України В.М.Хмарського “З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський”. (Записки історичного факультету. Вип. 6. Одеса, 1998. 318 с.). Науковий редактор видання проф. З.В.Першина відзначила, що це монографічне дослідження стало етапним у творчості автора. Завдяки його зусиллям на кафедрі історії України формується два напрямки наукових пошуків – вивчення історії археографії в Україні та дослідження персоналій. У доповіді к.і.н., доц. кафедри нової та новітньої історії О.Б.Дьоміна (“Проблеми історії міжнародних відносин другої половини XVI ст. у творчості українських істориків”) було відзначено, що питання політичної історії не були характерні для досліджень одеських істориків, проте у працях Ф.І.Успенського, Є.М.Щепкіна та ін. знайшла відображення політика Ватикану, Польщі, Швеції. Г.Д.Зленко “М.С.Грушевський про А.О.Скальковського”) підкреслив, що творчість історика була небайдужою і це, зокрема, відбилось у некролозі, який з'явився 1899 р. у “Записках НТШ”. Про внесок А.О.Скальковського у вивчення

соціально-економічної історії Південної України йшлося у доповіді к.і.н., викладача кафедри історії України Т.Г.Гончарука ("А.О.Скальковський – дослідник української торгівлі"). Аспірантка кафедри історії України Л.В.Новикова торкнулася у своєму виступі еволюції поглядів А.О.Скальковського на історію запорозького козацтва ("А.О.Скальковський і три видання його "Історії Нової Січі"), а аспірантка цієї ж кафедри Н.О.Котова зробила спробу розв'язати спірні питання щодо структури деяких творів дослідника ("А.О.Скальковський і його "Опыт статистического описания Новороссийского края"). Заслужений працівник культури України Т.І.Максим'юк та вчителька Ю.Т.Максим'юк зробили своєрідну презентацію однієї з світлин із власної колекції ("Невідома фотографія А.О.Скальковського з автографом").

В роботі читань взяли участь представники наукової і культурної громадськості Одеси – викладачі вузів, вчителі шкіл, співробітники бібліотек, музеїв, Будинку вчених та ін. Великий інтерес викликали виставки праць О.І.Маркевича та А.О.Скальковського, підготовлені співробітниками НБ ОДУ.

І.В.Максименко, В.М.Хмарський

Шиян Р. Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст. – Запоріжжя: РА "Тандем-V", 1998. – 96 с.

*Та наступала чорна хмара,
Іде дощик з неба, -
Зруйнували Запорожжя,
А колись буде треба!*

Ці слова народної пісні можуть бути епіграфом до нового дослідження Романа Шияна "Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст.". Книга присвячена проблемам існування козацтва на території України після зруйнування Запорозької Січі, створення козацьких військ, їхньої ролі у військовій системі Російської імперії.

На початку дослідження автор подає стислу характеристику джерел та літератури, зокрема визначає певну цінність окремих праць А. Скальковського, В. Лобачевського, Ф. Щербини, П. Короленка, В. Голобуцького та інших. При цьому зауважуючи, що Чорноморське військо найбільш вивчалось істориками, так як чорноморців вважали прямими нащадками запорозьких козаків (с. 4). У книзі використано велику кількість першоджерел, в основному з Російського державного

військово-історичного архіву, Російського державного архіву давніх актів, Державного архіву Краснодарського краю. Деякі з цих документів подані у додатках книги, що збільшує її наукову цінність. Багато джерел вперше введено у науковий обіг.

Відразу можна сказати, що книга нам сподобалась. Структура дослідження заперечень не викликає. Проте, слід зауважити, що до розгляду не ввійшло так зване Кримське (Татарське) військо (1784 р.), яке існувало на Півдні України на положенні іррегулярних козацьких військ.

Книга складається з восьми розділів.

Перший розділ «Південна Україна в зовнішньополітичних планах Російської імперії» розглядає процеси заселення Півдня України, плани російського уряду стати чорноморсько-середньоземноморською державою. Ці плани, на думку автора, були однією з причин ліквідації Запорозької Січі.

Більш детально передумови ліквідації Січі і політика Росії в нашому регіоні досліджуються у другому розділі «Політика російського уряду на Півдні України напередодні та після скасування Запорозької Січі». Політику Росії поділено (умовно) на територіально-адміністративну (включаючи військову), соціально-економічну і культурну. Досить ґрунтовно розглянуті перші два аспекти. Автор доводить, що після скасування Січі російська адміністрація очікувала повстання колишніх запорожців. Для того, щоб зменшити ризик цього, уряд вирішив розтягнути процес ліквідації козацьких зимівників і переселення козаків до слобід, і, водночас залучити козаків до державної військової служби. Однак, козаки скасованої Січі становили лише одну з груп населення регіону, яке брало участь у формуванні знов створених козацьких військ Грецького (Албанського), Бузького, Катеринославського (Новодонського), Чорноморського. Поряд з військом Чорноморським основу якого складали колишні запорозькі козаки, існували й інші формування, які значною мірою відрізнялись від чорноморців, хоча, певною мірою знаходились під впливом характерних для регіону козацьких традицій.

У третьому розділі «Російська армія на початку війни з Туреччиною (1787-1791) і місце в ній козацьких формувань. Діяльність князя Г.О. Потьомкіна-Таврійського» проаналізувавши детально озброєння, спорядження, кількісний склад, структуру російської та турецької армій, автор доводить, що війна показала надзвичайну кількісну і якісну перевагу турецько-татарської кінноти над російською. Виходячи з цього, покращення та збільшення армії мало йти за рахунок іррегулярних козацьких формувань (враховувались й

особливості дій козаків при зіткненні з турками). У цій справі головну роль, як вважає автор, відіграв князь Г.О. Потьомкін-Таврійський. На нашу думку не слід перебільшувати роль і значення цієї людини, а треба розглядати бажання і ставлення самих козаків до подібних формувань.

Першопричину створення у регіоні козацьких формувань автор бачить у бажанні російського уряду зміцнити свої тили на південноукраїнських землях через залучення мешканців колишніх Вольностей і переселенців до співпраці з урядом та краще підготувати російську армію до нової війни з Туреччиною.

Обставини створення кожного з козацьких військ були різні і розглянуті у наступних чотирьох розділах: «Грецьке (Албанське) (1775-1797) козацьке військо», «Бузьке козацьке військо (1785-1797)», «Катеринославське (Новодонське) козацьке військо (1787-1796)», «Чорноморське козацьке військо (1788-1801)». Безперечно заслугою автора є подання цілісної військової історії Грецького та Катеринославського формувань, що вперше зроблено в історіографії, крім того дуже оригінальним є подання хронологічних меж Чорноморського війська, адже загально відомо, що з 1792 року воно офіційно перебувало за межами сучасної Південної України. Слід відзначити, що Чорноморське військо досліджено автором найбільш ґрунтовно.

У останньому розділі «Козацькі формування в системі політичних, соціально-економічних і культурних відносин на Півдні України в останній чверті XVIII ст.» автор підсумовує процеси, які відбувались у регіоні і робить висновок, що за роки свого існування в межах державної системи Російської імперії козацтво спромоглося створити власні військові та соціально-економічні структури. Найбільших успіхів воно досягло у військовій розбудові. Набагато складніше проходили процеси соціального та економічного розвитку козацьких військ, які відбувались всупереч визначеним державою напрямкам розвитку регіону цього періоду. Проте, південноукраїнське козацтво зробило свій вагомий внесок у становленні економіки і багатого культурного життя регіону. Навіть, коли на території Півдня України у XVIII ст. тимчасово не лишилось козацьких військ, це не призвело до зникнення козацьких традицій серед населення.

У цілому можна подякувати автору за такий цікавий, фактологічно насичений, науковий твір. І лише невеликий розмір книги може викликати жаль, так як кожен розділ книги міг би стати предметом окремого дослідження.

Олена Бачинська

ЗАПИСКИ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Випуск 9

Головний редактор В.Н. Станко

Технічний редактор О. Барбашина

Здано до набору 05.03.99. Підписано до друку 20.07.99.
Формат паперу 60х 84/16. Фіз. друк. арк. 20,25. Умов. друк. арк. 18,83.
Зам. № 37. Наклад 300 прим.
Видавництво "Друк"
65029, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 61, тел.: 20-77-88

Ващенко Віктор Петрович

народився у с. Велика Олександрівка Великоолександрівського району Херсонської області у родині службовців.

У 1954 р. закінчив історичний факультет Одеського державного університету ім.І.І.Мечникова. У 1957-1959 рр. — очолював відділ аспірантури університету. Викладацьку діяльність розпочав у 1960 р. на юридичному факультеті університету. У 1972 р. захистив кандидатську дисертацію на тему: "Розвиток капіталістичної промисловості і торгівлі у містах Півдня України у дореформений період (кінець XVIII ст.- 1861 р.)". У 1972 р. В.П.Ващенко перейшов працювати на історичний факультет і очолив відразу кафедру історії України. Керівництво кафедрою В.П.Ващенко здійснював до 1980 р. У новітній період він знову очолював кафедру (1990-1999) і доклав багато зусиль, щоб дисципліна "Історія України" читалась у всіх навчальних підрозділах університету. Адміністративний хист В.П.Ващенко яскраво проявився під час його роботи на посаді декана історичного факультету (1984-1994). Вихованці професора Ващенко Віктора Петровича працюють у ВУЗах Одеси, нашого регіону, по всій Україні.